

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ბ. ჯერემელის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

ოთარ გვილავა

ირანის მთავრობის
ცენტრალიზატორული
პოლიტიკა და მომთაბარე
ტომების პრობლემა (XX საუკუნის
20-იანი წლები)

„მეცნიერება“
თბილისი

1981

მონოგრაფია ეძღვნება უახლესი პერიოდის ირანის ისტორიის ერთ-ერთ აქტუალურ საკითხს—ირანის მთავრობის მიერ ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატარებას და ამასთან დაკავშირებით მომთაბარე ტომების პრობლემას. სხვადასხვა ეთნიკური წარმოშობის მომთაბარე ტომები საუკუნეების მანძილზე სერიოზულ დაბრკოლებას უქმნიდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას ქვეყნის განმტკიცებაში, რაც ტომობრივ სეპარატიზმში ვლინდებოდა. ნაშრომში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი მთავრობის ლონისძებებს ცენტრალური ხელისუფლებისადმი ტომების დასამორჩილებლად, რასაც სასიცოცხლო მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიკური აღმავლობისა და ფეოდალიზმის ლიკვიდაციის საქმეში.

შესავალი

XX საუკუნის 20-იანი წლების დამდეგს ირანში ხელისუფლების სათავეში მოქცეული ფეჰლევის ახალი დინასტიის დამფუძნებელი რეზა-შაჰი მრავალი, მანამდე გადაუჭრელი და ახალი, პრობლემის წინაშე აღმოჩნდა. დანგრეული ეკონომიკის აღდგენის, კულტურული ჩამორჩენილობის, მოსახლეობის ფართო მასების უმეცრების, მასობრივი საგზაო თავდასხმების, მრავალრიცხოვანი ტომების ფართოდ გავრცელებული სეპარატისტული გამოსვლების (რასაც მხარს უჭერდა გარეშე ძალების, კერძოდ, ინგლისის იმპერიალიზმის აგენტურა) ლიკვიდაციისა და უკანასკნელი ყაჯარი მბრძანებლებისაგან „მემკვიდრეობით“ გადმოცემულ სხვა მანკიერებათა აღმოფხვრის ამოცანები უცილობლად მოითხოვდა რადიკალური ზომების გატარებას.

ირანის აღმავლობის გზაზე აღნიშნულ დაბრკოლებათა გადალახვის ერთადერთ საშუალებად ახალი მმართველი დინასტიის ფუძემდებელმა ქვეყნის ცენტრალიზაცია, საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში ადგილობრივ ხელისუფალთა (გუბერნატორთა და გენერალ-გუბერნატორთა) ყოველგვარი საქმიანობის ცენტრალური ხელისუფლების მკაცრი კონტროლისადმი დამორჩილება მიიჩნია. ცენტრალიზატორული პოლიტიკის განხორციელების ქვაკუთხედი გახდა სამხედრო რეფორმა, რის წყალობითაც ხელისუფლებამ მიიღწია იმ დროის კვალობაზე საკმაოდ აღჭურვილი და ახალ ორგანიზაციულ პრინციპზე აგებული არმიის შექმნას. ეს „რკინის მუშტი“ გახდა ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატარების საფუძველთა საფუძველი. შემთხვევითი არ არის, რომ რეზა-შაჰის მონარქია ისტორიაში, სავსებით სამართლიანად, შევიდა როგორც სამხედრო-პოლიტიკური რეჟიმი.

ასეთი რეჟიმის შექმნა ყველაზე მეტად, სხვა მიზეზებზე რომ არაფერი ვთქვათ, განპირობებული იყო ქვეყანაში ფართოდ გავრცელებული ტომობრივი სეპარატიზმის აღკვეთის აუცილებლობით.

ამ მიზნის მიღწევა მით უფრო რთული და საკმაოდ ძნელად გადასაჭრელი იყო, რომ ტომობრივ სეპარატიზმს დიდი ჩნის „ტრადიცია“ გაჩნდა. სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის მსხვილი ტომებისა თუ ტომობრივი გაერთიანებების (ბახთიარების, თურქმენების, ბელუჯების, ქურთების, შაჰსევენების და სხვ.) ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დამორჩილება ირანის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე ბევრჯერ მდგარა ხელისუფალთა წინაშე, მაგრამ საბოლოოდ ყოველთვის მიუღწეველი რჩებოდა. ისტორიულმა ფაქტებმა მიიყვანა მკვლევარები იმ დასკვნამდე, რომ „...ტომებისათვის კონტროლის დაწესება იყო და რჩება ცენტრალური მთავრობისათვის მუდმივ პრობლემად“¹.

საკვლევად ირანის მომთაბარე ტომების პრობლემის და, მასთან დაკავშირებით, მთავრობის ცენტრალიზატორული პოლიტიკის არჩევა ორმა გარემოებამ გვიკარნახა: ჯერ-ერთი, მომთაბარე ტომების პრობლემა გლობალური პრობლემა და მოიცავს მახლობელი აღმოსავლეთის რეგიონის თითქმის ყველა ქვეყანას. ყველაზე მეტი სიმწვავეით ეს პრობლემა (პოლიტიკური თვალსაზრისით) ირანში ვლინდებოდა და, როგორც ირანის 1978—1979წწ. რევოლუციის შემდგომმა პერიოდმა დაგვანახა (სეპარატისტული გამოსვლები ხუზისტანში, ბელუჯისტანში, თურქმენებით დასახლებულ რაიონებში და, განსაკუთრებით, ირანის ქურთისტანში), ახლაც ვლინდება. ნომადიზმის პრობლემის მნიშვნელობაზე მიგვანიშნებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ მას 1960 წელს საპეციალური კონფერენცია მიეძღვნა იუნესკოს ხაზით. მეორე მხრივ, საბჭოთა ირანისტებმა (ო. ვილჩევსკი, ვ. ტრუზეცკოი, მ. პიკულინი, ო. გვილავა, ბ. ლოგაშოვა და სხვ.) არაერთი სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნეს ირანში მოსახლე ცალკეულ ტომებსა თუ ტომობრივ გაერთიანებებს. ტომების მეტი მომცველობით გამოირჩევა მ. ივანოვის მონოგრაფია, მიძღვნილი ფარსის ტომებისადმი და ლ. ფრიშმანის ნაშრომი, რომელიც ირანულ (ტერიტორიული და არა ეთნიკური გაგებით) ტომებს მხოლოდ სოციალურ-ეკონომიკურ ასპექტში განიხილავს. რაც შეეხება ირანის ტომების სოციალ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში მომხდარ ცვლი-

¹ R. Arastie. Man and Society in Iran. Leyden, 1970, p. 13. დამოწმებულია ნაშრომიდან: В. В. Трубеевский, Роль оседло-кочевых племен Ирана в период нового времени.—«Очерки новой истории Ирана». М., 1978, с. 176.

ლებებს, ა. ვოსტროვის შედარებით ვრცელ სტატიას თუ არ ჩავთვლით, სხვა ნაშრომში არ მოგვეპოვება.

წარმოდგენილი ნაშრომი პირველი ცდაა საბჭოურ ირანისტიკაში ირანის ტომებთან დაკავშირებული საკითხების პოლიტიკურ ასპექტში კვლევისა. ნაშრომში პირველადაა მონოგრაფიულად შესწავლილი და გაშუქებული ირანის მთავრობის ღონისძიებანი მსხვილი ტომებისა თუ ტომობრივი გაერთიანებების მიმართ, ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დამორჩილების მიზნით.

ტომების მიმართ ღონისძიებათა მთელი კომპლექსის განხორციელების კვალდაკვალ, ნაშრომში ნაჩვენებია ინგლისის იმპერიალიზმისა და მისი აგენტურის ძირგამომთხრელი საქმიანობა ირანში პოლიტიკური და ეკონომიკური ბატონობის შენარჩუნების მიზნით. ინგლისის კოლონიალისტური პოლიტიკა განსაკუთრებით თვალნათლივ გამოვლინდა ხუზისტანის კრიზისის პერიოდში. როცა ძალა არ დაიშურეს, რათა ხუზისტანი როგორმე გამოეყოთ ირანისაგან დამოუკიდებელ, ინგლისის პროტექტორატის ქვეშ მყოფ სამთავროდ. ნაშრომში ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით ნაჩვენებია, თუ როგორი დადებითი გავლენა იქონია ირანის ბრძოლაზე უცხოეთის სახელმწიფოთა პოლიტიკური და ეკონომიკური გავლენისაგან გასათავისუფლებლად ცარიზმის დამხობამ და მსოფლიოში პირველი სოციალისტური სახელმწიფოს წარმოქმნამ, მისმა უანგარო მხარდაჭერამ უცხოეთის. კერძოდ ინგლისის, აგენტურასთან მჭიდროდ დაკავშირებული სეპარატისტულად გაწყობილი ფეოდალების, ტომთა ბელადების, ხანებისა და სხვა მათ მსგავსთა დათრგუნვაში.

ნაშრომში წამოყენებული ზოგიერთი, სხვა მკვლევართა მიერ გამოთქმულთაგან განსხვავებული, მოსაზრება დამოწმებულია პირველწყაროებითა და ფაქტობრივი მონაცემებით. დასკვნით ნაწილში ნაჩვენებია, თუ როგორ გადაიზარდა რეზა-შაჰის მიერ განხორციელებული ღონისძიებები პანიირანიზმში, რაშიც აშკარად გამოვლინდა მისი მონარქიული სისტემის დიდმპყრობელური, შოვინისტური ბუნება. მიუხედავად მთავრობის მიერ განხორციელებული მკაცრი სამხედრო აქციებისა, ადმინისტრაციული ღონისძიებებისა და მჭების იდეოლოგიური დამუშავებისა, მომთაბარე ტომების პრობლემა ირანში არ გადაჭრილა და არც შეიძლებოდა გადაჭრილიყო. სოციალური პრობლემების „ხიშტებით გადაჭრის“ მეთოდი, რასაც, ძირითადად, მიმართავდა რეზა-შაჰი, საფუძველშივე მცდარი

იყო. ირანული ცხოვრების მოჩვენებით მშვიდობიანი ხასიათი, ქვეყნის მოსახლეობის სოციალურ ფენებს შორის დამყარებული „ჰარმონიის“ წამდვილი სახე თვალნათლივ გამოვლინდა ირანის 1978—1979 წწ. რევოლუციის დღეებში, როცა ახალი ძალით იფეთქა ირანის მოსახლეობის ეროვნულ უმცირესობათა მხრივ ავტონომიის (და არა მხოლოდ კულტურული) უფლებების მოთხოვნამ.

იმპერიალიზმის, როგორც კაპიტალიზმის უმაღლესი სტადიის, დახასიათებისას ვ. ი. ლენინი შენიშნავდა, რომ „[ამ] პერიოდის დამახასიათებელი ნიშანია დედამიწის საბოლოო გადანაწილება... იმ აზრით, რომ კაპიტალისტური ქვეყნების კოლონიურმა პოლიტიკამ დაამთავრა თავისუფალი მიწების დატაცება ჩვენს პლანეტაზე... მაშასადამე, — დაასკვნის ლენინი, — ჩვენ განვიცდით მსოფლიო კოლონიური პოლიტიკის თავისებურ ეპოქას, რომელიც უმჭიდროესად არის დაკავშირებული „უახლეს საფეხურთან კაპიტალიზმის განვითარებაში, ფინანსურ კაპიტალთან“¹.

თვითობრივად ახალმა, იმპერიალიზმის ეპოქამ ტრადიციული კოლონიური პოლიტიკის ახალ რელსებზე გადაყვანა, პოლიტიკურად და ეკონომიკურად შედარებით სუსტად განვითარებული ქვეყნების ხელში ჩაგდებისათვის ახალი ფორმებისა და მეთოდების შემუშავება, გამოიწვია, „კოლონიური პოლიტიკის მრავალრიცხოვან „ძველ“ მოტივებს ფინანსურმა კაპიტალმა მიუმატა ბრძოლა ნედლეულის წყაროებისათვის, კაპიტალის გატანისათვის, „გავლენის სფეროებისათვის“ — ვ. ი. ხელსაყრელ გარიგებათა, კონცესიების, მონოპოლისტური მოგებისა და სხვ. სფეროებისათვის...“².

იმპერიალისტური ქვეყნების მიერ თავიანთი კოლონიური პოლიტიკის ახალი მეთოდების გამოყენება თვალნათლივ გამოვლინდა აღმოსავლეთის ჩამორჩენილ ქვეყნებში, კერძოდ, ირანში, სადაც გაბატონებისათვის ერთმანეთს შეეჯახა ევროპის ორი ძლიერი (ერთი ეკონომიკურად, მეორე სამხედრო თვალსაზრისით) სახელმწიფო — ინგლისი და მეფის რუსეთი, რომელთაც მოგვიანებით გერმანელი იმპერიალისტებიც შეუერთდნენ.

¹ ვ. ი. ლენინი, იმპერიალიზმი, როგორც კაპიტალიზმის უმაღლესი სტადია, თხზ., მე-4 გამოცემა, ტ. 22 გვ. 319—320.

² იქვე, გვ. 378.

სუბიექტური თუ ობიექტური ხასიათის სხვა მიზეზებთან ერთად. რაზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი, უცხოურმა კონცესიებმა, კაბალურმა ხელშეკრულებებმა და სესხებმა, უცხოური ბანკების გახსნამ და ინგლისისა და მეფის რუსეთის სამხედრო ინტერვენციამ ჯანაპირობა ირანის გადაქცევა უცხოელთათვის ნედლეულის მიმწოდებელ დანამატად. „ნახევრად-კოლონიურ ქვეყნად“³. საბოლოო ანგარიშში ქვეყნის ნახევრად-კოლონიური მდგომარეობა იყო ის უმთავრესი, და არა ერთადერთი, მიზეზი (ამას ადასტურებს ირანის მთელი შემდგომი ისტორია), რამაც ირანი XX ს. პირველი ორი ათეული წლებისათვის სავალალო მდგომარეობამდე მიიყვანა როგორც საგარეო-პოლიტიკური, ისე შინაპოლიტიკური და ეკონომიკური თვალსაზრისით, რომ არაფერი ვთქვათ ქვეყნის ძლიერებაზე, სოციალ-ეკ-კულტურულ პრობლემებზე, განათლებაზე და ა. შ.

ირანში ინგლისის ეკონომიკური გაბატონების ისტორიიდან

ინგლისმა მეფის რუსეთზე ბევრად ადრე მიაპყრო მზერა ირანს, როგორც თავის მომავალ „გასაღების ბაზარს“. ირანელი მკვლევარი დანეშფური, რომელმაც სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა ინგლისელთა ბატონობას ირანში და მის დამლუპველ შედეგებს, არაორაზროვნად შენიშნავს, რომ ინგლისმა ჯერ კიდევ XVII ს. დამდეგს მიაღწია „ოსტინდოეთის კომპანიის“ აგენტების შეუზღუდველ მიმოსვლას გილანში იმ იმედით, რომ დადგებოდა დღე, როცა ინგლისელები შეძლებდნენ არა მარტო მონოპოლიის ხელში ჩაგდებას ინგლისური აბრეშუმით ვაჭრობაში, არამედ მთელი ირანელი ხალხის ეკონომიკურ დამოკიდებულებას.⁴

ინგლისი მეთოდურად ცდილობდა ამ მიზნის განხორციელებას. ამისათვის არ ერიდებოდა არც ყალბ დაპირებებს, არც მოსყიდვას, არც შანტაჟს და არც პირდაპირ მუქარას. თავდაპირველად კი თავის საწადელ მოთხოვნებს ნაცვალგების საფუძველზე აყენებდა. ასე, მაგალითად, სპარსეთის ყურის ნავსადგურებიდან და კუნძულებიდან პორტუგალიელების განდევნაში დახმარების სანაცვლოდ ინგლისმა შემდეგი მოთხოვნები წაუყენა ირანის მაშინდელ მბრძანებელს შაჰ აბას პირველს: 1) სამხედრო ნადავლის

³ ვ. ი. ლენინი, დასახ. ნაშრ. გვ. 323.

⁴ دانشپور، نیم قرن بردگی اقتصادی، تهران، ۱۳۲۹، ص. ۵۴.

პროპორციული განაწილება მხარეებს შორის, 2) კუნძულ ჰორმონის საბაჟო შემოსავლის პროპორციული განაწილება ირანსა და „ოსტინდოეთის კომპანიას“ შორის, 3) ინგლისის საჰონლის განთავისუფლება ყოველგვარი საბაჟო გადასახადისაგან, 4) კუნძულ ჰორმონზე პორტუგალიელთა ციხე-სიმაგრის „ოსტინდოეთის კომპანიისათვის“ გადაცემა⁵.

ამ მოთხოვნების დაკმაყოფილება ირანში ინგლისელთა არა მარტო ეკონომიკური, არამედ პოლიტიკური გაბატონების მომასწავებელიც იქნებოდა. ამიტომ შაჰ აბას პირველმა ორ უკანასკნელ მოთხოვნაზე უარით უპასუხა.

მომდევნო ხანაში ინგლისელთა გავლენა ირანში ხან სუსტდებოდა (შაჰ სოლეიმანის, ნადირ-შაჰის დროს), ხან ძლიერდებოდა (შაჰ სოლთან ჰოსეინის დროს). ჭერიმ-ხან ზენდმა ჯერ ინგლისელთათვის მეტად ხელსაყრელი საკონცესიო შეთანხმება დაუდო „ოსტინდოეთის კომპანიას“ (მიწის ნაკვეთების გამოყოფა ბუშირსა და სპარსეთის ყურის სხვა ადგილებში, ინგლისიდან შემოტანილი და ინგლისში გასატანი საჰონლის განთავისუფლება ყოველგვარი საბაჟო გადასახადისაგან, ირანში შალეულის შემოტანის მონოპოლიურა უფლება და ა. შ.), მაგრამ შემდგომში, როცა მისთვის ნათელი გაჩდა ინგლისელთა მზაკვრული გეგმები, კომპანიის აგენტები სავაჭრო საქმეებს ჩამოაშორა და ირანის ნავსადგურებიდან განდევნა⁶.

ალა მაჰმად-ხან ყაჯარის დროს ინგლისელებმა, ისარგებლეს რა იმით, რომ ირანელი მბრძანებელი საგარეო ლაშქრობებით იყო გართული, არაბული ტომების ბელადებს შორის შუღლის ჩამოგდებითა და ამხედრებით (რისთვისაც შემდგომში არაერთხელ და წარმატებითაც მიუმართავთ) მნიშვნელოვნად განიმტკიცეს თავიანთი სავაჭრო მდგომარეობა და სამხედრო პოზიციები სპარსეთის ყურის სსვადანხეა რაიონში⁷.

ირანში ინგლისის გაბატონებას ყოველთვის ორი ძირითადი მიზანი განაპირობებდა. ჯერ-ერთი, ჭვეყნის დამორჩილება თავისი სავაჭრო-ეკონომიკური ინტერესებისათვის, მისი გადაქცევა გასაღების ბაზრად და ნედლეულის წყაროდ, ხოლო მეორე მხრივ, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო, ირანის გადაქცევა ინგლისის

⁵ انشعور, დასახ. ნაშრ., გვ. 55—56.

⁶ იქვე, გვ. 60.

⁷ იქვე, გვ. 61.

გავლენის ქვეშ მყოფ ბუფერულ სახელმწიფოდ, რათა ადვილად განეხორციელებინა ღონისძიებანი ინდოეთის „უშიშროების“ მიზნით. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია ასეთი ფაქტი: XVIII ს. დასასრულს, ირანში ალა მაჰმად-ხანის მოკვლისთანავე, ხორასანი დამოუკიდებლობის გზას დაადგა და მისმა ყოფილმა გამგებლებმა ავღანეთს შეაფარეს თავი. მოხდა ისე, რომ სწორედ იმავე ხანებში ავღანეთიდან ირანს გაიქცნენ ზამან-შაჰის ძმები მაჰმუდ-შაჰი და ფირუზ-შაჰი, რომლებიც ავღანეთის ტახტზე პრეტენზიას აცხადებდნენ. ინგლისელებისათვის ცნობილი გახდა, რომ ავღანეთის მბრძანებელს ზამან-შაჰს ინდოეთის დალაშქრა განეზრახა. „ოსტინდოეთის კომპანიამ“ მაშინვე მიიღო გადაწყვეტილება: არ დაეშვა ირან-ავღანეთის მშვიდობიანი ურთიერთობა „ლტოლვილთა“ ერთიგეორისათვის გადაცემის გზით, შეენარჩუნებინა ორ მეზობელ სახელმწიფოს შორის დაძაბული ურთიერთობა, რათა ზამან-შაჰს არ შეძლებოდა ინდოეთს გალაშქრება. ამ მიზნით კომპანიამ ირანს შეივლინა გამოცდილი მოხელე სერ ჯონ მალქოლმი.

ინგლისელთა (და არა მარტო ინგლისელთა) პოლიტიკური კრედოს „გაჰყავი და იბატონე“ ნათელ სურათს იძლევა ირანში ინგლისის საელჩოს ატაშე თავის დღიურში: ბრიტანეთის ინტერესებიდან თუ გამოვალთ, — ნათქვამია დღიურში, — უკეთესი იქნება ხორასანი დამოუკიდებელი დარჩეს და შემდგომშიც გაგრძელდეს უთანხმოებანი ორ მოქიშპე მბრძანებელს შორის. მაგრამ თუ ისე მოხდა, რომ ერთმა უნდა დაამარცხოს მეორე, მაშინ უმჯობესი იქნება გამარჯვებული მხარე ირანი იყოს⁸.

დანეშფუთი თავის გამოკვლევაში არაერთი მაგალითით ნათელყოფს ინგლისელ პოლიტიკოსთა ვერაგობას, რათა ირანში თავისი ეკონომიკური და პოლიტიკური ბატონობის განმტკიცებისათვის მიეღწიათ. ყოველი მთვანის ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა, შეეჩერდებით მხოლოდ იმპერიალიზმის ეპოქისათვის დამახასიათებელ ახალ საშუალებებზე (კონცესიებზე, კაბალურ სესხებზე, კონვენციებზე და ა. შ.), რომელთაც ინგლისელი იმპერიალისტები არაერთგზის მიმართავდნენ და, იშვიათი გამონაკლისის გარდა (მხედველობაში გვაქვს თაღლბოთის თამბაქოს კონცესია), წარმატებასაც აღწევდნენ.

1862, 1865 და 1872 წწ. ინგლისელებმა აიძულეს ირანი ხელი მოეწერა ინგლის-ირანის სატელეგრაფო კონცესიისათვის, რომლის

⁸ دانشور, დასახ. ნაშრ., გვ. 62.

ძალითაც ინდო-ევროპული ტელეგრაფის ინგლისის დეპარტამენტმა მიიღო ხანეკინ-თეირან-ბუშირის სატელეგრაფო ხაზის მშენებლობისა (ირანის ხარჯზე) და ექსპლუატაციის უფლება. ტელეგრაფის ხაზებს ინგლისელები განაგებდნენ და ძირითადად თავიანთი ინტერესებისათვის იყენებდნენ — უზრქვევლყოფდნენ კავშირს ინგლისსა და ინდოეთს შორის⁹.

1872 წ. ინგლისელებისავე ზეგავლენით შაჰის მთავრობამ ინგლისის ქვეშევრდომს ახალზელანდიელ ბარონ ჟოლიუს დე რეიტერს უწყალობა 70 წლის ვადით მისთვის უაღრესად ხელსაყრელი კონცესია, რაც ითვალისწინებდა რკინიგზებისა და ტრამვაის ხაზების მშენებლობას, ნავთობისა და სხვა საბადოების ექსპლუატაციას (გარდა ოქროსი, ვერცხლისა და ძვირფასი ქვებისა), ხეტყის დამუშავებას, არხების, ქეებისა და საირიგაციო ნაგებობების მშენებლობას. 20000 გირვანქა სტერლინგად მას დაეთმო ყველა საბაჟო 25 წლით, რეიტერი თავისუფლდებოდა ყოველგვარი საბაჟო გადასახადებისაგან...¹⁰. ინგლისის იმპერიალისტური პოლიტიკის ყველაზე თავგამოდებულმა გამტარებელმა კერზონმა ამ გარიგებასთან დაკავშირებით განაცხადა, რომ საკონცესიო შეთანხმება ყველამ შეაფასა როგორც ქვეყნის ყველა სამრეწველო რესურსის ყველაზე სრული და ექსტრაორდინარული გადაცემა უცხოელების ხელში¹¹.

ირანელთა საბედნიეროდ, რეიტერის ეს პირველი კონცესია უდღეური აღმოჩნდა. ამ კონცესიით რეიტერისათვის მინიჭებული უფლებები ქვეყნის ეკონომიკის მთლიანად და სავსებით ინგლისელთა ხელში ჩაგდებას ნიშნავდა. სწორედ ამიტომ იყო, რომ მის წინააღმდეგ ხმა აღიმალა არა მარტო მოსახლეობის ფართო ფენებმა, შაჰის სამეფო კართან დაახლოებულმა ზედაფენამაც (ექვს აზუნდა იწვევდეს, რასაკვირველია, ამ საქმეში რუსეთის დიპლომატიის ხელი).

ინგლისელებმა მაინც მიაღწიეს თავისას — „დაზარალებული“ რეიტერისათვის ახალი კონცესია გამოსტაცეს ხელიდან ირანელ ხელისუფალთ. 1889 წ. რეიტერმა მიიღო 60 წლიანი კონცესია საიმპერო (შაჰინშაჰის) ბანკის შესაქმნელად ირანში. შაჰინშაჰის

⁹ М. С. Иванов Очерки истории Ирана М., 1952 с. 184.

¹⁰ دانشپور, داساخ. ნაშრ., გვ. 79—80.

¹¹ G. C u r z o n, Persia and Parsian question. London. 1892, vol. 1, p. 480, გ. ივანოვის წიგნიდან: «Очерки истории Ирана», с. 185.

ბანკს დაექვემდებარა ზარაფხანა, იგი აღგენდა უცხოური ვალუტის კურსს. მას მოეცა მონოპოლიური უფლება გამოეშვა ბანკნოტები. მოავარი და არსებითი ის იყო, რომ მართალია, ბანკი ირანის სახელმწიფო ორგანიზაციის უფლებებით სარგებლობდა, მაგრამ ამავე დროს ფაქტიურად ინგლისელებს ექვემდებარებოდა, რამდენადაც ბანკის გამგეობა ლონდონში იმყოფებოდა, ხოლო თვით ბანკი ირანის კანონმდებლობას არ ექვემდებარებოდა.

საკონცესიო შეთანხმებით ბანკის გამგეობაში ირანის მთავრობის წარმომადგენელიც შედიოდა. მაგრამ მისი უფლებები შეთანხმების ერთ-ერთი მუხლით ისე იყო ჩამოყალიბებული, თითქოს ირანელ ხელისუფალთა წარმომადგენელი გამგეობაში არც კი არსებულებოდა. აბა რისი მაქნისი იქნებოდა მთავრობის ისეთი წარმომადგენელი, რომელსაც უფლება ექნებოდა დასწრებოდა გამგეობის მხოლოდ „იმ სხდომებს, რომლებზედაც მას მიიწვევდნენ“¹²

შაჰინშაჰის ბანკი, როგორც სამართლიანად შენიშნავენ, ინგლისის იმპერიალიზმის უმნიშვნელოვანესი იარაღი გახდა ირანის დამონების საქმეში¹³.

ბარონ რეიტერისათვის მეორე კონცესიის მიცემიდან სამი თვის შემდეგ ირანის მბრძანებელი ნასერ-ედ-დინ-შაჰი ინგლისს გაემგზავრა ირანის მოღალატე დიდებულების ერთი ჯგუფის თანხლებით...ირანის შაჰის ამ ვოიაჟის დროს ამინ-ოს-სალტანე ინგლისის უმაღლესი ორდენით „აბანოს ორდენით“ დააჯილდოვეს, ეთემად-ოს-სალტანე — „წმინდა გიორგის“ ორდენით, მაჟდ-ოდ-დოულე, ამინ ხალვათი, სადიყ-ოს-სალტანე და ნასერ-ოლ მოლქი — „წმინდა მიქაელის“ ორდენით. დანეშვურის სიტყვით, ამ გზით დაფასდნენ ინგლისის მეფისათვის სამსახურის გაწევისა და სამშობლოს ლალატისათვის¹⁴.

ირანში შაჰინშაჰის ანუ ფაქტიურად ინგლისის ბანკის საფინანსო ოპერაციებისა და მოღვაწეობის მთელი ისტორია ადასტურებს აზრს იმის შესახებ, რომ ირანის ბანკის მიზანი მისი დაარსების დღიდანვე ის იყო, რომ ყოველი ლონე ეხმარა, რათა არ დაეშვა ირანის ეკონომიკური განვითარება და ხელი შეეშალა მისთვის სხვა ქვეყნებში სამრეწველო, სავაჭრო და სასოფლო-სამეურნეო ცენტ-

¹² Г. В. Ш и т о в, Персия под властью последних каядаров. Л., 1933, с. 32.

¹³ М. С. И в а н о в, Очерки истории Ирана..., с. 186.

¹⁴ دانفور, داساخ. ნაშრ., გვ. 86.

რების შექმნაში¹⁵. დანუშფურს მოაქვს ასეთი საინტერესო ფაქტო: გრძნობდნენ რა, რომ შაჰინშაჰის ბანკი მხოლოდ სახელად იყო ირანის საიმპერიო ბანკი, ხოლო სინამდვილეში ირანში ინგლისელთა ბატონობის ინტერესებს ემსახურებოდა, XX საუკუნის დამდეგს ირანელი პატრიოტები შეეცადნენ 6 მილიონი თუმნის კაპიტალით საკუთარი ეროვნული ბანკი შეექმნათ. მაგრამ, როგორც კი ამ საქმეში გარკვეულ წარმატებას მიაღწევდნენ, შაჰინშაჰის ბანკი ისეთ ზომებს მიიღებდა და ირანელთა ოცნებას ისეთ დაბრკოლებებს შეუქმნიდა, რომ ეს უკანასკნელნი იძულებული ხდებოდნენ განზრახვაზე ხელი აეღოთ¹⁶.

სამაგიეროდ, შაჰინშაჰის ბანკი ყოველთვის მზად იყო დახმარების ხელი გაეწოდებინა თავისი მფარველი ინგლისელებისათვის. როდესაც ჟანდარმერიის შესანახად საჭირო ფულის პრობლემა წამოიჭრა. შაჰინშაჰის ბანკმა, რომელიც არაფრად აგდებდა ირანის მთავრობას, სპეციალურად მისთვის ახალი სარეგისტრაციო ეურნალი შექმნა და მთავარი ხაზინადარის (ბელგეელის) მეთვალყურეობით ირანის ცენტრალური მთავრობისა და ფარსის გუბერნატორის ჩაურევლად უშუალოდ აფინანსებდა ჟანდარმერიის უფროსს¹⁷. შაჰინშაჰის ბანკი მკიდრო ფინანსურ კავშირში იმყოფებოდა ინგლის-ირანის ნავთობკომპანიასთან. მისი მოღვაწეობის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სფეროს წარმოადგენდა ირანის საგარეო ვაჭრობა, რაც ხელში ჰქონდა ჩაგდებული¹⁸.

ირანში ინგლისის იმპერიალიზმის პოზიციების განმტკიცების მორიგ ცდას წარმოადგენდა თალბოთის მიერ კონცესიის მიღება 50 წლის ვადით. ირანის მთელ ტერიტორიაზე თამბაქოს შესყიდვა-გაყიდვაზე და გადამუშავებაზე. აგრეთვე მის შემოტანასა და გატანაზე. მაგრამ სულ მალე, 1892 წ. ირანის მთავრობა იძულებული შეიქნა გაეუქმებინა თალბოთისათვის მიცემული კონცესია, თუმცა არც თუ უზარალოდ ჭკეცნისათვის. ინგლისელებმა კონცესიის გაუქმებით მიყენებული ზარალის ასანაზღაურებლად აიძულეს შაჰის მთავრობა აეღო შაჰინშაჰის ბანკისაგან სესხი 500 ათასი

¹⁵. دانشپور, დას.ხ. ნაშრ., გვ. 84.

¹⁶ იქვე, გვ. 85.

¹⁷ محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی، جلد ۸، تهران، ۱۳۳۳، ص. ۲۲۸۶.

¹⁸ P. A. С е н д о в, Иранская буржуазия в конце XIX—начале XX века, М., 1974., с. 42.

გირვანქა სტერლინგის ოდენობით (გათვალისწინებული იყო, რომ ირანი სესხს დაფარავდა სამხრეთ ირანის საბაჟოების შემოსავლიდან).

თაღბოთის კონცესია ის ერთადერთი გარიგება იყო შაჰის მთავრობისა ინგლისელებთან, რამაც ყველაზე მეტი აღშფოთება და მასიური გამოსვლები გამოიწვია ირანის მოსახლეობის ფართო ფენებში, თუმცა თავისი მასშტაბებითა და ქვეყნის ეკონომიკისათვის დამლუპველი შედეგებით იგი ბევრად ჩამოუვარდებოდა რეიტერისათვის მიცემულ კონცესიას.

მიზეზი ორ რამეში უნდა ვეძიოთ: ჭერ-ერთი, მას წინ უძღოდა რეიტერისათვის მიცემული კონცესიები (მეორე კონცესია სულ რაღაც ერთი წლით უსწრებდა თაღბოთის კონცესიას), რომელთა გარშემო ვნებათა ღელვა ჭერ კიდევ არ დამცხრალიყო და ჭერ კიდევ კარგად ახსოვდათ მისი ავბედითი შედეგები. მეორე მხრივ, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ხალხის ფართო მასებისათვის ცნობილი გახდა შაჰისა და სამეფო კარის დიდებულების მიერ ქრთამის აღება თაღბოთისაგან მასთან საკონცესიო შეთანხმების დადების საფასურად. დანეშფურის ცნობით, ნასერ-ედ-დინ-შაჰის ექიმი ფურიე თავის მოგონებებში აღნიშნავს, რომ „თაღბოთმა ნასერ-ედ-დინ-შაჰს 25 ათასი ლირა უბოძა, ხოლო ამინ-ოს-სალტანეს, ქამრან მირზა ნაიბ-ოს-სალტანესა და სამეფო კარის სხვა მოხელეებს დაახლოებით 400 ათასი თუმანი“¹⁹.

როგორც კი გავრცელდა ხმა თამბაქოს მონოპოლიაზე კონცესიის გაცემის შესახებ, აღშფოთებამ მოიცვა მთელი ხალხი და დაიწყო საპროტესტო გამოსვლები. ამ საპროტესტო მოძრაობაში განსაკუთრებით გამოიჩინა თავი სეიდ ჯამალ-ოდ-დინ ასად აბადიძე. მისი მოწოდებით სასულიერო პირებმა ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეში აცნობეს ხალხს თაღბოთთან საკონცესიო გარიგების შესახებ და აამხედრეს ისინი. მღელვარებამ უაღრესად ფართო ხასიათი მიიღო შირაზში, თავრიზში, ისფაჰანსა და თეირანში. შირაზში ვინმე ჰაჯ სეიდ ალი აქბარ ფალ ასირი ვაქილის მეჩეთში მიწბარისაკენ

¹⁹ دانشپور، داسახ. ნაშრ. გვ. 87—88. როგორც ჩანს, ფურიეს მოგონებებს ეყრდნობა თავის გამოკვლევაში თანამედროვე ირანელი მკვლევარი თეიმურიც, რომლის მონაცემები, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მცირეოდენ დამატებით ცნობებს, კერძოდ ამინ-ოს-სალტანეს გამოსვლას შუამავლის როლში, ზუსტად ემთხვევა დანეშფურისას: «تحریم تنباکو اولین مقاومت منفی در ایران، تهران، ۱۳۲۸، ص. ۲۸—۲۷. (რ. სეიდოვის დასახ. ნაშრომადან, გვ. 163).

გაემართა, ხმალი იწიშვლა და განაცხადა: „მე ერთი ხმალი მაქვს და ორი წვეთი სისხლი გამაჩნია. ყოველ უცხოელს, ვინც თამბაქოს მონოპოლიისათვის შირაზში ჩამოვა, ამ ხმლით გავუფატრავ მუცელს“²⁰. ისტაჰანში ერთ-ერთმა ადგილობრივმა ვაჭარმა, რომელსაც ინგლისელები აიძულებდნენ თამბაქო მათთვის მიეყიდა, ლამით 12 ათასი ტომარი თამბაქო ცეცხლს მისცა²¹.

მიუხედავად საპროტესტო გამოსვლების ფართო ჩასიათისა, მათ სასურველი შედეგი არ მოუცია. მაშინ ირანელებმა მიმართეს ყველაზე ეფექტურ საშუალებას — ბოიკოტი გამოუცხადეს არა კონცესიონერებს, არამედ უშუალოდ თამბაქოს — უარი თქვეს წევახე და მიზანსაც მიაღწიეს²².

ხაზინთაღის ნავთობი — ირანში ინგლისის კოლონიზაციის განხორციელების მძლავრი ბარკები

მართალია ინგლისის ცდა — თალბოთის კონცესიის მეშვეობით განემტკიცებინა ირანში ეკონომიკური ბატონობა — მარცხით დამთავრდა, მაგრამ სულ მალე ირანი უფრო მეტად მოექცა ინგლისელთა ხელში. ავსტრალიაში მცხოვრებმა ინგლისის ქვეშევრდომმა, ვინმე ვილიამ ღ'არსიმ, მოახერხა 1901 წ. მოზაფარ-ედ-დინ-შაჰისაგან ხელთ ეგდო კონცესია ნავთობის მოპოვებაზე მთელ ირანში, გარდა ქვეყნის ჩრდილოეთი ოლქებისა (ირანის აზერბაიჯანი, გილანი, მაზანდარანი, გორგანი და ხორასანი).

1909 წ. ვილიამ ღ'არსის კონცესიის ბაზაზე ჩამოყალიბდა ინგლის-ირანის ნავთობკომპანია 2 მლნ გირვანქა სტერლინგის საწყისი კაპიტალით კონცესიის ასაღებად. საემარიის იყო სამხრეთ ირანის ნავთობსაბადოები ოფიციალურად ინგლისელთა ხელში აღმოჩენილიყო, მათ მაშინვე გააჩაღეს ინტენსიური მუშაობა, რათა რაც შეიძლება სწრაფად, და რაც შეიძლება მეტი, ამოექაჩათ ირანის ყველაზე მნიშვნელოვანი ბუნებრივი სიმდიდრე — ნავთობი.

1912 წ. აბადანში, შატ ელ-არაბის ერთ-ერთ კუნძულზე ააგეს ნავთობსაწმენდი ქარხანა და ნავთობსადენები, ნავთობის შემცველი რაიონების ამ ქარხანასთან დასაკავშირებლად. 1914 წ. გაითხარა 30 კაბურღილი მასჯედ-ე სოლეიმანიის რაიონში და დაწყდა

²⁰ .انشاور, დასახ. ნაშ., გვ. 89.

²¹ იქვე, გვ. 90.

²² იქვე, გვ. 91.

გადამუშავებული ნავთობის ექსპორტირება აზადანიდან ყოველწლიურად 250 ათასი ტონის რაოდენობით²³.

რას წარმოიდგენდა მოზაფარ-ელ-დინ-შაჰი, რომ კონცესიის გაცემიდან რაღაც 20 წლის შემდეგ ნავთობკომპანიის ნავთობსარეზები თავდაპირველი ერთეული დაწესებულებებიდან 160 ცალკე საწარმომდე და მთელს ირანში მიმოფანტულ მწარმოებელ და გამსაღებელ კანტორებამდე გაიზრდებოდა, ხოლო ნავთობის მოპოვება 600 ათას ტონას გადააჭარბებდა²⁴.

ირანელი მკვლევარი დანეშუჟური სამართლიანად შენიშნავს, რომ 1901 წ. ინგლისელებისათვის ნავთობის მოპოვებაზე კონცესიის გაცემით დაიწყო ირანის ეკონომიკური დამონების პერიოდი, ხოლო ირანელი ხალხის პოლიტიკური დამონება ახალ ეტაპში შევიდა²⁵.

მართლაც, 1909 წ. ინგლის-ირანის ნავთობკომპანიად გარდაქმნილ დ'არსის საკონცესიო შეთანხმებაში მხოლოდ ფორმალურად მოიხსენიებოდა ირანი. იგი ირანის როგორც ეკონომიკური, ისე პოლიტიკური დამონების მძლავრ საშუალებას წარმოადგენდა. ამას აღიარებენ თვით ინგლისელები. ერთ-ერთი ინგლისელი მკვლევრის შეფასებით, ინგლის-ირანის ნავთობკომპანია იყო არა მარტო და არა უბრალოდ უცხოური საკონცესიო კომპანია, რომელიც მონოპოლიურად ფლობდა ირანის ნავთობს, არამედ ეს იყო ინგლისის მთავრობის დაწესებულება, რომელიც ირანის წინა მთავრობების დროს ინგლისელების შეჭრის წყალობით ირანში თითქმის ექსტერიტორიალური უფლებებით სარგებლობდა²⁶.

მას შემდეგ, რაც ცხადი გახდა, რომ ბევრად უფრო ეკონომიკური იქნებოდა ინგლისის უზარმაზარი საზღვაო ფლოტის გემებში საწვავად ქვანახშირის ნაცვლად ნავთობის გაჟოყენება, რის საბაბადღობიც თვით მეტროპოლიას არ გააჩნია, სამხრეთ ირანის ნავთობსაბადოებმა განსაკუთრებული მნიშვნელობა მოიპოვა. ინგლისის მთავრობამაც არ დააყოვნა და მიაღწია სამეფო სანქციას პარლამენტის მოქმედების თავისუფლებაზე იმ პირობით, რომ ინგლის-

²³ J. Marlowe, the Persian Gulf in twentieth-century, London, 1962, p. 81.

²⁴ دانشپور, داسახ. ნაშრ., გვ. 99.

²⁵ იქვე გვ. 96.

²⁶ J. Marlowe, Iran. A short Political Guide. London and Dunmow. s. d., p. 55.

ირანის ნავთობკომპანიის თავდაპირველი კაპიტალი — ორი მილიონი გირვანქა სტერლინგი ოთხ მილიონამდე გაიზარდებოდა²⁷.

ინგლისის მოქნილმა დიპლომატიამ თავისი იმ ტრადიციული ფორმებისა და მეთოდების გამოყენებით, რისი მდიდარი გამოცდილებაც მას გააჩნდა, ინგლის-ირანის ნავთობკომპანიის არა მარტო ეკონომიკური პოტენციალის განმტკიცებას. ამ უკანასკნელის პოლიტიკურ ბატონობასაც მიაღწია. ირანელი მკვლევრის პასან ფე-ზეშენადის მოსწრებელი გამოთქმით. ნავთობის ეროვნული კომპანია (ინგლის-ირანის ნავთობკომპანია-ო. გ.) ირანის სინამდვილეში ეს იყო „სახელმწიფო სახელმწიფოში“²⁸. მისივე ცნობით, ინგლისელი აგენტები, ამ მიზნად ციხე-სიმაგრეს ამოფარებული, ირანის ბედს ხელში ათამაშებდნენ. ყველას, ვინც კი მათ წინააღმდეგ ხმას აღიმალლებდა, აბადანს იწვევდნენ და ჩამდენიმე გირვანქა სტერლინგით აჩუმებდნენ²⁹.

ინგლის-ირანის ნავთობკომპანია ინგლისის მთავრობის რეზიდენტი, მისი კოლონიური პოლიტიკის გამტარებელი და ჯაშუშური ორგანო რომ არ ყოფილიყო, განა იგი ფინანსურ დახმარებას გაუწევდა ურჩ ფეოდალებს თავიანთ გამოსვლებში ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ. როგორც ამის შესახებ გადმოგვცემს ჯონ მარლოუ³⁰.

ირანში ინგლისელთა თვითნებობასა და სრულ ბატონობას აამკარავებენ და ნათელყოფენ ისინიც, ვისაც ძნელად თუ ვინმე დასდებს ბრალს ტენდენციურობაში ინგლისელთა საწინააღმდეგოდ. ყასემზადე. რომლის სქელტანიანი მონოგრაფია პროინგლისური სულისკვეთებითაა გაჟღენთილი, ასე ახასიათებს ინგლისელთა პოლიტიკას ირანში; ისინი თითქოს ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, გაეგრძელებინათ ინტერნაციონალური ურთიერთობის ტრადიციული ფორმები. მაგარმ სინამდვილეში ნაკლებად უწევდნენ ანგარიშს ირანის მთავრობას; ისინი ისე ამყარებდნენ „საქმიან“ ურთიერთობას მოჰამერეს შეიხთან, ბახთიართა და ბელუჯთა ხანებთან, თითქოს თეირანის მთავრობა არც კი არსებულებოდა³¹.

²⁷ J. Marlowe, The Persian Gulf ..., p. 81.

²⁸ حسن پزشكزاد، كتاب تمايز روحيت شرق و غرب، بدون محل،

۱۳۳۷، ص. ۲۶۷

²⁹ იქვე.

³⁰ J. Marlowe, The Persian Gulf..., p. 84.

³¹ F. Kazemzadeh, Russia and Britain in Persia. 1864—1914. A study in imperialism. s. l. s. d., p. 677.

ინგლისელი დიპლომატიური მოხელეები, კერძოდ კონსულე-
ბი, უხეშად არღვევდნენ რა ირანის მთავრობის სუვერენიტეტსა
და უფლებებს, ნიშნავდნენ და ცვლიდნენ ხანებს ირანის სამხ-
რეთა ქალაქების გუბერნატორების პოსტებზე³², ხოლო რანგით უფ-
რო მაღლა მდგომი ინგლისის ელჩი იქამდეც კი მივიდა, რომ ჯერ აი-
ძულა მირზა ჰასან-ხან მოშირ-ოდ-დოულე (ფირნია) გადამდგარი-
ყო მინისტრთა კაბინეტის თავმჯდომარის პოსტიდან, შემდეგ თვით-
ნებურად ეახლა შაჰს და მოსთხოვა შეექმნა მთავრობა მირზა ჯა-
ვად-ხან საედ-ოდ-დოულეს მეთაურობით³³.

ანალოგიური ფაქტები მოჰყავს ჯონ მარლოუსაც. იგი შენიშ-
ნავს, რომ ინგლის-ირანის ნავთობკომპანიის შეთანხმებები ნავ-
თობსადენების გასაყვანი ადგილების გამოყოფის, მუშახელთა უზ-
რუხიველყოფის, ქოხების დაცვის და ა. შ. თაობაზე. დადებულ
იქნა არა ცენტრალური მთავრობის წარმომადგენლებთან, არამედ
შეიხ ხაზალთან ან რომელიმე ადგილობრივი ტომის ბელადთან,
რომელთაც რეგულარულად უნიშნავდნენ სუბსიდიებს, როგორც
გასაქრჩელოს, კომპანიის სასარგებლოდ გაწეული სამსახური-
სათვის³⁴.

ტომთა ბელადების თავის მხარეზე გადაბირებას ინგლისელები
ნავთობკომპანიის მეწველობით ორი გზით ახორციელებდნენ.
ჯერ-ერთი, კომპანიის ადმინისტრაცია ირანის მთავრობის გვერდის
აგლით არაბული და ბახთიართა ტომების ბელადებს გადასცემდა
ნავთობსარეწებს დასაცავად და გაწეულ სამსახურს ირანის მთავ-
რობის ხარჯზე უნაზღაურებდა³⁵. ნავთობკომპანია ამით არ კმაყო-
ფილდებოდა და სასურველ ტომის ბელადებთან კონტრაქტებს დებ-
და მისთვის მუშახელის მიწოდებაზე და სურსათ-სანოვავით მო-
მარაგებაზე³⁶.

მართალია, ფორმალურად ინგლის-ირანის ნავთობკომპანია
ინგლისის მთავრობისაგან დამოუკიდებელ სააქციო დაწესებულე-
ბას წარმოადგენდა. ინგლისის მთავრობის იურისდიქციას არ ექ-

³² В. В. Трубейкоп, Бахтиары (Оседло-кочевые племена Ирана),
М., 1966 с. 56.

³³ محمود محمود, დასახ. ნაშრ., გვ. 2257.

³⁴ J. Marlowe, Iran. A short Political Guide. p. 54.

³⁵ В. В. Трубейкоп, დასახ. ნაშრომი გვ. 45 იხ. აგრ. Л. Э. Велл-
Саттон, Иранская нефть. М. 1956, с. 41.

³⁶ В. В. Трубейкоп, დასახ. ნაშრ. გვ. 45.

ვემდებარებოდა, და სრულუფლებიან „იურიდიულ პირს“ განასახიერებდა, ფაქტიურად ინგლის-ირანის ნავთობკომპანია ინგლისის აგენტურას, ირანში მისი ბატონობის დასამყარებლად მძლავრ ბერკეტს წარმოადგენდა და ამიტომაც ინგლისის მთავრობა, ბუნებრივია, ფარულად (მოგვიანებით კი აშკარად) ერეოდა მის საქმეებში.

როცა ინგლის-ირანის ნავთობკომპანიის საქმეებში ინგლისის ჩარევას ფარდა აეხადა და ინგლისის მთავრობის აქციების წინააღმდეგ საპროტესტო ხმები გაისმა არა მარტო ირანში, არამედ ევროპის მთელ რიგ ქვეყნებშიც. მაშინვე ამუშავდა ინგლისის ინტერესების ოფიციალურ დამცველთა მთელი აპარატი. ინგლისის თეირანის საელჩო შეეცადა უარეუო ნავთობკომპანიის საქმეებში ინგლისის ჩარევის ფაქტი და განაცხადა, რომ ინგლისის მიერ გარკვეული ნაბიჯი მხოლოდ ნავთობის გაყიდვის მოსაწყისრიგებლად გადაიდგა, და რომ ინგლისის მთავრობა არავითარ შემთხვევაში არ ჩაერევა არც კომპანიის საქმეების მართვა-გამგებლობაში და არც კომპანიის სავაჭრო თუ პოლიტიკურ ურთიერთობაში ირანის მთავრობასთან³⁷.

რაოდენ უბადრუკად გამოიყურება ინგლისის თეირანელი დიპლომატების ცდა — მშრალზე გამოეყვანონ ინგლისის ოფიციალური წრეები მათ მიმართ წაყენებული სამართლიანი ბრალდებისაგან, ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწის რამსეი მაკდონალდის სიტყვების შემდეგ, რომლითაც მან საჯაროდ გამოააშკარავა ინგლისის კოლონიალური პოლიტიკა: „[ინგლისის] მთავრობა აცხადებს, რომ ნავთობკომპანიასთან დადებული ხელშეკრულება მხოლოდ სავაჭრო ხელშეკრულებაა. მაგრამ ეს სინამდვილეს არ შეეფერება, ვინაიდან, თუ ნავთობკომპანიის ქონებასა და მოწყობილობებს ზახთიარებისაგან ან სხვა ტომებისაგან საფრთხე დაემუქრება და ხელყოფენ მათ, და კომპანია ვერ შეძლებს საჭირო რაოდენობის ნავთობი მიაწოდოს საზღვაო სამინისტროს, სწორედ მაშინ ამერიკაისტიები ატეხენ ხმაურს და ირანის მთავრობას შესთავაზებენ კომპანიის მფარველობას და მას (ირანის მთავრობას — ო. გ.) აიძულებენ [ნება დართოს ინგლისს] ჩაერიოს კომპანიის საშინაო საქმეებში“³⁸.

³⁷ علی اصغر شمیم، ایران در دورهٔ سلطنت قاجار. قرن سیزدهم و نیمهٔ اول قرن چهاردهم قمری، تهران، ۱۳۴۲، ص. ۴۶.

³⁸ იქვე, გვ. 461.

„...ნავთობკომპანიის პოლიტიკას ირანში.—განაგრძობს მაქდონალდი.—კოლონიალური ხასიათი აქვს და ზიანს აყენებს ირანის დამოუკიდებლობას, ვინაიდან კომპანია იმ გასამრჯელოებით, რასაც ბახთიარებსა და ზუზისთანელ არაბებს უხდის თავისი ქონების დასაცავად, [ირანის] ცენტრალურ ხელისუფლებას არყევს და ფეოდალურ და ტომების ძალაუფლებას განამტკიცებს. მე მთავრობას ვურჩევ ხელი აიღოს ასეთ იმპერიალისტურ პოლიტიკაზე და გააძლიეროს ირანის ცენტრალური ხელისუფლება, რათა ირანის მთავრობამ თავის თავზე აიღოს კომპანიის ქონების დაცვის პასუხისმგებლობა და მომავალში ისე არ გამოვიდეს, რომ აუცილებელი გახდეს ინგლისის მთავრობის ჩარევა ირანის საშინაო საქმეებში“³⁹.

ირანში ინგლისელთა მოღვაწეობა არ იქნებოდა მეტ-ნაკლები სიარულით გაშუქებული, თუ მათ საქმიანობას მხოლოდ ინგლის-ირანის ნავთობკომპანიასთან მიმართებით შემოვფარგლავდით. მართალია, ნავთობკომპანია ძირითადად სამხრეთ ირანში ინგლისის ეკონომიკური და პოლიტიკური გაბატონების მთავარი დასაყრდენი იყო, მაგრამ ირანში გაბატონება ინგლისისათვის მარტო თვითმომზანი როდი იყო. ირანი ამავე დროს უნდა ქცეულიყო მის მონა-მორჩილ ბუფერულ სახელმწიფოდ, რაც მეფის რუსეთის ან სხვა სახელმწიფოს (კერძოდ გერმანიის) მხრივ ინდოეთის ხელყოფისაგან დაცვის საიმედო საწინდარი იქნებოდა. ეს კი შეუძლებელი გახდებოდა, თუ ინგლისი ფეხს ვერ მოიკიდებდა, გარდა სამხრეთ ირანისა, ქვეყნის აღმოსავლეთ ნაწილშიც. ამ მიზანს ემსახურებოდა ინგლისის მთავრობის აქციები ბელუჯისტანში, რაც შედეგად მან მიაღწია იმას, რომ მნიშვნელოვანი ნაწილი ბელუჯისტანისა, რომელიც ადრე ქელათის ხანს ემორჩილებოდა და ირანის მთავრობის მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა, ირანს გამოჰყო, იქაური ხანი ერთ-ერთ დამოუკიდებელ მმართველად ცნო და იგი თანდათანობით თავისი პროტექტორატის ქვეშ მოაქცია⁴⁰.

ინგლისელთა კოლონიალური პოლიტიკის არსენალში შანტაჟის, ეკონომიკური ზემოქმედების, მუქარისა და სხვა მეთოდების გვერდით მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა შეთქმულებებისა და ამბოხებების მოწყობას, ფარულ გარიგებებს სეპარატისტულ ძა-

³⁹ علی اصغر شمیم، داسახ. ნაშრ. გვ. 461.

⁴⁰ صادق نشات، تاریخ سیاسی خلیج فارس، تهران، ۱۳۳۸، ص. ۳۳۸.

ლებთან, რაც ძირს უთხრიდა ძლიერებას. იმ ქვეყნისა, რომლის დამონებაც დღის წესრიგში იდგა. არცერთი ზემოხსენებული მეთო-
დი არ იყო უცხო ირანელთათვის, რომელთაც საკმაოდ განიცადეს
მათი ავკარგებლობა. აი. ეკონომიკური ზემოქმედების ერთი ტიპი-
ური მაგალითი: 1921 წლის დეკემბერს სერ ვალტერ თოუნლიმ,
როგორც ირანელი მკვლევარი მაჰმუდ მაჰმუდი გადმოგვცემს. დი-
დი აღტაცებით უდებეშა სერ ედვარდ გრეის — ინგლისის საგარეო
საქმეთა მინისტრს: „ფულის საჭიროებამ შესაძლოა აიძულოს
ირანი ხელი მოაწეროს კონცესიას რკინიგზის გაყვანაზე [სამხრეთ
ირანში]“⁴¹.

რაც შეეხება შეთქმულებებსა და ქვეყნის ცენტრიდანულ ძა-
ლებთან სეპარატულ შეთანხმებებს, ამ მხრივ ნიშანდობლივია
ინგლისელთა „საქველმოქმედო“ მოღვაწეობა ჰპარსეთის ყურის
სანაპიროს შეიხებთან, კერძოდ, ბაჰაუდინის შეიხთან, რომელთაც
ხან ფარულად, ხან კი აშკარად. აქეზებდნენ წინააღმდეგობა გაეწი-
ათ ირანის მთავრობისათვის, არ დამორჩილებოდნენ მას და ურჩო-
ბით დამოუკიდებლობის გზას დადგომოდნენ⁴².

ბენი ჭაბბის ტომის მეთაურებთან შეიხ ჯაბარ-ხანთან და გან-
საკუთრებით მის შვილთან. ხუზისტანის (არაბისტანის) უკანასკნელ
ყველაზე გავლენიან ხმართველთან შეიხ ხაზალ-ხანთან ინგლისელებ-
მა მეტ წარმატებას მიაღწიეს⁴³. ინგლისელთა წყალობით, ხუზისტანი.
როგორც ირანის შემდგომმა ამბებმა დაგვანახვა. ყველაზე დიდი
დაბრკოლება აღმოჩნდა ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატა-
რების საქმეში. ამის ერთ-ერთი მიზეზი იმ სეპარატულ შეთანხმე-
ბაში უნდა ვეძიოთ, რაც ინგლისელებმა შეიხ ხაზალთან დადეს.

რუსი პატივალისტების ფეხის მოკიდება ირანის ეკონომიკაში

ინგლისის მიერ ირანში ფეხის მოკიდებას და მის მიერ ამ
ქვეყანაში ჯერ ეკონომიკური, ხოლო შემდეგ პოლიტიკური პოზი-
ციების განმტკიცებისკენ სწრაფვას, ცხადია, გულგრილად და
დამშვიდებით ვერ შეხედებოდა მეფის რუსეთი — ირანის უშუ-
ალო ჩრდილოეთელი მეზობელი.

⁴¹ محمود محمود, დასახ. ნაშრ., გვ. 2277.

⁴² صادق نشأت, დასახ. ნაშრ., გვ. 339—340.

⁴³ იქვე.

XIX ს. მეორე ნახევარში რუსი კაპიტალისტები უკვე იწყებენ ფიქრს თავიანთი სამრეწველო კაროდუქციის, უმთავრესად მანუფაქტურისა და მოხმარების საგნების, გასაღების ბაზარზე. პირველ რიგში მათი ყურადღება, რასაკვირველია, მიიპყრო ირანმა, რომელიც თავისი სიახლოვითა და მოსახლეობის ფართო ფენების სილატაკით დიდ იმედებს იძლეოდა რუსეთის ფართო მოხმარების საგნების გატანა-გასაღებაში. ინგლისის ეკონომიკურ ძლიერებას მეფის რუსეთმა თავისი სამხედრო პოტენციალი დაუპირისპირა (საერთოდ ამ ორი იმპერიალისტური სახელმწიფოს კოლონიური პოლიტიკის განხორციელებაში შეინიშნება გამსხვავებული მიდგომა: ინგლისი, როგორც წესი, ჯერ ეკონომიკურად იმორჩილებდა სუსტ ქვეყანას და იქ ეკონომიკური ხასიათის საქმიანობით (ფაბრიკა-ქარხნების აგება, გზების გაყვანა, სესხების მიცემა და ა. შ.) ნიღბავდა თავის იმპერიალისტურ ზრახვებს მის მიმართ და მხოლოდ ამის შემდეგ იწყებდა იქ პოლიტიკურ ბატონობაზე ფიქრს. მეფის რუსეთი, რომელიც უძლური იყო თავისი ნაწარმით კონკურენცია გაეწია ეკონომიკურად მაღალგანვითარებული ინგლისისათვის, ისულებული ხდებოდა თავისი მიზნების განსახორციელებლად სამხედრო ძალისათვის მიემართა, მას დაყრდნობოდა).

განსხვავებული მეთოდები ინგლისისა და მეფის რუსეთის კოლონიურ პოლიტიკაში საკმაოდ ხატოვნად აქვს დახასიათებული ნ. ნ. ბობინინს. მისი სიტყვებით რომ ვთქვათ, „...ინგლისელი კაპიტალისტები, თვითონ მოდიოდნენ წინ, თვითონ იკაფავდნენ გზას და მთავრობა მხოლოდ ეხმარებოდა მათ. რუსი კაპიტალისტები კი ბუქსირაზე მიყვებოდნენ თავის მთავრობას“⁴⁴.

1879 წელს თეირანს ჩამოვიდა მეფის რუსეთის გენერალური შტაბის პოლპოლკოვნიკი დომანტოვიჩი სამი კაზაკი ოფიცრისა და ხუთი ურიადნიკის თანხლებით. ირანის შაჰის თხოვნით, მათ მეფის რუსეთის კაზაკთა პოლკების ყაიდაზე შექმნეს ირანის ისტორიაში პირველი რეგულარული საკავალერიო პოლკი, რომელიც მალე ბრიგადამდე გაიზარდა. ბრიგადის მეთაური, ჩვეულებრივ მეფის რუსეთის გენშტაბის პოლკოვნიკი იყო (კოსოგოვსკი, ჩერნოზუბოვი, ლიახოვი, სტაროსელსკი და სხვ.). საკომანდო თანამდებობებიც ძირითადად რუს ოფიცრებს ეკავათ. მართალია, კაზაკ-

⁴⁴ Н. Н. Б о б ы н и н, Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля, 1901—1923, Тифлис, 1923, с. 516.

თა ბრიგადა ოფიციალურად ირანის სამხედრო შენაერთს წარმოადგენდა თითქოს მოწოდებული იყო ირანის ინტერესები დაეცვა, მაგრამ ფაქტიურად სამსახურს უწევდა მეფის რუსეთს და ისე ემსახურებოდა მის ინტერესებს, როგორც ინგლის-ირანის ნავთობკომპანია ინგლისის იმპერიალიზმის ინტერესებს. ასეთი მოსახრების გამოთქმის უფლებას გვაძლევს როლი, რაც კაზაკთა ბრიგადამ ირანს 1905 — 1911 წწ. რევოლუციის პერიოდში შეასრულა, როცა მან საბოლოოდ გამოაშკარავა თავისი თავი, როგორც მეფის რუსეთის კონტრრევოლუციურმა ძალამ.

თავის დროზე საკმაოდ წინდახედული აღმოჩნდა მირზა თაყიხანი. როცა მან, როგორც რუსი გენერალი ფრანკინი გადმოგვცემს, თავი შეიკავა, პოლიტიკური მოსახრებებით, სპარსელთათვის სამხედრო საქმის შესასწავლად ინგლისელი და რუსი ოფიცრების მოწვევისაგან⁴⁵. მართალია, მის მიერ მოწვეული ავსტრიელი ოფიცრები ბევრად ჩამოუვარდებოდნენ ინგლისელ და რუს ოფიცრებს, სამაგიეროდ, ისინი ნაცლებ საშიშროებას წარმოადგენდნენ ირანის დამოუკიდებლობისათვის, ვიდრე ინგლისელი და რუსი ოფიცრები, რომელთა უკან მათი უზარმაზარი იმპერიები იდგნენ, რომელთაც თვალი ირანისაკენ ეპყრათ. ასეთი საშიშროება მხოლოდ მირზა თაყიხანის მსგავს ფხიზელ სახელმწიფო მოღვაწეებს შეეძლოთ წარმოედგინათ. საუბედუროდ, არც მოზაფარ-ედ-დინ-შაჰსა და არც მის მომდევნო ყაჯარ მბრძანებლებს, მათ ირგვლივ შემოკრებილ სამეფო კარის მოხელეებთან ერთად, არც კი უფიქრიათ, მირზა თაყიხანის მსგავსად, „ზემოდან“ მაინც მოეხდინათ არსებული საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და სოციალურ-ეკონომიკურ უროიერთობათა გარდაქმნები, თუნდაც მონარქიული წყობილების ფარგლებში, რაც ახალი დინასტიის პირობებში განხორციელდა.

იმდროინდელი ირანის სოციალურ-პოლიტიკურმა ვითარებამ თვითონ შეუწყო ხელი ქვეყნის გადაქცევის ნახევარკოლონიალ.

უკანასკნელი ყაჯარი მბრძანებლების დროინდელი ირანის დახასიათებისას გ. ვ. შატოვი სამართლიანად შენიშნავს, რომ შეცდომა იქნებოდა იმის თქმა, თითქოს ირანისათვის მიცემული უამრავი სესხი, მისგან გაცემული კონცესიები, საბაჟო შეღავათები და

⁴⁵ Франклин, Записка о персидской армии—«Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии», вып. IV, СПб., 1887, стр. 43. Далее: «Сборник материалов по Азии».

სხვა სახის დათმობები ირანის მხრივ მხოლოდ და მხოლოდ ფეოდალურ ირანში უცხოეთის ქვეყნების იძულებითი შეჭრის შედეგი უოფილიყო⁴⁶. ირანმა, რომ იტყვიან, თვითონ შეუწყო ხელი თავისი თავის დამონებას ინგლისისა და მეფის რუსეთისაგან. ყოველ შემთხვევაში, ამაზე მიგვანიშნებს ირანში კაზაკთა ნაწილების გამოჩენა რუსი ოფიცრების მეთაურობით და მათი „მოღვაწეობა“.

ირანის შაჰის მიერ მოწვეული რუსი ოფიცრები და მათ მიერ შექმნილი კაზაკთა ნაწილები ირანში მეფის რუსეთის პოლიტიკის აქტიური გამტარებლები გახდნენ და ნაკლებად უწყევდნენ ანგარიშს ირანის ხელისუფალთ. კაზაკთა დივიზია, მაგალითად, საჭიროდ არ თვლიდა ანგარიში ჩაებადებინა ირანის მთავრობისათვის, თუ რაზე ხარჯავდა საბაჟო შემოსავლიდან მიღებულ თანხებს⁴⁷. უფრო მეტიც, კაზაკთა ბრიგადა უარს ამბობდა შეესრულებინა ირანის ხელისუფალთა განკარგულებები და არცერთ ოპერაციას არ ანხორციელებდა მანამდე, ვიდრე მისი რუსი მეთაური თავადი ვაღბოლსკი პირადად არ გასცემდა სანქციას მის შესრულებაზე⁴⁸.

მას შემდეგ, რაც 1889 წ. ინგლისმა ირანში შაჰინშაჰის ბანკის გახსნით ხელში ჩაიგდო ქვეყნის მთელი ფინანსები, რითაც მან სერიოზული განაცხადი გააკეთა ირანში გაბატონებაზე, მეფის რუსეთი იძულებული შეიქნა არ დაკმაყოფილებულიყო ირანში მარტოდენ ოფიცრების გაგზავნით და უფრო აქტიური ნაბიჯები გადაედგა ირანში თავისი პოზიციების გასამტკიცებლად. მომდევნო 1890 წელს რუსმა კაპიტალისტმა იაკობ პოლიაკოვმა ირანში სააღრიცხვო-გამსესხებელი ბანკის გახსნას მიაღწია.

1889 — 1890 წწ. ინგლის-რუსეთის ბრძოლა ირანში გაბატონებისათვის ახალ ფაზაში შევიდა. ამ დროიდან იწყება მათი სისტემატური, განუწყვეტელი ეკონომიკური ზემოქმედება ირანზე შაჰინშაჰისა და სააღრიცხვო-გამსესხებელი ბანკების მეშვეობით, ხელში ჩაეგდოთ ირანის საფინანსო საქმე, ფულის საშუალებით თავიანთი გავლენის ქვეშ მოექციათ ირანის მთავრობა, ყოველმხრივ შეეწყოთ ხელი თავისი სახელმწიფოს სავაჭრო ურთიერთობის განვითარებისათვის ირანთან — აი, რა დავალებები ჰქონდათ მი-

⁴⁶ Г. В. Шитов დასახ. ნაშრ., გვ. 165.

⁴⁷ Н. Н. Бобынин, დასახ. ნაშრ., გვ. 550.

⁴⁸ F. K a z e m z a d e h, დასახ. ნაშრ., გვ. 677.

ცემული შაჰინშაჰისა და სააღრიცხვო-გამსესხებელ ბანკებს თავი-
ანთი მთავრობებისაგან — ინგლისისაგან და მეფის რუსეთისაგან⁴⁹.

რასაკვირველია, მარტო ზემოაღნიშნული კონცესიებით არ შე-
მოიფარგლებოდა უცხოეთის სახელმწიფოების იმ ფირმებისა და
დაწესებულებების მოღვაწეობა, რომელთა მთავარი ამოცანა ირა-
ნის ხარჯზე ზღაპრული მოგების მიღება იყო. ირანში მრავალ სხვა
უცხოელ საქმოსანს ჰქონდა გაჩაღებული მუშაობა. ზოგიერთი
მათგანის მხოლოდ ჩამოთვლით დავკმაყოფილდებით: ჯერ კი-
დეც 1868 წ. ირანის მთავრობა იძულებული შეიქნა ინდო-ევრო-
პული სააქციო სატელეგრაფო კომპანიისათვის („ძმები სიმენს და
გალსკე ბერლინსა და პეტერბურგში და სხვ.“) მიეცა კონცესია
ჯულფა-თეირანის სატელეგრაფო ხაზის მშენებლობაზე, 1888 წ.
ინგლისურმა კომპანიამ „ძმები ლინჩ“ მიიღეს კონცესია მდ. ქა-
რუნზე ნაოსნობის მოსაწყობად; იმავე წელს რუჰამა კაპიტალისტმა
ლიანოზოვმა ირანის ხელისუფალთ დასტყუა კასპიის ზღვის ირა-
ნის სანაპირო ზოლში თევზჭერის უფლება; 1891 ლაზარ პოლია-
კოვმა მიიღო კონცესია ირანის სადაზღვევო და სატრანსპორტო
საზოგადოების შესაქმნელად; 1893 — 1895 წლებში ენზელის გზის
მეფის რუსეთის საზოგადოებამ ხელთ იგდო კონცესია ენზელი-
თეირანის, ყაზვინ-ჰამადანის, ენზელა-ყაზვინის, ყაზვინ-თეირანის
და სხვ. გზების მშენებლობაზე; 1878 წ. ბანკირთა ფრანგულმა
სახლმა „აღლონმა“ მიიღო კონცესია რეშთ-თეირანის ვიწროლიან-
დაგიანი რკინიგზის მშენებლობაზე და ექსპლოატაციაზე; 1885 წ.
ასეთივე ხასიათის საკონცესიო შეთანხმებას მიაღწია ბელგიელმა
დეკანვილმა, რომელსაც თეირან — შაჰ-აბდულ-აზიმის ვიწროლიან-
დაგიან გზასთან ერთად თეირანში კონკის მოწყობა ევალებოდა.
ირანში ფართო სავაჭრო მოღვაწეობა ჰქონდათ გაჩაღებული შვეი-
ცარულ ფირმას „ციგლერ ენდ კომპანი“ და ჰოლანდიურ ფირმას
„ხოტსა“. XIX ს. 90-იან წლებიდან ირანში მოქმედებდა ინგლი-
სის სავაჭრო კომპანია „პერშენ გალფ ტრედინგ კომპანი“, იტალი-
ური სავაჭრო სახლი „ჯონ კასტელ ენდ ბრადერს“, ინგლისური სა-
ვაჭრო ფირმა „გ. სტივენსი“, ინგლისური სავაჭრო სახლი „რალლე
ენდ კომპანი“ და ა. შ.⁵⁰

ყოველ მათგანს ნაკლებად აინტერესებდა ირანის ეკონომიკე-
რი მდგომარეობა და მხოლოდ საკუთარ მოგებაზე ფიქრობდა. თუ

⁴⁹ Н. Н. Бобынин, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 518.

⁵⁰ Р. А. Сеидов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 46—51; М. С. И в а н о в, *Очерк-
истории Ирана*, с. 184—188.

შედარებით ვრცლად შევჩერდით შაჰინშაჰისა და სააღრიცხვო-გამსესხებელ ბანკებსა და ინგლის-ირანის ნავთობკომპანიაზე, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ ეს უკანასკნელნი ირანის მთავრობისაგან მათთვის მიცემული ფართო უფლებების წყალობით უფრო ღრმად ერეოდნენ ირანის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში და თავიანთი მოღვაწეობით ნათლად გამოხატავდნენ ინგლისისა და მეფის რუსეთის იმპერიალიზმის მიერ ირანის ეკონომიკური და პოლიტიკური დამონების სურათს.

ირანში თავიანთი პოზიციების განმტკიცებას ინგლისი და მეფის რუსეთი სხვადასხვა გზებითა და მეთოდებით ახორციელებდნენ. თუ ინგლისელები იმდენად ერეოდნენ ირანის საშინაო საქმეებში, რომ თვით შაჰსაც კი არ შეეძლო მათ გარეშე გადაწყვეტილებების მიღება⁵¹, თუ ისინი მთელი ძალითა და უზომო სისასტიკით ცდილობდნენ ირანის ეკონომიკური აღმავლობის ჩახშობას⁵², ყოველნაირად ცდილობდნენ ირანის ბუნებრივი სიმდიდრეების ხელში ჩაგდებას⁵³ და, ბოლოს, ცალკეულ ფეოდალურ დაჯგუფებებთან სეპარატული შეთანხმებების დადების გზას მიმართავდნენ, მეფის რუსეთის ეკონომიკური პოლიტიკა ირანის მიმართ შემდეგი ღონისძიებების გატარებას ითვალისწინებდა: მინიმუმამდე დაეყვანა საბაჟო გადასახადები იმ საქონელზე, რაშიც თვითონ იყო დაინტერესებული, ხოლო აეწია სხვა ქვეყნების საქონელზე დაწესებული საბაჟო გადასახადი, არ დაეშვა ირანის მიერ საკუთარი მრეწველობის განვითარება (ამ საკითხში ორივეს საერთო ენა ჰქონდა გამონახული) და, ბოლოს, არ მიეცა ირანისათვის უფლება მეფის რუსეთის ნებართვის გარეშე დაემყარებინა სავაჭრო ურთიერთობა რომელიც არ უნდა ყოფილიყო უცხო სახელმწიფოსთან⁵⁴.

ირანის გადაქცევა ნახევარკოლონიად

ირანში პოლიტიკური ბატონობისათვის ინგლისი და მეფის რუსეთი ქვეყნის შინაურ საქმეებში თავიანთ ცალკეულ მოხელეთა

⁵¹ انشور დასახ. ნაშრ., გვ. 74.

⁵² იქვე, გვ. 118.

⁵³ იქვე, გვ. 96.

⁵⁴ Н. Н. Б о б ы н и н, დასახ. ნაშრ., გვ. 527.

უხეში ჩარევითაც არ კმაყოფილდებოდნენ და პირდაპირ ინტერვენციასაც კი აწყობდნენ.

წინააღმდეგობანი ინგლისსა და მეფის რუსეთს შორის XIX ს. მეორე ნახევარში არაერთხელ ყოფილა გამძაფრებული ე. წ. „აღმოსავლეთის საკითხის“ გამო, მაგრამ ხშირად მხოლოდ იმის წყალობით ვამოსულან კრიზისული მდგომარეობიდან, რომ ირანს ბალანსირის როლი შეუსრულებია. ირანის ხარჯზე მომხდარა მათ შორის „საერთო ენის“ გამონახვა. ამის დამაჯერებელ ილუსტრაციას წარმოადგენს ინგლის-რუსეთის 1907 წლის შეთანხმება ირანის გავლენის სფეროებად დაყოფის შესახებ⁵⁵. რასაც ხელი შეუწყო კაიზერის გერმანიის აგრესიის მოახლოებამ (ეს გამოვლინდა გერმანიის სამხედრო ფლოტის ზრდასა და ბალდაღის რკინიგზის ეშენებლობის გეგმაში)⁵⁶.

ამ შეთანხმებით, რომელიც აგრეთვე მოიცავდა ავღანეთსა და ტიბეტს. ირანი გაიყო სამ ზონად: 1) მეფის რუსეთის ზონა, რომლის სამხრეთი საზღვარი ყასრეშირინ-ისფაჰან-იეზდ-ზულფაყარის ხაზზე გადიოდა, 2) ინგლისის ზონა, რომელიც ბენდერ აბას-ქერმან-ბირჯანდ-გაზიჯის ხაზის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობდა. და 3) ნეიტრალური ზონა (ინგლისისა და მეფის რუსეთის გავლენის სფეროებს შორის)⁵⁷. ლენინმა შემდეგნაირად დაახასიათა ეს შეთანხმება: „იყოფენ სპარსეთს, ავღანეთს, ტიბეტს...“⁵⁸.

მართლაცდა შეუძლებელია სხვაგვარად შეათვასო ეს აშკარად

⁵⁵ ეს აზრი პირველად ინგლისის თეირანულ დესპანს სერ ჰენრი ღრამონდ ვოლეს მოუვიდა 1887 წ. როცა მან ასეთი წინადადებით მიმართა ინგლისის მთავრობას, **ع. وحید مازندرانی، قرارداد ۱۹۰۷ روسی و انگلیسی راجع بایران**, (ع. وحید مازندرانی، تهران، ۱۳۲۸، ص. ۸) მხედველობაში ჰქონდა ირანის გაყოფა მხოლოდ ეკონომიკური თვალსაზრისით. ცოტა მოგვიანებით, როცა 1890 წ. ირანში მეფის რუსეთის ბანკის გახსნა ინგლისმა იქ თავისი პოზიციებისთვის ძირის გამოთხრად მიიჩნია, უკვე ლორდმა კერზონმა ჩაჰკიდა ხელი გავლენის სფეროებად (არა მარტო ეკონომიკური, პოლიტიკური თვალსაზრისითაც) ირანის დაყოფის იდეას. მიიღო ვარაუდით, საკითხის ასეთი სახით გადაწყვეტა ბოლოს მოუღებდა ინგლის-მეფის რუსეთის უთანხმოებებს ირანში (**ع. وحید مازندرانی** დასახ. ნაშრ., გვ. 14).

⁵⁶ *Дипломатический словарь*, т. I, М., 1948, с. 118.

⁵⁷ იქვე, გვ. 119.

⁵⁸ ვ. ი. ლენინი, *რეკულებ. იმპერიალიზმის შესახებ*—„ლენინი აღმოსავლეთის ქვეყნების შესახებ“, თბ., 1974, გვ. 334.

იმპერიალისტური, ძალადობისა და სხვა სახელმწიფოს სუვერენული უფლებების ხელყოფის გამომხატველი აქტი. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ თუ შაჰინშაჰისა და სააღრიცხვო-გამსესხებელი ბანკების შექმნამ ირანის ეკონომიკურ დამონებას დაუდო საფუძველი, 1907 წ. ინგლის-რუსეთის შეთანხმებამ ირანში ინგლის-მეფის რუსეთის პოლიტიკური ბატონობა იურიდიულად გააფორმა და კანონიერი სახე მისცა.

პეტერბურგში გასამავალი გაზეთი „ნოვოე ერემია“ შემდეგნაირად გამოეხმაურა ინგლის-რუსეთის 1907 წ. შეთანხმებას: „აქამდე ისტორიას არ ახსოვს, რომ ირანმა მსგავსი თავისუფალი ქვეყანა ორ სახელმწიფოს ურთიერთ შორის გაენაწილებინოს. დღეს ამასაც მოვესწარი“⁵⁹.

1907 წლის შეთანხმებამ დასრულებული სახე მისცა ინგლის-მეფის რუსეთის სრულ ბატონობას ირანში და ირანის ხელისუფალთ ის უფლებებიც წაართვა, რომლებითაც აქამდე ფორმალურად მაინც სარგებლობდნენ. როცა ერთხელ მეჭლისმა, გამოდიოდა რა ქვეყნის ინტერესებიდან, გადაწყვიტა უცხოური სესხისათვის მიემართა, მეფის რუსეთმა და ინგლისმა მას პირობად წაუყენეს — ხელი აეღო პოლიტიკური და ეკონომიკური დამოუკიდებლობისაგან. როცა ირანის მთავრობა შეეცადა ფრანგი და იტალიელი საფინანსო და საბადრაგო საქმის მრჩეველები მოეწვია, მეფის რუსეთისა და ინგლისის ჩარევით საფრანგეთისა და იტალიის მთავრობებმა უარი განაცხადეს მრჩეველების გაგზავნაზე⁶⁰.

1907 წლის შემდეგ ქვეყნის ცენტრალური ზელისუფლებიდან სახელწოდების მეტი აღარაფერი დარჩა. მეფის რუსეთმა და ინგლისმა ირანი ურთიერთ შორის გაიყვეს. ინგლისელებმა სამხრეთში (შირაზში) ირანის მთავრობის ნებართვის გარეშე თავიანთი სამხედრო ძალა — scuth persian rifles (სამხრეთ ირანის მსროლელები) შექმნეს, ხოლო ინგლისელი ოფიცერი საიქსი ფაქტიურად ფარსისა და სამხრეთ ირანის გენერალ-გუბერნატორი გახდა⁶¹.

1907 წ. ინგლის-რუსეთის შეთანხმებამ და სამხრეთის პოლიციის (სამხრეთ ირანის მსროლელთა) შექმნამ ირანელ ხალხში

⁵⁹ وحید مازندرانی، ع. داسახ. ნაშრ., გვ. 57.

⁶⁰ محمود محمود، داسახ. ნაშრ., გვ. 2254.

⁶¹ حسن پزشكزاد، داسახ. ნაშრ., გვ. 241.

ისეთი ძლიერი უარყოფითი რეაქცია გამოიწვია, რომ ინგლისის მთავრობა, როგორც ცნობილი ირანელი პოლიტიკური მოღვაწე და მკვლევარი ჰოსეინ მაჰი შენიშნავს, I მსოფლიო ომის შემდეგ იძულებული შეიქნა რამდენადმე შეეცვალა თავისი დამოკიდებულება ირანთან (უფრო სწორად — შეეცვალა ტაქტიკა). რათა დაეცხრო ირანელი ხალხის გულისწყრომა⁶².

არანაკლები თვითნებობით ხასიათდებოდა ირანში მყოფი მეფის რუსეთის მოხელეების მოღვაწეობა ქვეყნის ჩრდილოეთ ნაწილში⁶³. ირანისადმი ასეთ დამოკიდებულებას ისინი ამტკიცებდნენ თავიანთი მოქმედებებით, რაც არაფრით მიესადაგებოდა მათ დიპლომატიურ სტატუსს. განსაკუთრებით სცოდავდნენ აზერბაიჯანის მეფის რუსეთის გენერალური კონსულები: ნეკრასოვი (რეზი), პოხიტონოვი (თავრიზი), ივანოვი (ასთარაბადი), ბელიაევი (არდებილი), პრეობრაჟენსკი (თავრიზი). ნეკრასოვი, მაგალითად, ისე თავხედურად იქცეოდა, რომ მისმა საქციელმა მეფის რუსეთის თეირანელი ელჩიც კი შეაშფოთა.

რამდენიმე ირანელის, მათ შორის ადგილობრივი ენჯუმენის (თვითმმართველობის) წევრებისა და სასულაერო პირების დაპატიმრებისა და ბაქოში მათი გაგზავნის შესახებ გადაწყვეტილების მიღების შემდეგ ნეკრასოვმა რუსეთის იმპერიის მთავრობის შესაბამის ინსტანციებს აცნობა, რომ მიუხედავად სამართლის წინაშე მდებარეობისა, მეფის მოვალეობად ჩათვალა მიექცია სამეფოს დიპლომატიური მისიის ყურადღება იმ ფაქტისათვის, რომ შექმნილი ვითარება საეკლესიო გამოირიცხავს შესაძლებლობას მიმართოს ისეთ აქციებს, რომლებსაც ითვალისწინებს ნორმალური საერთაშორისო ურთიერთობა⁶⁴.

მეფის რუსეთის დიპლომატიურ მოხელეთა თვითნებობა არა მარტო ადმინისტრაციულ სფეროს მოიცავდა, ისინი საფინანსო ორგანოების მუშაობაშიც ერეოდნენ. ინგლისის საელჩოს 1914 წ. 22 აგვისტოს ძალზე საიდუმლო ცირკულარში ნათქვამია, რომ იმ სოფლებიდან, რომლებსაც რუსები და მეფის რუსეთის მფარველობის ქვეშ მყოფი პირები ფლობენ ან იჯარით აქვთ აღებული, გადასახადებს მეფის რუსეთის კონსულები კრებენ და ირანის მთავრობის სახელით მეფის რუსეთის ბანკში ათავსებენ, მაგრამ...

⁶² حسن يزszakاد, დასახ. ნაშრ., გვ. 198—199.

⁶³ F. K a z e m z a d e h, დასახ. ნაშრ., გვ. 675—676.

⁶⁴ იქვე, გვ. 645.

დღემდე არც ერთი დინარი არ მოქცეულა ირანის მთავრობის ქისაში⁶⁵.

ირანის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში არ ყოფილა არც ერთი მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი უბანი, რომელზეც უცხოელთა გავლენა არ გავრცელებულიყო. ერთ-ერთი ასეთი უბანი გახლავთ საბაჟო უწყება, რომლის მოქნილ მუშაობაზე ბევრად იყო დამოკიდებული ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესება. ეს მით უმეტეს, რომ ირანის სინამდვილეში საბაჟო გადასახადი უმნიშვნელოვანეს შემოსავლის წყაროს წარმოადგენდა და ქვეყნის ეკონომიკისათვის ასეთი მნიშვნელოვანი ბერკეტი ირანის მთავრობამ ბელგიელ ექსპერტებს ჩაუგდო ხელში, მათ კი ირანელ ხელისუფალთა ასეთი „პატივი“ საკუთარი ჯიბის გასასქელებლად გამოიყენეს. ლენინს ჰამბურგელი პროფესორის ეგერის წიგნიდან „სპარსეთი და სპარსეთის საკითხი“ მოჰყავს ცნობები ბელგიელი საბაჟო მოხელეების მექრთამეობის შესახებ. ნახსენებია, კერძოდ, დე ნოუსი, რომელმაც ციხე-დარბაზი იყიდა სპარსეთში „შეძენილი“ ფულით⁶⁶.

ირანის საბაჟოების მთავარი სამმართველოს უფროსმა ბელგიელმა დე ნოუსმა მინისტრის თანამდებობას მიაღწია და მას „საბაჟოების მინისტრის“ ტიტული ებოძა. ყაჯართა ბატონობის დასრულებამდე ირანის საბაჟოები ბელგიელი მრჩევლების ხელში რჩებოდა. მათ ისე მტკიცედ ჰქონდათ ფეხი მოკიდებული, რომ მათი ალაგმვა ირანში ამერიკის ფინანსური მისიის მეთაურმა მორგან შუსტერმაც კი ვერ შეძლო⁶⁷.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საბაჟო გადასახადები ირანისთვის შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს შეადგენდა და მათ დიდი როლი უნდა შეესრულებინათ ირანის ეკონომიკური აღმავლობის საქმეში. მაგრამ ირანის ეკონომიკისათვის საბაჟო შემოსავალს იმ დროს არსებითი მნიშვნელობა არ ჰქონია. საქმე ის იყო, რომ საბაჟო შემოსავლის ძალზე დიდი ნაწილი ინგლისისა და შვედის რუსეთისაგან აღებული სესხის დაფარვას ხმარდებოდა. ხოლო, თუ რა გზით ზღებოდა გაჰირვებაში მყოფი ქვეყნისათვის „მეგობრული“

⁶⁵ محمود محمود, დასახ. ნაშრ., გვ. 2282.

⁶⁶ ვ. ი. ლენინი, რვეულები მასალებისა სპარსეთის შესახებ—„ლენინი აღმოსავლეთის ქვეყნების შესახებ“, თბილისი, 1974, გვ. 342.

⁶⁷ سعيد نفیسی، تاریخ شهرباری شاهنشاه رضا شاه پهلوی از ۱۳۹۹ تا ۲۴ شهریور ماه ۱۳۲۰، تهران، ۱۳۴۴، ص. ۷.

დახმარების შეთავაზება სესხს მიწოდების სახით, საკმაოდ დამაჯერებლად გვიჩვენებს ალბრეხტ ვირტი: იმდენად დამაჯერებლად, რომ ლენინმა სათანადო ადგილის ციტირებისას ბოლოში მიაწერა: „ამას ბურჟუაზიული მწერალი წერს“⁶⁸.

„სპარსეთის უახლეს განვითარებაში, რაც სულ უფრო არეული ჰდება. — წერს ვირტი, — ყველაზე მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო, რა თქმა უნდა, დიდი სესხი, რომელიც ერთობლივად გამოუშვეს ინგლისმა და რუსეთმა. ყველაზე დიდი სესხი სპარსეთის ისტორიაში: 70 მლნ. მარკა. ეს თანამედროვე იმპერიალიზმის ტიპური გარიგებაა, — დასკვნის ავტორი და იქვე იძლევა იმის გაშიფრვას, თუ რაში მდგომარეობს ეს ტიპიურობა, —... ამ ქვეყანას, კუბაა იგი, ლიბერია, თუ ირანი, გაჭირვებული მდგომარეობა აქვს. მასში ხდება უწესრიგობა, რომლის მოწესრიგება თუმცაღა შეიძლებოდა, რომ არავინ ერეოდეს. უცხოეთის სახელმწიფო არ აცლის პრილობების მოშუშებას, აძლიერებს არსებულ უწესრიგობას და ძველს პროვოკატორულად უმატებს ახალსაც. მოხდება, რომ... მაგალითად... პოლიციას თავრიზში დააბრალებენ დეზერტირი რუსი ჯარისკაცის გაქრობას... და დეზერტირის საძებრად იჭრებიან სახლში, თუნდაც ეს უმაღლესი სასულიერო პირის პარამხანა იყოს. და აი, იმ ქვეყანაში, სადაც უწესრიგობა მოხდა, ჩნდება ბუნებრივი გაბოროტება უწესრიგობისაყენ წამქეზებელი უცხოელებს წინააღმდეგ. საქმე ხალხის ვნებათა აფეთქებამდე, სისასტიკემდე მიდის. ამისათვის შურის საძიებლად უცხოეთის სახელმწიფო გზავნის ჯარებს და ამავე დროს იმ ქვეყანას, რომელშიც შეაჭრა, უყენებს ანგარიშს თავისი შეჭრისათვის“⁶⁹. ამ ქვეყანას გადახდა არ შეუძლია. რა ქნას? და მაშინ შეჭრილი უცხოეთის სახელმწიფო სასიამოვნო ღიმილით აცხადებს, რომ მზად არის დაეხმაროს ძვარვას მეგობარს ამ პატარა გაჭირვებიდან გამოსვლაში და სთავაზობს მას სესხს...“⁷⁰.

⁶⁸ ვ. ი. ლენინი, რევულები იმპერიალიზმის შესახებ — ლენინი აღმოაჩენს ქვეყნების შესახებ, თბ., 1974, გვ. 316.

⁶⁹ ნათქვამს თვალსაჩინო ილუსტრაციას წარმოადგენს თეირანში ინგლისის ელჩის სერ ედვარდ გრეის 1912 წ. 20 სექტემბრის მემორანდუმი, რომელიც ირანის მთავრობას გადაეცა. მასში ნათქვამია: „ინგლისისა და ინდოეთის ჯარი მალე დაიძრება ისტანბულიდან და დაბრუნდება შირაზში. ირანის მთავრობამ უნდა უზრუნველყოს შირაზში ჯარის დაბინავება. წინააღმდეგ შემთხვევაში ირანის მთავრობის ხარჯზე (!) მოგვიხდება შირაზში ყაზარმის აშენება“. იხ. **امحو احو**, დასახ. ნაშრ., გვ. 2270—2271.

⁷⁰ ა. ვირტი, თანამედროვეობის მსოფლიო ისტორია (იხ. ლენინი აღმოაჩენს ქვეყნების შესახებ“, თბ. 1974 გვ. 315—316).

1917 — 1918 წწ. საბაჟო გადასახადის სხვით მიღებულმა წმინდა შემოსავალმა 19.260.011 ყრანი შეადგინა⁷¹. სესხების დავალიანების, პროცენტების, ექსშაპის (მოჰამედ ალი-შაპის) შესანახი თანხისა და ქვეყნისათვის უმიზნო სხვადასხვა ხარჯების დაფარვის შემდეგ ირანის მთავრობის განკარგულებაში უმნიშვნელო თანხა დარჩა. ბობინინის დასკვნით, საბაჟო შემოსავლის და გასავლის მუხლების ანალიზის შემდეგ საბაჟოების მთელი შემოსავლიდან ირანის მთავრობას მხოლოდ 1 მლნ. 624 786 ყრანი ერგო. მთელი დანარჩენი თანხა ინგლისმა და მეფის რუსეთმა გაიყო⁷².

თავიანთ იმპერიალისტურ ზრახვებს ინგლისიცა და მეფის რუსეთიც საკუთარი ინტერესების დაცვის, საკუთარი იმპერიების უშიშროების დაცვის აუცილებლობით ასაბუთებდნენ და ირანის წინააღმდეგ მიმართულ საქმიანობას თეორიულ საფუძველსაც კი უღებდნენ. ირანში ბრიტანეთის პოლიტიკის თაობაზე ინგლისის მთავრობის 1905 წ. მემორანდუმიც ადასტურებს, რომ ინგლისს ირანში გააჩნდა კომერციული, პოლიტიკური და სტრატეგიული ინტერესები (რალა დარჩა?). კომერციული ინტერესები ინგლისის სავაჭრო ბრუნვის მნიშვნელოვან გადიდებას გულისხმობდა, პოლიტიკური თვალსაზრისით ირანი „აღმოსავლეთის საერთო საკითხის“ ნაწილად მიაჩნდათ და აქედან გამომდინარე კონტროლი უნდა გაეწიათ თეირანის პოლიტიკური კურსისათვის, სტრატეგიული თვალსაზრისით კი ირანს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მთელი ბრიტანეთის იმპერიისათვის⁷³.

ასეთსავე თეორიულ „დასაბუთებას“ აძლევდა მეფის რუსეთო თავის ოპერაციებს ბალკანეთსა და შორეულ აღმოსავლეთშიც, რომ არაფერი ვთქვათ ირანზე. სიტყვიერად ინგლისიც და მეფის რუსეთიც საქვეყნოდ აცხადებდნენ, რომ არ შელაზავდნენ ირანის სახელმწიფოებრივ სუვერენიტეტს, არ ხელყოფდნენ მის დამოუკიდებლობას. სინამდვილეში კი არაერთხელ განუხორციელებიათ ინტერვენცია შეიარაღებული ძალებით. საკმარისია მოვიგონოთ ირანის 1905-1911 წწ. რევოლუციის პერიოდი, როცა ინგლისელებმა დესანტი გადმოსხეს სამხრეთ ირანში 1909 წ.

⁷¹ Н. Н. Б о б ы н и н, დასახ. ნაშრ. გვ. 59.

⁷² იქვე გვ. 60.

⁷³ П. И. О с т р и к о в, К истории империалистической экспансии Англии в Иране в начале XX в.—«Против фальсификации истории колониализма». М., 1962, с. 79.

აპრილში და დაიკავეს ქალაქები ბუშირი, ლინგე, ჯასყი და სხვ., ხოლო მეფის რუსეთის ჯარმა გადალახა ირანის ჩრდილოეთი საზღვარი და მოახდინა თავრიზისა და არდებილის ოკუპაცია⁷⁴.

ინგლის-მეფის რუსეთთან ინტერვენცია თვითმიზანი როდი იყო. კონტრრევოლუციური გადატრიალების შედეგად ხელისუფლების სათავეში მოქცეული რეაქციული ფეოდალური არისტოკრატია აიძულეს მიეღო ინგლის-მეფის რუსეთის ულტიმატუმი ფინანსურ საკითხებში ამერიკელი მრჩეველის შუსტერის გაძევებაზე. საკიროდ მიგვაჩნია ორიოდ სიტყვით შევჩერდეთ შუსტერის მოღვაწეობაზე, რადგენადაც ეს საკითხი, რაც შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, არაობიექტურადაა შეფასებული.

ზოგიერთი საბჭოთა მკვლევარი, კერძოდ, პროფ. მ. ს. ივანოვი, შუსტერის მოღვაწეობას ირანში ისე აშუქებს, თითქოს ირანის მთავრობის მიერ მისთვის მიცემული ფართო რწმუნებანი მას სპირდებოდა არა ირანის ფინანსების რეორგანიზაციისათვის, არამედ მხოლოდ ირანის ამერიკელი იმპერიალისტებისათვის დასამორჩილებლად⁷⁵, რომ შუსტერი მოქმედებდა არა ირანის ინტერესებთან გამომდინარე, არამედ მხოლოდ ამერიკის იმ იმპერიალისტური წრეების სასარგებლოდ, რომლებმაც იგი ირანს გამოგზავნეს⁷⁶.

გულუბრყვილო იქნებოდა მტკიცება იმისა, რომ შუსტერის უკან არ იდგნენ ამერიკის გარკვეული ფინანსური წრეები ან კერძო კომპანიები, რომლებიც ხელსაყრელ პირობებში შეეცდებოდნენ თავიანთი გავლენის სფეროებში მოექციათ ირანის ეკონომიკა, განეხორციელებინათ ირანში ეკონომიკური ექსპანსია. მიუხედავად ამისა, როგორც არ უნდა ყოფილიყო ამერიკელ მონოპოლისტთა ზრახვები, შეცდომა იქნებოდა ირანისათვის უსარგებლოდ შეგვეფასებინა შუსტერის მისიის მოღვაწეობა.

უნებურად ისმის კითხვა — რამ გამოიწვია ინგლისისა და მეფის რუსეთის გააფთრება შუსტერის მისიის წინააღმდეგ? განა მართო იმან, რომ შუსტერის მისიის ჩამოსვლა ირანში გზას გაუხსნიდა ამერიკის იმპერიალიზმს ირანში გაბატონებისათვის? სრულიადაც არა (თუმცა ამ მომენტის სავსებით გამორიცხვა არ იქნებოდა მართებული). ინგლისი და მეფის რუსეთი, როგორც ეს მრავალი ფაქტითაა დადასტურებული, ყოველთვის იმის ცდაში იყვნენ, რომ ირანი არ გამოსულიყო მძიმე ეკონომიკური მდგომარეობიდან.

⁷⁴ М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, с. 233.

⁷⁵ იქვე, გვ. 241.

⁷⁶ იქვე, გვ. 242.

რეობიდან, არ შეძლებოდა აღმავლობის გზას დადგომოდა, განე-
ვითარებინა სოფლის მეურნეობა, მრეწველობა, ერთი სიტყვით
ფეხზე დაეყენებინა საკუთარი ეროვნული ეკონომიკა. თავის ამ
მიზანს ინგლისი და მეფის რუსეთი აღწევდნენ ირანის საფინანსო
სისტემაში გამეფებული ანარქიისა და უკონტროლობის წყალო-
ბით. საფინანსო მოხელეების მექრთამეობითა და კორუფციით,
რაც მთელ ქვეყანაში იყო მოდებული. ყოველივე ამას ზედ ემა-
ტებოდა სრული უკონტროლობა სახელმწიფო გადასახადის (მალი-
ათის) აკრების საქმეში. ასეთ ვითარებაში ერთადერთი გამოსავალი
ირანის მთავრობას უცხოურ სესხებში უნდა ეძია, რისი მიცემის
მონოპოლიური უფლება მხოლოდ ინგლისსა და მეფის რუსეთს
ეპყრა ხელთ. და რაც ქვეყნის ეკონომიკურა დამონების უებარ სა-
შუალებას წარმოადგენდა.

ღა, აი, ასეთ პირობებში ირანში გამოჩნდა ამერიკელი მრჩე-
ველი შუსტერი, რომელსაც მეჯლისის მიერ დამტკიცებული კა-
ნონპროექტით ფართო რწმუნებანი მიეცა. მათი ჩამოთვლა შორს
წაგვიყვანდა. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ არაებითად ირანის მთე-
ლი ფინანსები და ეკონომიკის მრავალი დარგი მორგან შუსტერის
კონტროლის დაექვემდებარა. მოუტანა თუ არა შუსტერის მჩაიამ
რაიმე სარგებლობა ირანის ეკონომიკას? რასაკვირველია, მოუტანა.

ღროის იმ მკირე მონაკვეთშიც კი, რაც შუსტერმა ირანში
დაჰყო (ღრთ წლამდე), მან ბევრი ისეთი ნაბიჯი გადადგა, რაც დიდ
იმედებს იძლეოდა. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ბევრი მდიდარი
და შეძლებული თანამდებობის პირი, ისეთები, როგორიც იყე-
ნენ ალა-ოდ-დოულე, სეფაღარი, ფარმან-ფარმა და სხვები, რომ-
ლებსაც სახელმწიფო გადასახადის საკმაოდ დიდი დავალიანება
გააჩნდათ და უარს ამბობდნენ მის დაფარვაზე, აიძულა მთლი-
ანად გაესწორებინა ანგარიში მთავრობასთან⁷⁷. მაჰმუდ მაჰმუ-
დის ცნობით, შუსტერს თავის წიგნში აღწერილი აქვს სასაცილო
შემთხვევა. თუ როგორ ევედრებოდა მეჯლისს თვალცრემლიანი
უფლისწული ფარმან-ფარმა, რამდენიმე მილიონის მფლობელი,
გაეთავისუფლებინათ იგი დავალიანების გადახდისაგან იმ სამსახურ-
რისათვის, რაც მას ქვეყნისათვის გაუწევია⁷⁸.

მაჰმუდ მაჰმუდის მონაცემებს რამდენადმე ეხმიანება საიდ

⁷⁷ *محمود محمود*, დასახ. ნაშრ., გვ. 2263.

⁷⁸ იქვე.

ნაფისის მიერ აღნუსხული ერთი ფაქტი: მოჰამედ ვალი-ხანი, რომელსაც თავის დროზე გარკვეული დამსახურებისათვის საპატიო ხალათი ჰქონდა ნაწყალორზე და დიდი სეფაღარის ტიტულს ფლობდა, ხოლო შემდეგ დიდი სპასალარის ტიტულიც მიიღო და მას შემდეგ; რაც მონაწილეობა მიიღო თეირანზე ლაშქრობაში და მოჰამედ ალი-შაჰზე გამარჯვებაში პირველი ვეზირიც გახდა, მალიათს არ იხდიდა იმ უზარმაზარი მამულებიდან, რომლებსაც მაზანდარანსა და თეირანის მიდამოებში ფლობდა. როცა მან და-ჯალიანების დაფარვა მოსთხოვეს, ეს იმდენად შეუარაცხყოფელად მიიჩნია, რომ თავი მოიკლა⁷⁹.

მოტანილი ფაქტებიდან ერთადერთი ლოგიკური დასკვნა გამომდინარეობს: შუსტერი აიძულებდა ყველას, მიუხედავად მათი თანამდებობისა და დამსახურებისა, დაეთარა სახელმწიფო დავალიანება. შემთხვევითი არ იყო, ამიტომ, რომ მინისტრები, კერძოდ, ფინანსთა მინისტრი იბრაჰიმ ჰაქიმო, საგარეო საქმეთა მინისტრი ვოსუყ-ოდ-დოულე და სამეფო კარის მოხელეები ნასარ-ოლ-მოლქი და ნაიბ-ოს-სალტანე უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ შუსტერისთვის ფართო რწმუნებების მინიჭების გამო⁸⁰.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, არ მოგვაჩნია მართებულად. მ. ს. ივანოვის ცალმხრივი დასკვნა. თითქოს შუსტერი მხოლოდ აშერიკის იმპერიალიზმის ინტერესებს ემსახურებოდა და არაფერს აკეთებდა ირანისათვის. ყოველი დასკვნა უნდა ემყარებოდეს ფაქტებს. ხოლო თუ ფაქტებიდან გამოვალთ, დემორნის დებულება, რომ „სახელმწიფო ფინანსებისადმი კონტროლი, რის მიღწევასაც ახლა ცდილობენ. შენიღბული პროტექტორატის ახალი, განსაკუთრებით მოდური ფორმულა გახდა ახლანდელ მომენტში“, რომლის ამონაწერს ლენინმა მოაწერა „კარგადაა ნათქვამი“⁸¹, მოცემულ კონკრეტულ შემთხვევაში უფრო მეტად ინგლისსა და მეფის რუსეთს მიესადაგება, ვიდრე ამერიკას.

ინგლისმა და მეფის რუსეთმა არა თუ არ მოახდინეს მთლიანი ევაკუაცია თავიანთი ჯარებისა, რომლებიც 1905-1911 წწ. რევოლუციის დროს იქნა შეყვანილი ირანის ტერიტორიაზე, პირიქით. მიუხედავად იმისა, რომ ირანმა I მსოფლიო იმპერიალის-

⁷⁹ سعيد نفیسی, დასახ. ნაშრ., გვ. 66.

⁸⁰ علی اصغر شمیم, დასახ. ნაშრ., გვ. 448.

⁸¹ ვ. ი. ლენინი, რვეული მასალებისა სპარსეთის შესახებ—„ლენინი აღმოსავლეთის ქვეყნების შესახებ“, თბ., 1974, გვ. 338.

ტური ომის დაწყებთანავე 1914 წ. 2 ნოემბერს გამოაცხადა ნე-იტრალიტეტი, იგი მეომარი იმპერიალისტური ბლოკების შეხ-ლა-შემოხლის ასპარეზი გახდა. ერთმანეთს დაუპირისპირდა ორი იმპერიალისტური ბლოკი: ერთი მხრივ, გერმანია-თურქეთი, მე-ორე მხრივ, ინგლის-რუსეთი; ამ უკანასკნელებმა შექმნილ ვითა-რებაში გადაწყვიტეს გაეყოთ ურთიერთ შორის ნეიტრალური ზო-ნაც. შეთანხმება, რასაც წინ უძღოდა საგარეო საქმეთა მინისტრე-ბის საზოგადოებისა და გრეის საიდუმლო მოლაპარაკებები, ხელმო-წერილ იქნა 1915 წ. მარტში. თანდათანობით ინგლისმა და მე-ფის რუსეთმა მოახერხეს გერმანიასთან და თურქეთთან ანგარიშის გასწორება ირანში და გახდნენ მდგომარეობის ბატონპატრონები.

1917 წლისათვის ირანი ფაქტიურად ოკუპირებული აღმოჩნ-და მეფის რუსეთისა და ინგლისის მიერ. ერთი ბატონობა ქვეყ-ნის ჩრდილოეთში ისფაჰანამდე, ხოლო მეორე — მთელ სამხრეთ ირანში. შაჰისა და მისი მთავრობის ძალაუფლება, როგორც სა-მართლიანად შენიშნავს პროფ. მ. ს. ივანოვი, ფიქციური იყო. ფაქტიურად მთელ საქმეებს ირანში მეფის რუსეთისა და ინგლი-სის დიპლომატიური წარმომადგენლები და გენერლები განაგებდ-ნენ⁸².

**ოპოზიციის ჩამოშლის — კომუნისტური უღლისაგან ირანის
განთავისუფლების მიზანშეწონილი წინაპირობები**

ასეთი მდგომარეობა 1917 წ. დიდი ოქტომბრის სოცია-ლისტურ რევოლუციამდე გაგრძელდა. პირველმა სოციალისტურ-მა სახელმწიფომ — საბჭოთა რუსეთმა პირველივე აქტებითა და დეკლარაციებით საჯაროდ უარი თქვა მეფის რუსეთის ყო-ველგვარ „მონაპოვარზე“ ირანში და მეგობრული დახმარების ხე-ლი გაუწოდა ჩაგრულ ირანელ ხალხს.

1917 წლის 20 ნოემბერს (3 დეკემბერს) გამოქვეყნებულ სახკომსაბჭოს მიმართვაში „რუსეთისა და აღმოსავლეთის ყველა მშრომელი მუსლიმანისადმი“ საბჭოთა მთავრობა აცნობებდა ირანს, რომ „ხელშეკრულება ირანის გაყოფის შესახებ“ გაუქმე-ბულია. ამასთან ერთად აუწყებდა, რომ, როგორც კი შეწყდება საომარი მოქმედებები, რუსეთის ჯარი გამოყვანილი იქნება ირა-ნიდან და სპარსელებს მიეცემათ უფლება თვითონ განაგონ თა-ვიანთი ბედი⁸³.

⁸² М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, с. 259.

⁸³ Документы внешней политики СССР, т. I, М., 1957, с. 35.

საბჭოთა მთავრობამ სიტყვა საქმელ აქცია. 1918 წლის მარტისათვის რუსეთის ჯარი უკვე მთლიანად იქნა ევაკუირებული ირანიდან, გარდა გენერალ ბარათოვის თეთრგვარდიული რაზმებისა, რომლებიც შემდეგ ინგლისელების მხარეს გადავიდნენ. გაუქმებულ იქნა მეფის რუსეთის მიერ ირანთან დადებული ყველა არათანასწორუფლებიანი ხელშეკრულება. ირანს გადაეცა მეფის რუსეთის მიერ მითვისებული ირანის ყველა ქონება, გაუქმებულ იქნა ირაქის საზღაბოდ დადებული ყველა საკონცესიო შეთანხმება, რაც თავის დროზე მეფის რუსეთმა თავს მოახვია ირანს.

„[ირანში დატრიალებული] ტრაგედიის მთავარი მოქმედი ძალა [მეფის რუსეთი] გაქრა და მისი ადგილი რევოლუციურმა მთავრობამ დაიკავა...რაც ცარიზმმა საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში ძალადობითა და შევიწროებით ირანისაგან წაიღო...ყველაფერი დაუბრუნა ირანს და მზადყოფნა გამოიჩინა სამართლიანად, თავშეკავებითა და თავაზიანად მოქცეოდა ირანელ ხალხს... ბოლო მოეღო [ირანის] საშინაო საქმეებში ჩარევის ყოველგვარ გამოვლინებას“⁸⁴. „საბჭოთა რუსეთმა... ირანის მთავრობას უსასყიდლოდ გადასცა თავისი საარტიცხო-გამსესხებელი ბანკი მთელი თავისი ქონებით. ამას არასოდეს დაივიწყებს ირანელი ხალხი“⁸⁵, — ასე შეაფასა ირანელმა ხალხმა საბჭოთა მთავრობის მეგობრული აქტი.

როგორი იყო იხგლისის პოზიცია და მისი დამოკიდებულება ირაქის მიმართ საბჭოთა მთავრობის ამ კეთილშობილური აქციების ფონზე?

იხგლისის იმპერიალიზმს მეფის რუსეთის, როგორც ირანის დამოხებაში პარტნიორის, ჩამოშორების შემდეგაც დიდი ხნის განმავლობაში ხელი არ აუღია ირანის მიმართ კოლონიური პოლიტიკის გახსორციელებაზე, მაშინაც კი, როცა ირანში ბატონობის რეალური საფუძველი გამოცლილი ჰქონდა და მათი ყველაზე ნაცადი ხერხებიც სასურველ შედეგებს ვერ აღწევდა.

რა ზომებს არ მიმართავდნენ ინგლისელი იმპერიალისტები, რომ როგორმე შეეხარჩუნებინათ თავიანთი პოზიციები ირანში: გენერალ პერსი საიქსის მიერ 1916 წელს შექმნილი „სამხრეთ

⁸⁴ محمود محمود, დასახ. ნაშრ., გვ. 2257.

⁸⁵ حسن بزشكزاد, დასახ. ნაშრ., გვ. 241.

ირანის მსროლელთა „კორპუსის“⁸⁶ პირადი შემადგენლობის გაზრდას ნომადური ელემენტის ხარჯზე და მისი მოქმედების სფეროს გაფართოებას ისტაჰანის ჩათვლით, ცენტრალური რეგულარული სამხედრო ძალის შექმნას გენერალ ჰადლსტონის მეთაურობით⁸⁷. ინგლისის თეირანელი ელჩი კოქსი კი თავის ლონდონელ შეფს გრაფ კერზონს სთავაზობს ე. წ. „სამხედრო კომიტეტის“ რეკომენდაციებს, რაც ითვალისწინებს: არსებული ძალების („სამხრეთ ირანის მსროლელების“, კაზაკთა დივიზიისა და ჯახდარპერიის და ა. შ.) გარდაქმნას ერთიან რეგულარულ არმიად სამხედრო სამინისტროსადმი დაქვემდებარებით. შტაბ-ბინის ანუ ცენტრის შექმნას სამხედრო და საფინანსო განყოფილებებით თეირანში ინგლისელი ხელმძღვანელ-ორგანიზატორით სათავეში, ირანის დაყოფას 7 სამხედრო ოლქად ანუ ზონად, რომლის სათავეში ინგლისელი ოფიცერი იქნება,⁸⁸ კაზაკთა გარნიზონის პირადი შემადგენლობის (რუსი ოფიცრების) შეცვლას ინგლისელი ოფიცრებით⁸⁹. ინგლისის ელჩის მიერ კონტრაქტის დადებას ბახთიართა ტომის ინგლისისადმი მეგობრულად განწყობილ ყველაზე გავლენიან ბელადთან იმ ნიშნით, რომ გაარჯვიოს. როგორი ფინანსური დახმარება, რა სამხედრო საქურველი და რამდენი ოფიცერი დასჭირდება მას იმისათვის, რომ ბახთიარებმა შეძლონ ინგლისელებისადმი ლოიალურად განწყობილი შაჰისა და მისი მთავრობისათვის მხარდაჭერა ცენტრალურ და სამხრეთ ირანში⁹⁰. ამასთან, გამოთქმულია რწმენა, რომ ინგლისის მთავრობას შეუძლია საერთო ენა გამონახოს ბახთიართა ბელადთან და სპეციალურად შეარჩიოს ბახთიართა ქვეყანაში სასწრაფოდ გასაგზავნი ინგლისელი ოფიცრები ზემოაღნიშნული ამოცანების შესასრულებლად⁹¹. ჩვენ აქ არაფერს ვამბობთ ინგლისელების ფარულ სა-

⁸⁶ ეს კორპუსი, რომელიც შირაზში შედიოდა ოფიცრების ხელმძღვანელობის ქვეშ მყოფი ჯანდარმთა რაზმების ნაცვლად იქნა შექმნილი 8 ათასი კაცის რაოდენობით. სერიოზულ დასაყრდენს წარმოადგენდა სამხრეთ ირანში ინგლისელთა ბატონობისათვის.

⁸⁷ არმითაჟ სმიტის 1921 წ. 14 თებერვლის მემორანდუმი ირანისათვის ფინანსური დახმარების შესახებ. იხ. Documents on British Foreign Policy. 1919—1939. First series, vol. XIII, London, 1963, p. 724.

⁸⁸ Documents on British Foreign Policy., p. 464—465.

⁸⁹ იქვე, გვ. 452.

⁹⁰ გ. პ. ჩერილის 1920 წ. 20 დეკემბრის მემორანდუმი, იხ. Documents on British Foreign Policy., p. 169.

⁹¹ იქვე.

იდუმლო მოლაპარაკებებზე ხუზიტანის (არაბისთანის) შეიხ ხა-
ზალთან და მათ ხრიკებზე არაბულ ტომებს შორის, რაც ცალკე
განხილვას იმსახურებს.

ირანის გადაქცევამ ნახევარკოლონიად, და იქ უცხოური კაპი-
ტალის პოზიციების განმტკიცებამ, როგორც სამართლიანად შე-
ხიძხავს პროფ. ძ. ს. ივანოვი, ხელი შეუწყო დრომოკმულ ფეო-
დალურ ურთიერთობათა და პოლიტიკური წყობის კონსერვაცი-
ას⁹².

სოციალურ-ეკონომიკური და საზოგადოებრივი ურთიერთობანი ირანში XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე

როგორი იყო ირანის სოციალურ-ეკონომიკური და საზოგა-
დოებრივი ურთიერთობანი და ამ ურთიერთობებზე დამყარებული
პოლიტიკური სისტემა, რა იყო ის ობიექტური თუ სუბიექტურა
მიზეზები. რამაც, ერთად აღებულმა, გამოიწვია ქვეყნის როგორც
ეკონომიკური, ისე პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დაკარგვა, მი-
სი გადაქცევა ნახევარკოლონიად. აი, კითხვები, რომლებზე პასუხის
გაუცემლად ძნელი იქნება ირანის ისტორიის იმ მცირე მონაკვეთის
გაშუქება. რომელიც წინ უძღოდა გარდუვალი აუცილებლობით
ნაქარნახევ ქვეყნის ცენტრალიზაციას, რასაც თავიდანვე ხელი მოჰ-
კიდა ჯერ კიდევ სამხედრო მინისტრმა. მაგრამ უკვე მაშინ ირანის
ფაქტიურად ახალმა დიქტატორმა რეზა ხანმა.

XX ს. დამდეგისათვის ირანი საკმაოდ ჩამორჩენილ, აგრარულ
ქვეყანას წარმოადგენდა. ეს ჩამორჩენილობა ლოგიკურად გამომდი-
ნარეობდა იმ ფეოდალური ურთიერთობებიდან, რომლის საფუძ-
ველს შეადგენდა შაჰის, საერო და სასულიერო ფეოდალებისა და მე-
მამულეების ფეოდალური საკუთრება მიწაზე და სარწყავ ნაგებო-
ბებზე (მიწისზედა და მიწისქვეშა არხებზე)⁹³.

ამ დროისათვის ჯერ კიდევ ძალაში იყო მიწათმფლობელობის
ის შუასაუკუნეობრივი ფორმები, რომლებიც გავრცელებული იყო
XIX საუკუნეში, კერძოდ: ხალესე, ვაყუფი, მულქი ან არბაბი,
ილათი, ხორდემალექი და უმუმი⁹⁴. მოსავლის განაწილება გლეხსა
და მიწათმფლობელს შორის კელავინდებურად ძველი ხუთწევრანად

⁹² М. С. И в а н о в, Новейшая история Ирана. М., 1965, с. 5.

⁹³ იქვე, გვ. 6.

⁹⁴ გ. კ ი პ ა შ ე ი ლ ი, ირანის სოფელი XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე,
თსუ შრომები, ტ. 13, 1959, გვ. 185.

ფორმულით (მიწა, წყალი, თესლი, გამწევი ძალა და მუშახელი) ხორციელდებოდა. ლ. ფ. ტიგრანოვი, რომელმაც დაწვრილებით შეიწავლა ირანში გაბატონებული საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ურთიერთობანი, უცილობელ ფაქტებზე დაყრდნობით იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ქვეყანაში, სადაც არ არსებობს არავითარი კანონები, ძალზე სუსტია ცენტრალური ხელისუფლების ქმედითუნარიანობა, სადაც ვამეფებულა უმეცრება და „მოიჯარე ადმინისტრაციის“ ანგარება⁹⁵, უფლება აქვს მხოლოდ ძლიერს. ამიტომ სავსებით მართალი, მაგრამ სუსტი კაცის ქონება ყველაზე სკანდალური არგუმენტაციებით, ზოგჯერ კი ყოველგვარი არგუმენტაციების გარეშე, ძლიერის ხელში გადადის და მისი კუთვნილება ხდება⁹⁶. ასეთ სუსტთა კატეგორიას, პირველ რიგში, გლეხები განეკუთვნებოდნენ. გარდა იმ ცალკეული შემთხვევებისა, როცა საქმე მოითხოვდა საგუბერნიო ადმინისტრაციის ჩარევას, მულქადარი სავსებით დამოუკიდებელი იყო და ფაქტიურად თითქმის განუსაზღვრელი ძალაუფლებით სარგებლობდა გლეხის მიმართ⁹⁷. ერთი დამკვირვებლის ცნობით, მიწის დამუშავების საიჯარო პირობები ისეთი იყო, რომ ირანის გლეხობა მემამულეებთან ფაქტიურად „ბატონყმურ ურთიერთობაში“ იმყოფებოდა. აქედან გამომდინარე ის ასკვნის, რომ ირანი არა მარტო აგრარული ქვეყანაა, არამედ ისეთი ქვეყანა, სადაც შენარჩუნებულია „ფეოდალურ-ბატონყმური“ წყობა⁹⁸. ადვილი წარმოსადგენია როგორი უნდა ყოფილიყო ირანელი გლეხის მდგომარეობა, თუ რუსი მოხელეც კი, რომლისთვისაც უცხო არ იყო მეფის რუსეთში არსებული ბატონყმური ურთიერთობის მთელი სიმძიმე, იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ირანელი გლეხები მხოლოდ მოჩვენებით არიან თავისუფალი. სინამდვილეში ისინი უფრო მეტად არიან მოქცეული კაბალაში, ვიდრე ბატონყმურ დამოკიდებულებაში ყოფნის დროს⁹⁹.

ირანის გლეხობის მდგომარეობა მკვეთრად გაუარესდა მას შემდეგ, რაც ქვეყნის ნატურალური მეურნეობა თანდათანობით საგა-

⁹⁵ Л. Ф. Тигранов. Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905, с. 13.

⁹⁶ იქვე, გვ. 16.

⁹⁷ იქვე, გვ. 88.

⁹⁸ Ф. П. Львов, Персия. Обзор вооруженных сил с приложением очерка экономического и политического положения, М., 1923, с. 105.

⁹⁹ В. А. Косоговский, Из тегеранского дневника полковника Косоговского. М., 1960, с. 101—102.

რეო ბაზრის მოთხოვნებს დაექვემდებარა და ბიძგი მიეცა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებას. მიწების მზარდმა კონცენტრაციამ ერთი მუქა მემამულეების ხელში და გლეხების უმიწოდ დატოვებამ, ერთი მხრივ, და უცხოური საქონლის მოზღვაობამ და ფულზე მოთხოვნილების გაზრდამ, მეორე მხრივ, გუშინდელი გლეხები აიძულა ქალაქისაკენ ებრუნა პირი. უმიწოდ დარჩენილ გლეხთა ერთი ნაწილი მოჯამაგირეებად იქცა, ხოლო დანარჩენებმა, ჯიმუშევიარ ხელოსნებთან და მუშებთან ერთად, ქვეყნის ფარგლებს გარეთ ჰაშოვარზე წასვლა არჩიეს¹⁰⁰. ძირითადად ისინი ამიერკავკასიასა და რუსეთის კასპიისპირა ოლქებისაკენ მიემართებოდნენ. XX ს. დამდეგისათვის მათი რაოდენობა ყოველწლიურად 200 ათას კაცს აღწევდა¹⁰¹.

უკანასკნელი ყაჯარი მბრძანებლების დროინდელ ირანში ძალზე გავრცელებული იყო საიჯარო სისტემა, რაც იმის გარანტიას იძლეოდა, რომ მთავრობა წლობით არ ჩაერეოდა ამა თუ იმ უწყებისა თუ დაწესებულების (საბაჟოს, ტელეგრაფის, ფოსტის, ზარაფხანის და ა. შ.) საქმიანობაში.

მთავრობის მიერ თავისი პრეროგატივების „საკუთარი ნებასურვილით“ შეზღუდვა, გარდა იმისა, რომ ასუსტებდა ცენტრალური ხელისუფლების ძალაუფლებას, გზას უხსნიდა ყოველგვარ უკანონობას: მოსყიდვას, მექრთამეობას, ძალმომრეობას, გამოძალვას და ა. შ. პროვინციებისა და ოლქების სათავეში მდგომი გენერალ-გუბერნატორები და გუბერნატორები ისე წყვეტდნენ საკითხებს, როგორც დამოუკიდებელი ფეოდალური მმართველები: თვითონ განსაზღვრავდნენ მაღიათის (სახელმწიფო გადასახადის) ოდენობას, თვითნებურად აწესებდნენ სხვადასხვა საბაბით ახალ-ახალ გადასახადებს, თავიანთ ხელში ჰქონდათ სასამართლო საქმის წარმოება და ისე უსწორდებოდნენ „დამნაშავეებს“, როგორც მოეპოიანებოდათ. ერთიანიტყვიით, „ფლობდნენ განუსაზღვრელ უფლებებს როგორც სამოქალაქო, ისე იურიდიულ, ადმინისტრაციულ და სამხედრო საქმეებში“¹⁰².

ლ. ტიგრანოვს კარგად აქვს ნაჩვენები, თუ რა მეთოდებს მიმართავდა პროვინციის გამგებელი „ჰაქიმები“ საკუთარი ჯიბის გა-

¹⁰⁰ Н. Н. Б о б ы н н и. დასახ. ნაშრ., გვ. 67.

¹⁰¹ А. А. С о б о ц н и с к и й, Персия. Статистико-экономический очерк, СПб., 1913, с. 289.

¹⁰² Е. Б е л о з е р с к и й, Письма из Персии от Баку до Испания, 1885—86 г.—«Сборник материалов по Азии», вып. XXV, СПб., 1887, с. 99,

სასქელებლად. ერთ-ერთი მეთოდი იმაში მდგომარეობდა, რომ „პაქიმი“ თავის ფარაშებს (მსახურთ) სპეციალურად გააგზავნიდა ქალაქის თავშეყრის ადგილებში ჩხუბისა და აყალ-მაყალის ასატეხად. შემდეგ ყველა „დამნაშავეს“ თავისთან დაიბარებდა, გააპა-მართლებდა და, როგორც წესი, დააჯარიმებდა¹⁰³.

გენერალ-გუბერნატორების შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდა საგზაო ყაჩაღობა და ავაზაკობა, რაც ხშირად, საომარ მოქმედებასთან ერთად, ყაჩაღებთან მოლაპარაკებით მთავრდებოდა (ასეთი „საზავო“ მოლაპარაკების შემდეგ ენერალ-გუბერნატორის ქისა ხუთიდან თხუთმეტი ათას თუშნამდე ივსებოდა¹⁰⁴).

თუ ირანის პროვინციებისა და ოლქების ხელისუფალნი გენერალ-გუბერნატორებისა და გუბერნატორების სახით ასე თუ ისე ექვემდებარებოდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას და, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, მეტ-ნაკლებად ასრულებდნენ თავიანთ ფუნქციებს და ფინანსურ ვალდებულებებს (მალიათის აკრება და ჩაბარება). ამას ვერ ვიტყვით მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებების: ბახთიარების, ლურების, ყაშყაელების და სხვათა ბელადებზე, რომლებსაც თავიანთი თავი ცენტრალური ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებელ ფეოდალურ მმართველებად მიაჩნდათ და ნომინალურადაც არ ცნობდნენ შაჰის მთავრობას. მანამ, ვიდრე ხელისუფლების სათავეში რეზა შაჰი მოვიდოდა და ძლიერი ცენტრალური მთავრობა შეიქმნებოდა, ქვეყნის ჩრდილოეთი და სამხრეთი ძნელად უკავშირდებოდა ერთმანეთს. მსხვილი ტომების ბელადები ფაქტიურად სრული სუვერენიტეტით სარგებლობდნენ თავიანთი ტომების დასახლებისა თუ მომთაბარეობის რაიონში, არავითარ ანგარიშს არ უწევდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას და დამოუკიდებლად ამყარებდნენ კავშირურთიერთობას უცხოეთის სახელმწიფოებთან¹⁰⁵.

ეს კიდევ არაფერი, ლურები და ბახთიარები ერთხელ უფრო შორსაც წაიღიდნენ თავიანთი ურჩობის გამოხატვაში. მათ არა თუ გადაჭრით უარი თქვეს მალიათის გადახდაზე, აიძულეს ადგილობრივი ჯელისუფალნი (გუბერნატორები) უკანვე დაებრუნებინათ

¹⁰³ Л. Ф. Тигранов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 76.

¹⁰⁴ იქვე, გვ. 81.

¹⁰⁵ J. Marlowe, *Iran. A short Political Guide*, p. 13.

ტომის ხალხისათვის ის, რაც გადახდევინეს ნასერ-ელ-დინ-შაჰის დროს¹⁰⁶.

ტომთა ბელადების სეპარატისტულ მიწრაფებებსა და მათ დაუმორჩილებლობას ცენტრალური ხელისუფლებისადმი ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ ტომის ხალხი, ძირითადად, მთის რაიონებში ცხოვრობდა. ამიტომაც არსებულ ვითარებაში თუ ვინმეს უცხოელ მოხელეთაგან, ვთქვათ ინგლისელს, რაიმე საქმე ექნებოდა ნავთობით მდიდარ ხუზისტანთან, მარლოუს მოსწრებული გამოთქმით, „აუცილებელი იყო საქმე ჰქონოდათ „დე-ფაქტო“ გამგებელთან. ვიდრე „დე-იურე“ ხელისუფლებასთან“¹⁰⁷.

მართალია, XIX ს. ორ უკანასკნელ ათწლეულში, როგორც ირანდესტი შენიშნავს, იმის შედეგად, რომ სავაჭრო კაპიტალმა ხელთ იგდო სოფლები და მომთაბარეებს ხელიდან გამოაცალა მატერიალური ბაზა, მათი ე. წ. „ქარბი მოსახლეობა“ საშოვნაზე წამსვლელთა დიდ არმიას შეუერთდა¹⁰⁸. რაც საბოლოო ანგარიშში ტომთა ბრძოლისუნარიანობის დაცემის მომსახვებელი იყო, ირანის მთავრობისათვის ტომების პრობლემა კვლავინდებურად გადაუჭრელ რჩებოდა.

ირანში ტომების რაოდენობა ორ ასეულს აღემატებოდა. მრავალი მათგანის მცირერიცხოვნებისა და ქვეყნის ცენტრალურ რაიონებში განსახლების გამო ცენტრალური ხელისუფლება ადვილად ახერხებდა მორჩილებაში ჰყოლოდა ისინი. რაც შეეხება ისეთ მსხვილ ტომებს, როგორიც იყვნენ ლურები, ბახთიარები და ყაშყაელები. ისინი ქმნიდნენ თავისებურ „სახელმწიფოს სახელმწიფოში“¹⁰⁹. ყაშყაელთა ტომი, მაგალითად, არ ცნობდა არა მარტო ხელისუფლების ორგანოებს, არამედ სხვა ტომებსაც. მიზეზი სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობა როდი იყო, ისინი ერთმანეთს ეცილებოდნენ პირველობაში. ამ ნიადაგზე არაერთხელ მომხდარა ყაშყაელთა სისხლისმღვრელი შეტევები მამასანის, ქუჰგილუის, დამაჰის, დეშთესთანის და ხამსეს ტომებთან¹¹⁰.

ავტონომიის პრეტენზიები გააჩნდა არა მარტო მსხვილ ტომ-

¹⁰⁶ В. А. Косо́говский, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 83.

¹⁰⁷ J. M. A. Glowe, *Iran. A short Political Guide*, p. 55.

¹⁰⁸ Ирандуст, *Заметки о смене режима в Персии*—«Новый Восток», 1926, № 15, с. 48.

¹⁰⁹ J. M. Balfour, *Recent Happinings in Persia*. Edinburgh and London, 1922. p. 21.

¹¹⁰ *سید نفیسی* დასახ. ნაშრ., გვ. 21.

მოზრივ გაერთიანებებს, ცალკეულ ტომებსაც. თუ ვინმე მოი-
ტურებდა, მაგალითად, თავისი ტომის დასახლების ზონიდან სხვა
ტომის ტერიტორიაზე გადასვლას, მას უნდა ჰქონოდა სათანადო
საბუთი, ვინაიდან, თუ ამა თუ იმ ტომის მეთაური (ბელადი) ან
სარქარდა (ატამანი, წინამძღოლი, მეთაური) არ მისცემდა ნე-
ბართვის და ილბეგი (მომთაბარე ტომის ბელადი) ან ილხანი
(მსხვილი მომთაბარე ტომის მეთაური) არ გასცემდა მითითებას,
არავის შეეძლო მისი ტომის ფარგლებში შესვლა¹¹¹.

თუ ცალკეულ ტომთა შორის ურთიერთობა „პრესტიჟის დაც-
ვას“ არ სცილდებოდა, ბევრად უფრო პრინციპულ, შეიძლება ით-
ქვას, ტომისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა ურთიერთ-
ობას ცენტრალურ მთავრობასთან ან ხელისუფლების ადგილობრივ
ორგანოებთან, რასაც გენერალ-გუბერნატორები და გუბერნატო-
რები ანსახიერებდნენ. ურთიერთობის ხასიათს უმთავრესად ცენ-
ტრალური ხელისუფლების ძალა და ძლიერება განსაზღვრავდა.

თუ ხელისუფლება ძლიერი და უნარიანი იყო, ტომების თავ-
დასხმები და დარბევები მინიმუმამდე იყო დაყვანილი, ხოლო თუ
ხელისუფლება სუსტი იყო, ტომები არა მარტო სოფლებს, ქალა-
ქებსაც კი სცემდნენ შიშის ზარს¹¹².

ტომების მარბიელმა თავდასხმებმა 1909 — 1912 წწ. ისეთ ფა-
რთო მასშტაბებს მიაღწია, რომ თეირანსა და პროვინციებს შო-
რის კავშირი გაწყდა¹¹³. პირველი მსოფლიო ომის დასასრულისათ-
ვის, როცა ცენტრალური ხელისუფლების ძალაუფლება ირანში
თითქმის ნულამდე იყო დაყვანილი, დრო იხელთეს ინგლისე-
ლის მიერ შექმნილმა და მათ მეორეე დაკომპლექტებულმა „სამხ-
რეთ ირანის მსროლელებმა“ და ლურების, ბახთიარებისა და ყაზ-
ყაელების ტომების ბელადები თავიანთი გავლენის ქვეშ მოაქციეს¹¹⁴.

უკანასკნელი ყაჯარი მზრძანებლების დროინდელი ცენტრალუ-
რი ხელისუფლების სისუსტესა და მომთაბარე ტომების სიძლიე-
რეზე ნათელ წარმოდგენას იძლევა ფარსის პროვინციაში შექმნი-
ლი ვითარება, როცა ერთმანეთს დაუპირისპირდა ფარსის გენე-
რალ-გუბერნატორი საჰამ-ოდ-დოულუ და ყაშყაელთა ილხანი სო-

¹¹¹ سعيد نفیسی, *დასახ ნაშრ*, გვ. 22.

¹¹² R. W. Cottam, *Nationalism in Iran*. Pittsburgh, 1964, p. 52—53.

¹¹³ იქვე, გვ. 54.

¹¹⁴ J. Marlowe, *The Persian Gulf*, p. 98—99.

ულათ-ოდ-დოულე — „შირაზის უგვირგვინო მეფე“, როგორც იგი ზონათლა პერსი საიქსმა. საიქსისავე გადმოცემით, ყოველთვის, როცა ფარსის რომელიმე ვალი ცუდად განეწყობოდა სოულათ-ოდ-დოულეს მიმართ და არ წავიდოდა დათმობაზე, ეს უკანასკნელი თავისი ხალხით მაშინვე ალყას შემოარტყამდა შირაზის შემოგარენს და ქალაქს სურსათ-სანოვავის გარეშე ტოვებდა. ქალაქში თავს იჩენდა შიმშილობა. ამას კი მოსდევდა მღელვარება და ვალის გადაყენება¹¹⁵.

და აი, ახლაც, ფარსის გენერალ-გუბერნატორის საჰამ-ოდ-დოულეს იმ ღონისძიებების პასუხად, რაც მთავრობის მიერ ყაზაელთა ტომისათვის გარკვეული ვალდებულებების დაკისრებას გულისხმობდა, მათმა ილხანმა სოულათ-ოდ-დოულემ სწორედ იმ აქციებს მიმართა, რასაც სისტემატურად მიმართავდნენ მისი წინაპრები — ალყა შემოარტყა ქალაქს¹¹⁶.

ინგლისის შირაზელი კონსული სერ ჯორჯ ბერკლი 1909 წ. 25 დეკემბრით დათარიღებულ თავის. რიგით მემცხრე, მოხსენებით ზარათში წერდა, რომ შირაზში კვლავ მღელვარების მოლოდინში არიან და რომ გენერალ-გუბერნატორი იმ მცირერიცხოვანი ძალებით, რაც მას გააჩნია, დიდ სიძნელებებს წააწყდება თავის დაცივისას¹¹⁷.

თითქოს ინგლისელი კონსულის ვარაუდი წინასწარმეტყველური აღმოჩნდა. ერთ-ერთ ოფიციალურ დოკუმენტში (ლურჯი წიგნი, კონვერტი №29, 1910 წ. 26 იანვარი) ვკითხულობთ: „საჰამ-ოდ-დოულესა და სოულათ-ოდ-დოულეს შორის წარმოშობილ უთანხმოებისა და მტრობის გამო [ირანის] ხელისუფლებას არ შეეძლო ასეთ ვითარებაში მისთვის (გენერალ-გუბერნატორ საჰამ-ოდ-დოულესათვის-ო. გ.) მხარი დაეჭირა. მისი მმართველობა არასასურველი გახდა“¹¹⁸. ეს ფაქტი კომენტარს არ საჭიროებს.

ირანის საშინაო მდგომარეობა (პარზია, ფინანსები, საგარეო პოზიციები, განათლება)

როგორც ზემოთ მოტანილი მაგალითებიდან ჩანს, ირანის მთავრობა უძლური იყო არა მარტო იმპერიალისტური სახელმწი-

¹¹⁵ — ابوالفضل قاسمی، تاریخ سیاه حکومت خانوادہ ہا در ایران. ۲ —

خانوادہ قشائی، تہران، بدون تاریخ، ص. ۶۷

¹¹⁶ დასახ. ნაშრ., გვ. 68.

¹¹⁷ იქვე.

¹¹⁸ იქვე, გვ. 69.

ფოების მხრივ ხელყოფისაგან დაეცვა თავი, არამედ გამკლავებოდა სეპარატულად განწყობილ ცალკეულ ტომობრივ გაერთიანებებს, რომ არაფერი ვთქვათ მათ დამორჩილებაზე, რაც მთავრობის განკარგულებაში არსებული „შეიარაღებული ძალებით“, თუ შეიძლება მათ ასე ეუწოდოთ, განუხორციელებელ ოცნებად რჩებოდა

რას წარმოადგენდა ირანის არმია უკანასკნელი ყაჯარი მმრძანებლების პერიოდში, რა შეადგენდა ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის საფუძველს?

პირველ ყოვლისა, ეს იყო თავის დროზე პირველი მინისტრის მირზა-თაყი-ხანის სამხედრო რეფორმების საფუძველზე შექმნილი ე. წ. „ბონიჩეს კანონით“ დაკომპლექტებული ლაშქარი. ამ კანონით, როგორც მისი სახელწოდება მიუთითებს (ბონიჩე სასოფლო თემზე დაკისრებულ სახელმწიფო გადასახადს ნიშნავს), ჯარში გასაწვევთა რაოდენობა პირდაპირ იყო დამოკიდებული ფულადი გადასახადის ოდენობაზე. რაც სასოფლო თემს უნდა გადაეხადა¹¹⁹. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ ჯარში სავალდებულო გაწვევას მხოლოდ ბინადარი მოსახლეობა და წვრილი ტომები ექვემდებარებოდნენ.

თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ სამხედრო სამსახურისაგან განთავისუფლებული იყვნენ ქალაქის მოსახლეობა, მემამულეები და მსხვილი ტომები¹²⁰, ხოლო ამ „არასამხედრო ვალდებულთა“ რაოდენობა ქვეყნის მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდა, ადვილი გასაგებია, თუ რატომ იყო, რომ 700 მემამბოხეზე ერთ ჯარისკაცზე მეტი არ მოდიოდა¹²¹. მსხვილი ტომები: ბახთიარები, ლურები და სხვ. ნასერ-ედ-დინ-შაჰის დროს გამოცემული იმ დებულების თანახმად, რომელიც „ბონიჩეს კანონის“ დამატებად იყო მიჩნეული, არმიაში მხოლოდ ომის შემთხვევაში გაიწვეოდნენ¹²².

გარდა „ბონიჩეს კანონით“ დაკომპლექტებული სამხედრო ძალისა, ირანში იყო კიდევ ე. წ. „ჩერიქის“ ქვეითი და ცხენოსანთა

¹¹⁹ Ф. П. Л ь в о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 120.

¹²⁰ И р а н с к и й, Через военную диктатуру к национальному государству—«Новый Восток», 1924, кн. 5, с. 104.

¹²¹ سعيد نفسي, დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

¹²² Ф. П. Л ь в о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 46.

(კავალერია) ლაშქარი, რასაც ყოველი სოფლის, რაიონისა თუ ოლქის მოსახლეობა ადგენდა თავისი ტერიტორიის დასაცავად¹²³.

ამ ორ ძალაზე იყო, ძირითადად, დამყარებული ქვეყნის როგორც საგარეო, ისე შინაგანი უშიშროების ინტერესები. მაგრამ როგორღა შეეძლოთ მათ თავიანთი ფუნქციების შესრულება, როცა საკმაოდ რაოდენობით არ გააჩნდათ არც შეიარაღება და არც საჭურველი. შეიარაღებისა და საჭურველის სიმცირე ან საჭურველის წყობიდან გამოსვლა — ეს ისეთი საკითხები იყო, რასაც რეზა-ხანი ჯარისკაცად ყოფნის მთელი დროის განმავლობაში ყოველთვის აწყდებოდა, და აშკარად ხედავდა, თუ რაოდენ გავლენას ახდენდა ეს საკითხი არმიის საბრძოლო მზადყოფნაზე და საბოლოო ანგარიშში ქვეყანაში წესრიგის დამყარებაზე და მის უშიშროებასა და დამოუკიდებლობაზე.

„ბონიჩეს კანონისა“ და „ჩერიქის“ საფუძველზე შექმნილი ირანის არმიის რა შეიარაღებაზე შეიძლება ლაპარაკი, როცა კახაკთა დივიზიაშიც კი, რომელიც მრავლი დამკვირვებლის აზრით ირანის შეიარაღებული ძალების „ყველაზე ბრძოლისუნარიან ბირთვს“ შეადგენდა¹²⁴, არტილერია თეორიულად 10 საველე და 5 სამთო ქვემეხით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი, მაგრამ ფაქტიურად არცერთი სამთო ქვემეხი არ გააჩნდა, ხოლო საველე ქვემეხის დიდი ნაწილი ბუფერების რესორების უქონლობის გამო გამოუსადეგარი იყო. დეფექტური იყო თითქმის 48% 75 მმ. ჰაუბი-ცებისა, რითაც იყო შეიარაღებული ირანის არმია¹²⁵.

მოუხედავად მირზა თაყი-ხანის მიერ გატარებული რეფორმებისა და ევროპის ქვეყნებიდან სხვადასხვა სამხედრო მისიების მოწვევისა, რაც ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცებისაკენ იყო მიმართული, ირანის არმიის მდგომარეობა სავალალო იყო და ასეთად რჩებოდა ყაჯართა დინასტიის დამხობამდე. გამორიცხული არაა, რომ ირანს მივლენილი რუსი ოფიცრები თავიანთ ცნობებში ზომაზე მეტად მუქ ფერებში ხატავდნენ ირანის არმიის მდგომარეობას იქ კახაკთა პოლკის შექმნამდე, მაგრამ მათი ცნობები ჭეშმარიტებასთან ახლო უნდა იყოს.

„სპარსეთი ლატაკდება სამხედრო ხარჯებით. — წერდა რუს-გენერალი ფრანკინი, — ამასთან მას არ გააჩნია არცერთი ორგა-

¹²³ سعيد نفیسی, დასახ. ნაშრ., გვ. 30.

¹²⁴ J. M. Balfour, დასახ. ნაშრ., გვ. 168.

¹²⁵ იქვე, გვ. 170.

ნიშნებილი სამხედრო ნაწილი, რომლის დაპირისპირებაც შეიძლებოდა რომელიმე რეგულარული არმიისათვის“¹²⁶

ირანის არმიაში არ იყო დადგენილი ასაკობრივი ზღვარი. 16 წლის ახალგაზრდების გვერდით შეხედებოდათ 60 წლის მოხუცებს... უსაზღვრო იყო მეთაურთა თვითნებობა. ისინი ისე ცვლიდნენ თავიანთი ნაწილების პირად შემადგენლობას, როგორც მოეპრიანებოდათ¹²⁷.

ირანის არმია გახრწნილი იყო ზნეობრივად. ყველგან, სამხედრო იერარქიის უმაღლეს საფეხურებამდე, გამეფებული იყო მექრთამეობა. ერთი ინგლისელი დამკვირვებლის ცნობით, უფროსი ოფიცრებისათვის დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენდა ხელი მოეთხოვრა რანგით უფრო დაბლა მდგომი ოფიცრების ხარჯზე. მაგალითად, მისი სიტყვით, პოლკოვნიკს ჩვეულებრივ შეეძლო დაესჯელად ჩაეჯიბა მაიორის ხელფასი, მაიორები დანაქარგის კომპენსირებას 'კაპიტნების ხარჯზე ახდენდნენ, ხოლო ეს უკანასკნელნი, თავის მხრივ, თავიანთი ასეულის ოფიცრებს აჯარიმებდნენ¹²⁸.

საინტერესო ცნობას გვწვდის ნ. პ. გარინი გაზეთ „ტაიმის“ 1890 წ. 11 თებერვლის ნომრიდან გადმოთარგმნილი სტატიიდან „სპარსეთის არმია“. სტატიის ავტორის¹²⁹ ცნობით, პოლკების მეთაურობა ზოგჯერ მემკვიდრეობით გადადიოდა. ზოგჯერ მცირეწლოვანს ეკისრებოდა, ხოლო ხშირად ყიდვა-გაყიდვის საგანი ხდებოდა. მას თავისი თვალთ უნახავს, თუ როგორ იდგა 11 წლის ფელდმარშალი შაჰის გამოსვლისას მთავარსარდალსა და ირანის არმიის 80 წლის ვეტერანს შორის. „ეს, — დაასკვნის სტატიის ავტორი, — ცოცხალი ილუსტრირებაა ისისტემისა, რომელიც დამახასიათებელია ირანის მთელი იერარქიისათვის გენერლიდან დაწყებული პრაპორშჩიკის ჩათვლით“¹³⁰.

არმიის რა ზნეობრივ და მორალურ სიმტკიცეზე, რა დისციპლინაზე და, მით უფრო, ბრძოლისუნარიანობაზე შეიძლება ლაპა-

¹²⁶ Ф р а н к и н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

¹²⁷ იქვე, გვ. 8.

¹²⁸ J. B a l f o u r. დასახ. ნაშრ., გვ. 166—167.

¹²⁹ როგორც სხვა წყაროდან დადგინდა ფაქტის იდენტურობის წყალობით, სტატიის ავტორი ცნობილი ინგლისელი დიპლომატიური და პოლიტიკური მოღვაწე კერზონი უნდა იყოს. (იხ. «Сборник материалов по Азии», вып. LI, СПб., 1893, с. 142.)

¹³⁰ Персидская армия—«Сборник материалов по Азии», вып. XI, II, СПб., 1890, с. 87.

რაკი ისეთ პირობებში, როცა შაჰი კი ჩუმ-ჩუმად ორი, ზოგჯერ სამი ათასად ჰყიდის ბატალიონის მეთაურთა პოსტებს¹³¹. შაჰის ასეთი საქციელის ფონზე ვინღა დაძრაბადა სამხედრო მინისტრს ფარმან-ფარმას იმაში, რომ ახარის პროვინციაში განლაგებული პოლკი „სარიბანდი“ 200 თუმნად უწყალობა ხესამ-ოლ-მოლქის (მირ-დანჯის) შეილს¹³².

ირანის არმიის საქმეებში ღრმად ჩახედული ერთი რუსი ოფიცრის ცნობით, ირანის არმიის მდგომარეობა XIX ს. ბოლოს საგალალო იყო. მისი ოქმით, არმია, როგორც ასეთი, ფაქტიურად არ არსებობდა. ირანის „შეიარაღებული ძალები“ მხოლოდ ქალაქებზე არსებობდა. სინამდვილეში ეს იყო მხოლოდ ერთნაირ ძონძებში გამოხვეულ მოხეტიალეთა ბრბო, რომელსაც მიახლოებით წარმოდგენაც კი არ ჰქონდა დისციპლინაზე¹³³. ირანის არმიის უბადრუკობაზე, მის არაფრის მაქნისობაზე ანალოგიურ ცნობებს გვაწვდიან კერზონი¹³⁴, კუბლიცკი¹³⁵, ტიგრანოვი¹³⁶.

„... მთელს ირანში შეუძლებელი იყო სამიათას-ხუთიათასიანი არმიის დაკომპლექტება. ქვეყნის ეროვნულ სამხედრო ძალას წარმოადგენდნენ მშვიერ-მწყურვალნი და შიშველ-ტიტველი ერთი მუქა ხალხის ნაშვირნი, რომელთაც ერთიმეორის არა გაეგებოდათ: რა“ — ასე წარმოგვიდგენს ირანის არმიის სურათს 1921 წ. გადატრიალებამდე (ე. ი. სამხედრო-პოლიტიკურ სარბიელზე რეზა-ხანის გამოჩენამდე) ირანელი მკვლევარი ზაბიჰულა ყადიმი¹³⁷.

რა გასაკვირია, რომ ასეთ ვითარებაში ქვეყნის ბედ-იღბალი, მისი არსებობა-არარსებობის საკითხი იმ იმპერიალისტური ქვეყ-

¹³¹ В. А. Косоговский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 105.

¹³² იქვე, გვ. 108.

¹³³ Персидская армия со слов компетентного русского офицера—«Сборник материалов о Азии», вып. XLIX, СПб., 1891, с. 181.

¹³⁴ Персия и персидский вопрос [Г. Керзона]. Извлечения—«Сборник материалов по Азии», вып. LI, СПб., 1893, стр. 142—144.

¹³⁵ Кублицкий, Современная персидская артиллерия—«Сборник материалов по Азии», вып. XI, СПб., 1884, с. 74, 76.

¹³⁶ Тигранов, Выписка из материалов по статистическому описанию Персии—«Сборник материалов по Азии». вып. LXXVIII, СПб., 1905, с. 122.

¹³⁷ ذبيح الله قديمي، تاريخ ۲۵ ساله ارتش شاهنشاهی ایران، تهران، (بدون تاريخ)، ص. ۷۲

ნების მიერ შექმნილი სამხედრო ძალების ხელში აღმოჩნდებოდა, ვინც მხოლოდ მის დამონებას ლამობდა. როგორ პარადოქსულადაც არ უნდა ჟღერდეს, ირანის შეიარაღებულ ძალებს ირანში ყაჯართა დინასტიის დამხობამდე წარმოადგენდნენ: 1) ინგლისელების მიერ შექმნილი ძალები (სამხრეთში), 2) რუსების მიერ შექმნილი ძალები (ჩრდილოეთში) და 3) შვედების მიერ შექმნილი და მოთელ ქვეყანაში გაბნეული ჟანდარმთა ნაწილები და საპოლიციო ქვეგანაყოფები თეირანში, მეშქედშე, ყაზვინსა და რეშთში¹³⁸.

არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ საბჭოთა მკვლევარს ირანის იმავში, რომ ნამდვილი ეროვნული, საერთო-სახალხო არმიის არარსებობა ირანის ფეოდალური რეჟიმის ერთ-ერთი განუკურნებელი წყლული იყო, რამაც შეუძლებელი გახადა ურჩი მემამულე-ხანებისა და ტომთა ბელადების დამოორჩილება, ქვეყნის დაცვა უცხოელთა თავდასხმებისაგან¹³⁹.

ისეთი უარყოფითი მოვლენები, როგორიც იყო მექრთაწობა, გამოძალვა და სხვა მანკიერებანი, რომელთა შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი, ფართოდ იყო ფეხმოკიდებული ირანის საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში. როგორ უნდა დაეცვა თავი გლეხსა თუ მუშას, ხელოსანს თუ მოჯამაგირეს, თუნდაც საქალაქო აღმინისტრაციის ოიგით მოხელეს გამომძალველებისაგან. როცა თვით სამეფო გვარის ისეთი გავლენიანი წარმომადგენელიც კი, როგორიც ზილი სულთანი იყო, ვერას გახდა ქრთამის გარეშე. ირანელ მკვლევარს მაჰმუდ მაჰმუდს თავის ნაშრომში მოტანილი აქვს ერთი ირანელი დამკვირვებლის მიერ შენიშნული საინტერესო ფაქტი: ნასერ-ედ დინ-შაჰის უფროსმა შვილმა ზილი სულთანმა ათი წელი, როგორც დევნილმა, საფრანგეთში გაატარა და ერთხელაც გადაწყვიტა ირანს დაბრუნებულიყო. მაგრამ იგი რეშთში დააკავეს და მხოლოდ მას შემდეგ დართეს ნება ისევ ევროპაში დაბრუნებულიყო, როცა მისგან უამრავი ფული ჩაიჯიბეს ქრთამის სახით¹⁴⁰.

უაღრესად სავალალო იყო ქვეყნის ფინანსური მდგომარეობაც. არც შეიძლებოდა სხვაგვარად ყოფილიყო. უკანასკნელი ყაჯარი მბრძანებლის აჰმად-შაჰის არაერთგზისი მოგზაურობა ევრო-

¹³⁸ J. Balfour, დასახ. ნაშრ., გვ. 173.

¹³⁹ Иранский, დასახ. ნაშრ., გვ. 101—102.

¹⁴⁰ *امام محمد*, დასახ. ნაშრ., გვ. 2303.

ბაში მკურნალობის საბაბით უამრავი თანხა უჯდებოდა სახელმწიფოს. დიდებულები და სამეფო კარის მოხელეები მხოლოდ საკუთარ გამდიდრებაზე ფიქრობდნენ, მსხვილი ფეოდალები მიწებს ითვისებდნენ, ამ დროს კი სახელმწიფო მოსამსახურეები თვეობით უჩამაგიროდ ისხდნენ. I მსოფლიო ომისწინა ორ უკანასკნელ წელიწადში ირანის მთავრობა, ერთი ინგლისელი მკვლევარის დახასიათებით, კვლავინდებურად ჩაფლული იყო პრობლემების ზღვაში, მაგრამ არავითარი საშუალება არ არსებობდა ზოგიერთი მათგანი მაინც რომ გადაეჭრა¹⁴¹. საილუსტრაციოდ მოშველიებულია ის ფაქტი, რომ 1912 წლისათვის ირანის უცხოური ვალი 12 მლნ 500 ათას თუმანს შეადგენდა¹⁴².

ასეთ მდგომარეობაში მყოფი ქვეყნისათვის ბუნებრივად უნდა მიეიჩნით, რომ სახელმწიფო მოხელეებს ხშირად 5—6 თვის ხელფასი არ ჰქონდათ მიღებული. საიდ ნაფისის ცნობით ბევრჯერ ისეთი შემთხვევაც ყოფილა, რომ სახელმწიფო ხაზინაში ფულის უქონლობის გამო მთავრობის ბელგებიდან მალიათის ანგარიშზე მიღებული ხორბალი და ქერი გაუციათ¹⁴³. კიდევ მეტი, ზოგჯერ მთავრობა ამასაც ვერ ახერხებდა და იძულებული ხდებოდა ხელფასის მაგივრად აგურისა და დამტვრეული თოფების თამასუქები მიეცა და დანგრეულ შენობებზე და არსენალებზე მიუთითებდა გასანაღდებლად. სახელმწიფო მოსამსახურეები რა სახსენებელია, როცა სამხედრო მოსამსახურეებიც კი უხელფასოდ რჩებოდნენ. იყო შემთხვევა, როცა ოფიცრებისა და ჯარისკაცებისათვის რვა თვის განმავლობაში არ გაუციათ ხელფასი¹⁴⁴.

არც საგარეო ვაჭრობის დარგში იყო ირანის მდგომარეობა სახარბიელო. საილუსტრაციოდ შევჩერდებით ერთ ცხრილზე, საიდანაც ნათლად ჩანს ირანის უარყოფითი სავაჭრო ბალანსი:

¹⁴¹ F. K a z e m z a d e h, დასახ. ნაშრ., გვ. 674.

¹⁴² იქვე.

¹⁴³ سعيد نفيسي, დასახ. ნაშრ., გვ. 67.

¹⁴⁴ ذيبي الله قديمي, დასახ. ნაშრ., გვ. 43.

იმპორტისა და ექსპორტის პროცენტული შეფარდება საერთო
სავაჭრო ბალანსთან

წ ლ ე ბ ი	იმპორტი	ექსპორტი	იმპორტი სკარბობის (% %-ში)
1901—1902	66,5	33,5	30%
1902—1903	59,1	40,9	18,2%
1903—1904	60,3	39,7	20,6%
1904—1905	58,5	41,5	17%
1905—1906	56,9	43,1	13,8%
1906—1907	54,9	45,6	9,9%
1907—1908	56,3	43,7	12,6%
1908—1909	53,3	46,7	6,6%
1909—1910	54,3	45,6	8,7%
1910—1911	56,3	43,7	12,6%
1911—1912	57,5	42,5	15%
1912—1913	56,5	43,5	13%
1913—1914	57,7	41,7	16,4% ¹⁴⁵

როგორც ცხრილიდან ჩანს, მთელი თოთხმეტი წლის განმავლობაში ირანში უცხოური საქონლის იმპორტი ყოველთვის სკარბობდა ირანის საქონლის ექსპორტს. ერთადერთი სწორი დასკვნა, რასაც ბობინინი იძლევა, იმაში მდგომარეობს, რომ ირანმა უნდა გამოასწოროს უარყოფითი სავაჭრო ბალანსი. და ეს უნდა მოხდეს არა იმპორტის შემცირების გზით, არამედ ექსპორტის გაზრდით¹⁴⁶. მაგრამ...

უკანასკნელი ყაჯარი მმრძანებლების ბატონობის პერიოდში სიტყვა „მაგრამ“ ბევრჯერ წამოჭრილა როგორც ამა თუ იმ ღონისძიების გატარების შეუძლებლობის მაუწყებელი სიგნალი. არც თუ უსაფუძვლოდ. არსებული მდგომარეობიდან გამოსავალი გზა არ ჩანდა. მიზეზი შემდეგში მდგომარეობდა: სასაქონლო-ფულადურთიერთობაში ჩაბმული ირანის მეურნეობა უკვე აღარ წარმოადგენდა სუფთა ნატურალურს, გარდაქმნის გზას ადგა. იგი შეუდგა საექსპორტოდ უფრო გამოსადეგი ტექნიკური კულტურების წარმოებას, დაიწყო ბამბის, ბრინჯის, ოპიუმის, თამბაქოს, ხეხილის

¹⁴⁵ Н. Н. Бобинин, დასახ. ნაშრ., გვ. 248.

¹⁴⁶ იქვე, გვ. 249.

ბალების გაშენება. თითქოს ირანის ძველ ნატურალურ მეურნეობას ახალი სული შთაბერეს, ახალ, აღმავლობის გზაზე გაიყვანეს. მაგრამ, როგორც კარგად აქვს შენიშნული ბობინის, მეურნეობას თვით ღორმა, ურთიერთობანი მიწის მფლობელსა და უშუალო მწარმოებელ გლეხს შორის დარჩა ძველებური — ფეოდალური. ფულადი მეურნეობა მოითხოვდა ენერგიას, გამომგონებლობას, ინიციატივას, თავისუფალ შრომას, სპარსეთში კი გამეფებული იყო უმეცრება და უსამართლობა¹⁴⁷.

გაუნათლებლობა, უმეცრება, უსამართლობა ჩაგრული ხალხის კანონზომიერი ხვედრი იყო იმ ქვეყანაში, სადაც თითზე ჩამოსათვლელი იყო დაწყებითი სკოლები, ხოლო რაც შეეხება საბავშვო ბალებსა და უმაღლეს სასწავლებლებს, მათი ხსენებაც არ იყო. XX ს. დამდეგისათვის ირანში განათლების მდგომარეობაზე ნათელ წარმოდგენას იძლევა შემდეგი ცხრილი:

წელი	საბავშვო ბალები	დაწყებითი სკოლები	უმაღლესი სკოლები	პოლიტექნ. და პედაგ. ინ-ტები	კოლეჯები
1901	—	17	1	—	1
1917	—	45	11	—	31 ⁴⁸

1921 წ. 21 თებერვლის გადატრიალებამდე რამდენიმე წლით ადრე ირანის პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობა იმდენად მძიმე, ხოლო საქმეები ისე აწეწილ-დაწეწილი იყო, რომ ნორმალური ვითარების აღდგენას პირი არ უჩანდა. ირანში იმ დროს მყოფმა ერთ-ერთმა ინგლისელმა მოხელემ შემდეგნაირად დაახასიათა იქაური საქმის ვითარება: „ირანი ამჟამად უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაშია. მზად არის დათანხმდეს რომელიც გნებავთ მთავრობას, ოღონდ ქვეყანაში წესრიგი დაამყაროს. დღეს ჩრდილოეთში ანტიირუსული განწყობილება სუფევს, სამხრეთში — ანტიინგლისური. არავითარი მთავრობა არ სურთ არც ჩრდილოეთში, არც სამხრეთში. შაჰის წინააღმდეგაც არიან...“¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Н. Н. Б о б ы н и н, დასახ. ნაშრ., გვ. 251.

¹⁴⁸ J. B h a r i e r, Economic Development in Iran. 1900—1970. London, 1971, p. 38—39.

¹⁴⁹ Arnold Wilson, South-west Persia. A Political Officer's Diary, 1907—1914, London, 1941, p. 197 (წიგნიდან: *محمود محمود*, დასახ. ნაშრ., გვ. 2347).

იგივე ავტორი ნიანგის ცრემლებს ღერის განსაცდელში მყოფი ქვეყნის გამო და ექვს გამოთქვამს გაუმჯობესდება თუ არა საერთოდ ირანის მდგომარეობა მის საქმეებში ინგლისისა და მეფის რუსეთის ჩარევის გარეშე¹⁵⁰. ირანის შინაპოლიტიკური ვითარების მოხილვას ავტორი ამთავრებს საკმაოდ კატეგორიული დასკვნით: „... მათ (ირანელებს-ო. გ.) არ შეუძლიათ თვითონ მართონ თავისი ქვეყნის საქმეები“¹⁵¹.

მართალია არნოლდ ვილსონის ეს აშკარად კოლონიზატორული სულით გაჟღენთილი მოწოდება ფართო საზოგადოებისათვის მხოლოდ 1941 წ. გახდა ცნობილი, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ ამ გარემოებას, რომ იგი ინგლისის მთავრობის ოფიციალური მოხელე და ანავე დროს ინტელიჯენს სერვისის ფარული რეზიდენტი იყო ირანში. ამასთან თუ მისი ზემოხსენებული რეკომენდაციიდან გამოვალთ, პირდაპირი კავშირი უნდა არსებულებოდა ირანში მის მოღვაწეობასა და სხვა ინგლისელ მოხელეთა იმ აქციებს შორის, რაზედაც დაუფარავად მოგვითხრობს არა სხვა ვინმე, არამედ თვით ინგლისელი. მისი დაკვირვებით, ერაყში განლაგებული თავიანთი ქარით, სპარსეთის ყურეში თავიანთი ბატონობითა და თავიანთივე საკომუნიკაციო გზებით ქერმანშაჰიდან კასპიის ზღვის სანაპირომდე, ინგლისელები საშიშროებას უქმნიდნენ ირანის დამოუკიდებლობას სამხრეთიდან. იყო ისეთი მომენტიც, როცა გეგონებოდა, თითქოს ცენტრალური მთავრობა, იმის გამო, რომ სხვა გამოსავალი არ ჰქონდა, მზად იყო დათანხმებულიყო ბრიტანეთის პროტექტორატს, როგორც საშუალებას ქვეყნის ფინანსური მდგომარეობისა და პოლიტიკური ძალაუფლების რამდენადმე გასაუმჯობესებლად¹⁵².

ირანას გადაქცევა ნახევრად კოლონიურ ქვეყნად პირდაპირი შედეგი იყო ინგლისის იმპერიალიზმისა და მეფის რუსეთის მიერ განხორციელებული ეკონომიკური და სამხედრო ხასიათის სხვადასხვა აქციებისა, რასაც ხელი შეუწყო ქვეყნის საშინაო მდგომარეობამ, უპირველეს ყოვლისა, იქ გაბატონებულმა შუაასიუკუნობრივ ფორმებზე დამყარებულმა ფეოდალურმა ურთიერთობამ და ყაჯართა სამეფო კარზე გამეფებულმა გახრწნილობამ.

საკმაოდ ღრმა იყო მრავალი ათეული წლების განმავლობაში

¹⁵⁰ محمد باقر، داسخ نامه، ج 2347.

¹⁵¹ იქვე.

¹⁵² J. Marlowe, The Persian Gulf., p. 99.

იმპერიალისტთა მიერ მიყენებული ჭრილობები, საკმაოდ მძიმე ტვირთად აწვა ქვეყანას სამეფო კარის გახრწნილობის, დრომოკმული ფეოდალური ურთიერთობის და, აქედან გამომდინარე, უმეცარების, ზნეობრივი დაცემის დანაშრევეები, რამაც ქვეყანა დაღუპვის პირამდე მიიყვანა.

სრული ჭაოსის პირობებში ირანის პოლიტიკურ მოღვაწეთაგან ძნელად თუ ვინმეს შეეძლო დარწმუნებით ეთქვა, თუ როგორ ესახებოდა მას თავისი ქვეყნის მომავალი, თუ რა გზით უნდა წასულიყო წინ. მაგრამ ერთ რამეს ყველა გრძნობდა — ქვეყანა უნდა გამოსულიყო ჭაოსიდან და განახლების გზას დადგომოდა. ამ მიზნის მისაღწევად, ერთ-ერთ ხელსაყრელ წინაპირობად. ბუნებრივია. რუსეთში მომხდარი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუცია უნდა მივიჩნიოთ, ვინაიდან ირანის დამოუკიდებელი განვითარების გზაზე მნიშვნელოვანი დაბრკოლების — მეფის რუსეთის — ჩამოშორება ირანის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის სერიოზული ფაქტორი გახდა. ამიტომაცაა, რომ ყოველი საღად შოაზროვნე ირანელი, პოლიტიკური მოღვაწე იქნება იგი. თუ მკვლევარი, მაღლიერებით იხსენებს საბჭოთა მთავრობის პირველ კეთილშობილურ ნაბიჯებს ირანის მიმართ.

ირანი ეთნიკური თვალსაზრისით საკმაოდ ჰრელი ქვეყანაა. არც თუ დიდი ხნის წინანდელი მონაცემებით, თანამედროვე ირანში ტომთა და ეთნიკურ ჯგუფთა რაოდენობა 250-ს აღემატება¹, ხოლო თვით მომთაბარეთა თუ ნახევრად მომთაბარეთა საერთო რიცხვი, მიუხედავად მთავრობის არაერთგზისი ღონისძიებისა — გადაიყვანა ისინი ბინადარ ცხოვრებაზე, კვლავ დიდია. სარწმუნო მონაცემების თანახმად, მათი საერთო რაოდენობა XX ს. 60-იანი წლების დამდეგისათვის სამ მილიონამდე აღწევდა². ეთნიკური თვალსაზრისით ქვეყნის ასეთი მრავალფეროვნება განაპირობა საუკუნეების მანძილზე წინა აზიაში მიმდინარე ღრმა ეთნიკურმა პროცესებმა, რომელთა საწყისები შორეულ წარსულში უნდა ვეძიოთ.

ყამთა სვლამ ტომობრივი შედგენილობის ბევრი ეთნიკური ჯგუფი აღგავა პირისაგან მიწისა, მრავალიც ადგილობრივ მკვიდრ მოსახლეობასთან ასიმილაციის მსხვერპლი გახდა, ხოლო ნაწილმა დღემდე შეინარჩუნა თავისი თვითმყოფელობა მისთვის დამახასიათებელი გვაროვნული ყოფით, ადამ-ჩვევებით, ენით და ა. შ. და არა თუ შეინარჩუნა ფიზიკური არსებობა, არამედ გარკვეული როლიც ითამაშა ქვეყნის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

ამ თვალსაზრისით ჩვენი კვლევის ობიექტს წარმოადგენს ტომობრივი შედგენილობის ისეთი მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებები, როგორიცაა: ქურთები, ბახთიარები, ყაშყაელები, ლურე-

¹ M. A. D j a m a l z a d e h, An outline of the Social and Economic Structure of Iran. I—«International labour Review», 1951, vol. 63, № 1, p. 37

² М. С. И в а н о в, Племена Фарса. Кашкайские, хамсе, кухгилуйе, мамасани, М., 1961, с. 3.

ბი, ბელუჯები და თურქმენები. ცალკეული კონკრეტული საკითხების გაშუქებისას შევხებით, აგრეთვე. შედარებით მცირერიცხოვან ეთნიკურ ჯგუფს, რომელიც შაჰსევენების სახელითაა ცნობილი.

კურთები

ქურთები თანამედროვე მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში ერთ-ერთი ყველაზე მრავალრიცხოვანი ეთნიკური ჯგუფია, რომლის ძირითადი ნაწილი ოთხი სახელმწიფოს: თურქეთის, ირანის, ერაყისა და სირიის მოსაზღვრე ტერიტორიაზეა განსახლებული.

ქურთებით დასახლებული მთელი ტერიტორიიდან (408 ათასი კვ. კმ.) ირანის ქურთისტანს 124 ათასი კვ. კმ. უკავია და სიღრმით მხოლოდ თურქეთის ქურთისტანს ჩამორჩება³. ირანელი ქურთები, გაოდა ქვეყნის ჩრდილო-დასავლეთი რაიონებისა, განსახლებული აიონ მრავალრიცხოვან კომპაქტურ ჯგუფებად ჩრდილოეთ ხორასანში, აგრეთვე მცირე ჯგუფებად ქვეყნის სხვა რაიონებში (ყაზვინის ჩრდილოეთით, შირაზის მიდამოებში, დასავლეთ ლურის-თანში და ირანის ბელუჯისტანის ჩრდილო-აღმოსავლეთში)⁴. ირანის ქურთისტანის ფარგლებში სოლიდით შექრილი არიან ჩრდილოეთიდან აზერბაიჯანელებით, აღმოსავლეთიდან სპარსელებით და სამხრეთიდან ლურებით დასახლებული რაიონები⁵.

ირანელი ქურთების ძირითადი მასა — უმსხვილესი ტომები: მუქრი, ბილბასი შეყაყი, ქელხორი, სენჯაბი⁶, გურანი და სხვ.,

³ ა. მ ე ნ თ ე შ ა შ ე ი ლ ი, ქურთები და ქურთისტანი (სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების საკითხები), თბ., 1977, გვ. 5.

⁴ С. И. Б р у к, Этнический состав и размещение населения в странах Передней Азии—«Переднеазиатский этнографический сборник» I, М., АН СССР 1958, с. 100.

⁵ იქვე.

⁶ ა. ვინოგრადოვს მიხედვით სენჯაბი წარმოადგენს ეთნიკურად ერთმანეთისაგან ძალზე განსხვავებული ტომების კონგლომერატს. იგი შექმნილია ყაშყაელთა, შაჰრუზურის (შაჰრუზური ჩრდილოეთ ირანში ბაბოლის მახლობლად მდებარე პატარა ქალაქი, რომელიც, გადმოცემებით, დააარსა მითოლოგიური გმირის ზოპაქის შვილმა ზურმა — იხ. , فرهوداسار يا فرهنگ نفیسی. علی اکبر نفیسی. ص. ۲۱۳. ۱۳۱۸—۱۳۱۷, تهران) და ლურთა ცალკეული ტომების შერწყმის შედეგად. ასეთი მოსაზრება მით უფრო ნაყლებად გასაზიარებელია, რომ ყველა ეს ტომი, ტერიტორიულად ძალიან არის დაშორებული ერთმანეთს. ა. ვინოგრადოვს ამავე ნაშრომში წამოყენებულია ფრიალ ორიგინალური დებულება, თითქოს სოციალური ტერმინი „ქეთხოდა“ ნიშნავდეს 10 კაცისაგან შემდგარ არჩევით

რომელთა რაოდენობა ცალ-ცალკე 5 ათასიდან 50 ათასამდე აღწევს. დასახლებულია ირანის ქურთისტანსა და დასავლეთ აზერბაიჯანში. ქვეყნის ამ რეგიონში მათი განსახლების ძირითადი რაოდენობია: მაქუ, სოუჯბულაღი, ბანე, მეჰაბადი, რეზაიე, ქერმანშაჰი⁷. რაც შეეხება ჩრდილოეთ ხორასანს (ბუჯნურდი, ყუჩანი, შირვანი), იქ განსახლებულია ქურთთა ორი ძირითადი ტომობრივი გაერთიანება: ზაფარანლუ და შადილუ⁸. უკანასკნელი მონაცემებით ქურთები ბინადრობენ აგრეთვე თეირანის რაიონში (ვერაჰინი). გილანში, ფარსში, ქერმანსა და ბელუჯისტანში⁹. ცნობარის „Iran alī anac“ 1961 წ. გამოცემის თანახმად, ქურთულ დასახლებებს ვხვდებით სანენდეჯში, დერეგეზსა და საყიზში¹⁰.

XX ს. 30-იანი წლების საორიენტაციო მონაცემებით, ირანში ცხოვრობდა 800 ათასამდე ქურთი, აქედან აზერბაიჯანში, ქურთისტანში, ქერმანშაჰში, ლურისტანსა და ხუზისტანში 540 ათასი, ხორასანში — 250 ათასი¹¹. ამჟამად ოფიციალური მონაცემების თანახმად, ირანში ცხოვრობს 2 მლნ ქურთი¹².

ირანში მოსახლე ქურთების ძირითადი ტომობრივი გაერთიანებებია: მექრი (60 ათასი), ბილბასი (50 ათასამდე) — ირანის აზერბაიჯანში, ქელზორი (50 ათასი), ჯაფი (50 ათასი), ყულია

ორგანოს, რომელიც წყვეტს ტომის საქმეებს (იქვე, გვ. 13). ზედმეტია იმის მტკიცება, რომ ქეთხოდა სხვა არავინაა, თუ არა მამასახლისი (იხ. ვ. ფუთურიძე, ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, თბ., 1955, გვ. 474; М. А. Гаффаров, Персидско-русский словарь. т. II, М., 1974 с. 648; Б. В. Миллер, Персидско-русский словарь, М., 1960 с. 395; Ю. А. Рубничик, Персидско-русский словарь, т. II, М., «Советская энциклопедия», 1970, с. 314; А. п. K. S. L a m l t o n, Landlord and Peasant in Persia. London. 1953, P. 430.). ზოგ შემთხვევაში კი უხუცესთა საბჭოს წევრი (А. Д. П а п а з я н, Персидские документы Матенадарана II. Указы. Вып. первый (XV—XVI вв). Ереван, АН Арм. ССР. 1956, с. 231.).

⁷ В. В. Трубецкой, Население [Ирана]—«Современный Иран» (Справочник), М., 1975, с. 34.

⁸ იქვე, გვ. 35.

⁹ იქვე.

¹⁰ М. С. И в а н о в, Население Ирана (по предварительным данным первой всеобщей переписи населения 1956 г.)—«Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии», М.-Л., 1963, с. 108.

¹¹ А. В о с т р о в, Племена Ирана и племенная политика иранского правительства —«Материалы по национально-колониальным проблемам», 1936, № 34, М., с. 205.

¹² В. В. Трубецкой, Население [Ирана], с. 34.

(40 ათასი), გურანი (30 ათასი), სენჯაბი (15 ათასი) — ირანის ქურთისტანსა და ქერმანშაჰში, ზაფარანლუ (150 ათასი) და შადილუ (90 ათასი) — ხორასანში¹³.

რამდენიმე სიტყვა უნდა ითქვას ბენი არდალანის ტომზე. XX ს. 30-იანი წლების შემდეგ გამოქვეყნებულ სპეციალურ ლიტერატურაში, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ორიოდ წლის წინათ დასტამბულ გამოკვლევას¹⁴, ეს ტომი არსად არ მოიხსენიება. ა. ვოსტროვიც კი, რომელსაც ირანული ტომებისადმი მიძღვნილ სპეციალურ გამოკვლევაში გათვალისწინებული აქვს ირანელ მკვლევარის მასულ ქეიჰანის სამტომიანი „ირანის გეოგრაფია“¹⁵, არდალანს მოიხსენიებს არა როგორც მსხვილ ტომს „ბენი არდალანს“, არამედ როგორც გეოგრაფიულ ადგილს¹⁶. როგორც ჩანს, მიზეზი ის გახლავთ, რომ მან, ვითარცა ტომობრივმა გაერთიანებამ, ფაქტიურად შეწყვიტა არსებობა¹⁷.

ბახთიარები¹⁸

ბახთიართა ტომები, როგორც ერთ-ერთი მსხვილი კომპაქტური ეთნიკური ჯგუფი, ძირითადად განსახლებული არიან შაჰრე-

¹³ А. Востров, დასახ. ნაშრომი, გვ. 205—210.

¹⁴ იხ. ა. მენთეშაშვილი, ქურთები და ქურთისტანი თბ., 1977.

¹⁵ مسعود کیهان، جغرافیای مفصل ایران جلد ۱—۳، تهران ۱۳۱۱

¹⁶ А. Востров, დასახ. ნაშრ. გვ. 238.

¹⁷ დაწვრილებით ირანის ქერთელი ტომების შესახებ იხ. ა. მენთეშაშვილის დასახ. ნაშრ. გვ. 75—95, 142—144.

¹⁸ ირანის ეთნიკური შედგენილობისადმი მიძღვნილ სხვადასხვა ლიტერატურაში, განსაკუთრებით აღწერითი ხასიათის ნაჩვენებებში, ბახთიარები, როგორც ეთნიკური ჯგუფი, გაიგივებულია ხან ქერთებთან (И. И. П е н к о, Очерки Персии, СПб., 1902, с. 43; آحسان نوری، تاریخ ریشه نژادی کردی. تهران، ۱۳۳۳ ص. ۱۴۶)

(146) ხან ეიდევ ლერებთან. მეფის რუსეთის გენერალური კონსული გოლუბინოვი თავის ერთ-ერთ მოხსენებით ბარათში ბახთიარიისა და ბახთიართა შესახებ აღნიშნავდა: „ლურები იყოფიან ღიღ და პატარა ლურებად. ბახთიარები განეკუთვნებიან ღიღ ლურს“ (იხ. «Бахтиария и Бахтиары» (доклад бывшего царского консула Голубнинова, найденный в архиве консульства). იგივე მოხელე მიუთითებდა, რომ ლურისტანისა და ბახთიარიის ყველა ტომი იწოდება ლურად.

მართალია, საუკუნეების მანძილზე, ისტორიული განვითარების პროცესში, ბახთიარებს შეეერა მრავალი სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფი და, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ე. ტრუბეცკოი, ბახთიართა ერთიანი სახელი განეკუთვნება

ქორდსა, მასჯედ-სოლეიმანსა და ერდექანს შორის მოქცეული ბახთიარიის სახელით ცნობილი მთიანეთის სამხრეთ-დასავლეთ რაიონში. მათ უკავიათ დიზფულის, რამპორმოზის, შუშთარისა და აპჯაზის სანახები, სადაც ისინი მეზობლობენ სპარსელებსა და არაბებს, კერძოდ, არაბულ ტომებს: ბენი თოროფს, ბავის, ბენი თამიმს და ქააბის (ქააბას)¹⁹. ბახთიარების დასახლებებს ეხვდებით თეირანის მიდამოებში, ფესასა და ყუმში²⁰. ამ ქალაქებზე გადის ბახთიართა დასახლების რაიონის დასავლეთი საზღვარი. ჩრდილოეთით მათი ტერიტორია შემოიფარგლება ბორუჯერდის სამხრეთი სანახებით, ხოლო დასავლეთით და სამხრეთით მათი სადგომები ისფაჰანამდე და შირაზამდეც კი აღწევს²¹. ზამთრობით ისინი მომთაბარეობენ დიზფულისა და შუშთარის დაბლობ ადგილებში, ხოლო ზაფხულობით ბორუჯერდსა და ისფაჰანს შორის მოქცეულ მაღალმთიან რაიონებში²².

ბახთიართა მსხვილი ტომობრივი გაერთიანება იყოფა ორ მთავარ განშტოებად: ჩაპარლენგად, რომელსაც უკავია ბახთიარეთის ჩრდილოეთი ნაწილი და ჰათლენგად, რომელიც განსახლებულია ბახთიარეთის სამხრეთში²³. ინგლისელი მკვლევარის ლორიმერის ზონაცემების თანახმად, XX ს. 20-იანი წლების დამდეგისათვის ჩაპარლენგის ბახთიარები მეტ-ნაკლებად ბინადარ და მომთაბარულ ცხოვრებას ეწეოდნენ, ხოლო ჰათლენგის ბახთიარებს უმეტესად ჯერ კიდევ არ მიუტოვებია მომთაბარული ცხოვრება²⁴.

ორივე ეს განშტოება, თავის მხრივ, იყოფა უფრო მცირე ერთეულებად: ტომთა გაერთიანებებად, გვარებად და ტომებად.

თავისი ეთნიკური შედგენილობით მეტად ჰრელ მოსახლეობას (В. В. Трубецкой, Бахтиары (оседло-кочевые племена Ирана) .. с. 29), მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ეს არ გვაძლევს არავითარ საფუძველს გაიგივებულ იქნენ ბახთიარები ლურებთან ან ქურთებთან. ამდენად, მართებულად მიგვაჩნია დასკვნა იმის შესახებ, რომ ბახთიარები წარმოადგენენ სავსებით დამოუკიდებელ, სხვებისგან განსხვავებულ ეთნიკურ ჯგუფს, რომელსაც აქვს მდიდარი ისტორიული და კულტურული ტრადიციები (იქვე, გვ. 31).

¹⁹ В. В. Трубецкой, Бахтиары, (оседло-Кочевые племена Ирана)... с. 14.

²⁰ იქვე, გვ. 15.

²¹ А. Востров, დასახ. ნაშრ., გვ. 215.

²² С. И. Брук, Этнический состав и размещение населения в странах Передней Азии... с. 101.

²³ А. Востров, დასახ. ნაშრ., გვ. 215.

²⁴ დამოწმებულია ა. ვოსტროვის დასახ. ნაშრომიდან, გვ. 215—216.

ჰათოლენგი იყოფა, მაგალითად, შემდეგ ნაწილებად: დაურაყი (ტომები: შაჰი, ოსივენდი და სხვ.), დინარი (ტომები: აურანი, ბოვეირი, ნოტრუზი და სხვ.), ბაბადი, ბახთიარვანდი, ჯანეყი-ჰარდსი-რი. ჩაპარლენგის განშტოებაში შედიან ტომები: მაჰმუდ სალენი, მამაზაიი, ქეივარ-მუსა, ჯანეყი-გარმსირი, სუხუნი, მოგუიი, ზალეყი და სხვ.²⁵

რაც შეეხება ბახთიართა რიცხოვრივ შემადგენლობას, XX ს. 30-იანი წლების დასაწყისისათვის მათი რაოდენობა შეადგენდა 200 ათასს²⁶, ცოტა მოგვიანებით — 335 ათასს²⁷, ხოლო სულ უკანასკნელი (1975 წ.) მონაცემებით ბახთიართა რაოდენობა შეადგენს 450 ათას კაცს²⁸.

მეფეები

ყაშყაელთა, ირანში მოსახლე ამ ერთ-ერთი მსხვილი ეთნიკური ჯგუფის, ეთნოგენეზსა და თვით მათი სახელწოდების წარმოშობის ეტიმოლოგიურ საფუძვლს არა ერთი მკვლევრის ყურადღება მიუქცევია როგორც დასავლეთში (ჰ. ვამბერი, ვ. ბერარი, ა. შინდლერი, გ. კერზონი, პ. საიქსი, მ. თ. ულენს დე-შოტენი), ასევე რევოლუციამდელ რუსეთში (ვ. ფ. მინორსკი, ი. ოგრანოვიჩი, ა. სამოილოვიჩი, ლ. ტიგრანოვი). ინტერესი ამ საკითხისადმი ბოლო დრომდე არ შენელებულა. ამაზე მეტყველებს საბჭოთა მკვლევართა (ვ. ბარტოლდი, ა. რომასკევიჩი, მ. ივანოვი) გამოკვლევები. არც არის შემთხვევითი, ვინაიდან აღნიშნულ საკითხებზე დიამეტრალურად საწინააღმდეგო მოსაზრებები იყო გამოთქმული და, როგორც ბ. ბალაიანის გამოკვლევამ²⁹ დაგვანახა, არც ერთი მათგანი არ იდგა ახლოს ჭეშმარიტებასთან.

როგორია ბ. ბალაიანის დასკვნები. რომლებიც ახლებურად აშუქებენ და, ჩვენი აზრით, საკმაო მეცნიერული დამაჯერებლობით ნათელყოფენ ყაშყაელთა წარმომავლობის სურათს?

²⁵ А. В о с т р о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 216. დაწვრილებით ბახთიართა ტომობრივი შედგენილობის შესახებ იხ. В. В. Т р у б е ц к о й, Бахтиары (оседло-кочевые племена Ирана), с. 13—31.

²⁶ Сборник консульских докладов («Южная Персия»), изд. НКВД, 1932, с. 43.

²⁷ А. В о с т р о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 216.

²⁸ В. В. Т р у б е ц к о й, Население [Ирана] .., с. 36.

²⁹ Б. П. Б а л а я н, К вопросу об общности этногенеза шахсевен и кашкайцев—«Востоковедческий сборник». I, Ереван, 1960, с. 331—377.

1. ყაშყაელები მომდინარეობენ არა ყუმსა და სავეს შორის მოსახლე ხალაჯის დიდი ტომიდან (შინდლერი) და ჰულაგუიდების მიერ ცენტრალური აზიიდან ფარსში გადმოსახლებული ყაშლარელებიდან (ბერარი, ვამბერი), არამედ აზერბაიჯანში მოსახლე შაჰსევენებიდან. რომელთა ძირითად ნაწილს შეადგენდნენ ცალკეული ყიზილბაშები ან ყიზილბაშთა გვაროვნულ-ტომობრივი ჯგუფები³⁰.

რით არის არგუმენტირებული ასეთი დასკვნა?

ყაშყაელთა ცალკეული ტომებისა და მათი განშტოებების სახელწოდება ემთხვევა აზერბაიჯანში მოსახლე შაჰსევენთა ზოგიერთი ტომისას, ყაშყაელთა ზოგიერთი ტომის სახელწოდება—აზერბაიჯანის იმ ოლქების, მთიანი ქედებისა და დასახლებული პუნქტების გეოგრაფიულ სახელწოდებებს, სადაც, სავარაუდოა, ისინი წინათ ცხოვრობდნენ³¹. მაგ., შაჰსევენთა ერთ-ერთი ტომის „მულანლუს“ წარმომავლობა უკავშირდება გეოგრაფიულ ადგილს მულანს (მულანლუ — მულანელი), რომელიც მხოლოდ აზერბაიჯანშია. გარდა ამისა, ასეთივე სახელწოდების („მულანლუ“) ტომი არას ყაშყაელებშიც³². ორივე ამ ტომის (როგორც ყაშყაელთა, ისე შაჰსევენთა) მსგავსება ყოფაში, ზნე-ჩვეულებებში და ენაში იმაზე მიუთითებს, რომ ყაშყაელთა ტომი „მულანლუ“ წარსულში იყო შაჰსევენთა ამავე სახელწოდების დიდი ტომის ნაწილი³³.

ბ. ბალაიანის სიტყვით, ანალოგიურ დასკვნამდე მივყავართ ერთი და იგივე სახელწოდების („სემირამი“) დასახლებულ პუნქტებს ფარსსა (ისფაჰანის პროვინციის სამხრეთით) და მულანში (20 კმ. არდებილის ჩრდ. დასავლეთით), და „მაქუს“ — ფარსსა და აზერბაიჯანში³⁴. ბ. ბალაიანის ამ დასკვნებს უფრო მეტად დამაჯერებელს ხდის თვით ყაშყაელი მოჰამედ ბაჰმან ბაჰმან ბიგი: „ყაშყაელთა თურქული (Тюркский) ენა არც თუ დიდად განსხვავდება კავკასიის აზერბაიჯანის ენისაგან, მაშინ როცა თურქისათვის (ავტორი გულისხმობს ყაშყაელებს — ო. გ.) ყაშლარული, მონღოლური,

³⁰ Б. П. Б а л а я н, К вопросу об общности этногенеза... с. 348.

³¹ იქვე, გვ. 368.

³² იქვე.

³³ იქვე, გვ. 369.

³⁴ იქვე.

თურქმენული და თურქული ენები უჩვეულოა და, შესაძლოა, გაუგებარიც კი იყოს³⁵.

2. რაც შეეხება ყაშყაელთა თვით სახელწოდების ეტიმოლოგიას, მას, ბ. ბალაიანის დასკვნით, საფუძვლად უდევს არა თურქული სიტყვა „ყაშყე“ — ცხენის შუბლზე თამლად დასმული თეთრი ლაქა ან ვარსკვლავი (ვ. ბარტოლდი, ა. რომასკევიჩი) და არც აზერბაიჯანული სიტყვა „ყაჩაყი“ (გაქცეული) ან „ყაჩაყჩი“ (კონტრაბანდისტი), როგორც ვარაუდობს ირანელი მკვლევარი ქეიჰანის³⁶, არამედ მთიანი მასივი ყაშყა-დაღი, რომელიც მულანთან ერთად შეადგენდა შაჰსევენთა სამხრეთისაკენ მიგრაციის საწყის ზონას³⁷, და რომლისგანაც უნდა იყოს წარმომდგარი. ბ. ბალაიანის აზრით, ი. ოგრანოვიჩის მიერ მულანის ველის აღწერისას მოხსენიებული ზოგიერთი დასახლებული პუნქტის (ყეშყა-მეშე, ყოშა-იუხარი, ყოშა-აშყა)³⁸ სახელწოდება³⁹.

მაინც რატომ უნდა დაეკავშირებინათ ყაშყაელებს თავიანთი სახელი მულანის ველზე მდებარე ყაშყა-დაღის მთის მასივთან?

მსგავსად იმისა, როგორც შაჰა აბას პირველის მიერ საქართველოდან ირანს გადასახლებულმა ქართველებმა თავიანთ ახალ ადგილსამყოფელს ფერეიდანის მიდამოებში დაარქვეს თავიანთ მამა-პაპათა მემშობლიური კუთხის სახელები (ზემო და ქვემო მარტყოფი, თელავი, ჩუღურეთი, ბოლნისი, ნინოწმინდა)⁴⁰, ყაშყაელებმაც, რათა არ გაეწყვიტათ სულიერი კავშირი თავიანთ მშობლიურ მხარესთან — მულანთან. თავიანთ სახელწოდებას საფუძვლად დაუდეს მთის მასივი ყაშყა. აქედან სადაურობის მაჩვენებელი სუფიქსის („ი“) დამატებით: ყაშყა-ი — ყაშყაელი (მსგავსად ირან-ი — ირანელი და ა. შ.)⁴¹. ამასთან ერთად გამორიცხული არაა

³⁵ محمد بهمن بیگی، عرف و عادت در عشاير فارس، ۱۳۲۴، ص. ۱-۲.

³⁶ محمود کیهان، جغرافیای مفصل ایران، جلد ۲، سیاسی، تهران، ۱۳۱۱، ص. ۷۸.

³⁷ Б. П. Балаян, დასახ. ნაშრ., გვ. 361.

³⁸ И. А. Огранович, Провинции Персии Ардебильская и Серахская. Материалы для географии Персии., 1876, с. 73.

³⁹ Б. П. Балаян, დასახ. ნაშრ., გვ. 362.

⁴⁰ იქვე, გვ. 370—371. დამოწმებულია ზ. კიკინაძის, ლ. აღნიაშვილის და ა. კელიძის ნაშრომები ფერეიდნელი ქართველების შესახებ.

⁴¹ იქვე, გვ. 363.

იმის შესაძლებლობაც, რომ ფარსის შაჰსევენებმა თავიანთ თავს ყაშყაელები უწოდეს აზერბაიჯანელი შაჰსევენებისაგან განსხვავების მიზნით ან უნდოდათ ამით გამოეხატათ ოდესმე მშობლიურ მხარეში (აზერბაიჯანში) კვლავ დაბრუნების იმედი⁴².

ბ. ბალაიანის დასკვნების მეცნიერული ღირებულება მით უფრო მნიშვნელოვანია, რომ მათ კორექტივი შეაქვეთ თვით ყაშყაელებში გავრცელებულ და გაბატონებულ ეერსიაში ყაშყაელთა წარმომავლობის თაობაზე, რომლის მიხედვითაც, როგორც ეს განაცხადა ყაშყაელთა ილბეგმა მალექ მანსურმა, ყაშყაელები თავიანთ თავს თვლიან აყ-ყოიუნლუს (თეთრბატკნიანი) თურქმენების შთამომავლებად და თავიანთ გამოჩენას ირანში უკავშირებენ ჩინგიზ ხანის ლაშქრობას XIII საუკუნეში⁴³, თუმცა არ უარყოფენ, რომ, საერთოდ, მათ წარმომობაზე არსებობს ოთხი სხვადასხვა ვერსია⁴⁴. რაც შეეხება ყაშყაელთა ტომის სახელწოდების ეტიმოლოგიას, ამ საკითხშიც ისინი იზიარებენ თვალსაზრისს, რომ „ყაშყაელი“ წარმომდგარია თურქული სიტყვიდან „ყაშყა“⁴⁵, რომლის მნიშვნელობა ზემოთ მოვიტანეთ.

თურქული მოდგმის ეს ერთ-ერთი მსხვილი ეთნიკური ჯგუფი ფარსის პროვინციის ჰოსახლეობის უდიდეს უმრავლესობას შეადგენს. ყაშყაელები ძირითადად ამ პროვინციის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში არიან განსახლებული. მათი საზაფხულო და ზამთრის სადგომები, აგრეთვე მომთაბარეობის ტრასები, ფარსის პროვინციის თითქმის ერთ მესამედზეა გადაჭიმული და მოიცავს ტერიტორიას ჯეჰრომ-ლარიდან ქალაქ ბეჰბეჰანამდე (აღმოსავლეთიდან დასავლეთით) და იეზდეჰასტიდან და სემირომიდან სპარსეთის ყურისპირა მთიანეთამდე (ჩრდილოეთიდან სამხრეთით). ყაშყაელთა ტერიტორია ფაქტიურად სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფისა და მომთაბარე ტომების (ბახთიარები და ქუჰგილუიე ჩრდილო-დასავლეთიდან, მამასანი სამხრეთიდან, ხამსე აღმოსავლეთიდან) რკალშია მოქცეული.

ყაშყაელთა რაოდენობა ამ უკანასკნელი 100 წლის მანძილზე სხვადასხვა მიზეზით რამდენჯერმე მკვეთრად შეიცვალა. XIX ს. 70 — 90-იან წლებში, სულ რაღაც ორი ათეული წლის განმავლობა-

⁴² Б. П. Балаян, *დასახ. ნაშრ.* გვ. 367.

⁴³ M. Th. Ullens de Schooten, *Lords of the mountains. Southern Persia and the Kashkai tribe.* London, 1956, p. 53.

⁴⁴ იქვე, გვ. 115.

⁴⁵ იქვე, გვ. 53.

ში, მათი რაოდენობა 60—62 ათასი ოჯახიდან 25 ათას ოჯახამდე შემცირდა⁴⁶. მიზეზი, სხვათა შორის, ის იყო, რომ ყაშყაელთა ილხანის მოჰამედ ყული-ხანის გარდაცვალების შემდეგ ყაშყაელთა შორის იფეთქა შინაურმა არეულობამ და, როგორც კერზონი აღნიშნავს, უშუალოდ ყაშყაელთაგან მიღებული ცნობების საფუძველზე, ათასობით ყაშყაელი ბახთიარებსა და ხამსეს ტომებს მიეკედლა, ნაწილიც სხვადასხვა სოფელში მიმოიფანტა⁴⁷.

XIX ს. დამდეგისათვის, როცა ყაშყაელთა პოზიციები კვლავ განმტკიცდა ფარსში და „გაქცეულები“ თავიანთ სადგომებს დაუბრუნდნენ, მათი რაოდენობა მკვეთრად გაიზარდა და პირველი მსოფლიო ომის წინ, რომასკევიჩის მონაცემებით, 55 ათას კარავს (ოჯახს) ანუ 275 ათას კაცს მიაღწია (ერთ კარავზე 5 სულის გაანგარიშებით), ხოლო დემორნის ცნობით — 64300 კარავს ანუ 325 ათას კაცს⁴⁸.

XX ს. ოციან წლებში ირანის ხელისუფალთა მიერ მომთაბარე ტომების მიმართ განხორციელებული პოლიტიკის შედეგად (ამ საკითხზე ქვემოთ გვექნება საუბარი) ყაშყაელთა, როგორც კომპაქტური ეთნიკური ჯგუფის, რაოდენობა ერთხელ კიდევ საგრძნობლად შემცირდა. მასუდ ქეიჰანის მონაცემებით, ყაშყაელთა რაოდენობა 30-იანი წლების დამდეგისათვის 30 ათას ოჯახს ანუ 150 ათას კაცს არ აღემატებოდა⁴⁹. იზიარებს რა ქეიჰანის სტატისტიკურ მონაცემებს, ცნობილი ამერიკელი ანთროპოლოგი პენრი ფილდი მხედველობაში იღებს მხოლოდ მომთაბარე ყაშყაელებს. მათ საერთო რაოდენობას, აღნიშნული დროისათვის უკვე ბინადარ ცხოვრებაზე გადასულ ყაშყაელთა გათვალისწინებით, იგი განსაზღვრავს 50—55 ათასი ოჯახით⁵⁰.

40-იანი წლების ბოლოსათვის ყაშყაელთა რაოდენობა ფარსში კვლავ გაიზარდა და მიაღწია ჯერ 300 ათასს⁵¹, ხოლო ცოტა მოგვიანებით 400—500 ათას კაცს⁵². პროფ. მ. ივანოვი სწორად

⁴⁶ G. Curzon, დასახ. ნაშრ., გვ. 113.

⁴⁷ იქვე.

⁴⁸ М. С. Иванов, Племена Фарса с. 28.

⁴⁹ مسعود كيهان, დასახ. ნაშრ., გვ. 85.

⁵⁰ H. Field, Contributions to the anthropology of Iran. Anthropological series Field museum of natural history, vol. 29, № 1, Chicago, 1939, p. 217.

⁵¹ R. Payne., Journey to Persia. Melbourne, 1951, p. 79.

⁵² M. Th. Ullens de Schooten, დასახ. ნაშრ., გვ. 88, 116. W. Douglas, Strange land and friendly people. London, 1952, pp. 152—153.

შენიშნავს, რომ ყაშყაელთა რიცხოვრები ზრდა მნიშვნელოვანწილად განაპირობა მათი გავლენის ხელახალმა ზრდამ არა მარტო ფარსის პროვინციაში, არამედ მთელს ირანში, რეზა-შაჰის გადადგომის შემდეგ⁵³.

საქმად სირთულესთანაა დაკავშირებული ყაშყაელთა გვაროვნულ-ტომობრივი შედგენილობის მეტ-ნაკლები სიზუსტით დადგენა. საქმე ისაა, რომ, როგორც პროფ. მ. ივანოვი შენიშნავს, ირანის მოსახლეობისადმი მიძღვნილი სტატისტიკური მონაცემები აქამდე (1956 წ. მოსახლეობის აღწერამდე) არ შეიცავდნენ რაიმე ცნობებს მოსახლეობის ეროვნულ შემადგენლობაზე და ყველა მონაცემი ამ საკითხზე მხოლოდ მიახლოებით გაანგარიშებაზე იყო დაყრდნობილი⁵⁴. მართალია, 1956 წ. აღწერისას პირველად აღიარეს ირანის მოსახლეობა ენობრივი კუთვნილების მიხედვით, მაგრამ არც ეს იძლევა ამა თუ იმ ეთნიკური ჯგუფის გეოგრაფიულ-ტომობრივი შედგენილობის ზუსტად დადგენის შესაძლებლობას. ამიტომ ირანული ტომებით დაინტერესებული ვერცერთი მკვლევარი გვერდს ვერ აუვლის იმ ირანელ თუ უცხოელ მკვლევარებს, რომელთა მონაცემებს პირველწყაროს მნიშვნელობა ენიჭება თუნდაც იმიტომ, რომ მათ მიერ მოწოდებული ცნობები ტომების ადგილზევე გაცნობის დროს მათი გამოკითხვის შედეგად მიღებულ ინფორმაციას ეყრდნობა. მხედველობაში გვაქვს მირზა ჰასან ფესაი, მასუდ ქეიჰანი, მოჰამად ბაჰმან ბაჰმან ბიგი, ალი რაზმარა, ჰენრი ფილდი და ულენს დე შოტენი. მართალია, ყოველი მათგანის მონაცემები სხვადასხვა ცნობებს შეიცავენ ყაშყაელთა როგორც ტომობრივი შედგენილობის, ასევე რაოდენობრივი თვალსაზრისით⁵⁵, მაგრამ ისინი რამდენადმე ერთმანეთს აფუძნებენ და ბევრად აადვილებენ ქეშმარიტების დადგენას. თუმცა არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ მათ მონაცემებში აღრეულია ყაშყაელთა გეოგრაფიულ-ტომობრივი დაყოფა. ტომობრივი გაერთიანების ერთი და იგივე დანაყოფს უმრავლესობა ტომად მოიხსენიებს (მასუდ ქეიჰანი, მოჰამად ბაჰმან ბაჰმან ბიგი, ალი რაზმარა, ჰენრი ფილდი, ულენს დე შოტენი), მირზა ჰასან ფესაი უფრო მცირე ერთე-

⁵³ М. С. И в а н о в, Племена Фарса . . . с. 30.

⁵⁴ М. С. И в а н о в, Население Ирана . . . с. 105.

⁵⁵ არცაა გასაკვირი მირზა ჰასან ფესაის ცნობები ფასული საუკუნის 80-იან წლებს ეხება (იხ. М. С. И в а н о в, Племена Фарса . . . с. 6), ხოლო ულენს დე შოტენისა, მაგალითად, XX ს. 50-იან წლებს. იხ. М. Th. Ullens de Schooten, დასახ. ნაშრომი.

ულად — თირედ. არც მათი რაოდენობის დადგენაშია ერთიანი აზ-
რი. იგი მერყეობს 13-დან (მოჰამედ ბაჰმან ბაჰმან ბიგი) 89-მდე (მა-
სულ ქეიჰანი).

ყაშყაელთა ტომობრივი შედგენილობისა და საერთოდ მათი რა-
ოდენობის ზუსტად დადგენის სირთულე იქიდანაც ჩანს, რომ მასულ
ქეიჰანის მიერ ჩამოთვლილი 89 ტომი მოსახლეობის საერთო რაოდე-
ნობით 325 ათასია; ა. ვოსტროვს, რომელსაც გამოყენებული აქვს მი-
სივე ნაშრომი, ყაშყაელთა თითქმის იგივე რაოდენობა (300 ათას
ოთხასი) 13 ტომში აქვს მოქცეული⁵⁶. პროფ. მ. ივანოვის მიერ მოტა-
ნილი სხვადასხვა მონაცემების შეჯერებით შეიძლება გამოიკვეთოს
ყაშყაელთა შემდეგი მთავარი ტომები: იგდარი, ბულუ, დარეშური,
რაჰიმი, შეშბულუქი, სეფიხანი, ფარსიმადანი, ყარაჩეი, ქაშქელი,
ამალე (ამალე ვა ხავანინი), ნამადი (გალეზან ნამადი)⁵⁷.

ლურები

ლურები ძირითადად დასახლებული არიან ერაყის მოსაზღვრე
მთიან რაიონში სულთანაბადსა და ხორემაბადს შორის მდებარე ტე-
რიტორიის დასავლეთ ნაწილში. ლურისტანის სახელით ცნობილი
მათი დასახლების ტერიტორია ჩრდილოეთიდან ესაზღვრება ქერმან-
შაჰის პროვინციის სამხრეთ ნაწილს, ხოლო სამხრეთიდან ხუზისტა-
ნის ჩრდილოეთ ნაწილს⁵⁸, თუმცა ლურების სადგომები გაშლილია
უფრო ვრცელ ტერიტორიაზე, კერძოდ, ფოშთე-ქუჰში, ხუზისტან-
ში, ბახთიარეთში, ქუჰგილუიეში. ბეჰბეჰანში, მამასანსა და ჰაიათ
დაუდში⁵⁹. ლურების რაოდენობა ამჟამად დაახლოებით 2 მლნ კაცს
შეადგენს⁶⁰.

ლურებს ბევრი რამ აქვთ საერთო ქურთებთან როგორც ეთნი-
კური, ისე ენობრივი თვალსაზრისით⁶¹.

ლურები, როგორც მსხვილი ტომობრივი გაერთიანება, იყოფა-
ან ორ მთავარ ჯგუფად: ფოშთე-ქუჰის ლურები — ძირითადად მომ.

⁵⁶ იხ. М. С. Иванов, Племена Фарса . . с. 143—145; А. Вост-
ро в, დასახ. ნაშრ., გვ. 225.

⁵⁷ დაწვრილებით იხ. М. С. Иванов, Племена Фарса . . . с. 142—152.

⁵⁸ А. Востров, დასახ. ნაშრ., გვ. 211.

⁵⁹ М. С. Иванов, Население Ирана . . . с. 108.

⁶⁰ В. В. Трубеев, Население [Ирана] . . с. 35.

⁶¹ იქვე, გვ. 36.

თაბარე მესაქონლეები და ფიშ-ქუპის ლურები—ბინადარი მიწათ-
მოქმედნი, რომლებიც დასახლებული არიან მდინარეების ქერხესა
და აბე-დიზს შორის მდებარე ტერიტორიაზე⁶².

XX ს. 30-იანი წლებიდან მონაცემებით, ფოშთე-ქუპის ლურები
იმ დროისათვის შეადგენდნენ 220 ათასს. ამ ჯგუფის ლურები იყო-
ფიან მრავალრიცხოვან ტომებად და გვარებად (მათი რაოდენობა
50-ს აღწევს), რომლებიც ხშირ შემთხვევაში მათივე ბელადების სა-
ხელებს ატარებენ. მაგალითად, ზეინალეენდი, სეიიდ იბრაჰიმი, სეი-
იდ ფეჰროდინი, აჰმედ ჰოსეინი და ა. შ.⁶³

ფიშ-ქუპის ლურები იყოფიან რამდენიმე მსხვილ ტომობრივ
გაერთიანებად: ესენია: არბას ტომის ჯგუფი (35 ათასი), დილფ-
ნის ტომის ჯგუფი (50 ათასი) სალევენდი (27 ათასი), თარხანის ტო-
მის ჯგუფი (50 ათასი). დირაჯვენდი (11 ათასი), ბაირანვენდი (60
ათასი)⁶⁴.

ლურებთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ მოვიხსენიოთ ისე-
თი მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებები, როგორცაა ქუჭგილუიე და
მამასანი. ამის უფლებას გვაძლევს ის გარემოება, რომ ორივე ეს
გაერთიანება ეთნიკური თვალსაზრისით ლურებს განეკუთვნება. გან-
სხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ ისინი ლურების ძირითადი კომპაქ-
ტური გაერთიანების ადგილიდან — ლურისთანადან საკმაოდ მოშო-
რებით ქუჭგილუიესა და მამასანში სახლობენ. საინტერესოა, რომ
პირველებმა თავიანთი სახელი მიიღეს ქუჭგილუიეს ოლქისაგან,
რომელიც 1923 წ. ადმინისტრაციული თვალსაზრისით ფარსის პრო-
ვინციას გამოეყო და ხუზისტანის შემადგენლობაში შევიდა, ხოლო
მამასანელი ლურები თვითონ გახდნენ მიზეზი იმისა, რომ ყოფილ
შუღესთანს, რა სახელითაც იყო ცნობილი იგი XVIII ს. დამდეგამ-
დე, მამასანი ეწოდა⁶⁵.

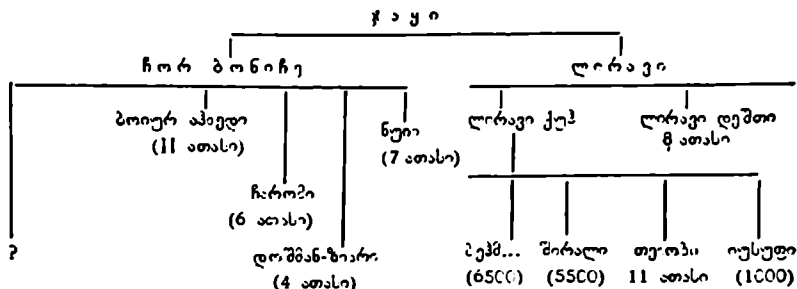
ქუჭგილუიეს ლურები იყოფიან სამ განშტოებად: ალაჯარი (11
ათასი), ბავი (7 ათასი) და ჯაყი (70 ათასი). ეს უკანასკნელი, თავის
მხრივ, იყოფა ორ უფრო მცირე ტომობრივ ერთეულად: ჩორ-ბონი-
ჩე და ლირავი, ხოლო ორივე მათგანი კიდევ უფრო მცირე ერთეუ-
ლებად:

⁶² С. И. Б р у к, დასახ. ნაშრ., გვ. 100—101.

⁶³ А. В о с т р о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 211.

⁶⁴ იქვე, გვ. 212.

⁶⁵ М. С. И в а н о в, Племена Фарса..., с. 56, 75.

მთლიანად ქუპგილუიეს ლურები შეადგენენ 88 ათას კაცს⁶⁶. რაც შეეხება მამასანელ ანუ მამასანის ლურებს, ისინი იყოფიან 4 ძირითად ტომობრივ ერთეულად: ბაქეში (6500). ჯავიდი, (5500), დოშმან-ზიარი (8000) და როსთამი (6000). მამასანის ლურების საერთო რაოდენობა შეადგენს 26 ათას კაცს⁶⁷.

ბელუჯები

ირანელი ბელუჯები ერთიან კომპაქტურ მასად დასახლებული არიან ქვეყნის უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. ტერიტორიაზე, რომელიც ცნობილია ირანის ბელუჯისთანის სახელით. შემთხვევით არ იწოდება ირანელი ბელუჯებით დასახლებული ტერიტორია ასეთი სახელით. საქმე ისაა, რომ სამი სახელმწიფოს (ირანის, ავღანეთისა და პაკისტანის) შესაყარზე მცხოვრები ერთიანი კულტურული და ყოფითი ტრადიციების მქონე ხალხი XIX ს-ში დანაწევრდა. ამ საქმეში აქტიური როლი ითამაშეს ინგლისელმა კოლონიალისტებმა, რომლებმაც ბელუჯებით დასახლებული ვრცელი რაიონები, თითქმის მდ. ინდის ხეობამდე, თავიანთ კოლონიურ სამფ-

⁶⁶ A. Востров, დასახ. ნაშრ., გვ. 214.

⁶⁷ იხ. A. Востров, დასახ. ნაშრ., გვ. 214. მონაცემები ლურთა ტომების რაოდენობრივი შემადგენლობის შესახებ XX ს. 30-იანი წლების მდგომარეობას ასახავს. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ირანის მთელ ტერიტორიაზე სხვადასხვა პროვინციებსა და რაიონებში მოსახლე ლურთა საერთო რაოდენობა ამავე პერიოდის მონაცემებით მხოლოდ 600 ათასამდე აღწევდა (იქვე, გვ. 215), ხოლო ამჟამად მათი რაოდენობა, როგორც უკვე აღინიშნა, 2 მილიონს შეადგენს, ცხადი ხდება, რომ ვოსტროვის ცნობები ლურთა ტომების რაოდენობრივი შემადგენლობის შესახებ არ შეეფერება დღევანდელ რეალურ სინამდვილეს და მნიშვნელოვან კორექტის მოითხოვს.

ლობელობებს, კერძოდ, ინდოეთს შეუერთეს⁶⁸. უკვე ჩვენს დროში, ინდოეთისგან პაკისტანის გამოყოფის შემდეგ თავის დროზე ინდოეთის ბელუჯისთან პაკისტანის ფარგლებში აღმოჩნდა. დღეისათვის ბელუჯები—ერთ დროს ერთიანი მსხვილი ეთნიკური ჯგუფი—სამა სახელმწიფოს ფარგლებში აღმოჩნდა გათიშული და მათი ტერიტორია, მსგავსად „ირანის ქურთისტანისა“, „ერაყის ქურთისტანისა“ და ა. შ. იწოდება „ირანის ბელუჯისტანად“, „ავღანეთის ბელუჯისტანად“ და „პაკისტანის ბელუჯისტანად“.

გარდა ბელუჯისტანისა, ისინი ცხოვრობენ სისტანშიც ავღანელებთან და ირანელებთან ერთად⁶⁹. ბელუჯებს ცალკეული ჯგუფების სახით ვხვდებით ხორასანში, ქერმანსა და დასავლეთ ჰეკრანში. უახლესი მონაცემების თანახმად, მთლიანად ირანის ფარგლებში დღესდღეობით ცხოვრობს 600 ათასამდე ბელუჯი, რომელთაც რამდენიმე შენარჩუნებული აქვთ გვაროვნულ-ტომობრივი დაყოფა და პატრიარქალურ-ფეოდალური ტომობრივი ყოფისათვის დამახასიათებელი ტრადიციები⁷⁰.

XIX ს. 30-იანი წლების სარწმუნო ცნობებით, იმ დროს ირანელი ბელუჯების საერთო რაოდენობა შეადგენდა 377500 კაცს, აქედან ირანის ბელუჯისტანში ცხოვრობდა 295 ათასი, ქერმანში — 2500. ხორასანში — 60 ათასი და სისტანში — 20 ათასი კაცი⁷¹.

ირანელი ბელუჯების მსხვილი ტომებიდან, რომელთა რაოდენობა 70-მდეა, აღვნიშნავთ მხოლოდ ზოგიერთ. შედარებით მსხვილ, ტომობრივ ერთეულს; რეგი (34 ათასი), ბარან-ზაი (18 ათასი), ჯები სურანი (12 ათასი), ხიდუჩი (12 ათასი), მაგასი (6 ათასი), ბამპუშთი (7200), დეშთიარი (18 ათასი). ბინთი (18 ათასი), გიხი (18 ათასი), ჩანფი (12 ათასი), ფანუჯი და ფოშთე (15 ათასი), ლაშარი (18 ათასი), ბიადანი (6 ათასი) და ჯასქი (6 ათასი)⁷².

თურქმენები

XX ს. 30-იან წლებამდე თურქმენთა ეთნოგენეზის დადგენა რთულ საკითხად ითვლებოდა. ერთ-ერთი მიზეზი იმაში მდგო-

⁶⁸ М. С. И в а н о в, Иран, — «Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока», М., 1970, с. 88.

⁶⁹ С. И. Б р у к დასახ. ნაშრ., გვ. 101.

⁷⁰ В. В. Т р у б е ц к о й, Население [Ирана]... с. 37.

⁷¹ А. В о с т р о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 219.

⁷² А. В о с т р о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 217—218. დაწვრილებით ბელუჯებზე იხ. М. П и к у л и н, Б е л у д ж и, М., 1959.

შარეობდა, რომ მეკლევარები მოკლებული იყვნენ საჭირო ანთროპოლოგიურ მონაცემებს. ისეთ გამოჩენილ თურქმენოლოგსაც კი, როგორიც ვ. ბარტოლდი იყო, არ დაუსახავს მიზნად გამოეკვლია თურქმენი ხალხის ჩამოყალიბების გზები და მთავარი ფაქტორები. ე. ი. ეთნოგენეზი⁷³ და დაკმაყოფილდა მხოლოდ მითითებით, რომ სახელწოდება „თურქმენი“ მუსლიმანურ ლიტერატურაში პირველად X ს. მეორე ნახევარში გვხვდება არაბ გეოგრაფ მაკდისის ნაშრომში⁷⁴. ვ. ბარტოლდი იქვე შენიშნავს, რომ შემდგომში ეს სახელწოდება მხოლოდ ოლუზების მიმართ დამკვიდრდა. შემთხვევითი არაა, რომ ბოლო დრომდე მხოლოდ ისინი მიიჩნდათ თურქმენთა წინაპრებად⁷⁵. მეტიც, თურქმენები გაიგებულნი იყვნენ ოლუზებთან.

საბჭოთა მეკლევართაგან პირველად ა. იაკუბოვსკიმ მოაქცია ყურადღება, თუ რა მიმართებაშია თურქმენები ოლუზებთან და გამოთქვა მოსაზრება, რომ ოლუზები იყვნენ მეტად მნიშვნელოვანი, მაგრამ არა ერთადერთი კომპონენტი, რომელმაც დიდი როლი შეასრულა თურქმენი ხალხის ჩამოყალიბების საქმეში⁷⁶.

არაბული პირველწყაროების, კერძოდ, ცნობილი არაბი სწავლულის, გეოგრაფისა და ისტორიკოსის ალ-ბირუნის ნაშრომის „თაჰრად ნეჰაიათ ალ-ამჰინ ფი თასჰიჰ მასაფათ ალ-მასაჰინ“ (ადგილების [მხარეების] განაპირა [კიდეური] მდგომარეობის განსაზღვრა დასახლებებს შორის მანძილის შესამოწმებლად)⁷⁷ საფუძვლიანი შესწავლის შედეგად დადგინდა, რომ თურქმენები არ წარმოადგენენ მხოლოდ ოლუზთა შთამომავლებს. მათში ოლუზებთან ერთად საკმაოდ არის წარმოდგენილი ეფთალიტურ-თურქული და ალანურ-ოსური ელემენტი. უკანასკნელ წლებში ჩატარებულმა პალეოანთროპოლოგიურმა გამოკვლევებმა თურქმენთა ეთნოგენეზი სკვითურ-სარმატული ტომების ნაშთებსაც დაუკავ-

⁷³ А. Ю. Я к у б о в с к и й, Вопросы этногенеза туркмен—«Советская этнография», 1947, № 3, с. 52.

⁷⁴ В. В. Б а р т о л ь д, Очерк истории туркменского народа, Сочинения, т. 2, часть 4. I, М., 1963, с. 550.

⁷⁵ Очерк общей этнографии (кн. I). Зарубежная Азия. М., АН СССР, 1959, с. 410; Е. Л. Ш т е й н б е р г, Очерки истории Туркмении, М.—Л., 1934, с. 4.

⁷⁶ А. Ю. Я к у б с к и й, დასახ. ნაშრ., გვ. 52.

⁷⁷ ამ ნაშრომის ერთადერთი ხელნაწერი დაცულია სტამბოლში „სულთან ფათიის“ ბიბლიოთეკაში.

შირა და უფრო მეტად გააფართოვა წრე იმ ეთნიკური ელემენტებისა, რომლებმაც გარკვეული როლი ითამაშეს თურქმენტა ჩამოყალიბების პროცესში.

მართალია, თურქმენტა ეთნოგენეზის პრობლემა ჯერ კიდევ არ არის მთლიანად გადაწყვეტილი და ბევრი საკითხი, კერძოდ, თურქმენი ხალხის ჩამოყალიბების დრო და გზები, ჯერ კიდევ სადავოდ მიაჩნიათ⁷⁸, მაგრამ ამ პრობლემაზე დღეისათვის არსებული ისტორიული, ეთნოგრაფიული, არქეოლოგიური და. განსაკუთრებით, ანთროპოლოგიური მონაცემების საფუძველზე, რომლებიც ვრცლად არის გაანალიზებული ლ. ვ. ოშანიანის შრომებში⁷⁹, მაინც შეიძლება გამოვიტანოთ დასკვნა, რომ თურქმენტა ეთნოგენეზის პროცესი ძირითადად VIII—X საუკუნეებში მიმდინარეობდა. ე. ი. უშუალოდ უკავშირდება იმ პერიოდს, როცა ოღუზთა მრავალრიცხოვანი ტომები პაქანიეების შემოტევის შედეგად არალისპირეთიდან დაიძრნენ და მერვისა და ხორასნის მიდამოებს მიაღწენ, რომ ოღუზებთან და სკვითურ-სარმატული წარმოშობის ტომების (მაჰაგეტების, საჯებისა და დაიკის ანუ დახების) პირდაპირ შთამომავლებთან ერთად თურქმენტა ეთნოგენეზში მონაწილეობა მიიღეს ალანურ-ოსურმა და ფთალურმა ელემენტებმა და ხორასნელმა ტაჯიკებმა (დაწვრილებით ამ საკითხზე იხ. ო. გვილაძე, თურქმენტა ეთნოგენეზის შესწავლის ისტორიისათვის, „მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები“, თბ., 1976, გვ. 54—68).

ირანის ტერიტორიაზე მოსახლე თურქმენების ძირითადი ტომობრივი გაერთიანებებია იომუდები და გოქლანები. ისინი დასახლებული არიან მაზანდარ-გორგანის (ყოფილი ასთრბადან) და ხორასნის პროვინციებში. მათ უკავიათ მდინარეების — გორგანისა და ათრეკის — მიდამოებში მდებარე ტერიტორია. XIX ს. 60-იან წლების მონაცემებით ისინი დასახლებული იყვნენ შემდეგნაირად: მდ. გორგანის სამხრეთით მდებარე გომბედე-ყაბუხის დასავ-

⁷⁸ А. К. Каррыев, А. А. Росляков, С. Г. Агаджанов, Проблемы этногенеза туркменского народа в исторической литературе — «Всесоюзное совещание по этногенезу туркменского народа. Тезисы докладов и научных сообщений», 23-25 февраля 1967 года, Ашхабад. 1967, с. 4.

⁷⁹ იხ. კერძოდ Л. В. Ошанин, Антропологический состав туркменских племен и этногенез туркменского народа — «Труды ЮТАКЭ», т. IX, Ашхабад, 1959, с. 11—101.

ლეთით სადგომები გაშლილი ჰქონდათ იომუდ თურქმენებს, ხოლო მისი აღმოსავლეთით — გოქლანებს⁸⁰.

ირანელ თურქმენთა დასახლების ძირითადი რაიონია მდ. გორგანის ველი, რომელიც, ამავე დროს, ცნობილია თურქმენთა ველის სახელითაც. მას იომუდთა ველსაც უწოდებდნენ რადგან ასთრაბადის პროვინციის ის ნაწილი, რომელსაც ველი შეადგენდა. მომთაბარე და ნახევრად მომთაბარე იომუდებს ეკავა⁸¹. ასეთი მდგომარეობა იყო არა მარტო XIX ს. დასასრულს, არამედ XX ს. 20-იანი წლებიც ბოლოსთვისაც. რაბინოს ცნობით, იომუდებს თავიანთი სადგომები გაშლილი ჰქონდათ მდ. გორგანის ნაპირებზე და ზამთრობით გადადიოდნენ ტყის პირას, დაახლოებით 8 მილზე მდინარის სამხრეთით⁸².

თუ თვალს გადავავლებთ ბოლოდროინდელ სტატისტიკურ მონაცემებს ირანელ თურქმენთა შესახებ, დავრწმუნდებით, რომ იომუდების უმრავლესობა სწორედ ჩრდილოეთ ირანის ამ ნაწილშია დასახლებული. იმ რვა რაიონიდან, რომლებდაც დაყოფილია გორგანის ველი ადმინისტრაციული თვალსაზრისით, ყველა დასახლებულია იომუდთა (ჯაფარბაისა და ათაბაის) ტომებით.

მხარეები	სტატისტიკური ზონები	ტომები	სოფელთა რაოდენობა	მოსახლეობა
ცენტრალური	1, 5, 6, 8	ათაბაი	123	41000
ეშიშანი	2	ჯაფარბაი	16	27000
ფეზლუ დეჟი	3	ათაბაი	20	17000
ათრეჟი	4		34	11000
მორავე თეფე	7		23	11000 ⁸³

გორგანის ანუ თურქმენთა ველის საზღვრებია: ჩრდილოეთით — მდ. ათრეჟი, აღმოსავლეთით — ხორასანი, დასავლეთით — მაზანდარანი და კასპიის ზღვა, ხოლო სამხრეთით ქალაქები შაჰრუდი და ბასთამი⁸⁴.

⁸⁰ J. C. H ä n t z s c h e, Topographie und Statistik der persischen Turko-
manen — «Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde», vol. 13, Berlin, 1862, S. 97.

⁸¹ Л. К. А р т а м о н о в, Астрабад-Шахрудский район и северный
Хорасан, ч. 2, вып. 1, Тифлис, 1894, с. 86.

⁸² H. L. R a b i n o, Mazandaran and Astrabad, London, 1928, p. 97.

⁸³ فرهنگ جغرافیای ایران جلد ۳، استان ۲، تهران، ۱۳۲۹، ص. ۲۶۲

⁸⁴ تقی بهرامی، جغرافیای کشاورزی ایران، تهران، ۱۳۳۳، ص. ۲۸۲

გოქლან თურქმენებს უჭირავთ გორგანის ველის აღმოსავლეთი ნაწილი. მდ. ყარა-სუ წარმოადგენს ბუნებრივ საზღვარს გოქლანთა და იომუდთა სადგომებს შორის⁸⁵. ეს მდინარე საზღვრის როლს ასრულებს თურქმენთა და ირანელთა მიწებს შორისაც⁸⁶.

ურთიერთობა იომუდ და გოქლან თურქმენთა შორის იმდენად დაძაბული იყო, რომ ბოლო არ უჩანდა მათ შორის განუწყვეტელ შეტაკებებსა და ურთიერთ თავდასხმებს. ამის გამო მათ სადგომებს შორის დატოვებული იყო ნეიტრალური ზოლი ორ ფარსანგზე⁸⁷. იომუდთა სადგომები განლაგებული იყო ამ ზოლის დასავლეთით, გოქლანებისა — აღმოსავლეთით⁸⁸.

გარდა ამ ზოლისა, გოქლანებს იომუდთა სადგომებისაგან, აგრეთვე ბუჯნურდელი და სამურლანელი ქურთების სამფლობელოებისაგან, გამოჰყოფდნენ ციხესიმაგრეები ნარდინი, გომბედ-ე ყაბუსი და მდ. გარმრუდის ხეობა ალბურსის მთების ჯაჭვით⁸⁹. გოქლანთა სადგომების რაიონი ადმინისტრაციული თვალსაზრისით წარმოადგენდა ბუჯნურდის სახანოში შემავალ და მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარე განსაკუთრებულ ბულუქს⁹⁰. რომლის სათავეში იდგა ასტრბადის გუბერნატორის მიერ დანიშნული მოხელე ნაიბი⁹¹.

თურქმენთა ველზე და საერთოდ თურქმენთა ტერიტორიაზე მსხვილი დასახლებული პუნქტებია გუმუშ-თეფე. გომბედ-ე ყაბუსი, ხოჯა-ნეფესი, ბენდერ-შაჰი, მორავე-თეფე. რომელთაგან ყველაზე მეტ ალბელებს მიაღწია გომბედ-ე ყაბუსმა, რომელიც XX ს. დამდეგს ათაბაელ იომუდთა ჩვეულებრივი აულიდან უცებ ირანელ თურქმენთა მსხვილ ადმინისტრაციულ ცენტრად გადაიქ-

⁸⁵ И. Ф. Б л а р а м б е р г, Топографическое и статистическое описание восточного берега Каспийского моря от Астрабадского залива до мыса Тюк-Карагена. Б. М., 1836, с. 60.

⁸⁶ Аэл, По Персии и Месопотамии, Л., 1931, с. 245.

⁸⁷ ფარსანგი ანუ ფარსახი (فرسنگ—فرسخ) უდრის 6—7 კმ-ს.

⁸⁸ Н. Л. Рабино, დასახ. ნაშრ., გვ. 97; К. Б о д е, О туркменских поколениях иомудов и гокланах—«Записки ИРГО», кн. I и II, СПб, 1849, с. 273—274.

⁸⁹ Г. М е л ь г у н о в, О южном берегу Каспийского моря. Замечания. Приложение к III тому «Записок ИАН», № 5, СПб., 1863, с. 302.

⁹⁰ باوک (პრ. بلكات) — მაზრა, რაიონი.

⁹¹ А. М. М а т в е е в, Социально-политическая борьба в Астрабаде, Ташкент, 1957, с. 25; Б е н д е р е в, Астрабад-Бастамский район Персии. Поездки по району в 1902 году ген. штаба полковника Бендерова, Асхабад, 1904, с. 154.

ცა და, როგორც ა. მატვეევი შენიშნავს, „მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა ასთრაბადის პროვინციის პოლიტიკურ ცხოვრებაში“⁹². ამ ქალაქის აღზევება მნიშვნელოვნად განაპირობა იმან, რომ იგი გაზდა რუსეთის სასაზღვრო კომისიის რეზიდენციას⁹³. ისტორიული თვალსაზრისით ყურადღებას იმსახურებენ გორგანი (ყოფილი ასთრაბადი), ბენდერგაზი და ფენდერისქი.

პირველი ოფიციალური ცნობები ირანში მოსახლე თურქმენების შესახებ XIX ს. 50-იან წლებს განეკუთვნება. 1855 წ. სპარსულ ენაზე გამოქვეყნებული მასალების საფუძველზე გერმანელმა მკვლევარმა ჰანცემ მამინდელი სპარსეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები თურქმენები წარმოადგინა იომუდების, გოქლანებისა და თექეს სახით⁹⁴. მას შემდეგ არა ერთი რუსი თუ ევროპელი მკვლევარი, მოგზაური, სამხედრო მოხელე შეეხო თურქმენთა გეოგონულ-ტომობრივ შედგენილობას (ა. ვამბერი, კ. ბოდე, გ. მელგუნოვი, ლ. არტამონოვი ი. სტებნიცკი და სხვ.). მაგრამ ყველაზე ყურადსაღები და მეტ-ნაკლებად სარწმუნო ცნობები ირანელ თურქმენთა გეოგონულ-ტომობრივ შედგენილობაზე ჩნდება XX ს. 30-იანი წლებიდან, როცა დასტაბმა ცნობილი ირანელი მკვლევარის მასულ ქეიჰანის „ირანის გეოგრაფია“, სამ ტომად⁹⁵. ყველა შემდგომი გამოკვლევა ძირითადად მას ემყარება და უმნიშვნელო კორექტივი თუ შეაქვს ამ საკითხში.

ირანელი თურქმენების გეოგონულ-ტომობრივი შედგენილობით დაინტერესებული ვერცერთი მკვლევარი ვერ აუელის გვეოდს ისეთ გამოკვლევებს, როგორიცაა ალი რაზმარას მრავალტომეული „ირანის გეოგრაფიული ლექსიკონი“ და მთივე „ირანის სამხედრო გეოგრაფია“⁹⁶, ჰუშანგ ჰურ ქარიმის სტატიების სერია. რომელიც ქვეყნდებოდა ჟურნალ „ჰონარ ო მარდომის“ („ხელოვნება და ხალხი“) ფურცლებზე 1967 — 1971 წწ. სერთო სათაურით „ირანელი თურქმენები“⁹⁷: ა. ლამბტონის კაპიტა-

⁹² A. M. Matveev. დასახ. ნაშრ., გვ. 23.

⁹³ იქვე.

⁹⁴ J. C. Hantzsch. დასახ. ნაშრ., გვ. 98—103.

⁹⁵ ۱۳۱۱ ، تهران ، جلد ۱—۳ ، جغرافیای مفصل ایران ، مسعود کیان

⁹⁶ ۱۳۲۸—۱۳۳۲ ، تهران ، فرهنگ جغرافیای ایران ، تهران ، علی رزم آرا ،

جغرافیای نظامی ایران ، تهران ، ۱۳۳۲ ،

هوشنگ یورکریم ، ترکمنهای ایران — «هنر و مردم» ، تهران ،

۱۳۴۶—۱۳۴۷

ლურა ნაშრომის „მემამულე და გლეხი ირანში“⁹⁸. განსაკუთრებულ ჯურაღლებას იმსახურებს ცნობილი საბჭოთა თურქმენოლოგის გ. კარპოვის და მ. სენჯაბის შრომები⁹⁹, აგრეთვე სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ქლენინგრადის განყოფილების არქივში დაცული XIX ს. 70-იან წლებში ასთრახადში რუსეთის კონსულის ბაკულინის პირადი ფონდიდან ის სპარსული ხელნაწერები, რომლებშიც მოცემულია ირანელი თურქმენების გვაროვნულ-ტომობრივი შედგენილობა მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებებიდან ყველაზე უმცირეს ერთეულებამდე, მითითებულია თურქმენთა მომთაბარეობისა და ბინადრობის ზონები და ადგილები, მათი რაოდენობა და, რაც მთავარია, შეიცავს ცნობებს სპარსეთის ადგილობრივი ხელისუფლების მიერ თურქმენებზე შეწერილი გადასახადების შესახებ¹⁰⁰.

თანამედროვე ირანელი თურქმენების გვაროვნულ-ტომობრივ შედგენილობაზე ყველაზე ავტორიტეტულ ცნობებს გვაწვდის საბჭოთა მკვლევარი აბიბ-რაბიკა ლოგაშოვა, რომლითა მონაცემები, გარდა წერილობითი წყაროებისა და გამოკვლევებისა, დაფუძნებულია სსრკ-ირანის საზღვრისპირა ყიზილ-ათრეკისა და ჰასან-ყულიის რაიონებში მოპოვებულ მრავალწლიან საველე ეთნოგრაფიულ მასალებზე და აგრეთვე ირანელ თურქმენთა დასახლების რაიონში ირანელ მკვლევარ ჰუშანგ ჰურ ქარიმთან ერთად ერთობლივი ეთნოგრაფიული ექსპედიციის შედეგად მიღებულ ცნობებზე.¹⁰¹

თანამედროვე ირანელი ავტორების მონაცემებისა და ოფიციალური საცნობარო ხასიათის გამოცემების თანახმად, ირანის ტერიტორიაზე მცხოვრები თურქმენები წარმოდგენილი არიან მხოლოდ იომუდი და გოქლანი თურქმენებით¹⁰². მაგრამ ეს როდის ნიშნავს, რომ ირანში არ ცხოვრობენ სხვა თურქმენული ტომები. ერთ-ერთ პირველწყაროში, რომელიც XX ს. 40-იანი წლების დამდეგს

⁹⁸ Ann K. S. Lambton, *Landlord and peasant in Persia*, London, 1953.

⁹⁹ Г. И. Карпов, *Племенной и родовой строй туркмен*. Полторацк, 1925; М. Сенджаб и, *Туркмены в Персии*—«Туркменоведение», № 7—8, 1928.

¹⁰⁰ ი. გვილაძე, *ერთი წყარო XIX საუკუნის ირანელი თურქმენების შესახებ*—*აღმოსავლური ფილოლოგია*, 11, 1972, გვ. 203—209.

¹⁰¹ Б.—Р. Логашова, *Туркмены Ирана (историко-этнографическое исследование)*, М., 1976.

¹⁰² ۱۳۳۹, ۶, شماره, تهران, «مجله ایران آباد», ف—م, ترکمنها—

ეხება, ირანის ფარგლებში მცხოვრებ თურქმენთა შორის მოხსენიებული არიან ნოხურლის, ათას, მახთუმის, ხოჯას და შიხის თურქმენები¹⁰³. ს. ბრუკი ირანელ თურქმენთა შემადგენლობაში მოიხსენიებს სალორებისა და სარიკების თურქმენებსაც, რომლებიც, მისი სიტყვით, დასახლებული არიან ხორასნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში დერეგეზისა და ჭერახსის რაიონებში¹⁰⁴. უკანასკნელი გამოკვლევის თანახმად ბუჯნურდის ჩრდილოეთით, მთებში, არის, აგრეთვე, თექეს იგდირის, მეხილის, იმრელიყ ანაულის, ალიილის, მურჩალის, სუნჩალის, ხიდიროლის და დეშქაბათლის თურქმენებით დასახლებული სოფლები¹⁰⁵.

ეს პატარა ტომები არ არიან თავმოყრილი კომპაქტურ მასებად. მათ არც ადრე, არც შემდგომ. არ უთამაშიათ არსებითი როლი ირანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ზემოაღნიშნული მოსაზრებებით უნდა აიხსნას ის, რომ სპარსულ პირველწყაროებში და ოფიციალურ საცნობარო ხასიათს გამოცემებში ამ მცირერიცხოვან ტომობრივ ერთეულებს არ მოიხსენიებენ ირანელ თურქმენთა შემადგენლობაში. ეს გარემოება გვიკარნახებს, ირანელ თურქმენთა შესახებ მსჯელობისას შემოვიფარგლოთ მხოლოდ იომუდთა და გოქლანთა მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებებით.

იომუდები. ირანის ტერიტორიაზე მოსახლეობს იომუდთა ორიდან ერთი მთავარი ნაწილის — ყარა-ჩოყას (ყუთლი-თემირის) თურქმენები, რომლებიც იყოფიან 17 ტომად: ჭაფარბაი, აყათაბაი, იელყე, დაზი, დევეჯი, ბადრაყი, ეიმირი, ქუჩეკი, იგდირი, ყან-იოყმაზი, სალახი, ყაროვი, ბეჰელყე, თათარი, ქუჩეკ თათარი, ათა და მახთუმი¹⁰⁶.

იომუდთა ყველა მსხვილი ტომი იყოფა მრავალ უფრო მცირე ტომებად და გვარებად. მაგრამ, განსხვავებით სხვა იომუდი ტომებისაგან, ჭაფარბაისა და აყათაბაის ტომები თავის მხრივ კიდევ იყოფა რამდენიმე ქვეტომისა და გვარის შემცველ ტომობრივ ჯგუფად. პირველები — არ-ალად და ნურ-ალად¹⁰⁷, ხოლო მეო-

¹⁰³ Архив Ин-та востоковедения АН Арм. ССР, „фонд туркмены“ л. 25.

¹⁰⁴ С. И. Брук, დასახ. ნაშრ., გვ. 75.

¹⁰⁵ Б.—Р. Логашова, დასახ. ნაშრ., გვ. 17.

¹⁰⁶ J. C. Hāntzsche, დასახ. ნაშრ., გვ. 98—101.

¹⁰⁷ J. C. Hāntzsche, დასახ. ნაშრ., გვ. 98—99; А. В амбери, Путешествие по Средней Азии в 1863 году. СПб., 1865, с. 153; К. Боде, დასახ. ნაშრ., გვ. 294—295.

რენი — ათაბაისა და აყის ჯგუფებად¹⁰⁸. ჯაფარბაელ და აყ-ათაბაელ თურქმენთა განსახლებასა და რაოდენობაზე ფრიად საყურადღებოა მ. სენჯაბის მონაცემები, რომლებიც გორგანის ველზე უშუალოდ თურქმენი მოსახლეობის გამოკითხვის გზითაა მოპოვებული. აყ-ათაბაის ტომები განსახლებულია 21 დასახლებულ პუნქტში 4360 კიბიტის ანუ 21800 კაცის რაოდენობით, ხოლო ჯაფარბაელთა ტომები — 19 დასახლებულ პუნქტში 5345 კიბიტის ანუ 26725 კაცის რაოდენობით¹⁰⁹.

გოქლანები ირანის ტერიტორიაზე მოსახლე გოქლანი თურქმენები განეკუთვნებიან გოქლანთა მსხვილი ტომობრივი გაერთიანების ორ მთავარ განშტოებას: ყაის და დოდურგას¹¹⁰ XIX ს. 50-იანი წლების მონაცემებით, იმხანად გოქლანები იყოფოდნენ II ტომად, რომელთაგან ხუთი: ყერეყი (474 კიბიტი), ბაიანდერი (230), იანგაყი (226), სენგრეყი (295), და გერეყი (150) — სულ 1377 კიბიტის ანუ 6885 კაცის რაოდენობით განეკუთვნებოდნენ დოდურგას განშტოებას, ხოლო დანარჩენი ექვსი: ჩაგირ ბეყდელი (331 კიბიტი), არაბი (66) აიდერევიში (150), ყარა-ბალხანი (315), ერგეყი (112), და გაი (199) — სულ 1173 კიბიტის ანუ 5865 კაცის რაოდენობით — დალლის დანშტოებას¹¹¹.

უახლესი პერიოდის (1963 წ.) ოფიციალური მონაცემებით, ირანის ტერიტორიაზე მოსახლე გოქლანები იყოფა 10 ტომად, რომლებიც თავის მხრივ იყოფიან უფრო მცირე ერთეულებად (ამ უკანასკნელთა რაოდენობას ფრჩხილებში მივუთითებთ). ეს ტომებია: ჩაგირი (8), ბეყდელი (4), გაი (6), ყარა-ბალხანი (15), ერეყი (6), ბაიანდერი (7), გერეყი (5), იანგაყი (6), სენგრეყი (5) და აიდერევიში (7)¹¹².

ირანის ფარგლებში მოსახლე თურქმენების საერთო რაოდენობა 1963 წლის მონაცემებით შეადგენდა 250 ათას კაცს¹¹³, ხო-

¹⁰⁸ J. C. H ä n t z s c h e, დასახ. ნაშრ., გვ. 99; Туркмены иомудского племени «Военный сборник», 1872, т. 83, кн. I, СПб, 1872, с. 66.

¹⁰⁹ М. С е н д ж а б и, დასახ. ნაშრ., გვ. 87—88.

¹¹⁰ К и я ш к о, Военный обзор Закаспийской области, Асхабад, 1896, с. 222; Г. И. К а р п о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 4.

¹¹¹ J. C. H ä n t z s c h e, დასახ. ნაშრ., с. 101—102.

¹¹² Iran Almanac and book of facts. Tehran, 1963, p. 426.

¹¹³ Население земного шара. Справочник по странам, М., 1965, с. 156.

ლო ათი წლის შემდეგ, 1973 წლის დამდეგისათვის, თურქმენულენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვმა ირანში 450 ათასს მიაღწია¹¹⁴.

შაჰსევენები

ორიოდე სტყვით მაინც უნდა მოვიხსენიოთ თურქულენოვანი ჯგუფის ხალხთა მონათესავე, შედარებით მცირე, მაგრამ ერთ-ერთს ირანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში არც თუ უმნიშვნელო როლის მქონე პატარა ეთნიკური ჯგუფი, რომელიც შაჰსევენების სახელითაა ცნობილი. ამჟამად შაჰსევენები მართლაც ეთნიკურ ჯგუფს წარმოადგენენ, მაგრამ თავდაპირველად ეს იყო ეფიანის შტომკაცების მიერ სხვადასხვა თურქულ მოდგმის ტომებისაგან ხელოვნურად შეკოწიწებული და მათი—შაჰების ნება-სურვილის აღმსრულებელი პატარა „ლაშქარი“ — ერთადერთი სამხედრო ძალა სამეფო კარის სამსახურში.

მართალია, თავდაპირველად შაჰსევენთა ბირთვის შეადგენდნენ არდებილის ოლქისა და სამოვრებით მდიდარ გილანის ველზე მოსახლე გლეხები, მაგრამ მათ, როგორც ლაშქრის, ჩამოყალიბებას საფუძვლად ედო „...გაერთიანება თავის გვარსა თუ ტომს მოწყვეტილი ოჯახებისა, ძიოთადად ყიზილბაშური გვაროვნულ-ტომობრივი ჯგუფებისა...ამიტომ მათ პირობითად შეიძლება ეწოდოს ტომი“¹¹⁵. თვით სახელწოდება „შაჰსევენ“, რაც სიტყვაობით „თუ შაჰის მოყვარულს ნიშნავს, იმაზე მიუთითებს, რომ მათ წარმოშობას საფუძვლად ედო არა ეთნიკური, არამედ პოლიტიკური მომენტის, საწყისი.

შაჰსევენები ეს იყო ძალა, რომელიც, შაჰ აბას პირველის ვარაუდით, უნდა დაპირისპირებოდა ყიზილბაშურ ტომებს, რომლებიც მანამდე უაღრესად დიდი უფლებებით სარგებლობდნენ ტახტის მემკვიდრის წამოყენების საქმეში. შაჰსევენებმა არა მარტო ყიზილბაშური ზედაფენის აქტივობის პარალიზება მოახდინეს, ისინი აქტიურ მონაწილეობას ლებულობდნენ აჯანყების ჩაქრობასა და თურქეთის წინააღმდეგ ომში.

¹¹⁴ Iran Almanac and book of facts. Tehran, 1973, p. 417. დაწვრილებით ირანელ თურქმენთა შესახებ იხ. ო. გ ე ი ლ ა ვ ა, ირანელი თურქმენები (მოკლე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი), თბ., „მეცნიერება“, 1968; Б. Р. Л о г а ш о в а, დასახ. ნაშრომი.

¹¹⁵ Б. С. Б а л а я н, К вопросу об общности этногенеза шахсевен и кашкайцев..., с. 351.

შაჰსევენების, როგორც ეთნიკური ჯგუფის, წარმოშობის თაობაზე ბოლო დრომდე მრავალი მოსაზრება არსებობდა. მეფის რუსეთის სამხედრო მოხელეთა ერთი ნაწილი (ვ. მარკოვი, შკინსკი, ავერიანოვი) გამოთქვამდა ვარაუდს, რომ შაჰსევენები გადმოიხევეწნენ აზიური თურქეთიდან¹¹⁶, ტიგრანოვი ირანში შაჰსევენთა ვამოიხენას თემურლენგის ხანას (XIV ს-ის მიწურული) მიაწერს¹¹⁷, ხოლო ოგრანოვიჩი — ფათალი შაჰის მბრძანებლობის პერიოდს (XVIII—XIX სს.)¹¹⁸.

ბ. ბალაიანი სამართლიანად მიუთითებს, რომ არც ერთი აღნიშნული მოსაზრება არ შეიძლება გაზიარებულ იქნეს. პირველი თვალსაზრისის უარსაყოფად ისიც საკმარისია აღინიშნოს, რომ, ჯერ-ერთი, გაუთავებელ ომებს თურქეთთან არ შეიძლებოდა არ გამოეწვია შაჰ აბას პირველის სიძულვილი თურქების მიმართ; მეორეს მხრივ, თურქებთან ბრძოლისას შაჰსევენებში ხედავდა ირანელი მბრძანებელი მთავარ ძალას, რომელზე დაყრდნობითაც ვარაუდობდა ქვეყნის დაცვას. მაშასადამე, დაასკვნის ბ. ბალაიანი, შაჰ აბას პირველს არ შეეძლო ესარგებლა იმ ქვეყნის იმ დაქირავებულა ჯარებით (თუ შაჰსევენებს თურქეთიდან გადმოსახლებულებად მივიჩნივთ), რომელსაც ეომებოდა¹¹⁹.

როგორც ბ. ბალაიანის გამოკვლევით მტკიცდება, შაჰსევენთაგან ირანის ცენტრში (ყუმი, სავე, თეირანი, არაქი) შეიქმნა ჯარის მძლავრი რეზერვი, რომელიც ყაშყაშელთა სახელით გადასროლილ იქნა ფარსში¹²⁰.

შაჰსევენთა და ყიზილბაშების სხვა ლაშქრის გადაადგილება ჩრდილოეთიდან სამხრეთით მტკიცდება შემდეგი ფაქტებით:

¹¹⁶ В. Марков, Шахсевены на Мугани, Тифлис, 1890, с. 4—5; Шкин-ский и Аверьянов, Отчет о поездке по северному Азербайджану полковника Шкинского и капитана Аверьянова в конце 1899, Тифлис, 1900, с. 60. ანალოგიურ თვალსაზრისზე დგას ცნობილი საბჭოთა მკვლევარი ი. პეტრუშე-სკიცი; იმომებს რა ისკანდერ მუნშის ცნობებს ირანში შაჰსევენების გარედან მოსელის თაობაზე, იგი ასკვნის, რომ შაჰსევენები სხვა არავინაა, თუ არა სამოქალაქო ომის შედეგად თურქეთიდან გადმოხევეწილი სხვადასხვა ტომის ნარჩენები (იხ. И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—XIX вв. Л., 1949, с. 95).

¹¹⁷ Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, Тифлис, 1905.

¹¹⁸ И. А. Огранович, დასახ. ნაშრ., გვ. 65.

¹¹⁹ Б. П. Балаян, დასახ. ნაშრ., გვ. 348.

¹²⁰ იქვე, გვ. 352.

1. როგორც შაჰ აბას პირველის ერთ-ერთი ფარმანიდან ჩანს, 1598—1603 წწ. სეფიანთა დინასტიის ერთგული ყიზილბაშების ნაწილი გადასროლილ იქნა სამხრეთში¹²¹.

2. აზერბაიჯანელთა კომპაქტური მასები დღესაც ცხოვრობენ აზერბაიჯანის, ისფაჰანისა და თარსის პროვინციების დამაკავშირებელი მთავარი გზების (ყაზვინი-თეირანი-სავე-ყუმ-არაქი-ი-სფაჰანი-შირაზი) გასწვრივ¹²².

ამჟამად შაჰსეფენებს უკავიათ ირანის აზერბაიჯანის აღმოსავლეთი ნაწილი და მულანის ველი, აგრეთვე სავესა და ჰამდანა წორის მოქცეული რაიონი¹²³. მათი ნაწილი დასახლებულია მღ. ყიზილ უზენის შუა წელზე, სავესა და ზენჯანის რაიონებში¹²⁴, აგრეთვე თეირანისა და ქერმანის პროვინციებში, ყაზვინისა და რუდბარის მახლობლად¹²⁵.

X X ს. 30-იანი წლებისათვის შაჰსეფენები წარმოადგენდნენ ირანის აზერბაიჯანის ისეთი ცნობილი ქალაქებს ერთდერთ მოსახლეობას, როგორიცაა არდებილი და მეშქინი¹²⁶. პირველში ცხოვრობდა 40 ათასი, ხოლო მეორეში 25 ათასი კაცი¹²⁷. იმავე ხანებში შაჰსეფენთა საერთო რაოდენობა 180 ათას აღწევდა.

ბუნებით მომთაბარე-მესაქონლეები თანდათანობით (იძულებით და არა ნებაყოფლობით) გადავიდნენ ნახევრად მომთაბარულ, ძირითადად კი, ბინადარ ცხოვრებაზე და მიწათმოქმედებას მიჰყვეს ხელს.

შაჰსეფენთა ტომებიდან ცნობილია ილანლუ და ბალდადი (სავეს რაიონში). ყურბელლუ, ყარაჩერლუ და ინანლუ (თეირანის სამხრეთით)¹²⁸.

¹²¹ А. Д. Папаян. Персидские документы Матенадарана I, Указы, вып. второй (1601—1650). Ереван, 1959, с. 309, 463.

¹²² Б. П. Балаян, დასახ. ნაშრ., გვ. 359.

¹²³ В. В. Трубецкой, Население [Ирана]..., с. 39.

¹²⁴ С. И. Брук, დასახ. ნაშრ., გვ. 96.

¹²⁵ А. Востров, დასახ. ნაშრ., გვ. 222.

¹²⁶ იქვე.

¹²⁷ В. В. Трубецкой, დასახ. ნაშრ., გვ. 39.

¹²⁸ А. Востров, დასახ. ნაშრ., გვ. 222.

ირანის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში ძნელად თუ გამოიყოფა ისეთი მეტ-ნაკლებად ხანგრძლივი პერიოდი, სხვადასხვა მოღვმის მომთაბარე თუ ნახევრად მომთაბარე ტომებს არ დაეშინოთ კვალი ქვეყნის ცხოვრებაზე. ასეთი მდგომარეობა დამახასიათებელი იყო არა მარტო ირანის, არამედ აღმოსავლეთის ბევრი ქვეყნისათვის. ამდენად, ერთ-ერთი საბჭოთა მკვლევარის მოსწრებული გამოთქმით, აღმოსავლეთის მთელი ისტორია — ესაა მომთაბარე ადამიანთა მასების უკუქცევისა და მოქცევის განუწყვეტელი ცვლა. მომთაბარე დამპყრობლები, ვითარცა ზღვის ტალღები, ლეკავენ ბინადარი სამიწათმოქმედო კულტურის კერებს, სვამენ თავიანთ ბელადებს უზარმაზარი იმპერიის სათავეში¹.

ეპეგარეშეა, ავტორს მხედველობაში აქვს აღმოსავლეთის მრავალი ქვეყნისათვის უაჩოფითი კვალის დამამჩნეველი ისეთი ისტორიული მოვლენები, როგორიცაა არაბების შემოსევა, თურქ-სელჩუთა და მონღოლთა ლაშქრობები და ა. შ. მიუხედავად ამისა, მის მიერ მოცემული ზოგადი ხასიათის დაკეცა თამამად შეიძლება მიესადაგოს ყოველ ცალკე აღებულ ისეთ ქვეყანას, რომლის მოსახლეობა არა მარტო ეთნიკური სიჭრელით, არამედ ცალკეული ეთნიკური ჯგუფის განვითარების სხვადასხვა დონით ხასიათდება.

საკმაო საფუძველი არსებობს ერთ-ერთ ასეთ ქვეყნად ირანი მივიჩნიოთ. მართლაც, ოცდახუთი საუკუნის მანძილზე, რაც ირანის სახელმწიფო არსებობს, მას ახსოვს ზშირი მონაცვლეობა სახელმწიფოს სათავეში მდგომი დინასტიებისა, რომლებიც განასახიერებდნენ ამა თუ იმ ტომისა თუ ტომობრივი გაერთიანების ძალასა და ძლიერებას. ნათქვამის საილუსტრაციოდ საკმარისი იქ-

¹ Г. Сафаров, Проблемы Востока, Петроград, 1922, с. 62.

ნება მოვიხსენიოთ თურქმენული აყ-ყოიუნლუსა და ყარა-ყოიუნლუს, აზერბაიჯანული წარმოშობის სეფიანთა, ქურთული წარმოშობის ზენდების, აგრეთვე ყაჯართა დინასტიები.

ირანის ფარგლებში მცხოვრები ყოველი ტომისა თუ ტომობრივი გაერთიანების წინამძღოლს როდი ღირსებაა ძალაუფლების ხელში ჩაგდება და თავისი თანამეტომეებისთვის გაბატონებული მდგომარეობის მიღწევა. მაგარმ ასეთ „დაჩაგრულ“ ტომებსაც არც თუ უმნაშვნელო როლი შეუსრულებიათ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. დაუჩქარებიათ ან დაუყოვნებიათ ისტორიულ მოვლენების მსვლელობა: რაც შემოხვევებში ცალკეულ ტომებს ჯაღამწყვეტი როლიც კი შეუსრულებიათ ქვეყნის ბედ-იღბალში, მ-ს მომავალში. ამ თვალსაზრისით გარკვეულ ინტერესს იმსახურებენ ბახთიარები, ქურთები, თურქმენები და სხვა ჰსხვილი ტომობრივი გაერთიანებები.

ცნობილია, რომ XX ს. ოციაწი წლების დამდეგამდე, როცა მაროეს კანონი სავალდებულო სამხედრო სამსახურის შესახებ, ირანს, მიუხედავად XIX ს. 30-იან წლებში ტახტის მემკვიდრე აბას მირზას მცდელობისა, არ გააჩნდა გაწვრთნილი რეგულარული ჯარი, ისეთი, როგორიც ჰყავდა ევროპის ქვეყნებს. ამდენად, საუკუნეების მანძილზე ირანის „შეიარაღებული ძალების“ ბირთვის წარმოადგენდა ირეგულარული ლაშქარი, რომელიც შედგებოდა ცალკეული ტომების ცხენოსანი რაზმებისაგან². სხვადასხვა მეომარი ტომების დაუდგარი ხასიათისა და ცენტრალურა ხელისუფლების მორჩილებიდან თავის დაღწევის მისწრაფებების გამო, მათგან ირეგულარული ლაშქრის შეკრება გარკვეულ სირთულეებთან იყო დაკავშირებული. ამიტომ ზოგჯერ, როცა მთავრობა სიძნელეებს წა-

² ფაქტიურად არც აბას მირზას გადაუდგამს პრაქტიკული ნაბიჯი რეგულარული ჯარის შესაქმნელად. ერთადერთი, რაც მან გააკეთა, ის იყო, რომ მოახერხა ზოგიერთი ქურთული ტომისაგან შეედგინა რამდენიმე საკავალერიო პოლკი (ЦГВИА, ფ. 76, оп. 1, д. 378, л. 420) და, გარდა ამისა, შეეცადა სხვადასხვა შეღავათების მიცემით დაეყოლიებინა ცხენოსანთა ლაშქარში სამსახურისათვის ტომობრივი ზედაფენა და ირანის ფარგლებს გარეთ მცხოვრები ყარაფაზახთა და ჩარდაულის ტომებიც კი, უწყალობა რა მათ მთელი ოლქები სამოვრებით, წყლით, შემოსავლით უსასყიდლო სარგებლობაში (ЦГВИА, ფ. 76, оп. 1, л. 368, л. 7).

³ ბინადარ ტომებს, რომელთა რაოდენობა ბევრად უფრო მცირე იყო, ვიდრე მომთაბარეების, ცხენოსანთა რაზმები გამოკყავდათ „ბონიჩეს“ სისტემის საფუძველზე, ე. ი. ფულადი გადასახადის ოდენობის შესაბამისად, ხოლო მომთაბარე ტომებს—კიბიტებსა (ე. ი. სულადი შემადგენლობის) და საქონლის რაოდენობის შესაბამისად (ЦГВИА, ფ. 76, оп. 1, д. 368, л. 10, 29).

აწყდებოდა, დახმარებისათვის უცხოელებს მოუხმობდა ხოლმე. ასე. მაგალითად, ინგლისელი ოფიცერი პოლკოვნიკი შეილი გაგზავნეს აზერბაიჯანში შეყაყის ტომისაგან მოლაშქრეების შესაკრებად, ხოლო მაიორ რაულინსონს დაევალა ქელხორისა და გურანის ქურთული ტომებისაგან ორი პოლკის დაკომპლექტება და მეთაურობა⁴.

რაულინსონის დანიშვნა ტომის ლაშქრის მეთაურად იშვიათ გამონაკლისს წარმოადგენს. საერთოდ კი მოლაშქრეებს, როგორც წესი, სათავეში ედგნენ თვით ტომების წინამძღოლები ან მათი უახლოესი ნათესავეები⁵. მთავრობა მათ უწყალობებდა ხოლმე სართიფის (ბრიგადის გენერლის ანუ გენერალ-მაიორის) და სარაჰანგის (პოლკოვნიკის) წოდებას იმისდა მიხედვით, თუ რამდენ ცხენოსანს მეთაურობდა⁶.

ტომობრივი ლაშქრის წინამძღოლებისათვის წოდებების მინიჭება მათი წახალისების ერთგვარ საშუალებას წარმოადგენდა. მთავარი კი ფულადი ან სხვა ხასიათის ანაზღაურება იყო. აბედინ-ხანსა და მამედ რიზა-ხანს ჩიგინის ქურთული ტომიდან, მაგალითად, გარდა იმისა, რომ მათ ეწყალობათ სართიფის ჩინი, ყოველწლიურად ეძლეოდათ, როგორც გასამრჩელო, შესაბამისად 240 და 80 თუმანი⁷.

რიგით მოლაშქრეთა ანაზღაურება, რა თქმა უნდა, ბევრად ნაკლები იყო და იცვლებოდა იმისდა მიხედვით, მწყობრში იდგა თუ სალაშქროდ გამოძახების მოლოდინში იყო. მაგალითად ყაზვინის ქურთული ტომის თითოეულ მოლაშქრეს წელიწადში ეძლეოდა 15 თუმანი, აქედან გასამრჩელოს ნახევარი ხელზე ეძლეოდა, ხოლო მეორე ნახევარს მისი ოჯახი ღებულობდა⁸. თუ მოლაშქრე ოჯახში იყო გამოძახების მოლოდინში, სპარსეთის მთავრობა მას აძლევდა გასამრჩელოს ნახევარს — 74 ყრანს ანუ 7,4 თუმანს⁹. ზედმეტ ანაზღაურების მიღების მიზნით ტომთა ბელადები ხშირად ეშმაკობას მიმართავდნენ — სპარსეთის ხელისუფალთ აწვდიდნენ გაბერილ ცნო-

⁴ ЦГВИА, ф. 76, оп., 1, д. 378, л. 491.

⁵ ყაზვინის რაიონში მცხოვრები ქალიღავანდის ქურთული ტომის მხედრებს, მაგალითად, სათავეში ედგნენ პოლკოვნიკი ალი მურად-ხანი, ხოსროუ-ხანი, ქალიღავანი, ნურულა-ხანი და ასყერ-ხანი (ЦГВИА, ф. 76, оп. 1, д. 392, л. 5 об., 6 об.).

⁶ ЦГВИА, ф. 76, оп. 1, д. 252, л. 3.

⁷ ЦГВИА, ф. 76, оп. 1, д. 392, л. 2.

⁸ იქვე, ფ. 2 უკ. მხ.

⁹ იქვე, ფ. 1 უკ. მხ.

ბებს მათი მოლაშქრეების რაოდენობაზე, რათა მიეთვისებინათ სინამდვილეში არარსებული მოლაშქრეების ფულადი გასამრჩელო და ფურაჟი¹⁰.

ტომებისაგან შეკრებილ ლაშქარს არა ერთხელ გამოუჩენია თავი ირანელ მბრძანებელთა მიერ მეზობელ თუ შორეულ ქვეყნებში მოწყობილ ლაშქრობებში. შაჰ აბას პირველის ლაშქრობათა წარმატებებში გადამწყვეტი როლი შეასრულა თურქმენთა, ქურთთა, ლურთა და ბახთიართა ფეოდალური ლაშქრებისაგან შედგენილმა არეგულარულმა ჯარებმა¹¹, ვინაიდან, ცნობილი რუსი სამხედრო მოღვაწის გენერალ კოსოგოვსკის სიტყვით, სწორედ იგი იყო შაჰ აბას პირველის მთავარი და ერთადერთი სამხედრო ძალა¹². მართალია შაჰ აბას პირველის სიკვდილის შემდეგ მისი მექვიდრეების უუნარობამ და, როგორც მისმა შედეგმა — ქვეყნის საერთო პოლიტიკურმა და ეკონომიკურმა დაკნინებამ მის სამხედრო ძლიერებასაც დაასვა დალი და შაჰ აბას პირველის დროინდელი სპარსეთის ლაშქარი იქამდე დაეცა, რომ კოსოგოვსკის ხატოვანი გამოთქმით, „არც მთავრობას შეეძლო მას დაყრდნობოდა და არც მტრებს ეშინოდათ მისი“¹³, მაგრამ ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე ნადირ-შაჰის გამოჩენისთანავე ტომების ირეგულარულმა ცხენოსანმა ლაშქარმა კვლავ თქვა თავისი სიტყვა, განსაკუთრებით ნადირ-შაჰის ინდოეთს გალაშქრებისას.

არც ისე ადვილი იყო ურჩი მომთაბარე ტომების, განსაკუთრებით ბახთიარების ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დამორჩილება. მათ წინააღმდეგ არაერთხელ მოუწყვიათ დამსჯელი ექსპედიციები, მაგრამ მიუვალი ადგილმდებარეობა ყოველთვის შეელოდა მათ და ხელშეუვალი რჩებოდნენ. ამიტომ იყო, რომ ნადირ-შაჰმა, როცა დარწმუნდა მათ წინააღმდეგ ვერაფერს გახდებოდა პირისპირ შებრძოლებით, ხსვა გზას მიმართა. მან აღუთქვა ბახთიარებს ნაყოფიერი ადგილები, დაასაჩუქრა მათი ბელადები და ბოლოს მიიღწია იმას, რომ ბახთიართა მთავარმა წინამძღოლმა ალი მურადმა აღიარა სპარსეთის მთავრობის ბატონობა და პირობა დადო გამოეყვანა ნადირ-შაჰის განკარგულებაში 10 ათას კაციანი ლაშქარი¹⁴.

1736 წ. ყანდაჰარის დასალაშქრად ნადირ-შაჰმა შეკრიბა 80

¹⁰ ЦГВИА, ф. 76, оп. I, д. 368, л. 7.

¹¹ В. В. Трубсцкой, Бахтиары..., с. 36.

¹² ЦГВИА, ф. 76, оп. I, д. 378, л. 14 об.

¹³ იქვე.

¹⁴ იქვე.

აბასიანი ჯარი, მათ შორის 40 ათასიანი კავალერია¹⁵. ყანდაპარის მთავარ ბასტიონზე — დადა-ყულიზე უკანასკნელ, მესამე იერიშში მოხალისეებად ჩაეწერა ბახთიართა, აბდალელთა და ქართველთა რაზმები. მათგან შეირჩა 300-300 ყველაზე მამაცი მეომარი (სულ 900).

1738 წლის 14 მარტს ყანდაპარზე უკანასკნელ იერიშს სათავეში ჩაუდგა თვით ნადირ-შაჰი. მან მთელი ჯარი დაყო სამ მოიერიშე კოლონად. პირველი კოლონა წარმოდგენილი იყო ბახთიარებით, მეორე ქართველებით, ხოლო მესამე სხვადასხვა ნაწილებიდან შერჩეული მეზრძოლებით. 200 ბახთიარმა შეუტია დადა-ყულის. მათთან ერთად მაშველი თოკებით ციტადელის კედლებზე აძვრნენ ქართველები თავად ოთარ ჩოლოყაშვილის მეთაურობით¹⁶. ეხება რა ყანდაპარის დალაშქვრას, გენერალი კოსოგოვსკი შენიშნავს, რომ ამ ოპერაციაში ყველაზე მამაცურად იბრძოდნენ ბახთიარები და ქართველები¹⁷, ხოლო ირანელ ხელისუფალთა მიერ არმიის გასაწვრთნელად მოწვეულმა მაიორმა რაულინსონმა შემდეგნაირად დაახასიათა ტომები და მათი ლაშქარი: „ტომები — ესაა რმპერიის რაინდობა; ჯარები, რომლებითაც ნადირ-შაჰმა მოიარა აღმოსავლეთი, ყოველთვის ჩამორჩებოდნენ ძალაში, მაგრამ ყოველთვის მზად იყვნენ საბრძოლველად...“¹⁸.

ბახთიარებს არც ქურთები ჩამორჩებოდნენ სიმამაცით. ფრანგი კაპიტნის გასპარ დრუვილის განცხადებით, მან ვერ ჰპოვა მათში (ქურთებში) სხვა ღირსება, გარდა არაჩვეულებრივი სიმამაცისა. მისი თქმით, ეს თვისება არ ეყრდნობა გონიერებას და არც პატივის გრძნობიდან გამომდინარეობს. უკეთესი იქნება ვუწოდოთ მას გაბედულება მძვინვარე მხეცისა, რომლის მზერა მიპყრობალია ნადავლისკენ და არა საშიშროებისკენ, რაც მას ემუქრება ნადავლზე გამოდევნებისას¹⁹.

გარდა ბახთიარებისა და ქურთებისა, სხვა ტომებიც მონაწილეობდნენ სპარსეთის ჯარის დაკომპლექტებაში. ერთ-ერთი რუსი მოხელე, პოდპოლკოვნიკი ბუტჩიკი, იძლევა საინტერესო ცნობას, თუ რომელ ტომს რამდენი მოლაშქრე ჰყავდა შეწერილი ირანის მთავრობისაგან. ერთ-ერთი გაწერის თანახმად:

¹⁵ ЦГВИА, ф. 76, оп. I, д. 378, л. 210.

¹⁶ იქვე, ფ. ფ. 193, 194.

¹⁷ იქვე, ფ. ფ. 190, 210.

¹⁸ იქვე, ფ. 42.

¹⁹ ს.ა. სსრ, ცსია, ფონდი 1438, ანაწერი I, საქმე 387, ფ. 2.

თეიმურის ტომს უნდა გამოეყვანა 500 მხედარი.

ჯემშიდისას — 500.

ხაზარელებს — 500,

ზაფარანლუს ქურთებს — 1000,

შადილუს ქურთებსა და გოქლან თურქმენებს — 1000,

დერეგეზელ თურქულ ტომებს — 1000,

ნიშაბურელ ტომებს — 200,

სებზევარელებს — 100,

თებეს ტომებს — 100,

ყარაის ტომს — 140

ზაფის ტომს — 120,

კაინის ტომს — 700, რუსეთის საზღვრისპირა და სერახსის ოლქის ტომებს — 100²⁰.

არღებილელ შაჰსევენებს ყოველთვის მზად ჰყავდათ გამოსაყვანად 600 კარგად შეიარაღებული ცხენოსანი, ხოლო მეშქინელ შაჰსევენებს — ათასამდე ცხენოსანი²¹. ბელუჯთა ყოველ ცალკეულ ტომს უნდა გამოეყვანა გარკვეული რაოდენობის მოლაშქრეები იმისდა მიხედვით, თუ რამდენ „ხანევარს“ (სურსათ-სანოვაგეს) გაიღებდა სპარსეთის ადგილობრივი ხელისუფლება (პროვინციის გუბერნატორი)²².

მძიმე ტვირთად აწვათ ეს ე. წ. „სისხლით გადასახადი“ სპარსეთის ფარგლებში მოსახლე თურქმენულ ტომებს ნადირ-შაჰის მბრძანებლობის ხანაში. მისი თითქმის ყოველი ლაშქრობისას, იომუდებსაც და გოქლანებსაც უნდა გამოეყვანათ თავიანთი რაზმები. ერაყში ერთ-ერთი ლაშქრობისათვის ნადირ-შაჰმა გოქლანი თურქმენებისაგან ნოითხოვა ათასი რჩეული მხედრის გამოყვანა²³.

²⁰ ЦГВИА, ф. 76, оп. I, д. 252, л. 3, 3 об.

²¹ ЦГВИА, ф. 446, оп. I, д. 172, л. 3. არღებილის პროვინციის შაჰსევენები იყოფოდნენ ორ ნაწილად: მეშქინელებად-მომთაბარეებად, რომელთაც სადგომები გაშლილი ჰქონდათ ირანის მულანში და არღებილეებად, რომლებიც თანდათან გადადიოდნენ ბინადარ ცხოვრებაზე. ორივე ეს ჯგუფი შაჰსევენებისა იყოფოდა უფრო მცირე ერთეულებად—თიფეებად (ტომებად), რომელთა გამგებლობისათვის სპარსეთის მთავრობა ნიშნავდა განსაკუთრებულ მოხელეს—ილბეგს (იხ. Н. Корсун, Персия. Курс лекций по военной географии, читанных на втором курсе Восточного отдела военной академии РККА. М., 1923, с. 38.).

²² ЦГВИА, ф. 76, оп. I, д. 368, л. II.

²³ Мехди-хан Астрабади, «Тарих-и-Надირ» МИТТ, т. II, с. 129.

ამდენივე მოლაშქრე შეაწერა ნადირმა იომუდ თურქმენებსაც²⁴.

ირანის ტომობრივ ლაშქარს მომდევნო ხანაშიც არაერთგზის გამოუჩენია თავი, როცა ქვეყანა უცხოელთა აგრესიის საშიშროებაში წანაშე მდგარა. მათი ეს თავდადება განსაკუთრებით გამოვლინდა პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში, როცა ირანი, მიუხედავად ნეიტრალიტეტისა, საომარ მოქმედებათა ასპარეზად იქცა. ცნობილია, კერძოდ, რომ ბახთიართა მეშვეობით ლიკვიდირებულ იქნა კაიზერის გერმანიის დივერსიული რაზმები ქერმანის პროვინციაში²⁵. ხოლო სენჯაბის ქურთებმა სერიოზული წინააღმდეგობა გაუწიეს თურქებს 1915 წ. და ყასრე-შირინთან რაზმდენიმე ფიცხელი ბრძოლის შემდეგ აიძულეს ისინი დაეტოვებინათ ირანის ტერიტორია²⁶.

ის, რაც ზემოთ ითქვა ირანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში ტომთა როლის შესახებ, როგორც იტყვიან, „მედლის ერთი მხარეა“, რომელშიც თითქმის არ აისახა დაძაბული ურთიერთობა ტომებსა და სპარსეთის ცენტრალურ ხელისუფლებას შორის, რაც არაიშვიათად სისხლისმღვრელი შეტაკებებით და მისგან გამომდინარე მძიმე შედეგებით მთავრდებოდა. მიზეზი, შეიძლება ითქვას, ერთადერთი გაჩაღეთ — ტომების მისწრაფება სრული პოლიტიკური და ეკონომიკური დამოუკიდებლობისაკენ, რაც ურჩობაში ვლინდებოდა (უარის თქმა გადასახადის გადახდაზე, ლაშქრის გამოყენებაზე და ა. შ.) და ცენტრალური ხელისუფლების ცდა — სრულ მორჩილებაში ყოლოდა სპარსეთის ფარგლებში მოსახლე თუ მომთაბარე ყველა ტომი და ტომობრივი გაერთიანება. საბაზი კი მრავლად მოიჩვენებოდა.

თუ ამ კუთხით შევეცდებით საკითხის გაშუქებას, ძნელი იქნება გარკვევა იმისა, ცენტრალური ხელისუფლებას მხრივ რომელ ტომთან ურთიერთობაში იგრძნობოდა მეტი სიმწვავე: ბახთიარებთან თუ ქურთებთან, თურქმენებთან თუ შაჰსევენებთან და ა. შ.

სპარსეთის ცენტრალური ხელისუფლების მიერ სეპარატულად განწყობილი ტომების თუ ტომობრივი გაერთიანებების დამორჩილების პრობლემას დიდი ხნის ისტორია აქვს. უკანასკნელა

²⁴ Мехди-хан Астрабади «Тарих-и-Надир» МИИТ. т. II, с. 135.

²⁵ P. Sykes A history of Persia. London, 1951, vol. 2, p. 456 (დამოწმებულია წიგნიდან: В. В. Трубецкой, Бахтиары..., с. 59).

²⁶ А. Виноградова, დასახ. ნაშრ., გვ. 13.

ოთხი საუკუნის მანძილზე ეს პრობლემა მეტ-ნაკლებად რელიე-
ფურად სეფიანთა დინასტიის ძლევამოსილი მბრძანებლის შაჰ
აბას პირველის, ნადირ-შაჰისა და უკანასკნელი, ფეჰლევის დინას-
ტიის დამფუძნებლის რეზა-შაჰის მბრძანებლობის ხანაში გამო-
იკვეთა. ეს ბუნებრივია. სპარსეთის მბრძანებელთაგან სწორედ
მათ გაიხადეს ქვეყნის ცენტრალიზაცია საშინაო პოლიტიკის ქვა-
კუთხედად. სხვა მბრძანებლების დროს ტომების დამორჩილებ-
ის პრობლემა სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის დონეზე თითქმის არ წა-
მოკრილა, რადგან მისი წარმატებით გადაჭრის არც უნარი შესწევ-
დათ და არც ობიექტური პირობები არსებობდა (საილუსტრაციოდ
უკანასკნელი ყაჯარი მბრძანებლების ხანაც გამოდგება).

ქვეყნის განაპირა მხარეებში მობინადრე ტომების დასამორ-
ჩილებლად შაჰ აბას პირველი უშუალოდ სამხედრო ძალის გამო-
ყენებასთან ერთად სხვადასხვა საშუალებებსაც (წყალობის გალე-
ბა, ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასახლება) მიმართავდა. 1596 წ.
მან ხორასნელი თურქმენებს მეთაურა ალი იარ-ხანს ასთრაბადის
ოლქის მმართველის სიგელი უბოძა²⁷, ხოლო ამასთან ერთად,
სპარსეთის ჩრდილოეთ საზღვრებთან მტკიცე საფარის და; აგრეთ-
ვე, თურქმენებისათვის დაპირისპირების მიზნით მახანდარანიდან
და დასავლეთ ირანიდან გადმოასახლა ქურთების ნაწილი და კოპ-
ეტ-დალის სამხრეთი ფერდობების გასწვრივ ჩრდილოეთ და სამხ-
რეთ ხორასნის საზღვარზე შექმნა ქურთთა რამდენიმე დასახლე-
ბა ცენტრებით ქუჩანში (ხაბუშანი), ბუჯნურდში, დერეგეზა,
ქელათსა და სხვა პუნქტებში²⁸.

1598 — 1601 წწ. შაჰ-აბას პირველმა მოახერხა მთელი სამხრე-
თი თურქმენეთის (ამუ-დარიის სანაპიროს გარდა) დაპყრობა, რა-
საც მოჰყვა შაჰის ნაცვლები დანიშნა ცელყელ ოლქებში: მერ-
ვში, ნესაში, ღურუნში, აბივერდში და მათი დაქვემდებარება შა-
ჰის ღივანისადმი²⁹.

შაჰ აბას პირველის ცენტრალიზატორულ პოლიტიკას წინა-
აღმდეგობას უწყევდნენ ქვეყნის სხვა განაპირა მხარეებშიც. მათ-

²⁷ Искандер-Мушши, «Тарих-и-алаям-ара-и-Аббаси», МИТТ, т. II, с. 89.

²⁸ Ю. Э. Брегель, Этноическая карта южной Туркмении и Хораса-
на в XVII—XVIII вв.—«Краткие сообщения Института этнографии», 1959, №
XXXI, с. 17; იხ. აგრეთვე: П. Алексеев, Туркмено-курдское вос-
стание, изд. 2-е, переработ., Ташкент, 1935, с. 6; Е. Л. Штейнберг,
დასახ. ნაშრ., გვ. 13.

²⁹ Искандер-Мушши, «Тарих-и-алаям-ара-и-Аббаси»..., с. 103.

გან ყველაზე მეტი სიმტკიცით გამოირჩეოდნენ ბახთიარეთი და ლურისთანი³⁰. და თუ მან მაინც მოახერხა თავის ჯარში ბახთიართა ჯეოდალური ლაშქრის ჩართვა, ეს მხოლოდ იმის წყალობით, რომ იძულებული გახდა ელიარებინა ბახთიართა ხანების უმაღლესი ხელისუფლება ბახთიარეთში და, გარდა ამისა, ბახთიართა ტომების ბელადებს დაუმტკიცა თავიანთი ძველი უფლებები მიწაზე და ახალ მიწებიც კი უწყალობა³¹.

შაჰ აბას პირველის სიკვდილისთანავე ძლიერების ზენიტში მყოფი ქვეყანა ღრმა სოციალურმა და ეკონომიკურმა კრიზისმა მოიცვა, რაშიც გარკვეული როლი ითამაშა მისი შვილიშვილისა და მემკვიდრის შაჰ სეფი პირველის (1629 — 1642) უგუნურმა პოლიტიკამ — მან შაჰ აბას პირველის თანამოღვაწენი ჯერ. გადააყენა და მერე სიკვდილით დასაჯა³².

მახლობელ აღმოსავლეთში ერთ დროს უძლიერესი სახელმწიფო დაღუპვის კარამდე მივიდა. ქვეყნის დაცემა გამოვლინდა კორუფციაში, სამეფო კარის გახრწნაში, სასახლის ინტრიგებში და ა. შ.³³ და როგორც ყოველივე ამის კანონზომიერი შედეგი — თავი იჩინა დიდი ჯაფით დამორჩილებული ტომების გამოსვლებმა სპარსეთის ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ მორჩილებისაგან თავის დაღწევის მიზნით. ხორასნელმა თურქმენებმა ჯერ ასთრაბადის ოლქის მათთვის არასასურველი გუბერნატორის ბეკბუდ-ხანის გადაყენებას და მის ნაცვლად ხოსროუ-ხანის დანიშვნას მიაღწიეს³⁴, ხოლო მოგვიანებით ისინი ხივის სახანოს ხელში აღმოჩნდნენ³⁵. ცენტრალური ხელისუფლების კონტროლს თავი დააღწიეს სხვა ტომებმაც: ლურებმაც, ქურთებმაც, ყაშყაელებმაც და ბახთიარებმაც. ამ უკანასკნელთ ირანიდან ავღანთა განდევნის დროისთვის ხელთ ეპყრათ და მორჩილებაში ჰყავდათ ქვეყნის მთელი სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი³⁶. ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე გამოჩნდა სასტიკი მბრძანებელი აფშართა ტომიდან — ნადირ-შაჰი და კვლავ, თითქმისდა სტერეოტიპურად, ვითარდება მოვლენები, რასაც ადგილი ჰქონდა შაჰ აბას პირველის ხანაში. მიზანი —

³⁰ В. В. Трубейко й, Бахтиары..., с. 36.

³¹ იქვე.

³² М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, с. 76.

³³ იქვე, გვ. 78

³⁴ Искандер-мунши, «Тарих-и-алям-ара-и-Аббаси»..., с. 101.

³⁵ А. Росляков, Краткий очерк истории Туркменистана (до присоединения к России), Ашхабад, 1956, с. 115.

³⁶ В. В. Трубейко й, Бахтиары... с. 37.

ქვეყნის ცენტრალიზაცია, გზა — ქვეყნის განაპირა მხარეების დამორჩილება, საშუალება — დამსჯელი ექსპედიციები, ტომთა ზედა ფენის მოსყიდვა, გადასახლება ერთი ადგილიდან მეორეში..., შედეგი (უკვე ნადირ-შაჰის გარდაცვალების შემდეგ) — სეპარატული გამოსვლები ცენტრალური ჯელისუფლების კონტროლიდან თავის დაღწევის მიზნით.

ფაქტები საკმარისზე მეტია: 1732 წელს ნადირ-შაჰმა სასტიკი დამარცხება მიაყენა ბახთიარებს, რის შემდეგ 3 ათასამდე ოჯახი ჰაფოლენგის ბახთიართა ტომიდან ხორასანს გადაასახლა³⁷; 1736 წელს ჩაპარლენგის ბახთიართა ერთ-ერთი ბელადის ალი მურადხანის აჯანყებულ ჩახშობის შემდეგ 10 ათასამდე ბახთიარელი, უმთავრესად ჩაპარლენგის ტომიდან, გაქაახლა ჯამის რაიონში (ხორასანში). ყველაზე მეტბოლო ტომები გასახლებულ იქნენ ირანის აღმოსავლეთ რაიონებში, რათა შეექმნა საფარი ავღანთა და თურქმენთა შესაძლო შემოჭრის თავიდან აპაცილებლად³⁸.

ნადირ-შაჰის თვალთახედვის მიღმა არ დარჩენილა სხვა მომთაბარე ტომებიც. პირიქით. მან თავის ერთ-ერთ სერიოზულ ამოცანად დასახა იმ თურქმენი, აფშარი, ყაჯარი თუ ქურთი ჩრდილოეთ ხორასნელი ფეოდალების დამორჩილება, რომლებიც ავღანთა შემოსევამდე და მის შემდეგაც ფაქტიურად დამოუკიდებელ მმართველებად გადაიქცნენ³⁹. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ნადირ-შაჰს მიზნად ჰქონდა დასახული შუა აზიის ისეთი ფეოდალური სახელმწიფოების დამორჩილება, როგორიც ხივმა სახანო (ხორეზმი) და ბუხარის საემირო იყო, რომლებიც ინდოეთის, წინა აზიისა და აღმოსავლეთ ევროპის (რუსეთზე გავლით) დამაკავშირებელი საქარავნო გზების გზაჯვარედინზე მდებარეობდნენ, ადვილად დავწმუნდებით, რომ თურქმენების, და საერთოდ თურქმენეთის პრობლემას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მის საშინაო პოლიტიკაში. ამით აიხსნება, რომ მან არაერთი დამსჯელი ლაშქრობა მოაწყო „ურჩი“ თურქმენების წინააღმდეგ, რაკ საკმაოდ ვრცლად აქვთ აღწერილი ნადირ-შაჰის პირად მღვანის შეპყრობის ასთრებადგლს და ქალაქ მერვის ვეზირს მოჰამედ ქაზემს თავიანთ თხზულებებში⁴⁰.

³⁷ В. В. Трубейко, Бахтиары., с. 36.

³⁸ იქვე, გვ. 37.

³⁹ История Туркменской ССР, т. I кн. первая, с. 421.

⁴⁰ Мехди-хан Астрабади, «Тарих-и-Надир»... с. 117—149; Мохаммед Казим, «Надир-наме», МИТТ, т. I с. 150—191.

ნადირ-შაჰის სიკვდილისთანავე, როგორც მოსალოდნელი იყო, დაიწყო გააფთრებული შინაფეოდალური ომი, რამაც მნიშვნელოვანწილად განაპირობა სპარსეთის უზარმაზარი იმპერიის დაშლა. ამით ისარგებლეს ნადირ-შაჰის მიერ დამორჩილებულმა ხალხებმა, ძირითადად მომთაბარე ტომებმა და დაიწყეს მასობრივი აჯანყებები. ნადირ-შაჰის მბრძანებლობის სანაშეი ხივას შეხიზნულ თურქმენებს ხელსაყრელი პირობები შეექმნათ ახალი მასობრივი გამოსახლება-სათვის სამხრეთში — ჩრდილოეთ ხორასანში, ხოლო სამხრეთ ხორასანში მოსახლე თურქმენებმა შევებით ამოისუნთქეს. რაც შეეხება სხვა ტომებს, კერძოდ, ბახთიარებს, მათი ზედაფენის ყველაზე გავლენიანი წარმომადგენლები კიდევ უფრო შორს წავიდნენ და აქტიური მონაწილეობა მიიღეს სამეფო ტახტისათვის გაჩაღებულ შინაფეოდალურ ბრძოლაში. ამ ბრძოლაში ისეთ წარმატებას მიაღწიეს, რომ მათი წინამძღოლი ჩაპარლენგის ტომიდან ალი მარდან-ხანი თავის თანამებრძოლეთა აქტიური მხარდაჭერით ქერიმ-ხან ზენდაც კი შეეცილა სამეფო ტახტზე⁴¹. მართალია, ამ ბრძოლაში ქერიმ-ხან ზენდმა გაიმარჯვა და ტახტიც მას დარჩა, მაგრამ თვით ფაქტი ბახთიართა ლტოლვისა სამეფო ტახტის ზედაში ჩასაგდებად მრავლის მეტყველია.

ირანის ცენტრალური ხელახუფლების მიერ სხვადასხვა ტომების დამორჩილების ცდები და ამ უკანასკნელთა ურჩობა მთავრობისადმი მორჩილებიდან თავის დაღწევის მიზნით, თითქმის XIX ს. ბოლომდე გრძელდებოდა და ტომების აჯანყებებსა და მთავრობის მხრივ საპასუხო დამსჯელ ექსპედიციებში ვლონდებოდა. მაგრამ ასეთ შემთხვევებს ეპიზოდური ხასიათი ჰქონდა და იგი არასოდეს მდგარა დღის წესრიგში ისეთი აქტუალობითა და სიმწვავეთ, როგორც შაჰ აბას პირველს ან ნადირ-შაჰის დროს. ერთი მხრივ, ეს იხსნება ცალკეული ტომების კონსოლიდაციით და ტომობრივი გაერთიანებების წარმოქმნით, რომელთა წინააღმდეგობის დაძლევა უკვე გაცილებით მეტ სიმძნელებთან იყო დაკავშირებული ირანის მთავრობისათვის, ვიდრე იზოლირებული ტომებისა. ასეთი ტომობრივი გაერთიანების კარგ მაგალითად გამოდგება XIX ს. 30-იანი წლების ბოლოს ჩაპარლენგის ბახთიართა ერთ-ერთი ტომის ბელადის მოჰამედ თაყ-ხანის მიერ შექმნილი ბახთიართა კონფედერაცია, რომელშიც შედიოდა 11 მსხვილი ტომი, მათ შორის ჰაფთლენგის განმტოებისაც⁴². ბახთიართა ილხანის ძალაუფლება გასცდა

⁴¹ В. В. Трубецкой, Бахтиары., с. 37.

⁴² იქვე, გვ. 38.

ბახთიარეთს, მას დამორჩილდა ფარსის პროვინციის მრავალი ტომი. ვ. ტრუბეცკოის მართებული დასკვნით, ირანის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ჩამოყალიბდა ფორმალურად ვასალური, არაერთგვაროვანი შაჰის ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებელი ფეოდალური სამთავრო⁴³.

მეორეს მხრივ, გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც (და ეს არანაკლებ მნიშვნელოვანი ფაქტორია შაჰის ხელისუფლებასა და ტომებს შორის ურთ-ერთობის ვასალურად XIX ს. მეორე ნახევარში). რომ ამ დროიდან უკვე აქტიურად იწყება ევროპის ქვეყნების, კერძოდ, ინგლისის კოლონიური ექსპანსია ირანში. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ ევროპული დიპლომატია საქიროებს შემთხვევაში მოურიდებლად იყენებდა სეპარატულად განწყობილ ტომებს, როგორც ბალხანის, შაჰის ხელისუფლებასთან მისთვის ხელსაყრელი ურთიერთობის დასამყარებლად. დებდა რა სეპარატულ შეთანხმებებს ინგლისის თუ სხვა ქვეყნების ფირმებთან და კომპანიებთან, ტომების ზედაფენა უზრუნველყოფდა თავისი ხალხისათვის საიმედო ზურგს შაჰის ხელისუფლებასთან ურთიერთობის გამწვანების ყოველი კონკრეტული შემთხვევისათვის. მეტიც, აიძვრებდნენ ტომებს, რათა საჭიროების შემთხვევაში დაეპირისპირებინათ ცენტრალური ხელისუფლებისათვის. თუ მთავრობა წინააღმდეგობას გაუწევდა გარეშე ძალების ექსპანსიას. ცნობილია, მაგალითად, რომ ინგლისის სისტემატურად უზრუნველყოფდა ბახთიარებს უახლესი ნიმუშის ცეცხლმსროლი იარაღით. ამიტომ საესე-ბით ბუნებრივი იყო მათი პროინგლისური ორიენტაცია, მით უმეტეს, რომ ბრიტანეთის თეირანელი დესპანი, როგორც განუცხადა ბახთიართა ილხანმა ესფენდიარ-ხანმა რუსეთის კონსულს, მუდმივად მფარველობდა და იცავდა მათ ინტერესებს შაჰის მთავრობის წინაშე⁴⁴. (სეპარატულად განწყობილი ტომებიდან უცხოელთა მხარდაჭერის თვალსაჩინო ნიმუშია შეიხ ხაზალთან დაკავშირებული ისტორია, რაზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი).

ირანელ ხელისუფალთათვის არანაკლებ მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა XIX ს. 70-იან—80-იან წლებში ქვეყნის ჩრდილოეთით, სადაც თურქმენები, სარგებლობდნენ რა ათთაბადის გუბერნატორებისა და მათი რაზმების სისუსტითა და უმოქმედობით, თავს ესხ-

⁴³ В. В. Трубейков, Бахтары., с. 39.

⁴⁴ АВПР, д. 3871, л. 91 (დამოწმებულია წიგნიდან: В. В. Трубейков, Бахтары., с. 44).

მოდნენ ირანის სოფლების ბინადარ მოსახლეობას, ატყვევებდნენ მათ და იტაცებდნენ საქონელს.

ირანში ევროპის ქვეყნებისა და რუსეთის კოლონიური ექსპანსია, ირანის საშინაო საქმეებში მათი უხეში ჩარევა და, როგორც მისი ლოგიკური შედეგი — ქვეყნის ნახევრად კოლონიური მდგომარეობა — უნდა მივიჩნიოთ იმის უმთავრეს მიზეზად, რომ XIX — XX საუკუნეთა მიჯნაზე ირანული ტომები გვევლინებიან არა როგორც ირანელ ხელისუფალთა მიერ შევიწროებული ეთნიკური ჯგუფები, არამედ როგორც სერიოზული ძალა, რომელიც არა მართლ დიდ უსიამოვნებას აყენებდა ცენტრალურ ხელისუფლებას მოულოდნელი თავდასხმებითა და გზებზე ყაჩაღობით, არამედ აქტიურ როლს ასრულებს ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. რასაკვირველია, ერთ-ერთი მიზეზი ყაჩაღ მბრძანებელთა და მათი სახელმწიფო აპარატის უსუსურობაში უნდა ვეძიოთ, მაგრამ უპირველესი მიზეზი მაინც უცხოელთა, პირველ რიგში ინგლისისა და ნეფის რუსეთის, კოლონიური ექსპანსია იყო.

ტომების როლი ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში განსაკუთრებით თვალნათლივ გამოვლინდა ირანის 1905—1911 წწ. რევოლუციის პერიოდში. პირველ რიგში ეს ითქმის ბახთიარებსა და თურქმენებს.

ირანის 1905—1911 წწ. რევოლუციაში ბახთიარებისა და თურქმენების მონაწილეობის ზაკითხი საკმაოდ ვრცლად აქვთ განხილული მ. ივანოვს, ვ. ტრუბეცკოისა და ბ.-რ. ლოგაშოვას⁴⁵. ორივე სიტყვით შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ორივე ამ ტომობრივი გაერთიანების პოზიციაში ირანის რევოლუციის მიმართ ძირითადად და არსებითად აისახა უცხო ძალთა (ინგლისის იმპერიალიზმისა და რუსეთის ცარიზმის) ურთიერთდაპირისპირება ირანში თავიანთი პოზიციების შემდგომი განმტკიცების მიზნით. ნებისთი უნებლიეთ, თურქმენები გამოვიდნენ ირანში მეფის რუსეთის ინტერესების დამცველების, მათი პოლიტიკის გამტარებლის როლში, ხოლო ბახთიარები — როგორც ინგლისის იმპერიალიზმის დასაყრდენი ძალა და მისი მოკავშირეები. ასეთი მოსაზრების გამოთქმის უფლებას გვაძლევს ფაქტები.

როგორი იყო კონკრეტულად თურქმენთა პოზიცია?

⁴⁵ М. С. Иванов, Иранская революция 1905—1911 гг. М., 1957; В. В. Трубецкой, Бахтиары (оседло-кочевые племена Ирана), М., 1966; Б.-Р. Логашова, დასახ. ნაშრომი.

1909 წლის ივლისში რევოლუციური სიტუაციის უკიდურესად გამწვავების პერიოდში ტახტიდან ჩამოგდებული მოჰამედ ალი-შაჰი, რომელიც მეფის რუსეთის ძლიერი გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა, იძულებული შეიქნა მაზღვარგარეთ (დასავლეთ ევროპაში) წასულიყო თითქოსდა სამეურნალოდ. შაჰის მიწვევით უცხოეთში მას ეახლა ჯაფარბაელი თურქმენების ორი უხუცესი, რომელთაც დაბრუნებისას უამრავი ფული ჩამოიტანეს თანამეტომეებისათვის დასარიგებლად, რათა მათ მხარი დაეკირათ მოჰამედ ალი-შაჰისათვის მისი დაბრუნებისა და კონტრრევოლუციური გადატრიალების მოხდენის ცდისას⁴⁶.

1911 წლის მაისში თურქმენეთის ველზე ჩამოვიდა მოჰამედ ალი-შაჰის წარმომადგენელი, რომელმაც სხვადასხვა თურქმენული გვარების წარმომადგენლებთან მოთათბირების შემდეგ დაიწყო ისინი შეედგინათ მოჰამედ ალი-შაჰის დაბრუნების მოთხოვნის პერიკლია⁴⁷. იმავე წლის ივლისში თურქმენთა რაზმმა სარდარ არშადის (არშად-ოდ-დოულეს) მეთაურობით დაიკავა ათარბადი, სადაც მეორე დღესვე ჩამოვიდა ევროპიდან რუსეთის გზით გუშუმ-ოეფეში სხვისი პასპორტით გადმომსხდარი მოჰამედ ალი-შაჰი⁴⁸. ხოლო ორი თვის შემდეგ თურქმენთა გაერთიანებული რაზმები იმავე სარდარ არშადის მეთაურობით დაიძრნენ თეირანის დასალაშქრად, მაგრამ ვერამინის მახლობლად დამარცხებულ იქნენ მთავრობის ჯარების მიერ⁴⁹. მოჰამედ ალი-შაჰის გეგმები ჩაიფუშა. თუ გამოვალთ იმ ფაქტებიდან, რომ მეფის რუსეთი თანაგრძნობით ეკიდებოდა მოჰამედ ალი-შაჰის მისწრაფებებს, ხოლო თეირანის სამხედრო გუბერნატორმა, კახაკთა ბრიგადის მეთაურმა პოლკოვნიკმა ლიახოვმა მექლისის დაბომბვით ყველაზე გადამწყვეტი როლი შეასრულა.

⁴⁶ Б.—Р. Логашова, დასახ. ნაშრ., გვ. 121.

⁴⁷ იქვე, გვ. 122.

⁴⁸ იქვე, გვ. 122—123. თურქმენების მეორე დაკავებულ ქალაქში მოჰამედ ალი-შაჰის ჩამოსვლა იმაზე მიუთითებს, რომ ისინი თანაუგრძნობდნენ მას და, გამასაღამე, გამოდიოდნენ რევოლუციის წინააღმდეგ. მართალია, თურქმენთა ძირითადი მასშორის იყო პოლიტიკისაგან და მას ნაკლებად აინტერესებდა, თუ ვინ აღმოჩნდებოდა ქვეყნის სათავეში—რევოლუციური მთავრობა თუ მონარქი, მაგრამ ნებით თუ უნებლიეთ, მაინც აღმოჩნდა რევოლუციის მოწინააღმდეგეთა პირველ რიგებში (იხ. Cottam, დასახ. ნაშრ., გვ. 53, 77, 172; Корсун, Персия... стр. 40; А. М. Матвеев, დასახ. ნაშრ., გვ. 23), რაშიც დიდი როლი შეასრულა მათმა ტომობრივმა ზედაფენამ, რომელიც ჩაუდგა კიდევ სათავეში ანტიკონსტიტუციურ მოძრაობას.

⁴⁹ Б.—Р. Логашова, დასახ. ნაშრ., გვ. 124.

1908 წლის კანტარევილი-გადატრიალებაში, სრული საფუძველი გვაქვს მეფის რუსეთის „მოკავშირედ“ მივიჩნიოთ მოპამედ ალი-შაჰის მხარდამჭერი თურქმენები, მიუხედავად იმისა, თუ როგორი იყო მათ მიერ გადადგმული ნაბიჯის ნამდვილი მიზეზი.

შაჰისადმი თურქმენების მხარდაჭერის მრავალ მიზეზთაგან ერთ-ერთი იმაში უნდა ვეძიოთ, რომ ჯერ კიდევ სპარსეთიდან გაქცევამდე, 1908 წ. შაჰმა ნება დართო მათ ეძარცვათ ათრაბადის ოლქისა და გორგანის ველის მოსაზღვრე სოფლები, რომლებიც ენჯუმენის (რევოლუციური თვითმმართველობის ორგანო) წევრებსა და სხვა წვრილ მიწათმფლობელებს ეკუთვნოდათ⁵⁰. როგორც თეირანში რუსეთის დროებითი საქმეთა რწმუნებულის სახელზე რუსეთის ასთრაბადელი კონსულის ბ. დოლგოპოლოვის მოხსენებით ბარათიდან ჩანს, თურქმენები მოხარული იყვნენ ესარგებლათ ბედნიერი შემთხვევით, მით უმეტეს, რომ ამ შემთხვევაში ეძარცველობას კანონიერი ფორმა ეძლეოდა შაჰისადმი დახმარების სახით⁵¹.

გარდა ძარცვაზე ნებართვისა, თურქმენები უშუალოდ შაჰისაგან გარკვეულ დამატებით საზღაურსაც მოელოდნენ. ეს ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ, როცა თურქმენთა პირველი რაზმი შაჰრუდი-ჩაკენ გაემართა შაჰისათვის დახმარების გასაწევად, მათი უმეტესობა კინალამ უკან გაბრუნდა როცა შეიტყვეს, რომ შაჰი მათ დღურად გადაუხდიდა არაუმეტეს ხუთი ყრანისა⁵².

რევოლუციისადმი თურქმენთა ლალატის ერთ-ერთ მიზეზად ისიც შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ თურქმენები განაწყენებულნი იყვნენ რევოლუციის ხელმძღვანელებზე, რადგან მათ, თურქმენების სიტყვით, არ დაუშვეს (არ აირჩიეს) მეჯლისში მათი წარმომადგენლები და რომ თურქმენები მათ მიაჩნიათ უფრო დაბალ ხალხად⁵³.

თუ თურქმენების პოზიციაში ირანის 1905—1911 წწ. რევოლუციის პერიოდში გარკვეული ერთსულოვნება იგრძნობოდა, ამას ვერ ვიტყვით ბახთიარების მიმართ. ვ. ტრუბეცკოის საკმაოდ დამაჯერებლად აქვს ნაჩვენები სრული უსაფუძვლოება ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის მტკიცებისა, თითქოს ბახთიარები იბრძოდნენ

⁵⁰ АВПР, ф. «Персидский стол», 1908—11, д. 867, л. 32, 32об.

⁵¹ იქვე.

⁵² АВПР, ф. «Персидский стол», 1911—1917, оп. 489. д. 240, л. 30 об.

⁵³ АВПР, ф. «Персидский стол», 1908, д. 863, л. 38 об. დაწვრილებით თურქმენების პოზიციის შესახებ ირანის 1905-1911 წწ. რევოლუციაში იხ. А. М. Матвеев, დასახ. ნაშრომი.

„რევოლუციის გადასარჩენად“, თუმცა იქვე შენიშნავს, რომ მათ ზოზიციანში სრული გარკვეულობა არ იგრძნობოდა, რომ ის-ნი ორ-პირულ პოლიტიკას ატარებდნენ⁵⁴.

მეთი შენიშვნა არ მიგვაჩნია სავსებით მართებულად. იგი გარკვეულ დაზუსტებას მოითხოვს იმ აზრით, რომ ბახთიარები არ უნდა წარმოვიდგინოთ როგორც ერთი მთლიანი, ერთიანი აზრით გამსჭვალული მასა, რომელიც ხან ერთ პოლიტიკას მისდევს, ხან მეორეს, ან ერთდროულად სხვადასხვა პოზიციებზე დგას, არამედ როგორც ცალკეული ნაწილები (ვთქვათ ტომობრივი ზედაფენა და რიგითი თანამეტომეები) ერთი და იგივე ეთნიკური ჯგუფისა, რომლებიც სხვადასხვა პოზიციებზე იდგნენ და სხვადასხვა სოციალური თუ პოლიტიკური ძალების ინტერესებს გამოხატავდნენ. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ, როცა 1909 წლის 11 მაისს ბახთიარები სარდარ ასადის მეთაურობით დაიძრნენ ისფაჰანიდან თეირანისაკენ, შაჰმა ე. ტრუბეცკოისავე სიტყვით, მათ შესაჩერებლად გაგზავნა ბახთიარებისგანვე შედევნილა სამეფო რაზმი⁵⁵.

ძნელია დაბეჭივით ითქვას, რამ უყარნახა ბახთიარებს გამოსულიყვნენ რევოლუციის დამცველების როლში (თუ ფაქტებიდან გამოვალთ „როლში“ და არა ნამდვილად), რა იყო ამის ნამდვილი მიზეზი. სავარაუდო ბლომდაა: შურისძიება 1882 წ. ისფაჰანის გუბერნატორის ზილი სულტანის მიერ ბახთიართა ძალზე პოპულარული ილხანის, ბახთიართა ნაპოლეონად წოდებულის⁵⁶ პოსეან ყული-ხანის ვერაგულად მოკვლის, როგორც სტუმარმასპინძლობის წმინდა კანონის ხელყოფის, გამო⁵⁷, წამქეზებლური მოქმედე-

⁵⁴ В. В. Трубецкой, Бахтиары..., с. 49.

⁵⁵ В. В. Трубецкой, Бахтиары..., с. 53.

⁵⁶ ЦГВИА, ф. 76, оп., I, д. 395, л. 114.

⁵⁷ ბახთიართა ილხანის პოსეან ყული-ხანის მოკვლის მიზეზი ნათელი გახდება, თუ გავითვალისწინებთ ერთი რუსი ოფიცრის დაკვირვებას, რამაც იგი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ტომობრივი ლაშქარი უფრო მეტ საშიშროებას თვით ირანის მთავრობისათვის წარმოადგენდა, ვიდრე რომელიმე უცხოელი დამპყრობისათვის (ЦГВИА, ф. 76, оп. I, д. 252, л. 3). თქმა არ უნდა, დასკვნა ძალზე კატეგორიულია, მაგრამ კვშმარტებასთან ახლოსაა. სწორედ ილხანის ძლიერების წინაშე შიში გახდა მისი თავიდან მოშორების მიზეზი.

პოსეან ყული-ხანამდე ბახთიარები იყოფოდნენ 3 ტომად, რომელთაც სათავეში ედგათ ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებელი და ერთმანეთის მიმართ მტრულად განწყობილი ბელადები. პოსეან ყული-ხანმა გააერთიანა ყველა ისინი, დაიმორჩილა და შექმნა პაიბოდი-მარტინის, მაქენზის კოლოფიანი და სხვა უახლესი სის-

ბა ინგლისელებისა, რომლებიც მოსარული იქნებოდნენ თუ თავიდან მოიშორებდნენ მეფის რუსეთის მონა-მორჩილ, მისი ძლიერ გავლენის ქვეშ მყოფ მოჰამედ ალი-შაჰს და არც იმის წინააღმდეგი იქნებოდნენ თუ ირანში ინგლისის კონსტიტუციური მონარქიის მსგავსი პოლიტიკური სისტემა დამყარდებოდა, სადაც შაჰის ძალაუფლება მინიმუმამდე იქნებოდა დაყვანილი⁵⁸, „ამღვრეულ წყალში თევზის დაჭერის“ ცდაც. ამ თვალსაზრისით საგულისხმოა თუნდაც ის ფაქტი, რომ ბახთიართა ფეოდალური ზედაფენა, აქტიურად გამოდიოდა რა კონსტიტუციის დაცვის ღონისძიებით, არ გამოირიცხავდა შესაძლებლობას, როგორც კი ხელსაყრელი მომენტი დადგებოდა, მთლიანად ჩაეგდო ხელში სახელმწიფო ძალაუფლება და სათავე დაედო ბახთიართა დინასტიისათვის. რომლის დამფუძნებლის როლზე პრეტენზიას აცხადებდა ბახთიართა ოპოზიციის მეთაური პაჯი ყული-ხან სარდარ ასადი⁵⁹.

ბახთიარებმა მართლაც რომ დიდი როლი შეასრულეს მოჰამედ ალი-შაჰის მონარქიული რეჟიმის წინააღმდეგ კონსტიტუციური ჯალეზის გამარჯვებაში. ეს უცილობელი ფაქტი დამტკიცებას

ტექნების შესახებით შეიარაღებული (ЦГВИА, ფ. 76, ოპ. I, დ. 242, ლ. 5) ერთიანი ილიერი ლაშქარი და შეუთვალა ნასერ-ედ-დინ-შაჰს: „40 ათასი მხედარი ყოველთვის მზადაა გამოცხადდეს თქვენი პირველი მოთხოვნისთანავე... საჭიროების შემთხვევაში ისინი მზად არიან თქვენ გემსახურონ“ (ЦГВИА, ფ. 76, ოპ. I, დ. 368, ლ. 30). წარმოდგინა რა საკუთარი არმიისა და მისი მხედართმთავრების უძლეურობა ბახთიართა ასეთი მრავალრიცხოვანი ლაშქრის წინაშე, შეშინებულ შაჰს მხოლოდ ის ელანდებოდა, რომ ჰოსეინ ყული-ხანი თავისი ლაშქრით სამეფო ტახტიდან მის ჩამოსაგდებად მოემართებოდა. ამიტომ, სასწრაფოდ აფრინა კაცი უფლისწულ ზილი სულთანთან, რათა მას თავიდან მოეშორებია ბახთიართა ძლევაშისი წინამძღოლი (იქვე). მახაც არ დააყოვნა და თავისი ხელით მოაშოო ისფაჰანში წვეულებაზე მიპატიებელი ჰოსეინ ყული-ხანი. ეს მოხდა 1882 წ. მაისში (ЦГВИА, ფ. 76, ოპ. I, დ. 242, ლ. 5).

⁵⁸ XX ს. 50-იანი წლების დამდეგს ინგლის-ირანის ნავთობკომპანიის ნაციონალიზაციის კურსის განხორციელებისათვის ბრძოლისას ირანის მაშინდელმა პრემიერ-მინისტრმა მოსადიყმა, შეეცადა რა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში ირანის შაჰის უფლებების შეზღუდვას, შემდეგი სიტყვებით მიმართა, მას: „თქვენო უდიდებულესო, რაც უფრო ნაკლები უფლებებით ისარგებლებთ, მით უფრო მეტი შანსი აქვებათ ძალაუფლების შესანარჩუნებლად“. მეჯლისის სხდომებზე გამოსვლისას მას არაერთხელ გაუსვაძს ხაზი, რომ „შაჰი უნდა მეფობდეს და არა მართავდეს“ (იხ. С. М. Алиев, Антиимпериалистическое и демократическое движение 1949—1953 гг.—Иран. Очерки новейшей истории. М., 1976, с. 187, 239). მაგრამ მოსადიყის ცდა წარუმატებელი აღმოჩნდა. დაწერილებით ამ საკითხზე იხ. ს. ალიევის მოხსენიებული ნაშრომი.

⁵⁹ P. Sykes, დასახ. ნაშრ., გვ. 418.

არ მოიხზოვს. მთავარი და არსებითი ამ შემთხვევაში ის არის. თუ რა ამოძრავებდათ ბახთიართა ხანებს, რატომ დადგა ბახთიართა დიდი უმრავლესობა კონსტიტუციონალისტთა მხარეს მონარქიის წინააღმდეგ და არა პირიქით. ხომ არ იყო მათი პოზიცია ნაკარ-ნახევი მისწრაფებით — რაც შეიძლება მეტად გამოეყენებათ რე-ვოლუციური სიტუაცია თავის სასარგებლოდ და ამ მიზნით მიმხრო-ბოდნენ ამ ძალებს, რომელთა გამარჯვებაში მათ ეჭვი არ ეპარე-ბოდათ. ასეთი ვარაუდის გარკვეული საფუძველი არსებობს.

აღწერს რა შექმნილ ვითარებას, ყაყმანად შენიშნავს. რომ ბახთიართა ხანებს შეეძლოთ ზურგი შეექციათ კონსტიტუციონა-ლისტებისათვის, მიეღწიათ მოჰამედ ალი-შაჰისაგან შეწყალე-ბისთვის⁶⁰, წასულიყვნენ მთებში და უმიშრად ეგრძნოთ თავი, ღაგრამ ნაციონალისტთა (მონარქიის მოწინააღმდეგეთა) უმრავლე-სობას არავითარი შიში არა ჰქონდა იმისა, რომ ტახტიდან გადაყე-ნებულს შაჰი გაიმარჯვებდა. ამიტომაც მის წინააღმდეგ საბრძოლ-ველად განწყევნენ⁶¹. ბახთიართა ხანებმა შორს გამიზნული მა-ჭინაციებითა და რევოლუციურ სიტუაციაში აქტიური ჩარევით საკ-მაოდ დიდი სარგებლობა ჰპოვეს. ბახთიარების მიერ თეირანის აღე-ბისთანავე მათმა წინამძღოლმა სარდარ ასადმა დაიკავა შანაგან საქ-ვეთა მინისტრის პოსტი⁶², შემდეგ კი პრემიერ-მინისტრიც გახდა. მთავრობის მეთაურის პოსტი დაიკავა ბახთიართა მეორე წინამძღო-ლმა ჰამსამ-ოს-სალტანემ. სხვა ბახთიართა ხანების გამგებლობაში გადავიდა ოთხი საგუბერნატორო⁶³, მათ შორის ისეთი დიდი მნი-შვნელობის, როგორიც იყო ისფაჰანი და ლურისტანი⁶⁴.

⁶⁰ 1895 წ. ამზოხების გამო, რაც გამოწვეული იყო ზილი სულტანის განზრახვით — რაც არ უნდა დაქდომოდა ხელში ჩაეგდო ბახთიარეთის გული — ჩაპარ მაჰალე, რისთვისაც ყოველგვარ ხრეებს მიმართავდა (ЦГВИА, ф. 76, оп. I, д., 368, л. 29 об., 30 об.).

⁶¹ K a z e m z a d e h, დასახ. ნაშრომში, გვ. 611.

⁶² რუსეთის კონსულის გოლუბინოვის ცნობით, მან ამ თანამდებობაზე სულ 10 თვე დაჰყო, რადგან მას აღუშვრდნენ ბახთიართა მიმართ მტრულად განწყობილი ყაყაულები, არაბები და ქურთები (იხ. Доклад бывшего царского консула Го-лубинова о Бахтиарии и бахтиарах. ... л. 319). მოგვიანებით, 1924 წ., ლეჟე რეზა-ხანის კაზინეტში, მას ფოსტატელეგრაფის მინისტრის თანამდებობა ეკავა, ხოლო მისი შვილები სარდარ-ე ჯანგ და სარდარ-ე ასად II რეზა-ხანის ერთგულ მომხრეებად ითვლებოდნენ, ვიდრე ამ უკანასკნელმა ხელი არ მიჰყო ქვეყნის გაერთიანებას (V i n c e n t S h e a n, The new Persia. New-York—London, 1927, p. p. 44—45).

⁶³ B a l f o u r, დასახ. ნაშრ., გვ. 28.

⁶⁴ A r n o l d W i l s o n, South-west Persia. p. 226.

ჰიუხედავად იმისა, რომ ბახთიარები შორს იყვნენ კონსტიტუციური იდეებისაგან, ირანის რევოლუციაში მათ, საერთო ჯამში, მაინც დადებითი როლი შეასრულეს. საკმარისია იმ ფაქტის აღნიშვნა, რომ ბახთიართა მიერ რევოლუციური ლოზუნგებით ისლამის დაკავებამ უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა და ძალები შემატა კონსტიტუციის მომხრეებს მთელ ირანში. ბახთიართა ილხანის სახელზე მრავლად მოდიოდა მისალოცი დეპეშები არა მარტო ირანის ქალაქების რევოლუციური ენჯუმენებიდან, თურქეთიდანაც კი⁶⁵.

⁶⁵ В. В. Трубецкой, Бахтиары... с. 51.

ხუზისტანის არაბული ბოშების ისტორიიდან

ხუზისტანი რომ ირანის მამა-პაპური ტერიტორიაა და იგი უძველეს ხანაშიც მოიხსენიებოდა როგორც ირანის ერთ-ერთი ოლქი, ამის დასადასტურებლად თანამედროვე ირანელი მკვლევარი ნოუბახთი იმოწმებს ძველ ისტორიულ წყაროებს, რომლებიც იძლევიან შესაძლებლობას დავადგინოთ ხუზისტანის ეტიმოლოგია, დარიოსის მიერ აგებული პირველი ქალაქი იმდენად ლამაზი ყოფილა, რომ მისთვის „შუშ“ ანუ „ხუბ“ (კარგი) დაურქმევიათ. მოგვიანებით მის მახლობლად კიდევ ერთი ქალაქი ააგეს და მას „შუშთარ“ ანუ „ხუბთარ“ (უფრო კარგი) უწოდეს და ეს სახელი თანდათანობით რამდენიმე დასახლებული პუნქტის მომცველ მთელ რეგიონზე გაავრცელეს; მომდევნო ხანებში იმ ადგილს მთლიანად „ხუბესთანს“ უწოდებდნენ. ნოუბახთი დაასკვნის, რომ დღევანდელ ხუზისტანს სწორედ ფალაური ხუბესთანი უდევს საფუძვლად¹. ხუზისტანის უძველეს ხანაში ირანის კუთვნილებაზე მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ ამ პროვინციის ისტორიული მნიშვნელობის მრავალი ქალაქი აიგო არა უგვიანეს სასანიანთა ეპოქისა. კერძოდ, დიზფული აგო შაპურმა, ჰაეიზე — არდაშირმა, ხოლო რამჰორმოზი — არდაშირ პაპაკანმა².

ხაზალი უკანასკნელი და ერთ-ერთი ყველაზე ძლიევამოსილი და გავლენიანი შეიხი იყო ქააბის არაბული ტომისა, რომელიც XVI ს. დასასრულს ერაყიდან თურქ-ოსმალებმა ხუზისტანს გადაასახლეს³.

¹ نویخت ، شاهنشاه پهلوی. قسمت اول، (بدون محل و تاریخ)،

ص. ۷۳—۷۴

² იქვე. გვ. გვ. 158. 168.

³ میریان ، جغرافیای تاریخی سرزمین خوزستان ، تهران ، ص. ۱۳۱

ამჟამად ქასრაიე შის მიერ ჩატარებული კვლევა-ძიების საფუძველზე ამტკიცებს, რომ ქააბის ტომის ხალხი ხუზისტანს მოვიდა ჯერ კიდევ შამ აბას პირველის მმართვე-

ხუზისთანში არაბების გადასახლებას ხსნიან ორი მიზეზით: ერთი მხრივ იმიტ, რომ ისუნიტი თურქები ვერ იტანდნენ შიიტ ქააბიანებს, ხოლო მეორეს მხრივ — ეს უკანასკნელი ვერ შეეწყვნენ სხვა არაბულ ტომებს.

არაბებში ქააბის სახელის ბევრი ტომია. ქააბის ის ტომი, რომლის შესახებაცაა საუბარი, ცნობილია, როგორც ბენი ხაფა-ჯაჰის⁴ დიდი ტომის ნაწილი. ამ მოდგმის ხალხი ისლამის წარმოშობამდე მრავალი წლის წინ არაბეთიდან ერასს გაემართა და ბაღდადა და ბასრას შორის დაბინავდა⁵.

ხუზისთანელ არაბებს, კერძოდ ქააბის ტომის ხალხს, თითქმის ოთხი საუკუნის მანძილზე სამსახურიც გაუწევიათ ირანელი მბრძანებლებისათვის (რასაკვირველია, იბულებით და არა ნებაყოფლობით) და არაერთხელ უღალატნიათ კიდევ ქვეყნისათვის, რომელმაც ისინი შეიფარა. როგორც აჰმად ქასრაღი გვამცნობს, ჰავიზეს ვალის ნასერ ბენ ჰამიდანის მუხანათობამ ბევრად გაუადვილა ავღანებს ოდესღაც დაუძლეველი სეფიანთა სახელმწიფოს დამორჩილება. მალქოლმისა და ევროპელი მოგზაურების ცნობებზე დაყრდნობით, აჰმად ქასრაღი დამაჩერებლად ნათელყოფს თუ როგორ უღალატა ჰავიზეს ვალიმ განსაცდელის ქამს სეფიანთა უკანასკნელ მბრძანებელს შაჰ სოლთან ჰოსეინს, რომელიც ძალიან ენდობოდა მას და არაფერს აკეთებდა მისი რჩევის გარეშე. ჯერ იყო და 5000 მხედრით ქერმანს წარგზავნილმა სიმბდალე გამოიჩინა და ისფაჰანისკენ დაძრულ ავღანთა ლაშქართან შეტაკებას თავი აარიდა და სამარცხვინოდ გაქცა. ხოლო როცა ვეზირმა მოჰამედ ყული-ხანმა შაჰ სოლთან ჰოსეინს ავღანებთან პირდაპირი შეტაკებისაგან თავის არიდება, ისფაჰანის უბრძოლველად დატოვება და ჯარის სხვა ადგილას შეგროვება ურჩია, ჰავიზეს ვალიმ დემაგოგიურად განაცხადა: „შაჰის მიერ ისფაჰანის დატოვება სხვა არაფერია, თუ არა გაქცევა მომხდური

ბლობის პირველ ხანებში, როცა ბასრის გამგებელი აფრასიაბ ფაშდირი იყო (احمد كسروی، تاریخ بنیاد ساله خوزستان تهران، ۱۳۳۰، ص. ۱۶۲) თუმცა არ უარყოფს, რომ ქააბიანთა სახელი პირველად ფარსის ისტორიებში ნადირ-შაჰის დროს გვხვდება (იქვე, გვ. 170).

⁴ სახელი ხაფა-ჯაჰი, რაც სპარსულად ქურდის, ყაჩაღის მნიშვნელობით იხმარება. არაბთა ერთი მოდგმის ხალხს სწორედ იმიტომ ეწოდა, რომ ისინი საგზაო მეკობრეობით ცხოვრობდნენ და თავს ესხმოდნენ წმინდა ადგილებისაკენ მიმავალთ.

اسروی احمد، داسახ. ნაშრ., გვ. 161.

⁵ იქვე.

მტრისაგანო“. ბოლოს, როცა ავღანებმა გარშემორტყმულ ისტაჰანელებს ვერაფერი მოუხერხეს და იძულებული გახდნენ ჯულფელი⁶ სომხების მეშვეობით ზავი შეეთავაზებინათ, ხოლო გარშემორტყმულ ისტაჰანელებს უკვე სურსათი შემოეღოდათ და მდგომარეობიდან არავითარი გამოსავალი არ ჩანდა, შაჰის მიერ ავღანებთან სამშვიდობო მოლაპარაკებისათვის გაგზავნილმა ჰავიზეს ეალიმ ყველაფერი იღონა ზავის ჩასაწლეად, თვითონ კი ავღანებს მეგობრობა შესთავაზა⁷.

ირანელ მბრძანებელთაგან ნადირ-შაჰი იყო პირველი, რომელიც სასტიკად გაუსწორდა აჯანყებულ და ძარცვა-გლეჯაზე გადასულ ქააბიანებს. მათ ძნელი დღე დაუდგათ და იძულებული გახდნენ თავშესაფარი ეთხოვათ. სწორედ ამ დროიდან მიიღეს მათ ირანის ქვეშევრდომობა⁸. მაგრამ როგორც კი გავრცელდა ხმა ნადირ-შაჰის მოკვლის შესახებ, ქააბიანებმა მაშინვე წამოყვეს თავი. გაემართნენ ღურაყისაკენ (ფელაპიესაკენ), საითკენაც დიდ ბანია მიჰყვოდა მკონდათ მზერა, განდევნეს იქ მცხოვრები აფშარები და თვითონ დაიდევს ბინა. ამ დროს მათი წინამძღოლები იყვნენ სალმანი და მისი ძმა ომანი⁹.

სალმანმა ხელი მიჰყო აღმშენებლობით საქმიანობას და მისი მეურვეობის ქვეშ მყოფ მიწაზე მშვიდობა დაამყარა. ხუზისტანის სხვა ნაწილში (ჰავიზეში, შუშთარსა და დიზფულში) კი ამ დროს არ წყდებოდა შფოთი და უწყესრიგობა. რასაც შედეგად მოჰყვა იქ ქერიმ-ხან ზენდის გალაშქრება. შექმნილ ვითარებაში სალმანმა საკმაო გონიერება გამოიჩინა — ქერიმ-ხანს სრული მორჩილება გამოუცხადა და მფარველობა სთხოვა. სამაგიეროდ სიტყვა მისცა, რომ მისი მონა-მორჩილი იქნებოდა და ყოველწლიურად გადაიხდიდა ხარკს¹⁰.

სალმანის მიერ ქერიმ-ხან ზენდისაგან მფარველობის თხოვნა არ იყო შემთხვევითი — მას სურდა გარანტირებული ყოფილიყო მისი მოქიშვე სხვა არაბი შეიხებისა და მრავალრიცხოვანი მემბოხე გვარების მხრივ ხელყოფისაგან.

შფოთიანობა. რაც ხუზისტანში ალა მაჰმად-ხანის მბრძანებლო-

⁶ მხედველობაშია ისტაჰანის სომხებით დასახლებული უბანი.

⁷ احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 118, 120, 126.

⁸ احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 170.

⁹ იქვე, გვ. 172.

¹⁰ იქვე, გვ. 184.

ბის ხანაშიც გრძელდებოდა, ირანის ტახტზე ფათალი-შაჰის ასვლის შემდეგ თანდათანობით: ღაცრა და ქვეყნის ამ რეგიონში მშვიდობა დაისადგურა. ამ პერიოდში ხუზისტანი ორ ნაწილად გაიყო: მისი ჩრდილოეთი ნაწილი (შუშთარი, დიზფული და ჰავიზე) ქერმან-შაჰის პროვინციას მიეკუთვნა და მოჰამად ალი მირზა დოულათ-შაჰს გადაეცა. ხოლო სამხრეთი ნაწილი — ფარსის პროვინცია (რამ-პორმოზი, ფელაჰიე და ჰენდეგანი) დოულათ-შაჰის ვაჟს პოსიენ ალი მირზას გადაეცა¹¹.

ქაბის ტომის არაბების ერაყიდან ხუზისტანს გადმოსასვლების შემდეგ არაბთა რამდენიმე ცენტრი აღმოცენდა საკუთარი შეიხებით: წლების განმავლობაში, როგორც ზემოთ დავინახეთ, თანდათანობით ყველაზე მეტ ძლიერებას მიაღწიეს ფელაჰიეში დამკვიდრებულმა არაბებმა, რომელთა შეიხებს, სალმანიდან მოყოლებული ალვანის, მოჰამადის, ლეისის, აბდოლას, მობადერისა და სამერის ჩათვლით, დიდი ხნის განმავლობაში ჰარველობა არ დაუთმიათ სხვა შეიხებისათვის. ასე გრძელდებოდა მანამდე, ვიდრე 1841—1842 წწ. შაჰის მიერ გაგზავნილმა ლაშქარმა მანუჩეხრ-ხან მოთამაშ-ოდ-დოულეს წინამძღოლობით საბოლოოდ არ დაიმორჩილა ხუზისტანი და აქჟლა იქაური შეიხები ყოველწლიურად ეხადათ მალიათი. სამერის შემდეგ მისი მომდევნო ფელაჰიელი შეიხები ლეფთე. ჯაფარ-ხანი, რაჰმე და აბდოლა ჯერ კიდევ (ცვლავინდებურად) უშუალოდ ემორჩილებოდნენ ირანის ცენტრალურ ხელისუფლებას, მაგრამ მას შემდეგ, რაც მოჰამერეს (დღევანდელი ხორემშეჰრი) შეიხმა ხაზალ-ხანმა 1898—1899 წწ. თვით აიღო ირანის ხელისუფლებისაგან ფელაჰიეში მალიათის აკრების უფლება და თავისი კაცი დანიშნა ფელაჰიეში ქაბიანთა გამგებლად, „შეიხთა შეიხების“ გვარი, როგორც ფელაჰელ შეიხებს უწოდებდნენ, საბოლოოდ გაქრა ხუზისტანის პოლიტიკური სარბიელიდან¹².

ვინ იყო შეიხ ხაზალი, როგორ მოახერხა მან ისეთი აღზევება, რომ არაფრად აგდებდა ქვეყნის ცენტრალურ ხელისუფლებასაც კი?

მოთამაშ-ოდ-დოულეს მიერ ხუზისტანის დალაშქვრის შემდეგ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იქ შაჰის ხელისუფლება განმტკიცდა და არავის უფიქრია ურჩობა. მაგრამ მოჰამედ-შაჰის სიკვდილისთანავე, თავი წამოყო მოჰამერეს მაშინდელმა შეიხმა პადადმა, იგი არაბთა ერთი ჯგუფით შუშთარს მოვიდა და მას შემდეგ, რაც ციხე-

¹¹ احمد كروي, დასახ. ნაშრ., გვ. 189, 193.

¹² იქვე, გვ. 222.

სიმაგრე სალასალში გამაგრდა, თავი შაჰად გამოაცხადა (ცხადია ხუზისტანის და არა ირანის) და მოსახლეობისაგან მალიათის გადახდა მოითხოვია¹³.

მას სხვა არაბი შეიხებიც შეუერთდნენ. მართალია, ჯერ ნასერ-ედ-დინ-შაჰის მიერ ლურისთანისა და ხუზისტანის გამგებლად გაგზავნილმა (მისმა ბიძამ) არდაშირ მირზამ 1849—1850 წწ., ხოლო ცოტა მოგვიანებით სოლეიმან-ხანმა დალაშქრეს რამპორმოზი და ფელაჰიე, შეიპყრეს ამხედრებული შეიხები. მათ შორის პადადი, პაქემი და ჯაბარი და ბორკილგაყრილი თეირანს გაგზავნეს¹⁴, მაგრამ ერთი წლის შემდეგ, როცა ლურისთანისა და ხუზისტანის გამგებლად ნასერ-ედ-დინ-შაჰმა თავისი მეორე ბიძა — ხანლარ მირზა პაშმათ-ოდ-დოულე გაგზავნა, ხუზისტანში არაბთა ახალი გვარი დაწინაურდა, რომელმაც თავის ხელში აიღო მთელი საქმეები. ეს იყო მოჰამარეს შეიხების გვარი, რომელსაც საფუძველი დაუდო ვინმე პაქ იუსეფის შვილმა პაქ ჯაბარმა¹⁵.

პაქ ჯაბარი სხვა არაბ შეიხებზე უფრო წინდახედული აღმოჩნდა. 1850—1851 წწ. როცა ხანლარ-მირზა ახალი დანიშნული იყო ხუზისტანის გამგებლად, მოჰამერეში მთავრობის ჯარის გამოჩენამ არაბთა უკმაყოფილება გამოიწვია და ისინი ამხედრდნენ. პაქ ჯაბარმა სწორად შეაფასა სიტუაცია და, დარწმუნდა რა თავის თანამოქმეთა გარდუეალ დამარცხებაში, მთავრობას მიემხრო. ამბოხებულთა ორი მესამედი ამოწყვიტა. დანარჩენები ციხესიმაგრეებიდან განდევნა და მთავრობის ერთგული კაცის სახელი დაიმსახურა¹⁶.

პაქ ჯაბარმა ირანელ ხელისუფალთა გული კიდევ ერთხელ მოიგო, როცა 1855 — 1856 წწ. ნასერ-ედ-დინ-შაჰის ლაშქრის მიერ პერათის ალყის საპასუხოდ ინგლისელთა სამხედრო გემები სპარსეთის ყურეს მიაღწენ¹⁷. ქალაქი ბუშეჰრი (ბუშირი) და მისი შემოგარენი ინგლისელთა ხელში აღმოჩნდა. ხუზისტანის იმდროინდელმა გამგებელმა ხანლარ მირზამ ქუდზე კაცი გამოაცხადა და თავის შეი-

¹³ احمد كسروی، داسახ. ნაშრ., გვ. 223.

¹⁴ იქვე, გვ. 225.

¹⁵ იქვე, გვ. 227.

¹⁶ იქვე, გვ. 228.

¹⁷ როგორც კი სოლთან მორად მირზამ ნასერ-ედ-დინ შაჰის ფირმანით სის-ხლისმღვრელი ბრძოლების შემდეგ პერათი დაიკავა, ინგლისელებმა ირანის ლაშქრის ეს წარმატება ინდოეთში თავიანთი ბატონობისათვის საფრთხელ მიიჩნიეს და მაშინვე გადმოსხეს ჯარი სპარსეთის ყურის სანაპიროზე და ხუზისტანში.

ლთან — ხუზისთანის მომავალ გამგებელ იბრაჰიმ მირზასთან ერთად სოჰამერეში მივიდა ჯარის შესაკრებად¹⁸.

ირანის ლაშქარს შეიხ ჰაჯ ჯაბარი ჩაუდგა სათავეში და კარგა ხანს ებრძოლა ინგლისელებს¹⁹. ხანლარ მირზას ჯაზირათ-ულ-ხე-ზრში სიმაგრეები გააჩნდა, რომელთა დაცვა მან ჰაჯ ჯაბარ-ხანსა და მის შვილს პოლკოვნიკ მოჰამადს (შეიხ მოჰამადს) მიაწოდო. მართალია, ინგლისელებმა ადვილად დაამარცხეს ირანელთა ნაჩქარევად შეკოწიწებული ლაშქარი და ხელთ იგდეს აჰვაზი, მოჰამერე და მრავალი სხვა პუნქტი, მაგრამ, მიუხედავად ამისა. ირანისათვის ასეთ მძიმე დღეებში, ჭეყენის განსაცდელის ჟამს, ჰაჯ ჯაბარის თავდადება და ერთგულება სათანადოდ აღინიშნა. ჯერ იყო და თვით ხანლარ მირზამ მას უბოძა მირფანჯის ტიტული²⁰, ხოლო 1867 — 1868 წწ. ნასერ-ედ-დინ-შაჰის მიერ გაცემულ ფირმანში ჰაჯ ჯაბარი დიდი მადლობით იქნა მოხსენიებული და დაწინაურებული მირფანჯიდან პირველ სართიფამდე (ბრიგადის გენერალი, გენერალ-მაიორი)²¹. უფრო მოგვიანებით მას ებოძა ნოსრეთ-ოლ-მოლქის (სახელმწიფოს შემწეობა) ტიტული და დაინიშნა მოჰამერეს გუბერნატორად²². როგორც ჩანს, ჰაჯ ჯაბარ-ხანის სიკვდილამდე ირანელ ხელისუფალთათვის გაუმეღავენებელი დარჩა, რომ ბოლოს მან ირანს უღალატა და ინგლისელებს მიეყიდა²³.

1880 — 1881 წწ. შაჯ ჯაბარ-ხანის სიკვდილის შემდეგ მოჰამერეს შეიხის ადგილის დასაკავებლად ერთმანეთს დაუპირისპირდა მრავალი ორი ვაჟი: მოჰამადი და მაზალი. ნასერ-ედ-დინ-შაჰმა მოჰამადის მხარე დაიჭირა და მოჰამერეს გამგებლად (შეიხად) და სასაზღვრო დაცვის უფროსად იგი დანიშნა. მაგრამ ტომის ხალხს იგი არ სურდა და აიძულეს ბასრას წასულიყო. შაჰს ის-ღა დარჩენოდა

¹⁸ کسروی، احمد، داسახ. ნაშრ., გვ. 230.

¹⁹ دانشجو داسახ. ნაშრ., გვ. 54.

²⁰ کسروی، احمد، داسახ. ნაშრ., გვ. 236—237.

²¹ کسروی، احمد، داسახ. ნაშრ., გვ. 237.

²² Архив ИВАН СССР, Фонд востоковеда Анисимова, л. 3.

²³ ერთი ცნობით იგი ინგლისელებთან თანამშრომლობდა ჯერ კიდევ მაშინ, როცა ისინი ხუზისთანს გადმოსხდნენ და მისი წყალობით მოახერხეს აჰვაზისა და მოჰამერეს დაკავება—სწორედ ეს გახდა ირანის დამარცხების მიზეზი (Архив ИВАН СССР .. л. 3.). აჰმად ქასრაფი კი ფიქრობს, რომ ჰაჯ ჯაბარ-ხანმა ინგლისელებისავე მას შემდეგ იბრუნა პირი, რაც მოჰამერეში ინგლისელებთან სამარცხვინო დამარცხების შემდეგ ირანზე გული აიყარა (کسروی، احمد، داسახ. ნაშრ., გვ. 242).

მოპამერეს შეიხად მაზალი დაენიშნა და ხანის ტიტული მისთვის ებოძებინა²⁴. მაზალ-ხანს მემკვიდრეობით გადაეცა ნოსრეთ-ოლ-მო-ლქის ტიტული. ხუზისტანის გუბერნატორისაგან მას ყოველწლიურად ეძლეოდა ხალათი²⁵. მოგვიანებით მას დამატებით ებოძა მო-ეზ-ოს-სალტანეს (სახელმწიფოს მადიდებელი) ტიტული და ამირ-თუმანის (კორპუსის მეთაური) სამხედრო წოდება²⁶. მასვე მიეცა ყველა ტომისაგან (20 ათასამდე ოჯახი) მალიათის აკრებზე უფლება²⁷.

შეიხ ხაზალი — ხუზისტანის დამოუკიდებელი შაჰრთველი

ჰაჯ ჯაბარ-ხანს მოპამადისა და მაზალის გარდა კიდევ მრავალი შვილი ჰყავდა. სწორედ ერთ-ერთი მათგანის, უმცროსი ძმის ხაზალის მსხვერპლი გახდა შეიხ მაზალ-ხანი. როგორაც არ უნდა ყოფილყო განაწეუნებული შეიხ მაზალზე ხაზალ-ხანი, ის, რაც ამ უკანასკნელმა ჩაიდინა ძალაუფლების ხელში ჩაგდებას მიზნით, ენით არ აიწერება. შუა საუკუნეებში აღმოსავლეთის მრავალი ქვეყნის მბრძანებელთათვის დამახასიათებელი სინასტიკე მან მეოცე საუკუნეშიც გადმოიტანა.

1896 — 1897 წწ. თებერვლის დამდეგს ხაზალ-ხანი შეუეარდა სახლში ძმას — შეიხ მაზალ-ხანს და სიცოცხლეს გამოასალმა იგი ოჯახის 14 წევრთან ერთად. შემდეგ, ჯაბარის გვარიდან არავის რომ არ შეიძლებოდა მის წინააღმდეგ გამოსვლა, თოფის გავარვარებული ზუმბით თვალები ამოწვა ორ თავის ძმისშვილს. ხოლო ასეთ წამებას გადარჩენილი ერთ-ერთი ძმისშვილი — ჰანზალი მოწამლა²⁸. მის მსახვრალ ხელს ვერ გადაუტრია შეიხები ედრისი და მოყადამი²⁹.

მაზალ-ხანის მოკვლის შემდეგ ხაზალ-ხანი „შეიხ მოჰსენი“ (ქველმოქმედი შეიხი) გახდა და მოზაფარ-ედ-დინ-შაჰმა მაზალ-ხანის ყველა ტიტული და თანამდებობა, კერძოდ, მოპამერეს გამგებლობა

²⁴ احمد كسروی، داسახ. ნაშრ., გვ. 243.

²⁵ Архив ИВАН СССР., т. 3.

²⁶ احمد كسروی، داسახ. ნაშრ., გვ. 243. იხ. აგრეთვე, Архив ИВАН СССР., т. 3

²⁷ احمد كسروی، داسახ. ნაშრ., გვ. 245—246.

²⁸ Архив ИВАН СССР., т. 3—4.

²⁹ رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان، تهران، ۲۴۸۳، شاهنشاهی،

და სასაზღვრო დაცვის უფროსობა. აგრეთვე მოეზ-ოს-სალტანესა და ამირ-თუმანის ტიტულები შეიხ ხაზალს გადასცა³⁰. გაზეთი „ნირ ისტ“ 1924 წ. 20 დეკემბრის ნომერში იტყობინებოდა, რომ ირანის საგარეო საქმეთა სამინისტროს ერთმა ძალზე ენერგიულმა და დაინტერესებულმა მოხელემ 1923 წ. აგვისტოში თეირანში აღმოაჩინა დოკუმენტი—მოზაფარ-ედ-დინ-შაჰის ფირმანი, რომლის თანახმადაც გაუქმებული იყო ყველა ის უფლება და პრივილეგია, რაც შეიხ ხაზალს ჰქონდა ნაწყალობევი და რითაც იგი სარგებლობდა³¹.

ისარგებლა რა ინგლისელთა მხარდაპირით, აგრეთვე ირანელ ხელისუფალთა წაყრუებითა და მათი სრული უძლეურებით, რაც გამოწვეული იყო ქვეყნის ნახევრად კოლონიური მდგომარეობით, შეიხ ხაზალ-ხანმა თანდათანობით შიდა წინააღმდეგობას, როგორც ეკონომიკური. იაე პოლიტიკური თვალსაზრისით, რომ გახდა ხუზისტანის ფაქტიური ბატონ-პატრონი და სრულუფლებიანი დამოუკიდებელი მმართველი.

გზას სრული დამოუკიდებლობისაკენ შეიხ ხაზალი დიდი მოხერხებით იკაფავდა. მან მოახერხა მიეღო ირანის მთავრობისაგან რევოლუციის წლებში, როცა ყაჯარ მბრძანებლებს ხუზისტანისათვის არ ეცალათ, ნებართვა — თვითონ აეკრიბა მალიათი იმ ტომებში, სადაც აკრებილ გადასახადს მათი შეიხები თვითვე ითვისებდნენ: შემდეგ ხელი მიჰყო სხვადასხვა ტომებში მისთვის არასასურველი ბელადების გადაყენება-დაპატიმრებას და მათ ადგილზე თავისი ნათესავების დასმას³². ბოლოს კი შეუდგა ფარული შეთანხმებების დადებას ინგლისელებთან და სხვა მსხვილი ტომების ბელადებთან.

ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატარების წინა პერიოდში შეიხ ხაზალი ფაქტიურად ფლობდა შეტ-ელ-არაბის მარცხენა სანაპიროს და უშიშრად ბატონობდა მდინარე ქარუნისპირა ვრცელ ტერიტორიაზე აპეზიდან მოჰამერემდე³³. შეიხ ხაზალის განკარგულებაში იყო თითქმის მთელი ხუზისტანი, გარდა რამდენიმე ქალაქისა,

³⁰ اسفندیاری فتح الله نوری، رستاخیز ایران، مدارک مقالات و نگارشات خارجی ۱۲۹۹—۱۳۲۳، تهران، ۱۳۳۵، ص. ۱۱۴.

³¹ اسفندیاری فتح الله نوری، رستاخیز ایران، مدارک مقالات و نگارشات خارجی ۱۲۹۹—۱۳۲۳، تهران، ۱۳۳۵، ص. ۱۱۴.

³² اسفندیاری فتح الله نوری، رستاخیز ایران، مدارک مقالات و نگارشات خارجی ۱۲۹۹—۱۳۲۳، تهران، ۱۳۳۵، ص. ۱۱۴.

³³ Herbert Meizig, Resa Schah. Der Aufstieg Irans und die Grossmächte. Stuttgart, Berlin, Leipzig, 1935, S. 78—79.

მათ შორის დიზფულისა, შუშთარისა³⁴ და რამპორმოზისა³⁵; ხორე-მშეპრსა და ნასერიეში შექმნა თავისთვის რეზიდენციები³⁶. აბადა-ნის, მოჰამერეს, ფალაჰეს, ჰაიზეს, აჰვანის მმართველობა, ყველა არაბული ტომებისა და ხუზისტანში მცხოვრები ლურების მე-თაურობა შეიხ ხაზალს ჰქონდა დაეისრებული და მალიათის აკრე-ბაც ყველა ქალაქიდან და დასახლებული პუნქტიდან მის კონტრო-ლს ექვემდებარებოდა, და არავის ჰქონდა უფლება რაიმე საქმეშო ჩარეულიყო³⁷.

თუ შეიხად გახდომის პირველ წლებში ხაზალ-ხანი ასე თუ ისე ანგარიშს უწევდა ირანის ცენტრალურ ხელისუფლებას და ყოველგვარი გაფრთხილების გარეშე აბარებდა მთავრობას აკრებილ მა-ლიათს³⁸, მას შემდეგ, რაც ინგლისელებისაგან შეიძინა სამხედრო გემი და რამდენიმე ქვემეხი, თავი უძლევლად წარმოიდგინა, თვი-თნებურად დაიწყო განკარგულებების გაცემა და თავის თავს არა-ბისტანის³⁹ ემირი უწოდა⁴⁰.

საკმაოდ დიდი იყო შეიხ ხაზალის გავლენა არა მარტო მის გა-მგებლობაში მყოფ, არამედ სხვა არაბულ ტომებშიც. არც იშვიათი იყო შემთხვევა, როცა გადაწყვეტილების მიღება ამა თუ იმ საკი-თხზე იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ რა პოზიციას დაიჭერდა ხაზა-ლი. ამ მხრივ საყურადღებოა ერთი ასეთი ფაქტი: როცა წამოიჭრა სამხრეთ-დასავლეთ ირანში რკინიგზის მშენებლობის საკითხი, ინგლისელები პირდაპირ მიუთითებდნენ, რომ თუ შეიხ ხაზალი მხა-

³⁴ თუმცა ხუზისტანი ორ ნაწილად იყო გაყოფილი და შუშთარსა და დიზფულს თეირანიდან გაგზავნილი მოხელეები განაგებდნენ, სინამდვილეში ყოველგვარი უფლებები ხაზალის ხელთ იყო. احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 283—284.

³⁵ دانهجو, დასახ. ნაშრ., გვ. 55.

³⁶ იქვე.

³⁷ احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 284.

³⁸ ყოველწლიურად ხუზისტანის იმ დიდი ნაწილიდან, რომელსაც იგი ფლობდა, მას მთავრობისათვის უნდა გადაეხადა, როგორც მალიათი, 40 ათასი თუმანი, ხალ-ხისაგან კი იგი კრებდა ხუთ-ექვსჯერ მეტს. აჰმად ქასრაჰის ცნობით, ბენი თოროფის შეიხმა ოღუფი მას აჩვენა თავისი ტომის მალიათის რეესტრი, საიდანაც ჩანდა, რომ ხაზალი ბენი თოროფის ტომიდან კრებდა თერთმეტჯერ იმაზე მეტს, რასაც იგი მთავ-რობა აბარებდა ბენი თოროფის ანგარიშზე (احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 287).

³⁹ იმისათვის, რათა ხაზი გასვთ ირანისაგან ხუზისტანის დამოუკიდებლობისთვის, მას თავისი ისტორიული სახელის ნაცვლად არაბისტანს უწოდებდნენ.

⁴⁰ احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 283.

რს დაუქერს რკინიგზის მშენებლობას, სხვა ტომებიც დაუქერნო მხარს. ხოლო თუ ხაზალი წინააღმდეგი წავიდა, ყოველგვარ გადაწყვეტილებას, რასაც შეიხი მიიღებს, ან ყოველგვარ პირობას, რასაც ის წამოაყენებს, ისინი დათანხმდებიან⁴¹.

თავისი ძლიერების ზენიტში ყოფნისას შეიხ ხაზალი არ დაჰყოფილა ზუზისთანში მიღწეული ძალაუფლებით და გადაწყვიტა ხელისუფლების უმაღლეს საკანონმდებლო ორგანოში — მეჯლისშიც პყოლოდა თავისი კაცი. ერთ-ერთი ირანული გაზეთი იტყობინებოდა, რომ ზუზისთანიდან მოვიდა მრავალი დეპეშა იქაური უღემების, ვაქრების, ხელოსნებისა და მოსახლეობის სხვა ფენების წარმომადგენელთა ხელმოწერით, რომლებშიც ისინი გამოთქვამდნენ გულისწყრომასა და აღშფოთებას შეიხ ხაზალის მიმართ, რომლის ზეგავლენით შუშთარიდან დეპუტატად არჩეულ იქნა ზეიმი — მისი „პირადი დეპუტატი“, როგორც ისინი აღნიშნავდნენ. და რომ არჩევნებს აშკარად უკანონო ხასიათი ჰქონდა⁴². მეორე გაზეთის ცნობით, მოჰამერეს ტელეგრაფში თვი მოიყარა 5 ათასზე მეტმა კაცმა, უმთავრესად ვაქრებმა და ხელოსნებმა და პროტესტი განაცხადეს ზუზისთანში არჩეული დეპუტატების წინააღმდეგ. მათ განაცხადეს, რომ ისინი ზუზისთანის ხალხს კი არ აურჩევია, არამედ შეიხ ხაზალის მიერ არიან ხელდასმულებიო, და მოითხოვეს. რათა ეს თავსმოხვეული „დეპუტატები“ გაეძევიებინათ მეჯლისიდან⁴³.

მთელ თავის საქმიანობას სანუკვარი მიზნის მისაღწევად შეიხ ხაზალმა საფუძვლად დაუდო სამი პრინციპი: ფული, ტერორი და უცხოელებზე დაყრდნობა⁴⁴. მაგრამ ყველაზე მეტად მისი საქმიანობის არსენალში სახელმწიფო მოხელეებისა და სხვა გავლენიანი პირების, იქნებოდა იგი ირანის თუ სხვა ქვეყნის ქვეშევრდომი, მოსყიდვას და მოქრთამვას ეთმობოდა ადგილი. მან კონტაქტი დაამყარა სამეფო კართან დაახლოებულ ერთ-ერთ გავლენიან პირთან ასყერ-ხან ათაბაგთან, სამეფო კარის სხვა მოხელეებთან, მეგობრო-

⁴¹ Arnold Wilson, South-West Persia: A political Officer's Diary. 1907—1914. London, 1941, p. 258 (ვილსონის ეს ნაშრომი აქაც (გვ. 2367)

ლა შემდეგში ციტირებულია წიგნიდან: محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیسی در قرن نوزدهم میلادی.)

⁴² „სეთარე-იე ირანი“ № 40, 1925 წლის 19/1.

⁴³ „შეფაყ-ე სორხი“ № 296 1925 წლის 20/1.

⁴⁴ Архив ИВАН СССР. ...т. 4; იხ. აგრეთვე: رضا شاه كبير داستان. ნაშრ., 33. 109.

ბდა მათთან. ფიშქეშებითა და ფულით მათი გულის მოგება შეძლო და მიაღწია იმას, რომ მოჰამერესა და ფელაჰიეს გარდა მას უწყალობეს აჰვაზის მმართველობაც; მოგვიანებით, 1901—1902 წწ. მდინარე ქარუნის ირანის მხარეს მდებარე მიწებიც, რომლებიც ხალესეს მიწებს წარმოადგენდნენ, რამდენიმე სოფლითურთ შაჰის ფირმანით მას ეწყალობა⁴⁵. მოქრთამეით გაიხადა მან ერთგულ თაყვანისმცემლებად ეგვიპტისა და ერაყის სხვადასხვა გაზეთების კორესპონდენტები, რომელთაც ყოველწლიურად ათასობით ლირას უგზავნიდა, რათა გაზეთებსა და ჟურნალებში იგი არაბისთანის ემირად მოეხსენებინათ. უამრავ ფულს აძლევდა მლიქვნელ და ქარაფშუტა პოეტებსა და ერაყელ, სირიელ, ეგვიპტელ და პეჩაზელ მონეტარულ მოგზაურებს, რათა მათ იგი არაბებში „დიდ ქველმოქმედად“ მოეხსენებინათ⁴⁶. ეგვიპტელმა საქმოსანმა ვინმე აბდ-ოლმასიჰ ანთაქიმ შეიხ ხაზალისაგან მიღებული ათასების ფასად დააარსა „ხაზალის სტამბა“, ხოლო მისმა შვილმა ფათჰულა ანთაქიმ „ხაზალის კალენდარი“ დაბეჭდა და იქვე ხაზალის სურათის ქვეშ მისდამი მიძღვნილი ლექსიც დაურთო⁴⁷.

შეიხ ხაზალმა ბევრ რამეს მიაღწია იმით, რომ ნათესაური კავშირი დაამყარა სამეფო კარის გავლენიან პირებთან. მან ცოლად შეირთო შაჰთან დაახლოებული ერთ-ერთი პირის ნეზამ-ოს-სალტანეს ქალიშვილი, რომელიც, ამავე დროს, უფლისწულ აბდ-ოლ-მაჯიდ ეინ-ოდ-დოულეს ძმისშვილი იყო. მათი წყალობით მას „მოეზ-ოს-სალტანეს“ ნაცვლად ებოძა „სარდარ აყდასის“ (უწმინდესი მხედართმთავარი) ტიტული, ხოლო „ამირ თუმანიდან“ „ამირ ნოიანის“ (გენერალ-პოლკოვნიკი) წოდებას მიაღწია⁴⁸.

შეიხ ხაზალის გაუმძლარი ბუნება არ დაკმაყოფილდა იმით, რომ ფაქტიურად მთელი ხუზისთანის ბატონ-პატრონი გახდა, და არაფრად აგდებდა ირანის ცენტრალურ ხელისუფლებას⁴⁹. მან ერაყსაც მიაპყრო მზერა. ნიადაგი იმით მოამზადა, რომ 1905—1911 წწ. ირანის რევოლუციის წინა ხანებში მკიდრო კონტაქტები დაამყარა და შეთანხმებები დადო ქუვეიტის შეიხ მობარაქ ბენ სებაჰთან, ნეჯდის (ოღჰია საუდის არაბეთში) სულთან იბნ საუდთან და არა-

⁴⁵ أحمد كروى, დასახ. ნაშრ., გვ. 267.

⁴⁶ იქვე, გვ. 289.

⁴⁷ იქვე, გვ. გვ. 289—290.

⁴⁸ იქვე, გვ. 267.

⁴⁹ Ф. Л. Боб, დასახ. ნაშრ., გვ. 132.

ბული სამყაროს სხვა გავლენიან პირებთან⁵⁰. ხოლო როგორც კი შესაფერისი მომენტი დადგა პირველი მსოფლიო ომის დამთავრებისთანავე (გაიგო რა, რომ ერაყელი ხალხი მეფეს ეძიებდა), განიზრახა ინგლისელთა დახმარებით, რომელთაც დიდი სამსახური გაუწია ნავთობსაბადოებით მდიდარ სამხრეთ ირანში პოზიციების განმტკიცებაში, ერაყის მეფედ დამჯდარიყო⁵¹.

შეიხ ხაზალმა მიაღწია არა მარტო სრული პოლიტიკური ძალაუფლების ხელში ჩაგდებას ხუზისტანში; არაშორსმკვრეტელი ყაჯარი ზრძანებულების წყალობითა და საკუთარი მოხერხებით, რაც ძალადობასა და სხვა უკანონო საშუალებებს ეყრდნობოდა, იგი უმდიდრესი ფეოდალი გახდა მთელ ირანში. მან მოახერხა შეესყიდა დიდი მამული, რომელიც ნასერ-ედ-დინ-შაჰმა და მოზაფარ-ედ-დინ-შაჰმა თავის დროზე ნეზამ-ოს-სალტანეს უწყალობეს. მეორე მამულიც, რომელიც ხაზალის მამას თუ მძას ჰქონდა ნაწყალობევი, მემკვიდრეობით მის ხელთ გადავიდა. მესამე დიდი მამული შეიხ ხაზალს თვით მთავრობამ უწყალობა⁵².

ეს მამულები ხაზალს უდიდეს შემოსავალს აძლევდა. საკმარისია ითქვას, რომ წლიური შემოსავალი მარტო ფინიკის პლანტაციებიდან, რომლის მოსავლის 1/5-ს ის იღებდა თავისთვის მიწისმფლობელის უფლებით (რომ არაფერი ვთქვათ მოსავლის 2/5-ზე, რასაც ითვისებდა მალითის ანგარიშზე), შეადგენდა 100 ათას ინგლისურ ლირას (გირვანქა სტერლინგს)⁵³. შეიხ ხაზალის მიერ შეწერილი სხვადასხვა სახის გადასახადი მძიმე ტვირთად აწვა ხუზისტანელ გლეხკაცობას. ამიტომ იყო, რომ, როგორც გაზეთი „შეფაყ-ე სორხი“ ერთ-ერთ თავის ნომერში აღნიშნავდა, სასოწარკვეთილებაში ჩაყარდნილმა იქაურმა გლეხებმა მიატოვეს ფინიკის პლანტაციები და სხვაგან გადაიხვეწნენ. ამის გამო შატ-ელ-არაბის მარცხენა ნაპირი (ხუზისტანი) მის მარჯვენა ნაპირთან (მესოპოტამია) შედარებით უდაბნოს დაემსგავსა⁵⁴. აჰმად ქასრავი წერს, რომ ერთხელ, შეიხ ხაზალთან სტუმრობისას, მასპინძელს საუბარი ფინიკის დიდ მოსავლიანობაზე ჩამოუგდია და უთქვამს: „ინდოეთში მე ფინიკის მეფეს შეძახიან“⁵⁵.

⁵⁰ احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 270.

⁵¹ იქვე, გვ. 285.

⁵² იქვე, გვ. 286.

⁵³ იქვე, გვ. 287.

⁵⁴ Ирандуст, დასახ. ნაშრ., გვ. 53.

⁵⁵ احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 287.

შეიხ ხაზალი ფლობდა უზარმაზარ მამულებს ბასრის მიდამოებშიც⁵⁶. გარდა ამისა ქალაქის მშრომელი მოსახლეობისაგან არაპირდაპირი გადასახადის სახით ის ყოველწლიურად კრებდა 50 ათას თუმანს. თავისი ბატონობის ბოლო წლებში მას თავი ცენტრალური ხელისუფლებისაგან იმდენად დამოუკიდებლად მიაჩნდა, რომ ხუზისტანში თავისი სამეფო კარიც კი შექმნა და მალიათს ხუზისტანის მოსახლეობიდან თავისთვის კრებდა: სპარსეთის ყურის სანაპიროები და კუნძულები, ვითარცა არაბთა გზაბანებელს, თავის, როგორც მონარქის, საკუთრებად მიაჩნდა⁵⁷. შეიხ ხაზალის მდგომარეობა საკმაო საფუძველი გახდა ელიარებიანთ, რომ შაჰ სოლეიმან სეფევის (სეფის) დროიდან მოყოლებული არავის გააჩნდა ხუზისტანში ასეთი სიდიადე და ძლიერება⁵⁸.

ერთ-ერთი თვითმხილველი შემდეგნაირად აღწერს შეიხ ხაზალის რეჟიმს ცენტრალური ხელისუფლებისადმი მისი დამორჩილების წინ: „შეიხის მთავარ საზრუნავს შეადგენს რაც შეიძლება მეტი ფული წაგლიჯოს მშვიდობიან მოსახლეობას, და თუ ფულის წაგლეჯა არ შეუძლია, ნატურით მაინც აიღოს. შეიხის ყველა მსახური არაფერს ღებულობს შეიხისაგან და ცხოვრობს ადგილობრივი მოსახლეობის ხარჯზე. ვაჭრობის უფლებისათვის შეიხი ართმევს უამრავ ფულს. ყველაფერი დაბეგვრილია... ბევრი ფულის მქონე ვაჭრებს არ შეუძლიათ გამოავლინონ თავიანთი თაოსნობა, ვინაიდან ყოველი ახალი წამოწყებისას თავისი ნაწარმის ნაწილი უფასოდ უხდა მისცენ შეიხს“⁵⁹.

შეიხ ხაზალის აღზევების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფაქტორად ის სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება უნდა მივიჩნიოთ, რაც ირანში ხაზალ-ხანის შეიხად გახდომის დროისათვის სუფევდა, და რაც სავსებით გამორიცხავდა ქვეყნის განაპირა მხარეებისათვის საკმაო ყურადღების მიქცევის შესაძლებლობას. მხედველობაში გვაქვს, კერძოდ, ირანის 1905—1911 წწ. რევოლუცია, როცა დღის წესრიგში იდგა თვით ყაჯართა მონარქიული რეჟიმის ყოფნა-არყოფნის საკითხი.

არანაკლებ მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ხუზისტანში ნავთობის მდიდარი საბადოების აღმოჩენის შემდეგ იქ ინგლის-ირა-

⁵⁶ Архив ИВАН СССР., т. 70.

⁵⁷ سعيد نفیسی, დასახ. ნაშრ., გვ. 23—24.

⁵⁸ احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 284.

⁵⁹ Ирандуст, დასახ. ნაშრ., გვ. 53.

ნის ნავთობის კომპანიის დაარსებით, რაც ირანში ინგლისის ბატონობის სერიოზული საწინდარი გახდა, შეიხ ხაზალმა საკმაოდ ძლიერი მფარველი ჰპოვა ინგლისის იმპერიალიზმის სახით.

ზემოაღნიშნულ ამ ორ მნიშვნელოვან ფაქტორთან ერთად არ შეიძლება მხედველობაში არ იქნეს მიღებული სხვა მრავალი ფაქტორიც, რომელთაც. ცალ-ცალკე, შესაძლოა, არ ჰქონდათ რაიმე მნიშვნელობა, მაგრამ ერთად აღებულმა საგრძნობლად შეუწყვეს ხელი შეიხ ხაზალის აღზევებას. ერთ-ერთ ასეთ ხელსაყრელ ფაქტორად გაზეთმა „ბელფასტ ტელეგრაფმა“ მიიჩნია ირანის უძღურობა უნებღისყოფო მთავრობების სისტემატური ცვლა⁶⁰.

შეიხ ხაზალის სეპარატისტულ მოქმედებას, ამ მიმართებით მის მისწრაფებებს ხელი შეუწყო ხუზისთანის გეოგრაფიულმა მდებარეობამაც. არა მარტო იმ თვალსაზრისით, რომ იგი წარმოადგენს ქვეყნის განაპირა პროვინციას, არამედ იმ თვალსაზრისითაც, რომ მისთვის ბუნებრივ თავდაცვით ზღუდეს წარმოადგენენ ბახთიარის მთები და ლურების დასახლების რაიონი და, ამდენად. არც ისე ადვილი იქნებოდა ირანის ცენტრალური მთავრობისათვის ხუზისთანისკენ გალაშქრება. ვიდრე არ დაიმორჩილებდა მებრძოლი სულის მქონე ბახთიარებსა და ლურებს. და ბოლოს, არ შეიძლება უგულებელვყოთ თვით შეიხ ხაზალის პიროვნება. მან მშვენივრად გამოაყენა როგორც საგარეო, ისე საშინაო ხასიათის ხელსაყრელი პირობები და მიაღწია ისეთ მდგომარეობას, რომ მთელ არაბეთში, მესოპოტამიასა და სპარსეთში, წითელი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე არ იყო არცერთი მონარქი ან პრინცი მასავით მდიდარი...⁶¹

შეიხ ხაზალის ამხედრება

1303 წ. მორდადის თვეში (1924 წლის ივლის-აგვისტო) უცხოეთის სამხედრო ძალებმა საბოლოოდ დატოვეს ირანის ტერიტორია ქვეყნის შორეული ნავსადგურებიდან⁶² და ის იყო გვარდებოდა ლურისთანის ამბები, რომ სამხრეთ-დასავლეთ ირანში მღელვარების ახალმა კერამ იჩინა თავი. იმავე წლის 25 ივლისს თეირანს ეცნობა, რომ „სარდარ აყდასის“ ტიტულის მქონე შეიხ ხაზალმა თავისი ტომისა (ბენი ჭაბის) და ბახთიართა ტომების ბელადების

⁶⁰ اسفندیاری فتح الله نوری, დასახ. ნაშრ., გვ. 164.

⁶¹ Shean Vincent, დასახ. ნაშრ., გვ. 46.

⁶² نویخت, დასახ. ნაშრ., გვ. 154.

ერთი ჯგუფისაგან⁶³ შექმნა ე. წ. „კეთილდღეობის კომიტეტი“⁶⁴ და აჯანყდა ირანის ცენტრალური ხელისუფლების, უფრო მართებული იქნება ვთქვათ — რეზა-ხანის წინააღმდეგ.

ბახთიართა ტომებთან პირის შეკვრა და გაერთიანებული ძალით აშკარად გამოსვლა ცენტრალური მთავრობის წინააღმდეგ შეიხ ხაზალის უკანასკნელი და იძულებითი ნაბიჯი იყო, რადგან სხვა საშუალებით ვერ შეაჩერებდა რეზა-ხანის ცენტრალიზატორულ პოლიტიკას, რისი მსხვერპლიც, ადრე თუ გვიან, ხაზალ-ხანიც უნდა გამხდარიყო, როგორც დამოუკიდებელი ფეოდალური მმართველი.

ვიღრე აჯანყების გზას დაადგებოდა, შეიხ ხაზალმა რეზა-ხანის სალანძღავი სიტყვებით აღსავსე წერილები გაუგზავნა მეჯლისს, რომელშიც მთავრობის მეთაურს ბრალს დებდა ხელისუფლების უზურპაციაში და ისლამის საწინააღმდეგო მოქმედებაში. ხაზალი „ამტყიცებდა“, რომ რეზა-ხანი და მისი თანამებრძოლები ისწრაფიან ხელში ჩაიგდონ ძალაუფლება, დაამყარონ დიქტატურა და გამდიდრდნენ, რომ ასეთი მოქმედებით ისინი არაფრად აგდებენ ისლამის წმინდა დროშას, კანონსა და კონსტიტუციას. ამიტომ, ნათქვამი იყო მიმართვაში, ჩვენ რელიგიის, ქვეყნისა და ხალხისათვის ასეთ მძიმე წუთებში გადაეწყვიტეთ სისხლით დავიცვათ ქვეყანა და ხალხი ხელყოფისაგან. ჩვენ მახვილი აღეშართეთ ისლამის მტრის, ხალხთა უფლებების დამრღვევის, ხელისუფლების უზურპატორის, მომავედინებელი შხამის რეზა-ხანის წინააღმდეგ, რათა ბოლომდე დავიცვათ ქვეყნის ძირითადი კანონი. ისლამის დიდება და თანამემამულეთა თავისუფლება. ამასთან ერთად, ხაზალ-ხანი მოუწოდებდა მეჯლისს არ შეეფასებინათ მისი და მისი მომხრეების ამხედრება როგორც კანონსაწინააღმდეგო ქმედება და მთავრობისადმი დაუმორჩილებლობა⁶⁵. გაზეთ „ტაიმისის“ 1924 წ. 18 ოქტომბრის ცნო-

⁶³ ამ ჯგუფში შედიოდნენ ამირ მოჯაჰედი (იუსეფ-ხანი), პაქ ხოსროუ-ხან სარდარ ზაფარი და მორთუზა ყული-ხან სამსამი. იხ. : نیکزاد امیر حسینی کریم ، جغرافیا و تاریخ چهار محال و بختیاری ، جلد اول ، بدون محل ، ۱۳۳۱ ، ص. ۴۷.

⁶⁴ რეზა-შაჰი თავის დღიურებში, რომლებშიც ხუზისტანში მის მოგზაურობას აღწერს, მიუთითებს, რომ ამ კომიტეტის შექმნაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ერთი მხრივ, პარიზში მყოფი აჰმად-შაჰი, ხოლო, მეორე მხრივ, ირანის პარლამენტის უმცირესობის ფრაქცია, აგრეთვე ფოშთე ქულის ვალიდა ლურები (Архив ИВАН СССР., т. 2; იხ. აგრეთვე: رضا شاه كبير ، داسახ. ნაშრ., გვ. 4).

⁶⁵ Архив ИВАН СССР., т. 3—4; იხ. აგრეთვე: سفرنامه رضا شاه كبير ، خوزستان ، ص. ۸ — ۶.

ბით, ანალოგიური შინაარსის მიმართებები ხაზალ-ხანმა გაუგზავნა თეირანში აკრედიტებულ უცხოეთის საელჩოებს და ევროპაში „სამკურნალოდ“ მყოფ აჰმად-შაჰსაც. შეიხ ხაზალი სთხოვდა აჰმად შაჰს ჩამოსულიყო სამხრეთ ირანში (ხუზისტანში), გამოეცხადებინა თეირანის მთავრობა შაჰის ნდობადაკარგულად და გადაეყენებინა იგი⁶⁷. გარდა ამისა, თავისი კაცი ნეჯფეშიც გაგზავნა დიდძალი ფულით, რათა თავის მხარეს მიემხრო იქაური ღვთისმეტყველნი⁶⁸. რუსეთის დეპეშათა სააგენტოს 1924 წ. 17 ოქტომბრის ცნობით, ხაზალმა ირანის მთავრობის წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარება სთხოვა ერაყის მეფე ფეისალსაც. კიდეც მეტი, 1924 წ. სექტემბრის დასაწყისში მან თხოვნით მიმართა ირანის უმაღლეს შიიტურ სამღვდელოებს, რათა ფეთვა გამოეცათ სარდარ სეფაჰთან (მთავარ-სარდალ რეზა-ხანთან) საომრად, რომლის მთავრობა მან „უღვთოდ“ გამოაცხადა⁶⁹. ასეთივე მისიით მან მოლა აბდოლათიფი ქერბალას სამღვდელოებასთან გააგზავნა⁷⁰.

როგორც ვხედავთ, შეიხ ხაზალი ფართო ფრონტით აპირებდა შებრძოლებოდა ცენტრალურ ხელისუფლებას ხუზისტანის, როგორც დამოუკიდებელი ფეოდალური სამთავროს, შენარჩუნების მიზნით. იგი დიდ იმედებს ამყარებდა იმ დროისათვის ფაქტიურად გადაყენებული აჰმად-შაჰის მომხრეებზე⁷¹ და გარეშე ძალებზე, კერძოდ, ინგლისელებზე. მიუხედავად ამისა, შეიხ ხაზალის აჯანყებას წარმატება არ ეწერა.

გაზეთ „ნირ ისტის“ 1924 წ. 11 დეკემბრის ნომრის ცნობით

⁶⁶ اسفندیاری فتح الله نوری დასახ. ნაშრ., გვ. 103.

⁶⁷ Корреспонденция Ирандуста от 16/XII 1914. რეზა-ხანი თავის საიდუმლო მეგობრებში აღნიშნავს, რომ შეიხ ხაზალმა უამრავი ფულიც კი გაუგზავნა აჰმად-შაჰს პარიზში, სამშობლოში მის დასაბრუნებლად, რათა ამ გზით თავისი პოზიციები უფრო განემტკიცებინა, (بدوی تاریخ), تهران, رضا شاه, ص. ۱۲.

⁶⁸ احمد كروی დასახ. ნაშრ., გვ. 297.

⁶⁹ «Бакинский рабочий» от 31/XII 1924. (მითითებულია წიგნიდან: К. А с а д у л л а е в, Свержение династии каджаров в Иране (1920—1925 гг.), Душанбе, 1966, с. 112).

⁷⁰ ۱۳ يادداشتهاي سرّی رضا شاه، ص.

⁷¹ აჰმად-შაჰი და სამეფო კარის დიდებულები კეთილ განწყობილებაში იყვნენ შეიხ ხაზალთან და საკირო მზრუნველობას იჩენდნენ მის მიმართ. نصرت الله (حكيم المي، عصر پهلوی (بدون محل و تاريخ)، ص. ۱۸)

მეჭლისმა უარყო შეიხ ხაზალის თხოვნა მხარდაჭერაზე იმ მოტივით, რომ მან, მეჭლისმა, ნდობა გამოუცხადა რეზა-ხანს და საესე-ბით მხარს უჭერს მთავრობის ღონისძიებებს. ამიტომ ყველას, ვინც მას არ ცნობს, ისე მოექცევა, როგორც მოამბოხეს⁷². რაც შეეხება აჰმად-შაჰს, მან თავშეკავება ამჟობინა და არ მიიღო პარიზში შეიხ ხაზალის წარგზავნილი — მოჰამერეს ვაჟართა გილდიის მეთაური. და ეს მიუხედავად იმისა, რომ შეიხ ხაზალმა 1922 წ. ევროპიდან დაბრუნებულ შაჰს ხუზისტანში გავლისას 100 საუკეთესო არაბული ცხენი და 10 ათასი ოსმალური ოქროს ლირა მიართვა⁷³. აჰმად-შაჰი პასუხობდა: აუდიენცია მხოლოდ მას შემდეგ შედგება, როცა ხუზისტანის ამბები მოწესრიგდება⁷⁴.

აჰმად-შაჰმა უპასუხოდ დატოვა ხაზალის მოწოდება — დაბრუნებულიყო სამშობლოში⁷⁵. ასეთი გადაწყვეტილების მიღება, როგორც ირკვევა, უკარნახა არა მარტო საკუთარმა გონებამ, იგი რამდენადმე განაპირობა თეირანიდან მიღებულმა რჩევამ. ხუზისტანში ვითარების გამწვავებისთანავე, როცა ჭერ კიდეც არ გამგზავრებულიყო რეზა-ხანი სამხრეთში სამხედრო ოპერაციების გასაშლელად, მან დაშიფრული დეპეშა გაუგზავნა ტახტის მემკვიდრე მმას და სთხოვა მოეწვია „ხალხთა მამების“ თათბირი, რათა მას გადაეწყვიტა, თუ როგორ მოქცეულიყო. „ხალხთა მამებმა“ მოშიროდოდოულეს, მისი ძმის — მოთემენ-ოლ-მოლქისა და მოსთოუფი-ოლ-მამალექის მონაწილეობით თავიანთ სხდომაზე მიიღეს გადაწყვეტილება, რომ შაჰი არ უნდა ჩაერიოს ხუზისტანის ამბებში.

როგორი გონივრულიც არ უნდა ყოფილიყო „ხალხთა მამების“ რეკომენდაცია შეიხ ხაზალის აჯანყებასთან დაკავშირებით, არ შეიძლება არ იქნეს გაზიარებული ჰოსეინ შაჰის მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ უმთავრესი მიზეზი, რამაც აჰმად-შაჰს უკარნახა მხარი არ დაეჭირა აჯანყებისათვის, ის იყო, რომ იგი საკმაოდ კარგად იყო გარკვეული საქმის ვითარებაში და გრძნობდა, რომ შეიხ ხაზალის

⁷² نوری، اسفندیاری فتح الله، داسახ. ნაშრ., გვ. 104. მეჭლისმა ანალოგიური შინაარსის დეპეშები გაუგზავნა არაბ შეიხებსა და ხუზისტანის სხვა ღიდებულებს და ხაზგასმით მოუთითებდა, რომ რეზა-ხანის მტერი ხალხის მტრად იქნებოდა მიჩნეული (احمد كروی، داسახ. ნაშრ., გვ. 298).

⁷³ نوری، اسفندیاری فتح الله، داسახ. ნაშრ., გვ. 109.

⁷⁴ حسین مکی، مختصری از زندگانی سیاسی سلطان احمد شاه قاجار، تهران، ۱۳۲۳، ص. ۱۷۹.

⁷⁵ „მანჩესტერ გარდიანი“, 1924 წ. 3 დეკემბერი.

გამარჯვება ქვეყნის სახელმწიფოებრივი მთლიანობის დარღვევის მომასწავებელი იქნებოდა, რამდენადაც ხელიდან გამოეცლებოდა ხუზისთან — ეკონომიკური თვალსაზრისით ირანის ყველაზე მნიშვნელოვანი პროვინცია⁷⁶.

დიდ იმედებს ამყარებდა შეიხ ხაზალი რეზა-ხანის წინააღმდეგ შეთქმულ ე. წ. „თავისუფლებისათვის მებრძოლებზე“ („აზადიხა-ჰან“), რომელთა ძირითად ბირთვს შეადგენდა რეზა-ხანის ძალაუფლების ხელში ჩაგდებისკენ აშკარად მიმართული პოლიტიკით უკმაყოფილო ოფიცერთა ერთი ჯგუფი და მისი მომხრე მეჭლისის ზოგიერთი დეპუტატი. მაგრამ აქაც ხელი მოეცა. ჯერ-ერთი იმიტომ, რომ აჰმად-შაჰმა სანქცია არ მისცა შეთქმულებს, რომელთა ერთ-ერთი აქტიური ხელმძღვანელი რეზა-ხანის აღიუტანტი და ერთ დროს მისი უახლოესი თანამებრძოლი მაჰმუდ-ხან ფულადინი იყო (შეთქმულების გახსნის შემდეგ ფულადინი სიკვდილით დასაჯეს), ფიზიკურად გასწორებოდნენ მთავრობის მეთაურსა და სამხედრო მინისტრს (აჰმად-შაჰმა ასე უბასუხა შეთქმულთა წარგზავნილ:: „არ შემიძლია რაიმე ვიმოქმედო იმ მთავრობის წინააღმდეგ, რომელიც ჩემი ფირმანით ქვეყანას განაგებს... ჩემმა საუკეთესო წინაპარმა ერთხელ ერთი ურჩი ადამიანი დასაჯა, რომელიც მეფობაზე პრეტენზიას აცხადებდა. მას შემდეგ წლები გავიდა, მაგრამ ყველა ასე ამბობს: ეს საქმე ირანის ბედის თილისმა გახდაო. თავს ნებას არ მივცემ, რომ ამ ქვეყანაში მეორედ ააგონ წმინდანის აკლდამა...“. „ნებას არ ვიძლევი. შაჰი“)⁷⁷. მეორე მხრივ, როგორც შეთქმულთა მიერ პარიზში სასტუმრო „მაჟესტიკში“ აჰმად-შაჰთან მოსალაპარაკებლად საგანგებოდ მივლენილი აბას მირზა ისკანდერის შაჰისათვის გაკეთებული განცხადებიდან ჩანს, „თავისუფლებისთვის მებრძოლნი“ არაფრით არ უჭერდნენ მხარს ხუზისთანის აჯანყებას, რადგან აჯანყებულები მხოლოდ სახელს უტეხდნენ თავისუფლებისათვის მებრძოლთ⁷⁸.

حسين مكى، مختصرى از زندگانی سياسى سلطان احمد شاه
قاجار... ص. ۱۷۶

⁷⁷ იქვე, გვ. 179—180, (რასაკვირველია, ჰოსეინ მაჰის მოტანილი მოტივები შორს არის კეშმარიტებისაგან. არა ის იყო ნამდვილი მიზეზი, რაზეც შაჰი მიუთითებს, მაგრამ ფაქტი რჩება ფაქტად—შეიხ ხაზალმაუარი მიიღო აჰმად-შაჰისაგან მხარდაჭერაზე).

⁷⁸ იქვე, გვ. 178.

ასევე უსაფუძვლო აღმოჩნდა ხაზალის იმედები ერაყზე, რომლის მთავრობამაც მიიღო გადაწყვეტილება ნეიტრალური დარჩენილიყო ხუზისტანში შექმნილი მდგომარეობის მიმართ⁷⁹.

საბოლოო ანგარიშში შეიხ ხაზალი საკუთარი და „კეთილდღეობის კომიტეტის“ ძალებისამარა-ლა დარჩა⁸⁰ რეზა-ხანის, უკვე რეორგანიზებული და სხვა ტომების (ლურების, ყაშყაელების, ქურთების და ა. შ.) წინააღმდეგ ბრძოლებში საკმაოდ გამოწრთობილი, საშედრო ძალის წინაშე და, ამდენად, მისი დამორჩილება არ წარმოადგენდა სერიოზულ პრობლემას წმინდა სამხედრო თვალსაზრისით.

იმ საკითხთან დაკავშირებით, თუ რამ განაპირობა შეიხ ხაზალის ამბოხება, არსებობს სხვადასხვა მოსაზრება. გაზეთ „ნირისტში“ გამოქვეყნებული კორესპონდენციის ავტორი მიიჩნევს, რომ შეიხ ხაზალის ამბოხებას საფუძვლად უდებს პოლიტიკურ მოტივს, უფრო მეტად კი პირადულ მომენტს, რაც მას საეკვოდ არ მიაჩნია⁸¹. ჯაფარ შაჰიდი, რომელმაც სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ფეჰლევის დინასტიას, ამტკიცებს, რომ შეიხ ხაზალი, საბოლოო ჯამში, ყაჯარმა უფლისწულებმა და უცხოელმა დიპლომატიურმა მოხელეებმა აამხედრეს. ავტორის სიტყვით, ამ უკანასკნელთა მიზანი იყო ხუზისტანის გამოყოფა ირანისაგან და მისი მიერთება არაბთა ლიგასთან⁸².

ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს გაზეთ „ტაიმსის“ 1924 წ. 18 ოქტომბრის ნომერში გამოთქმული ვარაუდი, რომ მოჰამერეში წარმოქმნილი დაძაბულობის მიზეზი შეიხ ხაზალის ექვები იყვნენ ირანის პრემიერ-მინისტრის რეზა-ხანის პოლიტიკის მიმართ. გაზეთის ცნობით, ხაზალი ხელთ ჩაუვარდა სარწმუნო ცნობები იმის შესახებ, რომ ირანის მთავრობას მიზნად აქვს დასახული შეზღუდოს მისი, როგორც ხუზისტანის ფაქტიური გამგებლის, ძლიერება

⁷⁹ «Near East», 1924, 13/XI.

⁸⁰ ჩვენ აქ არ ვეხებით ინგლისის იმპერიალიზმის დახმარებას, რაზეც შეიხ ხაზალი ყველაზე დიდ იმედებს ამყარებდა. ინგლისმა თავისი აგენტების საშუალებით დიპლომატიისა და პოლიტიკური რეზიდენტების სახით, რომ არაფერი ვთქვათ საიდუმლო აგენტებზე, მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ხუზისტანის ამბებში. ამიტომ ამ საკითხზე უფრო ვრცლად ქვემოთ შევჩერდებით.

⁸¹ نوری فتح الله نوری, დასახ. ნაშრ., გვ. 109.

⁸² جعفر شاہید, დასახ. ნაშრ., გვ. 28.

და გააუქმოს ყაჯარ მბრძანებელთა ფირმანები და წყალობის სიგელები მის უფლებამოსილებაზე და ქონებაზე⁸³.

სხვა მოსაზრებათა ფონზე საკმაოდ დამაჯერებლად მიგვაჩნია აჰმად ქასრავის ვარაუდი, რომ შეიხ ხაზალი შიშით აღედგებდა თვალს რეზა-ხანის დღითიდღე მზარდ ძლიერებას და გრძნობდა, რომ, ადრე თუ გვიან, ხუზისტანში მოექცეოდა ცენტრალური ხელისუფლების ძალაუფლების ქვეშ, ხოლო თვითონ პასუხს აგებდა ორგულობისათვის. ამიტომ გადაწყვიტა მან შეიარაღებული წინააღმდეგობა გაეწია მთავრობისათვის⁸⁴. რაც შეეხება ხაზალის ამბოხების ამავე ავტორის მიერ მიჩნეულ სხვა მიზეზებს, ისინი საკმაოდ გულუბრყვილოდ გამოიყურება⁸⁵.

შეიძლება თუ არა გარდუვალად მივიჩნიოთ შეიხ ხაზალის ამბოხება ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ? რასაკვირვე-

⁸³ შეიხ ხაზალმა თერანიდან დეჰეშა მიიღო იმის თაობაზე, რომ ხალესეს (სახელმწიფო) მიწები, რომლებიც მის ხელთ იყო, საფინანსო უწყებისათვის გადაეცა. ხაზალის პასუხზე, რომ ეს მამულები მას მოზაფარ-ედ-დინ-შაჰმა უწყალობა, რეზა-ხანმა მისწერა, რომ თანახმაა ეს მიწები ღარჩეს მის განკარგულებაში, მაგრამ მხოლოდ იმ პირობით, თუ მათ არ მიჰყიდის უცხოელებს და ყველა საბუთს, რაც ამ მიწების თაობაზე მას აქვს თერანის გაუგზავნის (احمد كروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 295). რეზა-ხანს შემთხვევით როდი დაუდგია ასეთი პირობა. როგორც გაზეთი „ნირ ისტ“ 1924 წლის 20 დეკემბერის ნომერში იტყობინებოდა, მისთვის ცნობილი გახდა, რომ მას შემდეგ, რაც აღმოჩნდა მოზაფარ-ედ-დინ-შაჰის ახალი ფირმანები შეიხ ხაზალისათვის გაცემული წყალობების გაუქმების შესახებ, ეს უკანასკნელი შეეცადა ხუზისტანის გარკვეული ნაწილი მიეგრავებინა ირანის „შაჰინ-შაჰის“ ბანკისათვის, რომელიც ირანში ინგლისის გაბატონებებს ინტერესებს ემსახურებოდა. (اسفندآری فتح الله نوری, დასახ. ნაშრ., გვ. 114).

⁸⁴ احمد كروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 198.

⁸⁵ რად ღირს, მაგალითად, ისეთი არგუმენტის მოტანა, თითქოს ბახთიართა ბელადმა ამირ მოჯაჰედმა თვითონ ააშხედრა შეიხ ხაზალი მთავრობის წინააღმდეგ, იმიტომ, რომ იშხანად მთავრობის გადაწყვეტილებით იგი უნდა გაესახლებინათ ირანიდან და მას, როგორც დენილს, სურდა ისეთი რამ ჩაედინა შეიხ ხაზალს, რომ იგი განედგნათ სამშობლოდან (احمد كروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 198). არ არის გამორიცხული ისიც, რომ ბახთიარები თანაგრძნობით შეხედებოდნენ შეიხ ხაზალის გადაწყვეტილებას მთავრობის წინააღმდეგ აშხედრების თაობაზე და ცხოველ მხარდაჭერას გაუწევდნენ მას, რადგან ისინიც არ ეპუებოდნენ მთავრობის მიერ შემუშავებულ ტომთა განიარაღების გეგმებს (იხ. Vincent Shean, The new Persia, p. 48). მაგრამ ძნელად გასაზიარებელია აზრი, თითქოს ბახთიარებმა იმიტომ დაუჭირეს მხარი ხაზალს თავიანთი ლაშქრით, რომ სანაცვლოდ უამრავი ოქრო-ვერცხლი მიეღოთ მისგან (احمد كروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 196).

ლია, რომ არ ყოფილიყო ის გარეშე ძალები, რომლებზეც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ხაზალი დიდ იმედებს ამყარებდა, ზუზისთანის პრობლემა ისეთი სახით, როგორაც ის დადგა ცენტრალური მთავრობის წინაშე, შესაძლოა არც წარმოშობილიყო⁸⁶ და საკითხი მოლაპარაკებების გზით გადაწყვეტილიყო, მით უმეტეს, რომ, როგორც ეს ფაქტებიდან ჩანს, რეზა-ხანი ყოველმხრივ ცდილობდა „კონფლიქტი“ შეიხ ბაზალთან მშვიდობიანი გზით გადაეჭრა⁸⁷. იგი გარკვეულ დათმობაზეც კი მიდიოდა. რომ არაფერი ვთქვათ იმაზე, რომ რეზა-ხანი დათანხმდა გარკვეული პირობით დაეტოვებინა მისთვის ყაჯარი მბრძანებლების მიერ ნაწყალობევი მანულები. მან შეიხ ბაზალის მოთხოვნით გადააყენა შუშთარში განლაგებული მთავრობის რაზმის მეთაური პოლკოვნიკი ბაყერ-ხანი და მის ნაცვლად მაიორი რეზა ყული-ხანი დანიშნა⁸⁸.

რეზა-ხანი სამხედრო მინისტრად გახდომის პირველსავე დღეებიდან შეუდგა ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატარების პოლიტიკას. პირველ რიგში ეს გამოვლინდა ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონში მომთაბარე და ნახევრად მომთაბარე ტომების მიმართ გატა-

⁸⁶ შეიხ ბაზალი გარეშე ძალებზე, კერძოდ, ინგლისზე რომ ამყარებდა დიდ იმედებს, ამას აღიარებს თვით ინგლისელი ავტორი, რომელიც ყოველმხრივ ცდილობს გამართლება მოუწახოს ინგლისის იმპერიალიზმის კოლონიურ პოლიტიკას ირანში. მისი სიტყვით, შეიხ ბაზალს იმედი ჰქონდა, რომ ინგლისი მას დაეხმარებოდა და რომ სწორედ ინგლისზე დაიმედებულმა გადადგა ნაბიჯი, რამაც იგი სამარცხეინო ფინალამდე მიიყვანა (იხ. V. S h e a n, The new Persia, p. 49). ამასვე ადასტურებს ელველ-სატონი. იგი წერს: «შეიხ [ბაზალი] არ გადადგამდა ასეთ წინდაუხედავ ნაბიჯებს, რომ არ ყოფილიყო დარწმუნებული (დაიმედებული) ინგლისის მხარდაჭერაში» (იხ. Л. ШВЕЛЛ-САТОН, დასახ. ნაშრ., გვ. 80).

⁸⁷ გაზეთ «დეილი ტელეგრაფის» ცნობით რეზა-ხანის ასეთი მოქმედება გამოწვეული იყო მექლისში მისი მოწინააღმდეგეების ზემოქმედებით (۱۰۷. اسفندیاری فتح الله نوری، رستاخیز ایران، ص. ۳). რაც შეეხება თვით რეზა-ხანს, მისი სიტყვით, ასეთი ნაბიჯი, უპირველეს ყოვლისა, იმიტომ გადადგა, რომ სახელმწიფო ხაზინა ცარიელი იყო და ზერ აიტანდა. «ჩარის იმ რაოდენობის შენახვის სიმძიმეს, რაც საჭირო იქნებოდა საომარი ოპერაციების განსახორციელებლად. მეორე მხრივ, ზუზისთანში სისხლის დაღვრა—ეს იქნებოდა ირანელების გამარჯვება ი რ ა ნ ე ლ ე ბ ზ ე. საბოლოო ანგარიშში ეს იქნებოდა ირანელის ანგარიშის გასწორება ი რ ა ნ ე ლ თ ა ნ, თანამემამულეთა ზოცვა-ჟღერტა. (Архив ИВАН СССР т. 5). არ შეიძლებოდა რეზა-ხანს არ გაეთვალისწინებინა ის გარემოება, რომ შეიხ ბაზალის უკან იდგა ინგლისის იმპერიალიზმი, რომელიც ადვილად ვერ შეელოდა ზუზისთანის დაკარგვას, თუმცა თვითონ ხაზს არ უსვამს ამ გარემოებას.

⁸⁸ احمد كروى، დასახ. ნაშრ., გვ. 295.

რებულ ღონისძიებებში. და თუ მან შედარებით ადვილად გადაწყვიტა ქურთების, ბელუჯების, თურქმენების, ლურების, ყაშყაელებისა და სხვათა საკითხი, ხუზისტანის არაბული ტომების დამორჩილება შთაერობისათვის უალრესად სერიოზულ პრობლემად იქცა. ამაში დიდი როლი ითამაშა ინგლისის იმპერიალიზმმა, რომლის ინტერესებსაც ირანში თავგამოდებით იცავდნენ ათეული და ასეული დიპლომატიური მოხელე და აგენტი.

ინგლისის როლი ხუზისტანის 1921 წლის აგვების წარმოშობაში

ლ. ელველ-სატონი ირანის ნავთობისადმი მიძღვნილ სპეციალურ გამოკვლევაში აღნიშნავს, რომ 1908 წ. 26 მაისს, 1500 ფუტის სიღრმიდან ამოხეტილმა ნავთობმა უფრო მეტი უსიამოვნება მიაყენა ირანს, ვიდრე დიდი სახელმწიფოების პოლიტიკურმა ინტრიგებმა ერთად აღებულმა⁹⁹.

ირანის ნავთობთან დაკავშირებული მთელი შემდგომი ისტორია ნათლად მოწმობს ელველ-სატონის მიერ გამოთქმული აზრის სისწორეს, მხოლოდ იმ გაგებით, რომ ინგლისის იმპერიალიზმის პოლიტიკა ირანის მიმართ ამ დროიდან მოკიდებული, მისი დიპლომატიური თუ სხვა მოხელეების მოღვაწეობა სამხრეთ ირანში, ძირითადად, განპირობებული იყო ნავთობის მდიდარი საბადოებით.

ვეფქრობთ, შეცდომა არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ ბრიტანეთის იმპერიის ბატონობის ქვეშ მყოფ არცერთ კოლონიურ ქვეყანას, ინდოეთსაც კი, არ მიუღია ინგლისისათვის ისეთი სასიცოცხლო მნიშვნელობა, როგორიც მიიღო ირანმა თავისი უმდიდრესი ნავთობსაბადოებით. ამიტომ ინგლისი ყოველგვარი საშუალებებით ცდილობდა სამხრეთ ირანში ფეხის მოკიდებას. ახლად შექმნილ ინგლის-ირანის ნავთობის კომპანიას ვერც კი მოესწრო მუშაობის სათანადოდ გაშლა, რომ 1909 წ. 6 მაისს მოჰამერეს, მაშინ ჯერ კიდევ მეტ-ნაკლებად ავტონომიურ, შეიხს — ხაზალ-ხანს ეწვია ინგლისის პოლიტიკური რეზიდენტი სპარსეთის ყურეში, მაიორი პერსი კოქსი და ინგლისის მთავრობის სახელით ერთხელ კიდევ მისცა მას გარანტია, რომ ინგლისი ნებას არ მისცემდა ირანის მთავრობას დაერღვია მისი სამფლობელოების „სტატუს ქვო“ არც იმეამად და არც მისი მემკვიდრეებისა და შთამომავლების დროს⁹⁰.

⁹⁹ Л. Элвелл-Саттон. *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 29.

⁹⁰ Л. Элвелл-Саттон *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 31. ასეთი დამაიმედებელი დაპირება შეიხ-ხაზალმა მიიღო ჯერ კიდევ 1898 წ. თეირანში ინგლისის დესპან

რა თქმა უნდა, ეს იყო მხოლოდ სიტყვიერი დაპირება და მას არავითარი იურიდიული ძალა არ გააჩნდა. მაგრამ მან ნიადაგი მოუმზადა და საფუძველი ჩაუყარა პირველ ოფიციალურ შეთანხმებას ინგლის-ირანის ნავთობის კომპანიასთან⁹¹, რასაც შემდგომში მოჰყვა მთელი სერია არაერთი ფარული და აშკარა შეთანხმებებისა, რამაც სერიოზული სიძნელების წინაშე დააყენა ირანის ცენტრალური ხელისუფლება ქვეყნის სრული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლისას.

1909 წ. 16 ივლისს იმავე პერსი კოქსმა ხელი მოაწერინა ხუზისტანის შეიხს — ხაზალ-ხანს პირველ შეთანხმებაზე ინგლის-ირანის ნავთობის კომპანიისათვის იჯარით ერთი კვადრატული მილი (2,6 კვ. კმ) ტერიტორიის გადაცემაზე, წელიწადში 650 გირვანქა სტერლინგად პირველი ათი წლის განმავლობაში, და 1500 გირვანქა სტერლინგად — მომდევნო წლებში. სამაგიეროდ შეიხ ხაზალს ეძლეოდა სესხი 10 ათასი გირვანქა სტერლინგის ოდენობით⁹².

იმავე 1909 წ. ინგლისის მეორე მოხელემ მიეჩერ კოქსმა, რომელიც იმხანად ინგლისის გენერალური კონსული იყო ბუშირში, ინგლისის მთავრობის დავალებით „ინდოეთის ვარსკვლავის“ ორდენი ჩამოიტანა შეიხ ხაზალისათვის⁹³. ხუზისტანის შეიხს ეს ორდენი დიდი პატივით გადაეცა ინგლისის მიმართ გამოჩენილი ლოიალობისა და კეთილგანწყობისათვის⁹⁴ ირანის რევოლუციის მძაფრ დღეებში, როცა ინგლისის გეგმები ირანის ნაპირებს მოადგა და ხუ-

სერ პენრი მორტიმერ ლიურანდისაგან. მაშინ დახლადგამომცხარა შეიხს—ხაზალ-ხანს —ქვეყნში დაუჭდა ეთხოვა ინგლისელებისაგან პროტექტორატის დაწესება მის სამფლობელოებზე (იხ. R. M., Burrell. Britain, Iran and the Persian Gulf: some aspects of the situation in the 1920s and 1930s — «The Arabian peninsula...», London, 1972. p.162).

⁹¹ უფრო ადრე, 1905 წ. ოქტომბერში, შეიხ ხაზალმა შეთანხმება დადო ინგლისის მთავრობასთან, რაც ამ უკანასკნელისაგან დახმარების გარანტიას იძლეოდა, (H. Melzig., დასახ. ნაშრ., გვ. 79). 1914 წ. ეს გარანტია კვლავ განაახლეს, როცა I მსოფლიო ომის დროს შეიხ ხაზალი ინგლისის საექსპედიციო ჯარებთან ერთად თავისი ლაშქრით მონაწილეობდა ბასრის ალებაში (იქვე. იხ. აგრეთვე: В. А. Г у р к о -К р я ж и н, Четыре конфликта—«Новый Восток», 1925, кн. I (7), с. 65).

⁹² Л. Э л в е л л-С а т т о н, დასახ. ნაშრ., გვ. 32.

⁹³ حسن بشكرداد, დასახ. ნაშრ., გვ. 321.

⁹⁴ ანგარიშგასაწევეია ის მოსაზრება, რომ ორდენის გადაცემა შეიხ ხაზალისათვის წინასწარი სამადლობელი იყო იმ სამსახურისათვის, რაც მას ირანისაგან ხუზისტანის გამოყოფის საქმეში უნდა გაეწია ინგლისელთათვის (იქვე, გვ. 322).

ზისთანელთა აღელვება გამოიწვია. ირანის საგარეო საქმეთა სამინისტროს ერთ-ერთი მოხელე შემდეგნაირად აღწერს ხაზალისათვის ორდენის გადაცემის „ცერემონიას“: „კოქსის ჩამოსვლამდე და „ინდოეთის ვარსკვლავის“ ორდენის ჩამოტანამდე ხაზალმა ტელეფონით დამირეკა და მითხრა ხვალ კოქსის შესახვედრად და ინგლისის მთავრობის ორდენის მისაღებად უნდა წავიდეთ... მე ოფიციალურ ტანსაცმელში გამოიწყობილი მივედი, ხაზალი კი ჩვეულებრივ არაბულ ტანსაცმელში ჩაცმული მოვიდა ისე, რომ არაერთარ ყურადღებას არ აქცევდა ირანის მთავრობისაგან მისთვის ბოძებულ უამრავ ორდენს... ამოვიდა თუ არა კოქსი შეიხ ხაზალის გემზე... შეიხ ხაზალს მიმართა: „მე შენთან კონფიდენციალური სალაპარაკო მაქვს“. ერთმანეთს ხელი გაუყარეს და ცარიელ ოთახში შევიდნენ, კანონით კი ჩემი თანდასწრებით უნდა ესაუბრათ, რადგან ირანის მთავრობის [ოფიციალური] წარმომადგენელი ვიყავი...“⁹⁵ მოტანილი ადგილიდან აშკარად ჩანს, რომ შეიხ ხაზალი არაფრად აგდებდა ირანის ხელისუფალთ.

სპარსეთის ყურეში ინგლისის გაბატონებას ემსახურებოდა შეიხ ხაზალთან დადებული ერთ-ერთ ფარული შეთანხმებაც, რომლის საფუძველზე სპარსეთის ყურე დახურულ ზღვად გადაიქცა⁹⁶. ე.წ. „არაბისტანის“ სხვა ტომების ბელადებთან დადებული შეთანხმებებით, რომლებიც ინგლისისათვის სპარსეთის ყურის აუზის მიწების გადაცემას ან მათზე ინგლისის მფარველობის დაწესებას ითვალისწინებდა, ინგლისელები კუნძულებს: სოყოთრას, ქურია-მურიას და მესირაჰს დაეპატრონენ, ხოლო ბაჰრეინზე, ომანზე და ჰაზრამაუთის კუნძულებზე მფარველობას დასჯერდნენ⁹⁷. მაგრამ ეს საკმარისი არ აღმოჩნდა ხუზისტანში მტკიცედ ფეხის მოსაკიდებლად, ვინაიდან ირანის ამ მდიდარ რაიონს ოსმალეთიც ეპოტინებოდა. ერთ-ერთ მთავარ დასაყრდენად შეიხ ხაზალი მიიჩნეის და მისი გულის მოსაგებად იგი ხუზისტანის დამოუკიდებელ მმართველად და სრულუფლებიან ბატონ-პატრონად ცნეს⁹⁸. ინგლისელებივე დაეხმარნენ მას დაქორწინებულიყო კუვეიტის გარდაცვლილი

⁹⁵ حسن پز شکرآباد, გვ. 223.

⁹⁶ محمود محمود, დასახ. ნაშრ., გვ. 2304.

⁹⁷ იქვე.

⁹⁸ داندشجو, დასახ. ნაშრ., გვ. 55.

შეიხის მუბარეჟ ბენ ზიიახის ქერეზზე⁹⁹, ალუთქეს აგრეთვე, რომ მის გამგებლობაში გადასცემდნენ ერაყისა და ხუზისთანის გაერთიანების შედეგად შექმნილ დამოუკიდებელ არაბულ სამფლობელოს ისეთი ცენტრებით, როგორიცაა ნავთობის შემცველი მასჯედ-ე სო-ლეიმანე, აყაჯარი და გაჯსარანი, აგრეთვე შუშთარი. ღიზფული და ბეჰბეჰანი¹⁰⁰.

როცა ინგლისი შეიხ ხაზალს მფარველობის გარანტიებს აძლევდა და მისი პიროვნებისა და მამულების ზეგავლენის შემთხვევაში დახმარების გარკვეულ ვალდებულებებს კისრულობდა, სრულიადაც არ ისახავდა მიზნად აემხედრებია იგი ირანის ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ. ინგლისს ყოველმხრივ აძლევდა ხელს უცვლელად დარჩენილიყო წლების განმავლობაში არსებული მდგომარეობა — ირანის ცენტრალური ხელისუფლების ნორმინალური ძალაუფლება ხუზისთანზე და იქ შეიხ ხაზალის ფაქტიური ბატონობა. ასეთი პირობებში, დებდა რა სეპარატულ გარიგებებს შეიხ ხაზალთან, ინგლისის იმპერიალიზმს შესაძლებლობა ეძლეოდა ყოველგვარი დაბრკოლების გარეშე განეგრძო ირანის ნავთობის ექსპლუატაცია. ამიტომ გაკვირვება არ უნდა გამოიწვიოს იმ გარემოებამ, რომ ინგლისმა შეიხ ხაზალისათვის მიცემულ გარანტიებს პირობად დაუდო ირანის ცენტრალური ხელისუფლებისადმი მისი სრული მორჩილება. ცნობილი ინგლისელი მოხელის ჰაროლდ ვილსონის¹⁰¹ ცნობით, შეიხ ხაზალს ისე უნდა ემოქმედნა, რომ არ აეძულებინა ირანის ცენტრალური მთავრობა ისეთი ზომების მიღება, რომ იგი წინაპრებისაგან მემკვიდრეობით ბოძებულ

⁹⁹ «პაყიყათი» № 63, 1922 წ. 20 /IV.

¹⁰⁰ حسن پزشكزاد, დასახ., ნაშრ., გვ. 322.

¹⁰¹ ჰაროლდ ვილსონი ინგლისის კოლონიური პოლიტიკის ერთ-ერთი ყველაზე აქტიური გამტარებელი იყო. იგი ადრე მესოპოტამიაში განლაგებული ინგლისის არმიის უმაღლესი კომისარი იყო, შემდეგ ინგლის-ირანის ნავთობის კომპანიას ედგა სათავეში, ბოლოს კი პოლიტიკურ მოღვაწეობას მიჰყო ხელი. როგორც კი იგრძნო საფრთხე რუზ-ხანის მთავრობის მხრივ, იგი ლონდონს გაემგზავრა, რათა განეხორციელებინა ირანისაგან ხუზისთანის გამოყოფის გეგმა. შეიხ ხაზალმა მისი ერთგული ქომაგი ვილსონი თავის დეპუტატად (I) დანიშნა. იგივე დანიშნა თავისი მამულებისა და ქონების განმკარგულებლად და ფეხს არ დგამდა მისი რჩევის გარეშე (Архив ИВАН СССР., т. 8; იხ. აგრეთვე: رضا شاه كبير, დასახ. ნაშრ., გვ. 16).

უფლებებს გამოთხოვებოდა, ხოლო მის ქონებას მთავრობა დაპატრონებოდა¹⁰².

რით გადაუხადა შეიხ ხაზალმა ინგლისელებს მისდამი ასეთი ყურადღება?

გაზეთი „ბელფასტ ტელეგრაფი“, „დეილი ექსპრესზე“ და-ყრდნობით, 1925 წ. 4 აგვისტოს იტყობინებოდა, რომ შეიხ ხაზალი წლების მანძილზე იცავდა ინგლისელთა ტერიტორიულ პლატფორმას, ინგლის-ირანის ნავთობის კომპანიის წავთსადენებსა და სპარსეთის ყურის სანაპიროს, პირველი მსოფლიო ომის დროს კი ინგლისის ერთგული მოკავშირე იყო. ინგლისის სამხედრო ძალები, რომელთაც ოსმალეთის ჯარებისაგან ნავთობსადენების დაცვა ეკისრებოდა, შეიხ ხაზალის სამფლობელოების ტერიტორიაზე აწარმოებდა ბრძოლებს¹⁰². შეიხ ხაზალმა არა მარტო თავისი სამეურვეო ტერიტორია დაუთმო ინგლისის ჯარებს, არამედ თვითონაც აქტიური მონაწილეობა მიიღო საომარ ოპერაციებში. როცა გერმანია-თურქეთის ჯარებმა ჰორმოზიდან აბადანში გამავალი ნავთობსადენების დაზიანება სცადა, რათა ამ გზით მწყობრიდან გამოეყვანა ბრიტანეთის ფლოტი სპარსეთის ყურეში, შეიხ ხაზალმა ხუზისტანის არაბული ტომების მეშვეობით შეძლო მოსალოდნელი საფრთხის თავიდან აცილება¹⁰³. გაწეული სამსახურისთვის მან ინგლისელებისაგან ბევრი გასამრჩელო მიიღო, მათ შორის ერთი სამდინარო გემი და ოთხი ქვემეხი¹⁰⁴. გარდა ამისა, შეიხ ხაზალმა მიიღო დიდძალი ფულადი თანხა და ინგლისის მთავრობის დაპირება, რომ აქტიურად დაუჭერდა მას მხარს დამოუკიდებლობის მიღწევაში¹⁰⁵. ხოლო როცა პირველი მსოფლიო ომის პირველსავე წელს შეიხ ხაზალმა, მიუხედავად იმისა, რომ ირანს ნეიტრალიტეტი ჰქონდა გამოცხადებული, მოჰამერეში გერმანიის კონსული და სავაჭრო წარმომადგენელი შეიპყრო და ისინი ინგლისელ ხელისუფალთ გადასცა, მისი ეს ღვაწლი სათანადოდ დააფასეს და მას K. C. S. I. (Knight Commander of the star of India) „ინდოეთის ვარსკვლავის

¹⁰² H. Wilson, დასახ. ნაშრ., გვ. 136.

¹⁰³ آسفندياری فتح الله نوری, დასახ. ნაშრ., გვ. 164.

¹⁰⁴ H. Melzig, დასახ. ნაშრ., გვ. 78. ხაზალის უშუალო განკარგულებაში იყოფებოდა ინგლისელთა მიერ შეიარაღებული 3 ათასი მხედრისაგან შემდგარი ე. წ. აშეიხის ლოლაშების ლაშქარი (Ф. Л и б о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 134).

¹⁰⁵ آسفندياری فتح الله نوری, დასახ. ნაშრ., გვ. 164.

¹⁰⁶ H. Melzig, დასახ. ნაშრ., გვ. 78.

(ორდენის) კავალერის“ ტიტული უბოძეს¹⁰⁸. ირანის მთავრობასა და შეიხ ხაზალს შორის ურთიერთობის უკიდურესად გამწვავების პერიოდში, როგორც გაზეთი „სკოტსმენი“ („შოტლანდელი“) 1925 წ. 24 აპრილის ნომერში იტყობინებოდა, ბრიტანეთის მთავრობასა და შეიხ ხაზალს შორის ახალი ფარული შეთანხმება დაიდო, რომლის თანახმადაც ხაზალ-ხანმა თავის თავზე აიღო ნავთობსადენების დაცვა მეზობელი ტომების მხრივ ხელყოფისაგან. ხაზალმა ამ ვალდებულების შესრულების სანაცვლოდ ფინანსური დახმარება მიიღო. ამრიგად, დაასკვნის გაზეთი, ეს შეთანხმება „გაგებულ უნდა იქნეს როგორც ინგლისის მთავრობის დაპირება დახმარებაზე“¹⁰⁷.

ინგლისის იმპერიალიზმის შეუპოვრობას სპარსეთის ყურის რაიონში გაბატონებული მდგომარეობის მისაღწევად ამოდ არ ჩაუვლია. სხვადასხვა გზითა და საშუალებებით (სამხედრო ძალით. თავისი პოლიტიკური რეზიდენტების, დიპლომატიური მოხელეებისა და საიდუმლო აგენტების მოღვაწეობით, რაც უმთავრესად ადგილობრივი შეიხებისა და სეპარატულად განწყობილი ტომთა ბელადების მოსყიდვას ისახავდა მიზნად), ინგლისმა პირველი მსოფლიო ომის დასასრულისათვის იმას მიაღწია, რომ მესოპოტამიის (ერაყის) მთელი ტერიტორია, გარდა ბასრისა, ინგლისის მთავრობის სამუდამო მფლობელობაში გადავიდა მესოპოტამიის სულთნის ემირ ფეისალის მეთაურობით. ყველა ეს საშეიხო (კუვეიტი, ბაჰრეინი, მოჰამერე და ა. შ.) არ ექვემდებარებოდა არც ირანს და არც თურქეთს. შეიხები თავიანთ საშინაო საქმეებს განაგებდნენ ინგლისის დიქტატურის ქვეშ¹⁰⁸.

როგორც კი ინგლისელებმა ზღოთ იგდეს ერაყი, და თავიანთი მოკავშირე არაბული საშეიხოების დახმარებით თურქები ხუზისტანიდან განდევნეს, მის მნიშვნელოვან ადმინისტრაციულ ცენტრებში: აჰვანსა, მოჰამერესა და შუშში ჯარი განალაგეს, ხოლო შუშთარსა და დიზფულში საკონსულოები გახსნეს. ყოველ საკონსულოს სპეციალური შეიარაღებული რაზმი იცავდა, ორივე ქალაქში ინგლისელთა ინტერესებს საკუთარი სასამართლო ორგანოები ემსახურებოდა, მათ კონტროლს დაექვემდებარა საფოსტო განყოფილე-

¹⁰⁸ احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 278—279.

¹⁰⁷ اسفندیاری فتح الله نوری, დასახ. ნაშრ., გვ. 154.

¹⁰⁸ «პაყიყათი» № 63, 1922 წლის 20/IV.

ბების მუშაობაც¹⁰⁹. ხუზისთანი გახდა ირანში ინგლისელთა ბატონობის „მთავარი საყრდენი პუნქტი“¹¹⁰. გურკო-კრიაჟინის ცნობით, ადგილობრივი შეიხები გახდნენ ინგლისის „სტიპენდიანტები“, ოდნავ გაუგებრობას თან სდევდა სანაპიროების ბლოკადა, ინგლისის რაზმების გადმოსხმა. ამ რაიონის ნამდვილი ბატონ-პატრონი გახდა არა შაჰის გუბერნატორი, არამედ ბუშირში მცხოვრები ინგლისის რეზიდენტი¹¹¹.

ასეთი მდგომარეობა საკმაო შესაძლებლობას აძლევდა ინგლისს ეფიქრა ირანისაგან ხუზისთანის საბოლოოდ გამოყოფაზე. არც დაუყოვნებია. ინგლისის საიდუმლო აგენტის კაპიტან ნოელის 1921 წ. 6 ივნისით დათარიღებული წერილიდან პერსი კოქსისადმი აშკარად ჩანს, თუ რა გზას სახავდნენ ინგლისელები მიზნის პრაქტიკულად განსახორციელებლად: „ძვირფასო სერ კოქს.—წერს კაპიტანი ნოელი, — საგარეო საქმეთა მინისტრის მიერ გაგზავნილი ვიქენი სპარსეთში იანვარში, როცა ვითარებას ისეთი პირი უჩანდა, თითქოს ჩვენი ჯარის წასვლას [ირანიდან] თან მოყვებოდა [იქ] ბოლშევიკთა შემოჭრა და საბჭოთა მთავრობის შექმნა, რის შედეგადაც ჩვენ ხელები გავკეხსნებოდა სამხრეთში. ეს პროგნოზი არასწორი აღმოჩნდა... მათი პოლიტიკა იმაში მდგომარეობს, რომ შეინარჩუნონ სპარსეთის მთლიანობა და არ დაუშვან, რადაც არ უნდა დაუჯდეთ, ჩვენ მიერ სამხრეთის ფედერაციის შექმნა... სამხრეთის ფედერაციის საკითხი ითვალისწინებს მთელ რიგ ღონისძიებებს, მათ შორის სამხრეთ სპარსეთის მთავრობის შექმნას და სამხრეთის ნავთობიდან [მიღებული] შემოსავლის მისთვის გადაცემას... ამჟამად საკითხი იმაში მდგომარეობს, არის თუ არა ახლანდელ პირობებში, ე. ი. როცა ჯერ კიდევ არაა თეირანში საბჭოთა ხელისუფლება, რაიმე შესაძლებლობა გადავდგათ სამხრეთში, განსაკუთრებით ბახთიარეთში, ნაბიჯი ჩვენი მდგომარეობის განმტკიცების მიზნით და მოვამზადოთ ნიადაგი სამხრეთის ფედერაციის გეგმის განსახორციელებლად, როგორც კი ჩრდილოეთი სპარსეთი გასაბჭოებული იქნება, რასაც ჩვენი მისია, როგორც ჩანს, გარდუვალად მიიჩნევს...“¹¹².

¹⁰⁹ احمد كروى, დასახ. ნაშრ., გვ. 279.

¹¹⁰ Ф. Л ь в о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 134.

¹¹¹ В. А. Г у р к о-К р я ж и н, Четыре конфликта .., с. 64.

¹¹² В. А. Г у р к о-К р я ж и н, Переворот в Персии, «Новый Восток» жн. 12, 1926, с. XLIX.

მას შემდეგ, რაც მოვლენათა მსვლელობამ განეხორციელებული გახდა ირანის ტერიტორიის ხარკზე ინგლისის დიქტატზე დაქვემდებარებული ახალი პოლიტიკური ერთეულის — სამხრეთის ფედერაციის — შექმნის ცდა, ინგლისის მთავრობა თავისი დიპლომატიური უწყების აგენტების მეშვეობით შეუდგა ახალი იდეის განხორციელებას. მისი ინიციატივით 1922 წ. ხუზისტანში შეიქმნა ე. წ. „სამხრეთის ტომთა კავშირი“, რომლის ერთ-ერთ მთავარ მიზანს, როგორც სამართლიანად შენიშნავს საბჭოთა მკვლევარი კ. ასადულაევი, შეადგენდა მისი გადაქცევა, პირველივე შესაძლებლობისთანავე, ინგლისის კონტროლს დაქვემდებარებულ დამოუკიდებელ არაბულ სახელმწიფოდ, რომელშიც მოექცეოდა ირანის სამხრეთ-დასავლეთი ოლქები¹¹³.

სეპარატისტულად განწყობილ ტომთა მეთაურების ამ ახალ კავშირს, როგორც იტყობინებოდა ოსეტროვი 1922 წ. 3 ივნისს თეირანიდან გამოგზავნილ თავის კორესპონდენტში, საფუძველი ჩაუყარა თეირანში ბრიტანეთის მისიის მდივანმა სმარტმა 1922 წ. მარტში, როცა მან, ლონდონს წასვლის წინ, „მოინახულა“ ბახთიარეთი და მოპამერე. ერთი თვის შემდეგ „სამხრეთის ტომთა კავშირი“ იურიდიულად გაფორმდა მასჯედე სოლეიმანში შეიხ ხაზლსა და ბახთიართა შორის დადებული ხელშეკრულების საფუძველზე.

ხელშეკრულების ხელმოწერისთანავე ბახთიარებმა ინგლისელებისაგან მიიღეს 10 ქვემეხი, 55 ათასი შაშხანა, 5 მლნ ვაზნა¹¹⁴ და მნიშვნელოვანი თანხა ავანსად ხუზისტანის ნავთობის ანგარიშზე.

ირანში აკრედიტებული დიპლომატიური მოხელეები ამითაც არ კმაყოფილდებიან და ინგლისის მთავრობისაგან დაეინებით მოითხოვენ ახალ-ახალი სამხედრო ძალების გაგზავნას სამხრეთ ირანში¹¹⁵ და ამას ნავთობსადენების დაცვის აუცილებლობით ასაბუთებენ.

¹¹³ К. А с а д у л л а е в, დასახ. ნაშრ., გვ. 117—118.

¹¹⁴ ასადულაევი ირანსკის დამოწმებით ასახელებს 3 მლ. ვაზნას, ხოლო თეირონ ირანსკი—ეურნალ „მეცდუნარონაია ვიზნისა“ 1922 წ. № 16-ზე დაყრდნობით 50 ათას შაშხანასა და 3 მლნ. ვაზნას, მაშინ როცა ოსეტროვის პირველწყაროში მითითებულია 55 ათასი შაშხანა და 5 მლნ. ვაზნა (იხ. К. А с а д у л л а е в, დასახ. ნაშრ., გვ. 118; С. И р а н с к и й, დასახ. ნაშრ., გვ. 107).

¹¹⁵ რეზა-შაჰი თავის მემუარებში შენიშნავს, რომ თავდაპირველად ისე ჩანდა, თითქოს ინგლისის დიპლომატიურ მოხელეთა ასეთი მოქმედება პირადი ანგარებით იყო გამოწვეული, თითქოს ისინი იმიტომ აფორიაქებდნენ ინგლისის მთავრობას, რომ სამხედრო ძალას ამოფარებულთ თავისუფლად და დაუბრკოლებლად ეპარპაშათ ირანში. მაგრამ სინამდვილეში, დაასკენის იგი, ირანში აკრედიტებული ინგლი.

ბახთიარეთში ირანის მთავრობის ჭარების მომავალ სამხედრო ოპერაციებთან დაკავშირებით ინგლისის აპეაზელი კონსული, კაპიტანი ფილი შემდეგს მოახსენებდა თეირანში ინგლისის დესპანს:¹¹⁶ „... [ინგლისიდან] ჭარის მოსვლა დროის ფაქტორზე და ხელსაყრელ შემთხვევაზე იქნება დამოკიდებული. ვარაუდი [ირანის] სამხედრო მინისტრისა... საფუძვლიანი და ყურადსაღებია. სამხედრო მინისტრის გეგმები ძალზე კარგადაა შედგენილი. ამასთანავე [გაცნობებთ, რომ] არავითარ დამაკმაყოფილებელ შედეგს არ მოგვეცემს. ჩვენი ჩარევა ბახთიართა ხანებისათვის დახმარების გაწევის მიზნით...¹¹⁷ ბახთიართა ხანებმა, — განაგრძობს ფილი, — ორი შესაძლებლობიდან ერთი უნდა აირჩიონ: ან მთავრობის ჭარებს დანებდნენ, ან კიდევ აშკარად აჯანყდნენ. პირველ შემთხვევაში ირანის ჭარი ნავთობის შემცველ რაიონებს დაიკავებს და არა მგონია კომპანიისათვის ამაზე უარესი რამ მოხდეს. მეორე გადაწყვეტილების მიღება შემთხვევაში.. აღნიშნული მახეხების გამო ბახთიართა ხანები დამარცხდებიან... წინადადებას ვაყენებ არეულობის პირველივე გამოვლენისთანავე შევიწყვიტოთ ჩვენი ჭარის ერთი რაზმი ნავთობსარეწების რაიონში, რათა მან დაიკავას კომპანიის ქონება და ფინანსები. ამასთან ერთად მისი აქ ყოფნა შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ბახთიართა დასახმარებლად. [მაგრამ ისე უნდა მოვაჩვენოთ], თითქოს მთავრობის ჭარების დასახმარებლად გამოგვეგზავნოს რაზმი. ჩვენი ეს რაზმი შეიძლება გამოყენებულ იქნეს როგორც შუამავალი ძალა, ხოლო, მეორე მხრივ, მოპამერეს შეიხის დასაცავად მთავრობის მხრივ ხელყოფისაგან. თუ არ გვექნება რაზმის გაგზავნის საბაბი, ხოლო [მთავრობის] ჭარი შეიხ ხაზალის სამფლობელოების დასაუფლებლად შეუპოვრობას გამოიჩენს. მაშინ მღელვარება უნდა

სის დიპლომატიური მოხელეების გაუთავებელი მოხსენებითი ბარათების მიზანი ის იყო, რომ დაერწმუნებინათ ინგლისის მთავრობა დამატებითი სამხედრო ძალის გამოგზავნის აუცილებლობაში, რათა ტომების ხელით სისხლის ზღვა დაეყენებინათ ირანში (იხ. ۸۲--۸۳. ص. رضا شاه ...).

¹¹⁶ მოხსენებითი ბარათი შედგენილ იქნა კაპიტან ბრაიქსთან ერთად (იხ.

نورزاده اسمعیل بوشهری، فلات قاره و جزایر خلیج فارس، اسرار سیاسی نفت ایران، تهران، ۱۳۳۸، ص. ۲۶

¹¹⁷ ეს აზრი დასაბუთებულია ბახთიართა ძალების დასუსტებით, რაც, ფილის ვარაუდით, გამოიწვია მრავალმა ფაქტორმა. კერძოდ, განხეთქილებამ ჩაპარლენგისა და ქუქილუის ტომებს შორის, ბახთიართა მძევლების დატოვებამ თეირანში და მთავრობის ჭარების მიერ ჩაპარ მაჰალეს დაკავებამ.

გამოვიწვიოთ ხუზისთანელ არაბებს შორის, რათა მათი ამბოხებისაგან ნავთსაღენების საშისროების ილუზია შეექმნათ¹¹⁸ და ჩვენი ჯარის აჰვაზში გადმოსხმით [ირანის] სამხედრო მინისტრს დაეასწოროთ და მოსი გეგმა ჩაეფუშოთ. 1923 წ. 18 აპრილი. ასლი ინგლისის ბუშირელ გენკონსულს. №26¹¹⁹.

ინგლისის იმპერიალიზმის აშკარად ექსპანსიონისტური ზრახვები ირანის მიმართ უფრო დაუფარავადაა მოცემული ინგლისის ბუშირელი გენერალური კონსულის სერ პერსი ლორენის მოხსენებით ბარათში თავისი თეირანელი შეფის სახელზე. ხუზისთანში ან ბახთიარეთში, კატეგორიულად აცხადებს პერსი ლორენი, ისეთი ბრძოლისუნარიანი ჯარი უნდა გაიგზავნოს, რომელსაც შეეძლება კარგად უზრუნველყოს ინგლისის პოლიტიკისა და გავლენის გააღვივება ამ რაიონში...¹²⁰ სამხედრო ძალის გაგზავნა სამხრეთ ირანში მას საკმარისად არ მიაჩნდა იქ პოზიციების განსამტკიცებლად. ამიტომ ურჩევდა ხელმძღვანელობას იარაღი, საკურველი და ფული გაეგზავნათ ინგლისის მოკავშირე და მისდამი მეგობრულად განწყობილი ტომების ბელადებისათვის, ხოლო თუ ამ გზითაც ვერ მიაღწევდნენ სასურველ შედეგს, გეგმით გათვალისწინებულის დამატებით გაეგზავნათ კიდევ ერთი დივიზიონი¹²¹.

სერ პერსი ლორენი დაწერილებით იხილავს ყველა შესაძლო გართულებას რასაც შეუძლია სერიოზული დაბრკოლებები შეუ-

¹¹⁸ რაოდენ ცინიკურად ეღერს ინგლისს დიპლომატიის ოფიციალური წარმომადგენლის ასეთი მოწოდების შემდეგ ბრიტანეთის იმპერიალიზმის კოლონიური პოლიტიკის ზოგიერთი დამკველის განცხადება იმის თაობაზე, რომ გაუთავებელი უმთავმორისი და შინატომობრავი შეღლი აიძულებდა მათ, ინგლისელებს, გამოსულიყვნენ მშვიდობის დასამყარებლად, რომ შფოთი და არეულობა მანამდე გაგრძელდებოდა, ვიდრე ინგლისის ჯარი წესრიგს არ დაამყარებდა და არ აიძულებდა მათ დაემყარებინათ მათთან მეგობრული ურთიერთობა. (იხ. R. Co t l a n i, დასახ. ნაშრ., გვ. 58).

მეორე ინგლისელ ირანოლოგს ძნელად დასაჯერებლად მიაჩნია, რომ ინგლისს შეეძლო ეფიქრა ხუზისთანის სპარსეთისაგან გამოყოფაზე. და ამას ამბობს კაცი, რომელიც „ამტყიცებს“, რომ „...ხუზისთანის არაბული (I) პროვინცია არაა ირანული არც რასობრივად, და არც რელიგიური თვალსაზრისით, და გეოგრაფიულადაც და ეთნიკურადაც ერაყის არაბული სამეფოს ნაწილია“ (V. S h e a n The new Persia ..., p. 48—49).

¹¹⁹ نورزاده اسمعیل بوشهری, დასახ. ნაშრ., გვ. 23—24.

¹²⁰ იქვე, გვ. 24.

¹²¹ იქვე, გვ. 25.

ქმნას ინგლისის დასახული მიზნების განხორციელებაში და ზემდგომი ორგანოების ყურადღებას იმ სამ მოულოდნელ გარემოებაზე მიაქცევს, რაც შეიძლება ხუზისთანში ანარქიის მიზეზი გახდეს. ასეთ მიზეზებად მას მიაჩნია: 1) შეიხ ხაზალის მოულოდნელი სიკვდილი, 2) არაბების ამბოხება შეიხ ხაზალის წინააღმდეგ და 3) კონფლიქტი და შეხლა-შემოსლა მთავრობის ჯარსა და მოკამერეს შეიხის ლაშქარს შორის¹²². „თუ მთავრობის ჯარები თავს დაესხმიან შეიხ ხაზალს, — დაასკვნის პერსი ლორენი, — ჩვენ ამ უკანასკნელს გავეპოვებთ და დავიკავებთ“¹²³. ასეთია პერსი ლორენის მოხსენებითი ბარათის ძირითადი შინაარსი როგორც პერსი ლორენის მოხსენებითი ბარათიდან და სხვა მასალებიდან ჩანს, ინგლისელთა როლს ხუზისთანის 1924 წლის ამბებთან დაკავშირებით შეიძლება ხაზი გაესვას იმდენად, რამდენადაც იგი საიმედო გარანტიებს აძლევდა შეიხ ხაზალს ირანის მთავრობის მხრივ მისი, როგორც ხუზისთანის დამოუკიდებელი გამგებლის, ხელყოფის შემთხვევაში.

ზემოთ აღნიშნული მოხსენებითი ბარათების გაგზავნიდან სულ მოკლე ხანში ხუზისთანში დატრიალებულმა ამბებმა დაგვეჩვენა, რომ სხვადასხვა გარემოებათა გამო განუხორციელებელი აღმოჩნდა ირანში ფეოდალიზმის ამ უკანასკნელი მძლავრი ბურჯის დაცვა და ხუზისთანის გამოყოფა ირანისაგან.

ინგლისელ დიპლომატთა ულტიმატუმი მიმართულები ირანის მთავრობისადმი

ქვეყნის ცენტრალიზაციის პოლიტიკის წარმატებით განხორციელების პირობებში, როცა ირანის მთავრობა ზედიზედ აღწევდა მნიშვნელოვან წარმატებებს და მაშინ ჯერ კიდევ სარგებლობდა ქვეყნის მშრომელი მოსახლეობის, განსაკუთრებით ფეოდალურ კბალაში მოქცეული უღარიბესი გლეხობის უმრავლესობის, ფართო მხარდაჭერით, გარედან ყოველგვარი ზემოქმედება, მით უმეტეს სამხედრო ხასიათის აქციები ეკონომიკური და პოლიტიკური დამოუკიდებლობის გზაზე მდგარი ქვეყნის მიმართ, აშკარად გამოაშკარავებდა ინგლისის იმპერიალიზმს როგორც აგრესორს. მით უმეტეს, რომ სულ რაღაც ხუთიოდე წელი იყო გასული მას შემდეგ,

¹²² نورزاده اسمعیل بوشهری, დასახ. ნაშრ., გვ. 26.

¹²³ იქვე.

რაც საბჭოთა რუსეთმა მსოფლიოში მანამდე არნახული კეთილშობილება გამოიჩინა და არა მარტო დაგმო რუსეთის ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა ირანის მიმართ, არამედ დაუბრუნა ირანელ ხალხს ყველაფერი, რაც მითვისებული ჰქონდა მეფის რუსეთს. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ქვეყნის ჩრდილოეთით მშვიდობის მოყვარე და კეთილშობილურად განწყობილი საბჭოთა სახელმწიფოს არსებობა შესაძლებლობას აძლევდა ირანის მთავრობას მთელი ძალები გადაესროლა სამხრეთით. რასაკვირველია, შეიხ-ხაზალის წინააღმდეგ ბრძოლაში მთავრობის ძალების წარმატებებზე მსჯელობისას არ შეიძლება უგულებელყოფილ იქნეს თვით მთავრობის მეთაურის როლი.

ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ შევეხოთ სპეციალურ ლიტერატურაში, ზოგჯერ შემთხვევაში, გამოთქმულ ისეთ მოსაზრებებსა და დასკვნებს, რომლებიც, ჩვენი აზრით, არაობიექტურად აშუქებენ და მცდარად წარმოგვიდგენენ ისტორიულ ფაქტებს. ნაკლებად დამაჯერებელი მოსაზრების გამოთქმა შეიძლება რამდენადმე გამართლებული იყოს, როცა საქმე ეხება ამა თუ იმ ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარ ახალ ან მიმდინარე მოვლენებს, რაც გარკვეული სირთულის წინაშე აყენებს მკვლევარს, რომელსაც მიზნად დაუსახავს ობიექტურად შეაფასოს მომხდარი ფაქტი, წინასწარ განკვირდეს მისი შედეგები. მაგრამ ეს არ ითქმის იმ შემთხვევაში, როცა მსჯელობას რეტროსპექტული ხასიათი აქვს, როცა შეფასება ეძლევა ისეთ ფაქტსა თუ მოვლენას, რომლის შედეგები თვითონ იძლევიან საუკეთესო შესაძლებლობას სწორი დასკვნების გამოსატანად.

სპეციალურ ლიტერატურაში (რომ არაფერი ვთქვათ უცხოეთიდან მიღებულ ცალკეულ კორესპონდენციებზე) არაერთხელ გამოთქმულა, და ხშირად დაბეჭდილებითაც, მოსაზრება, რომ რეზა ხანი (შემდგომში ირანის შაჰი) ინგლისელთა ნება-სურვილის პასიური აღმსრულებელი, მათი ინტერესების დამცველი იყო. ამას იმით ასაბუთებენ, რომ რეზა-ხანს ინგლისელები დაეხმარნენ მოქცეულიყო სახელმწიფოს სათავეში, მეტიც, რომ იგი მათ მიერ იყო ხელდასმული.

სრულიადაც არ ვფიქრობთ საკამათო გავხადოთ ის ფაქტი, რომ თავის დროზე მართლაც ინგლისის დახმარებითა და ხელშეწყობით ამოტივტივდა რეზა-ხანი პოლიტიკურ სარბიელზე და მისი ინგლისელი მხარდამკერნი მართლაც დიდ იმედებს ამყარებდნენ მასზე. როგორც „თავის კაცზე“ ირანში პოზიციების შესანარჩუნებლად

და განსამტკიცებლად. მაგრამ საკითხავი ისაა, დარჩა თუ არა რეზა-ხანი „ინგლისელთა კაცად“ და აღმოჩნდა თუ არა იგი მათი ნება-სურვილის აღმსრულებელი მარიონეტი მმართველი. მართლა ინგლისელთა მოთხოვნით ხომ არ ახორციელებდა იგი ქვეყნის ცენტრალიზაციის პოლიტიკას, სეპარატისტულად განწყობილი ურჩი ტომების დამორჩილებას, როგორც ზოგიერთი ფიქრობს. არავითარი საფუძველი არ არსებობს ასეთი მტკიცებისათვის. საკითხი რომ ნათელი გახდეს, საჭიროდ მიმაჩნია მოვიტანო რამდენიმე მოსაზრება და მივმართო ფაქტებს.

ა. სულტან-ზადეს მტკიცებით, რეზა-ხანი ინგლისის იმპერიალიზმის ისეთივე აგენტი და ირანელი ხალხის ისეთივე გამყიდველია, როგორც სეიდ ზია-ედ დინი. „სეიდ ზია-ედ-დინი და რეზა-ხანი — ესაა ერთი მონეტის ორი მხარე“ — ასეთია მისი დასკვნა¹²⁴. იგი ცდილობს დაამტკიცოს, რომ რეზა-შაჰი წარმოადგენს ინგლისის იმპერიალიზმის ყველა წინასწარდასახულობის უბრალო აღმსრულებელს¹²⁵. ა. სულტან-ზადე მართლაც „ამტკიცებს“, რომ რეზა-ხანმა ეროვნული არმია იმიტომ შექმნა, რომ ამას მოითხოვდა ინგლისი¹²⁶. ი. ვისანოვის აზრით რეზა-ხანმა არმია იმისთვის შექმნა, რომ შეენარჩუნებია მემამულეებისა და სამღვდელოების სოციალურ-პოლიტიკური ბატონობა, რომ არმია გახდა მათი ახალი პოლიტიკური ორგანიზაცია¹²⁷. როცა რეზა-ხანმა გაილაშქრა ფეოდალთა წინააღმდეგ და შეიხ ხაზალთან საომრად მიემართებოდა, ა. სულტან-ზადეს მტკიცებით, ფაქტიურად იგი ამას აკეთებდა იმიტომ, რომ მოწოდებული იყო ინგლისის იმპერიალიზმისაგან — დაემყარებინა ქვეყანაში „მშვიდობა და სიწყნარე“, რისი წინაპირობაც უნდა ყოფილიყო ზეღისუფლების ცენტრალიზაცია, ე. ი. პოლიტიკურად ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს შექმნა¹²⁸. ცხადია, არაფრით არ შეიძლება ასეთი თვასაზრისის გაზიარება.

¹²⁴ А. Султан-Задё, Английский империализм в Персии и социально-экономическая природа монархии Реза-шаха Пехлеви, — «Революционный Восток», № 3, 1928, с. 90—91.

¹²⁵ იქვე, გვ. 97.

¹²⁶ იქვე, გვ. 102.

¹²⁷ И. Висанов, Персия Реза шаха, — «Новый Восток», 1926, кн. 15, с. 7.

¹²⁸ А. Султан-Задё, დასახ. ნაშრ. გვ. 92. გამოდის, რომ ინგლისის იმპერიალიზმი იღწოდა ირანის ცენტრალიზაციისათვის, და არა ირანის მთავრობა რეზა-ხანის მეთაურობით. ასეთი რამის მტკიცება, მეტი რომ არა ვთქვათ, სრულ

არსებობს უცილობელი ფაქტები, რომ შეიხ ხაზალის აშკარა გამოსვლა ირანის ცენტრალური მთავრობის წინააღმდეგ არ მომხდარა ინგლისელთა გარკვეული როლის გარეშე. მაგრამ არც იმის მტკიცება იქნება მართებული, რომ ინგლისელებმა წააქეზეს ხაზალი აჯანყებისაკენ¹²⁹, რომ თითქოს ინგლისის იმპერიალიზმს ეთამაშოს დიდი როლი, როგორც კ. ასადულაევი ფიქრობს, შეიხ ხაზალის ბანაკში რეზა-ხანის წინააღმდეგ მოწყობილ რალაც შეთქმულებაში და შემდეგ ხაზალის აშკარა შეიარაღებული გამოსვლაში¹³⁰. ხელთ არ გვაქვს არავითარი ფაქტი შეიხ ხაზალ-ინგლისის ურთიერთობის თაობაზე. გარდა საგარანტიო შეთანხმებებისა, რაც ითვალისწინებს ინგლისის მხრივ მფარველობასა და დახმარებას თვით შეიხ ხაზალის ან მისი ქონების ხელყოფის შემთხვევაში. არც ასადულაევის მიერ ელველ-სატონის წაგნიდან ციტირებული ადგილი იმის თაობაზე, რომ „შეიხ ხაზალი არ გადადგამდა ასეთ წინდაუხედავ ნაბიჯებს“¹³¹, ინგლისის მხარდაჭერაში რომ არ ყოფილიყო დარწმუნებულიო¹³², არც აბაბულ ტანსაცმელში გადაცმული ინგლისელი ოფიცრების ჩამოსვლა მოკამერეში¹³³, არც ის ფაქტი, რომ ინგლის-ირანის ნავთობის კომპანია მხარს უჭერდა შეიხ ხაზალს ცენტრალური ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებლობის მიღწევაში და ფინანსურ დახმარებას უწევდა მაი, რათა გადაექცია იგი ინგლისის მფარველობის ქვეშ მყოფ „სახელმწიფოდ სახელმწიფოში“, სადაც ნავთობკომპანიას შესაძლებლობა მიეცემოდა ირანის მთავრობის გვერდის ავლით ეწარმოებია ოპერაციები¹³⁴, და არც ნავთობკომპანიის ფარული მოლაპარაკება ფეოდალებთან ნავთობის შემცველი ადგილების იჯარით აღების. დანადგარების დაცვის. მუშახელით უზრუნველყოფის, კონტროლისა და სხვა სა-

გაუგებრობად მიგვაჩნია. ირანის იმ მშფოთავრ ამბების უშუალო თვითმხილველი ერთ-ერთი საბჭოთა კორესპონდენტი იმ დღეებში იტყობინებოდა, რომ ინგლისელები რეზა-ხანში ხელავენ უდღეს საშიშროებას სამხრეთში თავიანთი გავლენისათვის და ყოველგვარ ზომებს იღებენ იმისათვის, რომ შეარყიონ მისი ძლიერება. არ განახორციელებინონ მას ცენტრალიზატორული მისწრაფებები (იხ. Архив ИИ-та истории АН СССР, 1924, д. 7, № 10—13. т. 23 (почтовая информация ИНОРОСТА от 25 IX 1924), с. 5).

¹²⁹ იხ. حسين مكى، مختصرى از زندگانی سياسى سلطان احمد شاه قاجار.

¹³⁰ К. А с а д у л а е в, დასახ. ნაშრ., გვ. 115, 117.

¹³¹ მხედველობაშია შეიხ ხაზალის შეიარაღებული ამბოხება.

¹³² Л. Э л в е л л-С а т т о н, დასახ. ნაშრ., გვ. 80.

¹³³ См. сообщение Российского телеграфного агентства от 11/X 1924.

¹³⁴ J o h n M a r l o w e, Iran .., p. 55.

კითხებზე¹³⁵, ოდნავადაც არ გამოდგება რეზა-ხანის წინააღმდეგ მოწყობილ შეთქმულებაში ინგლისელთა დიდი როლის, მით უმეტეს, ხაზალის აჯანყებაში ინგლისელთა წამქეზბლური როლის დასასაბუთებლად. მაგრამ ეს სურლიადაც არ ნიშნავს, რომ ინგლისელები პასიური მეთვალყურის როლში გამოდიოდნენ.

ინგლისელ დიპლომატთა მიერ რეზა-ხანისათვის გაგზავნილი საპროტესტო ნოტები, რომელთა შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი, შეიცავდნენ შეიარაღებული ძალებით ჩარევის მუქარას შეიხ ხაზალის პიროვნებისა და მისი ქონების შესაძლო ხელყოფის შემთხვევაში. ხოლო რაც შეეხება შეიხ ხაზალის შეიარაღებულ ამბოხებას, ინგლისელებმა კრიტიკულ მომენტში, პირიქით, შეიხ ხაზალს თავშეკავებისაკენ მოუწოდეს. ეს ნათლად ჩანს საბჭოთა ირანისტი ს. ბ. ბალაიანის ერთ-ერთ უკანასკნელ ნაშრომში მოტანილი საარქივო მასალებიდან. როგორც ირკვევა, ინგლისელებმა თვითონ გამართეს მოლაპარაკება შეიხ ხაზალთან და ურჩიეს — კონფლიქტის აცილების მიზნით დაეფარა მთავრობის დავალიანება. მათ მოამზადეს შეთანხმების პროექტი, რომლის ძალითაც ხაზალს უნდა ეცნო რეზა-ხანის მთავრობა და შეეტანა სახელმწიფო ხაზინაში 500 ათასი თუმანი. სამაგიეროდ იგი რჩებოდა ხუზისტანის გამგებლად¹³⁶. მაგრამ ხაზალმა ექვი შეიტანა ინგლისელთა ერთგულებაში, იგრძნო, რომ შეიძლებოდა მისთვის ზურგი შეექციათ. ამიტომ თავი ინგლისელებისაგან შორს დაიჭირა, პირი შეკრა მეჯლისის უკიდურესად მემარჯვენე დეპუტატების ფრაქციასთან, რომელსაც მოდარესი მეთაურობდა, და მთავრობის წინააღმდეგ აშკარა შეტევაზე გადავიდა¹³⁷.

იყო თუ არა რეზა-ხანი ინგლისელების მონა-მორჩილი, თავისი ქვეყნის საზიანოდ მათი ინტერესების დამცველი და, საერთოდ, მიუძღვის თუ არა მას რაიმე როლი ხუზისტანის პრობლემების ინგლისისათვის სასარგებლოდ გადაჭრაში?

საქმის ნამდვილ ვითარებას შუქს ჰტენს ისეთი პირველწყარო, რომლის უტყუარობაში ძნელია ექვი შევიტანოთ. მხედველობაში გვაქვს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის არქივში დაცული აღმოსავლეთმცოდნე ანისიმოვის

¹³⁵ John Marlowe. The Persian gulf ., p. 84.

¹³⁶ Б. П. Балаян, Восстания племен на юге Ирана (1922—1930). Ереван. 1974, с. 18.

¹³⁷ იქვე, გვ. 20.

ხელნაწერი ფონდი, რომლის მონაცემების უმეტესი ნაწილი ემთხვევა სხვადასხვა სპარსულენოვანი პუბლიკაციების ცნობებს¹³⁸.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ 138-ე შენიშვნაში მოხსენიებული რეზა-შაჰის მემუარების თავფურცელზე მოცემულია შემდეგი განცხადება: „ეს ისტორიული მემუარები რეზა-შაჰის კალმით [არის დაწერილი] ან მისი ზეპირი გადმოცემის და სხვების წერილობითი ცნობების საფუძველზეა შედგენილი. [ისინი] განსვენებული შაჰის განკარგულებით, პოლიტიკური მოსაზრებებით, ეცხლს მისცე“¹³⁹. ეს განმარტება მომავლს იმათ საყურადღებოდ, ვინც ეჭვის ქვეშ აყენებს მემუარების თავის დროზე საიდუმლო ხასიათს და საქმეს ისე წარმოადგენს, თითქოს რეზა-ხანის მტკიცე პოზიცია ინგლისელ დიპლომატებთან შეხვედრისას და მემუარებში მოტანილი ყველა სხვა მასალები მხოლოდ შირმა იყო, რომლის უკან ინგლისელებთან რეზა-ხანის ფარული გარიგება იმალებოდა¹³⁹.

როგორი იყო საქმის ნამდვილი ვითარება?

ვიდრე პასუხს გავცემდე ამ კითხვაზე, საჭიროდ მიმაჩნია აღვნიშნო, რომ არა რეზა-ხანი იჩენდა აქტიურობას, არა ის აწარმოებდა მოლაპარაკებას ინგლისელებთან, როგორც ასაღულავეი ფიქრობს¹⁴⁰, არამედ ეს უკანასკნელნი მიმართავდნენ ირანის მთავრობის მეთაურს ჯერ არაოფიციალურად, თავიანთი დაბალი რანგის დიპლომატიური მოხელეების მეშვეობით. შემდეგ მუქარის შემცველი ოფიციალური ნოტებით და, ბოლოს, როცა ვერაფერს მიაღწიეს რეზა-ხანთან — ხელი ვერ ააღებინეს ხუზისტანისაკენ გალაშქრებაზე, იძულებულნი გახდნენ წასულიყვნენ დათმობაზე და გაეწირათ თავიანთი პროტეჟე შეიხ ხაზალი¹⁴¹.

¹³⁸ იხ. عسکری، رضا شاه پهلوی، جلد ۱؛ نوبخت، شاهنشاه پهلوی، قسمت اول؛ حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران، جلد سوم؛ یادداشتهای سرّی رضا شاه؛ رضا شاه کبیر، سفرنامه خوزستان، تهران، ۱۳۵۰.

¹³⁹ ასე ფიქრობს, კერძოდ, ბ. პ. ბალაიანი. იხ. მისი: «Восстание племен»... c. 29—30, 37.

¹⁴⁰ იხ. К. Асадуллаев, დასახ. ნაშრ., გვ. 121.

¹⁴¹ რასაკვირველია, ინგლისმა მიაღწია გარკვეული კომპენსაციის მიღებას — ინგლის-ირანის ნავთობის კომპანიის საქმიანობის სფეროს გაზრდას, მაგრამ ეს ბევრად ნაკლებია იმასთან შედარებით, რასაც ინგლისი მიაღწევდა ირანისაგან ხუზისტანის გამოყოფის, ან, უკიდურეს შემთხვევაში, შეიხ ხაზალის ეკონომიკური და პოლიტიკური პრეროგატივების შენარჩუნების შედეგად. ამდენად ვერ გავიზიარებთ კ. ასაღულაევის კრიტიკას გურკო-კრიაჟინის მიმართ, რომელმაც ხაზალის დამარცხება ინგლისის იმპერიალიზმის დამარცხებად მიიჩნია (იხ. К. Асадуллаев, დასახ. ნაშრ., გვ. 92).

ინგლისელები რომ განსაკუთრებულ დაინტერესებას იჩენდნენ ხუზისტანია პრობლემის მოლაპარაკების გზით, უმტკივნეულოდ გადასრამა. ეს ჩანს თუნდაც იქიდან. რომ, როგორც კი შეიხ ხაზალმა მთავრობის გამაჟიჟებელი და რეზა-ხანის საწინააღმდეგო მოწოდების წერილით მიმართა მეჯლისს, რეზა-ხანს ვერც კი მოესწრო თეირანს დაბრუნება, რომ ორ-სამჯერ დაურეკეს ინგლისის საელჩოდან და მოუთმენლად კითხულობდნენ მას. დაბრუნდა თუ არა რეზა-ხანი თეირანს. მას მაშინვე ეწვია ინგლისის საელჩოს წარმომადგენელი წინასწარი შეტყობინების გარეშე და მას შემდეგ. რაც სინანული გამოთქვა შეიხ ხაზალის მუქარით აღსავსე წერილების გამო. მოუწოდა ირანის მთავრობის მეთაურს გარკვეულ დათმობებზე წასულაყო. ამას იმით ასაბუთებდა, რომ აჯანყებულები ბევრი არიან და მთავრობას გაუჭირდებოდა მათთვის წინააღმდეგობის გაწევა¹⁴². ამასთან ერთად ინგლისელი დიპლომატი მოაგონებდა რეზა-ხანს, რომ საომარი მოქმედება გამოიწვევდა ნავთობსადენების დაზიანებას. რაც დიდ ზარალს მიაყენებდა ნავთობკომპანიას. ამას უი თავის მხრივ მოჰყვებოდა მათი პირდაპირი ჩარევა. ამიტომ იგი დაბეჯითებით მოითხოვდა, ირანის მთავრობას თავი შეეკავებინა ჯარის მობილიზაციისაგან¹⁴³.

რეზა-ხანთან ინგლისის საელჩოს წარმომადგენლის ამ პირველ ვიზიტს მოჰყვა ირანის მთავრობის მეთაურთან ინგლისის დიპლომატიურ მოხელეთა სიტყვიერი თუ წერილობითი მოლაპარაკებების მთელი სერია, რომლის დედააზრი ის იყო, რომ არ დაეშვათ ხუზისტანში მთავრობის ჯარის გაგზავნა და იქ საომარი მოქმედების გაშლა. რაც უფრო მეტად იგრძნობოდა რეზა-ხანის მტკიცე გადაწყვეტილების — შეიხ ხაზალის სამხედრო ძალით დამორჩილების სისრულეში მოყვანის აუცილებლობა, იმდენად სულ უფრო აშკარად იგრძნობოდა ინგლისელთა შემფოთება და იცვლებოდა მათი ტონი. თუ პირველ ხანებში ინგლისელებს რაღაც იმედი მაინც ესახებოდათ რეზა-ხანის დაყოლიებაში (შეიხ ხაზალის ხუზისტანის დამოუკიდებელ მმართველად დატოვების პირობით), მას შემდეგ, რაც აშკარა გახდა, რომ ირანის მთავრობის მეთაური ურყევია თავის გადაწყვეტილებაში — იარაღს მიმართოს, ინგლისელთა „მეგობრული“ რჩევა იცვლება მუქარის შემცველი საპროტესტო ნოტებით. ხოლო როცა ამ გზითაც ვერაფერს მიაღწიეს — ხელი ვერ

¹⁴² Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 4.

¹⁴³ იქვე. ფ.6; იხ. აგრეთვე: رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. 8.

აღლებინეს რეზა-ხანს ხუზისთანზე შეიარაღებული ძალით გალა-
შქრებაზე, იძულებული გახდნენ გაეწირათ თავიანთი ერთგული
მსახური.

აი. როგორ ვითარდებოდა მოვლენათა მსვლელობა:

1924 წ. 6 ნოემბერს ისფაჰანს ჩასულმა რეზა-ხანმა მიიღო სა-
გარეო საქმეთა სამინისტროს შემდეგი შინაარსის დეპეშა: „დღეს,
თქვენი მაღალი აღძრებულების ისფაჰანს გამგზავრების შემდეგ,
დღის სამ საათზე, საგარეო საქმეთა სამინისტროში მოვიდა ინგლი-
სის საქმეთა რწმუნებული და გამოთქვა სინანული თქვენი მოულო-
დნელი გამგზავრების გამო. მან განაცხადა, რომ გუშინდელი მო-
ლაპარაკების დროს მათ გთხოვეს [თქვენ], რომ მთავრობის ჯარე-
ბი არ დაძრულიყვნენ ზეიდუნიდან მოჰამერეს მიმართულებით, ე-
დრე სერ პერსი ლორენი სამ. დღის განმავლობაში არ ჩავა ბაღ-
დადში¹⁴⁴. შეესალმა. ის მოლაპარაკებას გამართავს შეიხ ხაზალთან და
ეს ამბები [ხუზისთანის პრობლემა-ო. გ.] კეთილად დამთავრდება
მთავრობის სურვილის შესაბამისად... მათი მიზანი, როგორც ისინი
იმეორებდნენ მოლაპარაკებისას, იმაში მდგომარეობს, რომ [ირანის]
ჯარი არ დაიძრას ზეიდუნიდან სერ პერსი ლორენის ბაღდადში ჩა-
სვლამდე. მოლაპარაკებისას მას მოვავრნეთ თქვენი მაღალი აღმა-
ტებულების შეხედულებები და შევნიშნეთ, რომ... ამ ორი თვის გა-
ნმავლობაში... შეიხ [ხაზალმა] შეძლო შეეგროვებია იარაღი, შე-
მოეტანა საკუთრელი და სხვა აუცილებელი მასალები...“¹⁴⁵.

პასუხად რეზა-ხანმა წინადადება მისცა საგარეო საქმეთა. მი-
ნისტრ მოშირ-ოლ-მოლქს ეცნობებინა ინგლისის საქმეთა რწმუნე-
ბულისათვის, რომ იგი თანახმაა დაელოდოს შეიხ ხაზალთან სერ პე-
რსი ლორენის მოლაპარაკების შედეგებს და რომ ამ მიზნით ორი
კვირით გადადო ჯარების შექრა ხუზისთანში. მაგრამ მხოლოდ იმ
პირობით, თუ არაბები და ბახთიარები არ დაიწყებენ საომარ მო-
ქმედებას¹⁴⁶.

¹⁴⁴ ბაღდად იყო აღმოსავლეთის საერთოებში ინგლისის უმაღლესი კომისრის
რეზიდენცია. უნდა ვიფიქროთ, რომ შექმნილმა კრიტიკულმა სიტუაციამ აიძულა
ლორენი მოთათბირებოდა ეფრო მაღალი რანგის მოხელეს.

¹⁴⁵ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, лл. 10—11. იხ.
აგრეთვე: رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. 30—31. یادداشتهای

سرّی رضا شاه... ص. 15

¹⁴⁶ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 11. იხ. აგრეთვე
رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. 30. یادداشتهای سرّی

رضا شاه... ص. 16

ინგლისის საქმეთა რწმუნებული კვლავ ეწვია ირანის საგარეო საქმეთა მინისტრს და განუცხადა, რომ, ინგლისის ისტაპანელი კონსულის დეპეშის თანახმად, რეზა-ხანს, წმინდა სამხედრო მოსაზრებებიდან გამომდინარე და მოსალოდნელი დიდი თოვლიანობის საფრთხის გამო, გადაუწყვეტია ჯარის დაძვრა ჩაპარ მაჰალედან ხუზისტანის მიმართულებით. ეს კი, განაცხადა ინგლისის საქმეთა რწმუნებულმა, „არ მოახდენს კარგ შთაბეჭდილებას ლონდონში“¹⁴⁷. რეზა-ხანმა გადაწყვიტა არ ეპასუხა მოშირ-ოლ მოლქის დეპეშაზე, რომლითაც ამ ამბავს იტყობინებოდნენ.

ამასობაში, 13 ნოემბერს, რეზა-ხანმა მიიღო შეიხ ხაზალის ასეთი შინაარსის დეპეშა: „მის მაღალ აღმატებულებას პრემიერ-მინისტრს,... რასაკვირველია, თქვენ გახსოვთ გაუგებრობანი, რაც გამოწვეული იყო ზოგიერთი ანგარებიანი და მანკიერი ადამიანის (ბახთიარებზე აღარ ვლაპარაკობ) ინტრიგებით... მე გავიგე ამ ანგარეზიანი ზრახვების შესახებ და ახლა გამოვთქვამ სინანულს... გთხოვთ პატიებას იმ უღირსი საქციელის გამო, რაც ჩემი მხრიდან იქნა გამოვლენილი მაღალი მთავრობის მიმართ... როგორც [ჩემთვის] ცნობილი გახდა, თქვენი მაღალი აღმატებულება ამ დღეებში ჩაშობრძანდა სამხრეთში. თუ ეს ნამდვილია, მე მოხარული ვიქნებოდი მექნეს პატივი თქვენთან პირადი საუბრისა და პირადად გამოვხატავ ჩემს სურვილს თქვენი კეთილშობილი პიროვნების წინაშე... ველოდები [თქვენი მხრივ] წყალობის გაღებას, [შეხვედრის] ადგილის დანიშვნას და თქვენი მობრძანების ვადას. ხაზალი“¹⁴⁸.

რეზა-ხანმა დეპეშითვე აცნობა შეიხ ხაზალს, რომ ლებულობს მის ბოლიშებსა და სინანულს მხოლოდ იმ პირობით, თუ უსიტყვოდ

¹⁴⁷ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 12. იხ. აგრეთვე
رضا شاه کبير، سفرنامه خوزستان... ص. ۳۳—۳۴؛ یادداشت‌های سرّی

رضا شاه... ص. ۱۶

¹⁴⁸ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 15; იხ. აგრეთვე
یادداشت‌های سرّی رضا شاه... ص. ۲۰؛ عصر پهلوی، جلد یکم: رضا شاه
کبير پهلوی اول... ص. ۴۷؛ نوبخت، شاهنشاه پهلوی... ص. ۱۶۲—۱۶۱؛
رضا شاه کبير، سفرنامه خوزستان... ص. ۴۱

დანებდება¹⁴⁹. შეიხ ხაზალს ჯერ კიდევ ჰქონდა ინგლისელთა დახმარების იმედი და უარყო რეზა-ხანის ეს მოთხოვნა¹⁵⁰.

ვითარება საკმაოდ დიქტაბა და ყოველივე იმის მანიშნებელი იყო, რომ შეიარაღებული კონფლიქტი გარდუვალი ჩანდა. რეიტერის სააგენტომ გადასცა ცნობა, რომ თეირანში გავრცელებული ხმების თანახმად, ინგლისის პერიანელ ელჩს სერ პერსი ლორენს ინგლისის მთავრობამ დააქისრა შუამავლის როლი და მასვე დაეველა მოეწყო ბუშირში მოლაპარაკება რეზა-ხანსა და ხაზალს შორის¹⁵¹. თითქმის ერთდროულად რეზა-ხანს ეწვია ინგლისის გენკონსული და სთხოვა აუდიენციის ნებართვა. მან ირანის პრემიერს განუცხადა, რომ დავალებული აქვს გადასცეს მას ინგლისის ელჩის წერილი და ამასთან ერთად აცნობოს, რომ თუ წერილის შინაარსი არ იქნება ოფიციალურად მიღებული. მაშინ, რამდენადაც შეიხ ხაზალი ოფიციალურად იმყოფება ინგლისის მფარველობის ქვეშ, ისინი (ინგლისელები) იძულებული იქნებიან თვალყური ადევნონ შეიხ ხაზალის მდგომარეობას და ოფიციალური მოლაპარაკება გამართონ მასთან, როგორც სახელმწიფოს მეთაურთან. რათა ყოველი ღონე იხმარონ, რომ არ დაუშვან ირანის მთავრობის ძალების შესვლა ხუზისტანში¹⁵².

¹⁴⁹ Архив ИВАН СССР, Фонд востоковеда Анисимова. л. 15; იხ. აგრეთვე
داداشتهای سرّی رضا شاه... ص. ۲۱ ; رضا شاه کبیر ، سفرنامه
خوزستان... ص. ۴۲

ხალხში ხმა გავრცელდა, თითქმის რეზა-ხანი თვითონ ეწვია შეიხ ხაზალს ბუშირში მოსალაპარაკებლად. ამასთან დაკავშირებით რეზა-ხანმა ირანის არმიის შტაბის უფროსს ბრიგადის გენერალ ამანოლას დაშიფრული დეპეშით № 3699 უბრძანა უარყო გავრცელებული ხმები. დეპეშაში რეზა-ხანი, კერძოდ, წერდა: „ მე თუ ვაგებართვებუიჩის, მხოლოდ იმიტომ, რომ დავიძრა ფონტისაქენ და არ მივიღებ შეიხ [ხაზალს] არსად, გარდა შირაზისა. თუ ის არ ვაგებართვება შირაზს, მხოლოდ ღმერთს ეცოდინება ბრძოლის ველზე მასთან ჩემ საუბარზე“ (Архив ИВАН

СССР, фонд востоковеда Анисимова. л. 19. იხ. აგრეთვე
داداشتهای سرّی رضا شاه... ص. ۲۵ ; رضا شاه کبیر ، سفرنامه
خوزستان... ص. ۴۸ -- ۴۷)

عصر پہلوی ، جلد یکم: رضا شاه کبیر پہلوی اول... ص. ۴۷

¹⁵¹ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова. л. 16. იხ. აგრეთვე
داداشتهای سرّی رضا شاه... ص. ۲۱ ; رضا شاه کبیر ، سفرنامه
خوزستان... ص. ۴۲

¹⁵² Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова. л. 17, იხ. აგრეთვე
داداشتهای سرّی رضا شاه... ص. ۲۴ -- ۲۳ ; رضا شاه کبیر ، سفرنامه
خوزستان... ص. ۴۴

ინგლისის ოფიციალური დიპლომატიური წარმომადგენლო ამ შემთხვევაშიც, როგორც ყოველთვის, ხუზისთანში ირანის მთავრობის ქარის შესვლისა და იქ საომარი მოქმედების შესაძლო გაშლისათვის წინააღმდეგობის გაწევას ასაბუთებდა ნავთობკომპანიის ნავთობსადენების დაზიანების საშიშროებით.

რეზა-ხანმა აუდიენციაზე მყოფ ინგლისის გენკონსულს განუცხადა, რომ პირადად კისრულობს ვალდებულებას აანაზღაუროს ყოველგვარი ზარალი, რასაც, მათი ვარაუდით, ნავთობკომპანია ხუზისთანში ნახავს გაშლილი საომარი მოქმედების შედეგად. „რაც შეეხება ჩემთან თქვენს მოლაპარაკებას—განუცხადა რეზა-ხანმა,—მე ენერგიულ პროტესტს ვაცხადებ და იცოდეთ, თუ ამიერიდან ასეთი ტონით აწარმოებენ ჩემთან მოლაპარაკებას და ანე მომექცევიან, ვამჯობინებ შევწყვიტო ყოველგვარი ურთიერთობა ყველა ინგლისელ მოხელესთან... ხუზისთანში ირანის ერთ-ერთი ოლქია, ხოლო ხაზალი ირანის ერთ-ერთი ქვეშევრდომთაგანი. თუ ის აცხადებს, რომ [ინგლისის] მფარველობის ქვეშ იმყოფება, მაშინ იგი მოლაღატა და მე არ შემიძლია ასეთ საქმეებში გულგრილი დავრჩე...“. ამ სიტყვებთან ერთად რეზა-ხანმა გამოიძახა დივიზიის მეთაური და მის თვალწინ უბრძანა დაეძრა ქარის¹⁵³.

მორიგი ტურნე რეზა-ხანთან მოსალაპარაკებლად მოაწყო ირანში ინგლისის საელჩოს აღმოსავლეთის საკითხთა მდივანმა პოვარდმა, რომელსაც თან ახლდა ინგლისის ბუშირელი გენკონსული. მათ განუცხადეს რეზა-ხანს, ინგლისის თეირანელი ელჩი სერ პერსი ლორენი ამჟამად ბაღდადშია და ვიდრე თეირანს დაბრუნდებოდეს ძალიან სურს თქვენთან საუბარიო. რეზა-ხანმა მათ განუცხადა, რომ მზადაა მიიღოს ზეიდუნში, ნასერაში ან მოჰამერეში. თან დასძინა, რომ გარდა სამხედრო ბანაკისა ან ხუზისთანის დანარჩენი ოფიციალური ადგილებისა, სხვაგან იგი მას არ მიიღებს¹⁵⁴.

ინგლისის დიპლომატიურ მოხელეთა ყველა ვიზიტი და უშუალო მოლაპარაკება რეზა-ხანთან უშედეგო აღმოჩნდა — ხელი ვერ ააღებინეს ხუზისთანისკენ გალაშქრებაზე. მაშინ მათ მიმართეს უკიდურეს ზომებს — ინგლისის საქმეთა რწმუნებულმა მუქარით აღსავსე წერილები გაუგზავნა ირანის საგარეო საქმეთა მინისტრს.

¹⁵³ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова. л. л. 17—18; იხ.

აგრეთვე رضا شاه كبير ; ۲۳—۲۴ ص. ...

سفرنامه خوزستان ... ص. ۴۵

¹⁵⁴ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 21. იხ. აგრეთვე :

رضا شاه كبير ، سفر نامه خوزستان ... ص. ۵۳

მათი შინაარსი მიღებისთანავე აცნობეს რეზა ხანს. მათში, კერძოდ, ნათქვამი იყო:

წერილი პირველი: „...მისი უდიდებულესობის ინგლისის მეფის მთავრობა წინადადებას იძლეოდა მეგობრულად გვეცადა ზავის დადება შეიხ ხაზალთან, მოჰამერეს შეიხთან. მისმა აღმატებულებამ [ირანის] პრემიერ-მინისტრმა პირობა მოგვცა, რომ, თუ შეიხ ხაზალი მორჩილებას გამოხატავს, მაშინ იგი არ გაგზავნის მის წინააღმდეგ შეიარაღებულ ძალებს. მისი უდიდებულესობის ინგლისის მეფის მთავრობა სინანულს გამოთქვამს იმის გამო, რომ მისმა მაღალმა აღმატებულებამ არ შეასრულა დაპირება, უარყო [ინგლისის] მთავრობის მეგობრული რჩევა და შუამავლობა. მისი წინადადება არ იქნა მიღებული მხედველობაში. ამიტომ მისი უდიდებულესობის ინგლისის მთავრობა იძულებულია ამჟამად უკანვე წაიღოს თავისი წინადადება და აცხადებს, რომ მეტად ვერ შეძლებს ზემოქმედება იქონიოს მოჰამერეს შეიხზე და ბახთიარებზე მათ დასაწყენარებლად. თუ ირანელ ხელისუფალთა ახლანდელი მოქმედება ზიანს მიაყენებს ინგლისის ქვეშევრდომთა სიცოცხლესა და ქონებას, მაშინ მისი უდიდებულესობის ინგლისის მეფის მთავრობა უშუალო პასუხისმგებლად ჩათვლის თქვენს მთავრობას და დააკისრებს მას მიყენებული ზარალის სრულ ანაზღაურებას. ასეთ ვითარებაში მისი უდიდებულესობის ინგლისის მეფის მთავრობა იტოვებს უფლებას თავის მხრივ, ყოველი საშუალებითა და გზით, რასაც საჭიროდ ჩათვლის და აუცილებლად მიიჩნევს, განაზოცილოს ღონისძიებანი ინგლისის ქვეშევრდომთა სიცოცხლისა და ქონების უვნებელსაყოფად...“¹⁵⁵

წერილი მეორე: „... უნდა მოვავსო მის მაღალ აღმატებულებას იმის შესახებ, რომ 1914 წ. ნოემბერში მისი უდიდებულესობის ინგლისის მეფის მთავრობამ ოფიციალური გარანტია მისცა ბ-ნ მოჰამერეს შეიხს იმაზე, რომ მის სამფლობელოებში თქვენი მთავრობის ჯარის შეჭრის ან ირანში მისი ქონებისა და საკუთრების ხელყოფის შემთხვევაში, საკითხის მისთვის და მისი უდიდებულესობის ინგლისის მთავრობისთვის დამაკმაყოფილებლად გადაჭრის მიზნით მას [ხაზალს — ო. გ.] გაეწევა საჭირო დახმარება... ზემოაღნიშნული გარანტია მოჰამერეს შეიხისა და მისი მემკვიდრეების მიმართ ძალაში იქნება და ეფექტს გამოიღებს მანამდე, ვიდრე მისი მემკვიდრეები იმოქმედებენ ირანის მთავრობის მიმართ მათი ვალდებულებების ფარგლებში და არ გამოიწვევენ ექვს. მაგრამ იმ

პირობით, თუ შეიხის მემკვიდრის არჩევა მოხდება მისი გვარიდან. მის უდიდებულესობასთან ინგლისის მეფესთან საიდუმლო თათბირის [გადაწყვეტილებით] და მისივე [შეიხის—ო. გ.] თანხმობით. [შეიხ ხაზალისადმი ინგლისის მფარველობა] გაგრძელდება იმ დრომდე, ვიდრე ზემოხსენებული და მისი... მემკვიდრეები დაემორჩილებიან მისი უდიდებულესობის ინგლისის მეფის მითითებებსა და რჩევა-დარიგებას და მისი მოქმედება [ინგლისის] მთავრობის მიმართ დამაკმაყოფილებელი იქნება. ინგლისის მეფის უმაღლესი მთავრობა ყოველმხრივ შეეცდება, რათა მოჰამერეს შეიხმა შეინარჩუნოს ახლანდელი მდგომარეობა და ადგილობრივი დამოუკიდებლობა...¹⁵⁵.

მართალია თეირანში ინგლისის საქმეთა რწმუნებულის ამ ორ მიმართვას ირანის მთავრობისადმი წერილის სახე ეძლეოდა, მაგრამ თავიანთი შინაარსით ისინი, გასაკუთრებით მეორე, სხვა არაფერი იყო, თუ არა მუქარის ტონით დაწერილი ნოტა, რომელშიაც აშკარად ჩანდა სხვა ქვეყნის სუვერენული უფლებების უხეში დარღვევა. ამიტომ სავესებით ბუნებრივი იყო ირანის მთავრობის რეაქცია, რამაც გამოხატულება ჰპოვა ირანის მთავრობის პასუხის პროექტში. მასში, კერძოდ, ნათქვამია:

„გავეცანით რა ინგლისის მთავრობასა და შეიხ ხაზალს შორის დადებულ შეთანხმებას, რაც პირველად ეცნობა ჩვენს მთავრობას, ჩვენ ძალზე გაგვაკვირვა იმან, თუ როგორ მოხდა, რომ თქვენმა მთავრობამ, ჩვენს შორის კეთილმეზობლური ურთიერთდამოკიდებულების პირობებში, ხუზისტანის მიმართ ირანის მთავრობის სუვერენული უფლებების საწინააღმდეგო ხელშეკრულება დადო პირთან, რომელიც ნამდვილად ირანის ქვეშევრდომია, და დაუდგინა მას [მისი] სამფლობელოების ფარგლები... ირანის მთავრობას არაფრით არ შეუძლია ოფიციალურად ცნოს ზემოხსენებული ხელშეკრულება და უფლებამოსილად მიაჩნია თავისი თავი განაცხადოს პროტესტი ასეთი მოქმედების გამო. ამასთანავე გაცნობებთ, რომ ირანის მთავრობა არასოდეს მიიღებს ვინმეს შუამავლობას და რომელიმე უცხოური სახელმწიფოს ჩარევას ხუზისტანისა და შეიხ ხაზალის საქმეებში, რაც ირანის სახელმწიფოს საშინაო საქმეა...“¹⁵⁷

¹⁵⁶ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 26—27.

იხ. აგრეთვე: رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. ۸۱.

¹⁵⁷ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова. л. 30—31. იხ.

იგრეთვე: رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. ۹۱.

ჩანს პოეტის პროექტად დარჩა, ვინაიდან, როგორც ირანის საგარეო საქმე-

რაც შეეხება თვით რეზა-ხანს მან, ქვეყნის სამხრეთში მყოფმა, ზემოაღნიშნული წერილების გაცნობისთანავე ასეთი შინაარსის დეკლარაცია გაუგზავნა ფინანსთა მინისტრს ზოქა-ოლ მოლქს, რომელიც დროებით ასრულებდა პრემიერ-მინისტრის მოვალეობას: „მას შემდეგ, რაც გავეცანი ახლანდელ წაკითხული წერილების შინაარსს, არ შემძლია შევინახო ჩემს კანცელარიაში ასეთი წერილები. თუ თქვენი მაღალი აღმატებულება მოისურვებს წერილების შინაარსის განხილვას, ნება თქვენია. მე დარწმუნებული ვარ იმაში, რაც მოგახსენეთ და ახლა... მივემართები ფრონტზე. პრემიერ-მინისტრი და ჯარების მთავარსარდალი“¹⁵⁸.

როგორც ვხედავთ, რეზა-ხანმა უფრო მკვეთრი პოზიცია დაიკავა. მან ინგლისელთა მიმართები არა თუ პასუხის ღირსად არ ჩათვალა, ფარატინა ქალაქებზე მიიჩნია და მათ მუქარას ხუზისტანისკენ გალაშქრებით უპასუხა.

მთავრობის ღონისძიებანი ხუზისტანის ამოცანების ჩაახაროვად

ხუზისტანში შექმნილი დაძაბული ვითარება შეუძლებელს ხდიდა რეზა-ხანისათვის თვითნებური ელცენებისა თვალყურის მოვლენათა მსვლელობისათვის და, რაც მთავარია, იქიდან ეხელმძღვანელა შეიხ ხაზალის წინააღმდეგ მიმართული საომარი ოპერაციებისათვის. სამხრეთში გამგზავრება და საომარი ოპერაციებისათვის უშუალოდ სათავეში ჩადგომა მით უფრო აუცილებელი შეიქნა, რომ, მის მიერ მიღებული ცნობების თანახმად, გათვალისწინებული იყო არაბებისა და ბახთიარების ერთიანი ფრონტი გამოსვლა მთავრობის ჯარის წინააღმდეგ¹⁵⁹. უფრო მეტ საშიშროებას ქმნიდა ის გარემოება, რომ დიდძალი შეიარაღება მიემართებოდა გემებით ხუზისტანისაკენ შეიხ ხაზალის დასახმარებლად, და არ იყო გამორიც-

თა მინისტრის მოშირ-ოლ-მოლქის რეზა-ხანისადმი გაგზავნილი დეკლარაციებიდან ირკვევა, მან ოფიციალურად გამოიტანა თავისთან ინგლისის საქმეთა რწმუნებული და უკანვე დაუბრუნა წერილი, რომელშიც ლაპარაკი იყო ინგლისის მთავრობასა და შეიხ ხაზალს შორის დადებულ ხელშეკრულებაზე. (იხ. Архив ИВАН СССР. фонд востоковеда Анисимова, л. 22—23).

¹⁵⁸ იქვე, ფ. 27—28; იხ. აგრეთვე: رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. ۸۲.

¹⁵⁹ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 9. იხ. აგრეთვე:

رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. ۱۶.

ხული. რომ არაბები და მათი მოკავშირეები თავს დაესხმოვნენ ბექჰეჰანში განლაგებულ მთავრობის ჯარებს.

როგორც კი რეზა-ხანმა სამხრეთისაკენ გამგზავრება გადაწყვიტა, იმავე დღეს მას ეწვია თეირანში ინგლისის საქმეთა რწმუნებული და შეეცადა დაერწმუნებინა მთავრობის მეთაური იმაში, რომ არაბები მხოლოდ თავიანთი სურვილის მიხედვით აწყობენ თავიანთ საქმეს და არავითარ სხვა მიზნებს არ ისახევენ¹⁶⁰.

გაისტუმრა თუ არა ინგლისელი დიპლომატი, რეზა-ხანმა სასწრაფოდ გამოიძახა არმიის შტაბის უფროსი, მისცა მითითებები ხუზისტანში განლაგებული ჯარის გაძლიერების თაობაზე, აცნობა სამხრეთისაკენ თავისი გამგზავრების მიზანი და გზას გაუდგა. მასთან ერთად გაემგზავრნენ: სამხედრო სამინისტროს კანცელარიის უფროსი ფარაჯოლა-ხან ბაჰრამი, დივიზიის გენერალი ჰედიათ-ხანი, ჟანდარმერიის სამმართველოს უფროსი ალი აქბარ ნაყდი, ბრიგადის გენერალი აბდოლა რეზა-ხანი, ერაცის ბრიგადის მეთაური ჯან მოჰამად-ხანი და ორი შტაბის ოფიცერი¹⁶¹.

ისფაჰანში ჩასულ რეზა-ხანს ეწვია ინგლისის იქაური კონსული. რომელიც ირანის მთავრობის მეთაურის იქ გამოჩენას შემოთვლით შეხვდა და მოკრძალებით სთხოვა მას სამხრეთისაკენ არ დაძრულიყო და ისფაჰანიდან უკანვე, თეირანს დაბრუნებულიყო¹⁶². რეზა-ხანმა მას კატეგორიულად განუცხადა, რომ უკანდახევა შეუძლებელია და ხაზალთან ცეცხლითა და მახვილით ანგარიშის გასწორება გარდაუვალია¹⁶³. 1924 წლის 5 ნოემბერს შეიხ ხაზალის წინააღმდეგ გალაშქრების წინ რეზა-ხანმა საკუთარი თავის პოპულარიზაციის მიზნით წარმოთქვა დემოგოგიური სიტყვა: „მივდივარ, რათა ან ბოლო მოვუღო ფეოდალიზმის ნაშთს, ან დავიმარხო შუშის (ადგილის სახელია — ო. გ.) ნანგრევებს ქვეშ“¹⁶⁴.

¹⁶⁰ یادداشت‌های سرّی رضا شاه... ص. ۱۵ ; رضا شاه کبیر ، سفرنامه

خوزستان... ص. ۱۷

¹⁶¹ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 9—10; იხ. აგრეთვე:

رضا شاه کبیر ، سفرنامه خوزستان... ص. ۲۱

¹⁶² یادداشت‌های سرّی رضا شاه کبیر ، سفرنامه خوزستان... ص. ۳۱—۳۲ ;

رضا شاه کبیر ، سفرنامه خوزستان... ص. ۱۶

¹⁶³ იქვე.

¹⁶⁴ نوبخت ، شاهنشاه پہلوی ، قسمت اول... ص. ۱۵۷ ; جعفر شاہید،

دودمان پہلوی... ص. ۳۰

ვიდრე უშუალოდ შეუდგებოდა შეიხ ხაზალის წინააღმდეგ სამხედრო ოპერაციებს, რეზა-ხანმა გადაწყვიტა მოწოდებით მიემართა ხუზისტანის მოსახლეობისათვის, რათა მას მხარი დაეჭირა მთავრობისათვის ამბოხების ჩაქრობაში. თვითმფრინავებიც მთელ ხუზისტანში მიმოფანტეს არაბულ და სპარსულ ენებზე დაბეჭდილი შემდეგი შინაარსის მოწოდება:

„ხუზისტანის მცხოვრებლებმა, სამღვდელოებამ, არისტოკრატამ, ვაჭრებმა, ხელოსნებმა, ტომებმა, შეიხებმა, მდიდრებმა და ლარიბებმა, გლეხებმა, მუდუქნეებმა და საერთოდ ყველამ უნდა იცოდეს, რომ ხუზისტანი ჩვენი ძვირფასი ირანის ერთი უძველესი ოლქთაგანია... მთავრობის ჭარებს რომელიმე თქვენთაგანის საწინააღმდეგო არაფერი აქვს, რადგან მე არ მიმაჩნიახართ თქვენ დამნაშავეებად... მხოლოდ და მხოლოდ ხაზალია დამნაშავე მთავრობის წინაშე და თუ ჭარი იგზავნება [თქვენს] რაიონში, ეს მისი და მხოლოდ მისი განადგურებისა და დამორჩილების მიზნით... ხუზისტანის მოსახლეობამ, სადაც არ უნდა იყოს, გადაჭრით და უეჭველად უნდა იცოდეს, რომ ყველა ისინი, ამ პროკლამაციის საფუძველზე, ჩემი წყალობის ქვეშ იმყოფებიან... საჭიროა მხოლოდ დაუმტკიცოთ ჭარს ირანისადმი სიყვარული და მთავრობის მიმართ ერთგულება და თავი შეიკავოთ მის წინააღმდეგ ყოველგვარი გამოსვლებისაგან... თუ დავინახეთ ან გავიგეთ, რომ ვინმემ შეიყარა თუნდაც ერთი კაცი ხაზალის მომხრეთაგან, ან დაეხმარა მის ცოლებსა და შვილებს, იგი სასტიკად იქნება დასჯილი... ყოველი, ვინც იარაღს აღმართავს ჭარის წინააღმდეგ, ჩაითვლება ისეთად, როგორიც ხაზალია და მისი სასჯელი მხოლოდ სიკვდილი იქნება“¹⁶⁵.

ირანის მთავრობის ამ პროკლამაციის შემდეგ მანევრმა გარკვეული ნაყოფი გამოიღო. ბენი თოროფისა და ბენი ჰაეიზეს არაბულმა ტომებმა გადაწყვეს ჰამიდის სასახლე. სადაც ხაზალის ვაჟის შეიხ აბდალ ჰამიდის რეზიდენცია იყო¹⁶⁶.

ხუზისტანის მოსახლეობისადმი მიმართვის ერთდროულად, რეზა-ხანმა მიიღო საბოლოო გადაწყვეტილება ხაზალის წინააღმდეგ

¹⁶⁵ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 24—25;

ნ. აგრეთვე: ۵۹—۶۱. رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص.

¹⁶⁶ H. Melzig, Resa schah..., S. 82—83; н. აგრეთვე: ۱۵۹. قديمى ذبيح الله، تاريخ

۲۵ ساله ارتش شاهنشاهی ایران... ص. ۹۷؛ نويخت، شاهنشاه پهلوى... ص. ۱۵۹؛ عصر پهلوى، جلد يكم، رضا شاه كبير... ص. ۴۷—۴۶.

საომარი ოპერაციების გაშლის თაობაზე. ერთ-ერთი ირანელი ავტორის ცნობით, ჯარის ერთ რაზმს ბრიგადის გენერალ ფაზლულა ზაჰედის მეთაურობით უბრძანა ქუჰგილუიდან კურსი ბეჰბეჰანისა და ფერეიდანისაკენ აეღო, ხოლო მეორე რაზმი საუჯბულალის, ქურთისტანისა და ქერმანშაჰის გზით ფოშთე ქუჰის მიმართულებით გაგზავნა. ჯარის დანარჩენი ნაწილი ორი სხვა მიმართულებით დაძრა: ერთი რაზმი ისფაჰანიდან ბახთიარეთში, უშუალოდ ბეჰბეჰანსა და რამპორმოზში გაგზავნა, ხოლო მეორეს უბრძანა ხორემაბადის გზით დიზფულისკენ გაელაშქრა. იმავე ავტორის ცნობით, თავად რეზა-ხანმა გადაწყვიტა სამხრეთისკენ დაძრულიყო და ბუშეჰრში (ბუშირში) მისულაყო, რათა ზღვიდან დასხმოდა თავს ხაზალის ძალებს¹⁶⁷.

ხუზისტანისკენ გალაშქრების სამხედრო ბრძანება რეზა-ხანმა თავის ჯარებს მისცა ჯერ კიდევ 1923 წ. 12 ოქტომბერს¹⁶⁸, მას

¹⁶⁷ ۳. دودمان پهلوی ... ص. ۳۰. როგორც უფრო სარწმუნო პირველწყაროებიდან ჩანს, შაჰიდის მიერ მოტანილი ცნობები ფაქტობრივი ხასიათის მრავალ უზუსტობას შეიცავს. აღრუელია, კერძოდ, მთავრობის ჯარების დისლოკაციის ადგილები და პუნქტები, საითაც უნდა დაძრულიყვნენ ცალკეული შენაერთები. სინამდვილეში პრემიერ-მინისტრისა და უმაღლესი მთავარ-სარდლის რეზა-ხანის ბრძანება სიტყვა-სიტყვით შემდეგნაირად იყო ჩამოყალიბებული:

1) ისფაჰანის ძალები ფელარეთ-ბეჰბეჰანიდან გაემართებიან რამპორმოზის მიმართულებით;

2) შირაზის ძალები ნავსადგურ დილეშიდან და ზეიდუნიდან სახმელეთო და საზღვაო გზით გაემართებიან სოფელ მალასაკენ;

3) ცენტრალური დივიზიის ძალები ხორემაბადიდან და ქიათუნის ხეობიდან დაიძრებიან დიზფულისა და შუშთარისკენ;

4) აზერბაიჯანის ძალები ქურთისტანიდან და ქერმანშაჰიდან გაემართებიან მანსურაბადის მიმართულებით ფოშთე ქუშის ვალის გასანადგურებლად. (نوشته شاهنشاهی، قسمت اول ... ص. ۱۵۸ — ۱۵۹ ; قسمتی از تاریخ ۲۵ ساله ارتش شاهنشاهی ایران ... ص. ۹۷)

გარდა ზემოაღნიშნული ძალებისა, თეირანიდან ხორემაბადის მიმართულებით დამატებით გაიგზავნა რამდენიმე პოლკი (იხ. احمد کسروی. نامرآ، ج. 301).

¹⁶⁸ შეიხ ხაზალის დამორჩილების პირველ ცდას ადგილი ჰქონდა 1922 წლის ზაფხულში, როცა ირანის არმიის გენერალური შტაბის ბრძანებით ისფაჰანის დივიზიამ ბეჰბეჰანისა და რამპორმოზისკენ გაგზავნა ირანელი კაზაკების, ჟანდარმებისა და პოლიციელებისაგან შედგენილი ბატალიონი პოლკოვნიკ ჰოსეინ ნასერის მეთაურობით. ეს, მცირერიცხოვანი ძალით განხორციელებული, ლაშქრობა, რასაც,

შემდეგ, რაც ბახთიართა ცენტრში მან გუბერნატორი და გამგებელი დასვა და ფარსის პროვინციაში მშვიდობამ დაისადგურა¹⁶⁹, ხოლო უშუალოდ სამხედრო ოპერაციების განხორციელებას თიანჯმის ერთი წლის შემდეგ შეუდგა. ეს ფაქტი ერთხელ კიდევ მოწმობს, რომ რეზა-ხანი ისწრაფოდა მშვიდობიანი გზით გადაეჭრა ხუზისტანის პრობლემა.

რეზა-ხანის სტრატეგიული გეგმის თანახმად, მთავრობის ჯარმა ოთხივე მხრიდან შეუტია ხუზისტანის პროვინციას. მთავრობის ჯარების ასეთმა მოზღვაებამ, რაც უპრეცედენტო იყო თანაზნედროვე ირანის ისტორიაში, მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრა ბრძოლის ზედი. რიგს მკვლევარებისას არც თუ უსაფუძვლოდ მიაჩნით ხუზისტანის ოპერაცია უახლესი პერიოდის ირანის ისტორიის ყველაზე დიდ შეტევით ოპერაციად¹⁷⁰.

პირველი ბრძოლა მთავრობის ჯარებმა ბეჰბეჰანიდან ორნახევარ ფარსანგზე მდებარე ქეიქაუსში გაუმართეს ჰოსეინ-ხან ბაჰმაის ჩაზმს. ბრძოლა ერთ საათზე მეტ ხანს არ გაგრძელებულა. არაბები დამარცხდნენ და გაიქცნენ¹⁷¹.

ერთადერთი მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი ბრძოლა არაბებმა მხოლოდ ზეიდუნში გაუმართეს მთავრობის ჯარებს. მაგრამ ძალთა თანაფარდობა იმდენად უთანასწორო იყო, რომ ბრძოლა დიდხანს არ გაგრძელებულა. მართალია ზეიდუნში არაბებს ძლიერი სიმკაცრეები ჰქონდათ და დღითიდღე მათი რაოდენობა იზრდებოდა, მაგრამ ისინი უძლური აღმოჩნდნენ გამკლავებოდნენ მთავრობის რეგულარულ, გაწვრთნილ ჯარებს. ფიცხელი ბრძოლის შედეგად, რაც დიდი დრო მხოლოდ შუადღემდე გაგრძელდა, მდინარის სამხრეთ ნაპირი შაჰ ბაჰრამიდან ზაქესთარის ციხესიმაგრემდე მთავრობის ჯარებმა დაიკავეს. ერთდროულად შეუტოეს არაბთა მთავარბანაკის სადგომს, ღამით კი ზეიდუნზე მიიტანეს იერაში. საბოლოოდ მეთამბოხეებმა თავიანთი პოზიციები და-

საცემბით სამართლიანად, დაზვერვითი ხასიათის აქციად მიიჩნევენ (Б. П. Б а л а я II Восстание племен... с. 9). სავალაოდ დასრულდა და ირანის ისტორიაში იგი შალილის ტრაგედიის სახელით შევიდა (დაწვრილებით ამ საკითხზე ქვემოთ გვექნება საუბარი).

عصر پہلوی، جلد یکم: رضا شاه کبیر... ص. ۳۲

170 H. Melzig, დასახ. ნაშრ., გვ. 82; ۱۵۹ ص. شاهنشاه پہلوی... ص.

171 احمد کسروی، დასახ. ნაშრ., გვ. 301.

თმეს და დიდი ზარალით ჰანდიჯანისა და სოფელ მალასაყენ გაიქცნენ¹⁷².

ზეიდუნში ხაზალის რაზმის დამარცხებისთანავე რეზა-ხანმა, როგორც მთავრობის ჯარების მთავარსარდალმა, გამოაქვეყნა ცირკულარული ბრძანება შემდეგი შინაარსისა: „ყოველნაირად მსურს გავაფრთხილო ხაზალი არ გადადგას უგუნური ნაბიჯი, რადგან [მთავრობის] ჯარის ნაწილებს ვუბრძანებ მთელი თავიანთი ფიზიკური და სულიერი ძალებით მზად იყვნენ უკანასკნელი დაბრკოლების გადასალახავად, [დაბრკოლებისა], რაც არმიის და, საბოლოო ანგარიშში. [ჩვენი] უყიდევანო ქვეყნის წინსვლისა და აღმავლობის გზაზე დგას...“¹⁷³.

როცა ხუზისტანში საომარი ოპერაციების სტრატეგიულ გეგმას აღგენდა, რეზა-ხანმა დიდი როლი დააყენა შორეული პერზიკიდან და ქურთისტანიდან დაძრულ ძალებს. სწორედ მათ დაეწალა შეტევითი ოპერაციები ფოშთე ქუშის ვალის წინააღმდეგ, რომლის დამორჩილება, თვით რეზა-ხანისავე სიტყვით, „უმნიშვნელოვანეს საკითხს“ წარმოადგენდა¹⁷⁴, ვინაიდან მას ეკავა სტრატეგიული პოზიციები ხაზალის ძალების ზურგისკენ მიმავალ გზაზე და. ამდენად, შეუძლებელი ზღებოდა ხუზისტანის სრული გარემომორტყმა ფოშთე ქუშის ვალის განადგურების გარეშე.

საქმე ის იყო, რომ ფოშთე ქუშის ვალიმ აბუ ყადარემ და, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ბახთიართა ზოგიერთმა ხანმა მხარი დაუჭირა შეიხ ხაზალს და შეიარაღებული რაზმები გაგზავნა მის დასახმარებლად. მთლიანად დაახლოებით 10 ათასი კაცი მზად იყო ზეიდუნის, ბექბეჰანისა და აკვაზის მიდამოებში ირანის მთავრობის ჯარის წინააღმდეგ საბრძოლველად¹⁷⁵. აქედან გამომდინარე, როგორც წერს რეზა-ხანი თავის მემუარებში, იგი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ყველაზე მოხერხებული იქნებოდა დაეძრა ჯარის ნაწილი ირანის ჩრდილო-დასავლეთიდან, ე. ი. პერზიკიდან ქვეყნის სამხრეთ-დასავლეთი მიმართულებით შემდეგი მარშრუტით:

¹⁷² نوبخت، داساخ. ნაშრ., გვ. 156.

¹⁷³ იქვე, გვ. 156—157. იხ. აგრეთვე: رضا شاه، جلد یکم، عصر پهلوی، کبیر... ص. ۴۶

¹⁷⁴ رضا شاه کبیر، داسაخ. ნაშრ., გვ. 11.

¹⁷⁵ نورزاده اسمعیل بوشه‌ری، داسაخ. ნაშრ., გვ. 28.

საუჯბულო — მუქრი — ყასრ-ე შირინი — ქერმანშაჰი — ფოშთე ქუჰის მისადგომები¹⁷⁶.

1924 წ. 4 დეკემბერს ფოშთე ქუჰის ვალის ადგილსამყოფელი — ციხესიმაგრე მანსურაბადი ჩრდილო-დასავლეთი ძალების ფერხით აღმოჩნდა, ხოლო თვით ვალი იძულებული შეიქნა შეუდინარეთში (ერაყში) გადახვეწილიყო¹⁷⁷. მანსურაბადის დაცემით დამთავრდა მთავრობის ძალების საომარი ოპერაციები ხუზისტანში. რეზა-ხანი ქვემეხიანი ნავით „ფაჰლავით“ სასწრაფოდ გაემართა ბუშირიდან სპარსეთის ყურის ჩრდილო-დასავლეთი მიმართულებით. 5 დეკემბერს იგი ნასერიში მივიდა. ხოლო მეორე დღეს შეიქხაზალ თავისი შვილებისა და ერთ-ერთი აჯანყებული ბახთიარი ბელადის თანხლებით უკვე მის წინ იდგა თავდახრილი მორჩილების გამოსაცხადებლად¹⁷⁸.

ასეთი გადაწყვეტილების მიღება შეიქხაზალს უკარნახა რეალურმა ვითარებამ, რაშიც იგი დარწმუნდა წინა დღით, რეზა-ხანისგან მასთან სპეციალურად გაგზავნილ ფარაჯოლა-ხან ბაჰრამთან (დაბირ აზამთან) პაუბრის შემდეგ. მას ვერ დაეჯერებინა, რომ რეზა ხანი გაბედვდა ნასერიში ჩამოსვლას. ამიტომაც გაკვირვებულმა მიმართა დაბირ აზამს: „გთხოვთ ზუსტად მაცნობოთ: მართლა ჩამოვიდა მისი მაღალი აღმატებულება ნასერიში...? როგორ გაბედეთ და რა მიზნით ჩამოხვედით მოულოდნელად ნასერიში? ქალაქი ხომ მთლიანად მობილიზებულია. ქალაქის მცხოვრებლები შეიარაღებული არიან თქვენს წინააღმდეგ... მე ვერ დავიჯერებ, რომ მისი მაღალი აღმატებულება პირადად ჩამოვიდა ნასერიში...“¹⁷⁹.

ვადრე პირდაპირ უპასუხებდა დასმულ კითხვას, დაბირ აზამმა მოურიდებლად მოახსენა, რომ იგი, ხაზალი, ირანელი ხალხისა და ქვეყნის მოღალატეა და, რომ არა დაკისრებული მოვალეობა, არასდროს მოისურვებდა მასთან საუბარს. „მე მეგონა საქმე მაქვს

¹⁷⁶ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 6; იხ. აგრეთვე:

رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. ۱۱

¹⁷⁷ H. Melzig, Resa schah..., S. 85; رضا شاه، جلد یکم، عصر پهلوی، ص. ۵۰؛ قدیمی ذبیح الله، تاریخ ۲۵ ساله ارتش شاهنشاهی ایران... ص. ۹۷

¹⁷⁸ V. Shean, The new Persia..., p. 50.

¹⁷⁹ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 46; იხ. აგრეთვე:

رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. ۱۴۱

ირანელთან, პატრიოტთან და არა კაცთან, რომელიც უცხოელებს
„იყიდა“ — დასცენა დაბირ აზამმა.

ერთ მომენტში შეიხ ხაზალს იმედი ჩაესახა და დაბირ აზამს
სთხოვა შეამავლობა გაეწია რეზა-ხანთან, რათა იგი დაქორწინე-
ბულიყო ხაზალის უფროსი ვაჟის — სარდარ აჯალის ძალზე ლა-
მაზ ქალიშვილზე და მიეცა სიტყვა მისთვის — ხაზალისთვის, რომ
მათი შვილი იქნებოდა ტახტის მემკვიდრე¹⁸⁰. დაბირ აზამმა ურჩია
სასწრაფოდ გაეგზავნა დეპეშა მეჯლისის სახელზე დანებების თა-
ობაზე და სინანული გამოეთქვა თავისი უღირსი საქციელის გამო.
ხაზალმა დაბირ აზამის ტონი შეურაცხყოფად მიიღო და აღელვე-
ბულმა ასე მიმართა მას: „ხომ არ მიგაჩნიათ თქვენ, რომ ძალის
[პოზიციიდან] მელაპარაკებით“? დაბირ აზამმა ასე უპასუხა: „გა-
გივონიათ თურქმანჩაის საზავო მოლაპარაკებაზე რა უთხრა ირა-
ნის წარმომადგენელმა რუსეთის წარმომადგენელს და მან რა
უპასუხა“?

„ღმერთმანი, არა“ — მიუგო ხაზალმა.

„ირანის წარმომადგენელმა თქვა: „ეს მუხლი, რასაც ნელი
მოვაწერე, თავს მომახეიეს. იგი სავსებით უსამართლოა და ძალით
მომახეიეს თავს“. ამაზე რუსეთის წარმომადგენელმა უპასუხა:
„თუ ჩვენ არ გვინდა ვილაპარაკოთ ძალის პოზიციიდან, მაშ აქ
რა უნდა ვაკეთოთ“? ¹⁸¹. შეიხ ხაზალს ისლა დარჩენოდა შეწყალე-
ბა და რეზა-ხანთან მიღება ეთხოვა.

რეზა-ხანი შეიხ ხაზალთან ყოველგვარ მოლაპარაკებას ერთად-
ერთ პირობად უსიტყვო კაპიტულაციას უდებდა. ხაზალი კი სულ
იმის ცდაში იყო, რომ რეზა-ხანი მოსალაპარაკებლად როგორმე
თავის „ბუნაგში“ შეეტყუებინა და იქ წაეყენებინა თავისი პირობე-
ბი „ძალის პოზიციიდან“.

გენშტაბისადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ დეპეშაში (№ 54194) რე-
ზა ხანი, სხვათა შორის, აღნიშნავდა: „მიეწერე მას [ხაზალს — ო.
გ.]. რომ ვინაიდან იგი ირანელია, მე კი არ მსურს ირანელთა და-
ლუპვა და გარდა ქვეყნის ცენტრალიზაციის პრინციპის შენარჩუ-
ნებისა, რაც ყოველთვის მქონდა მხედველობაში, არავითარი სხვა
მზნანი არ გამაჩნია, უნდა მეახლოს მოწინავე პოზიციებზე, პირა-

¹⁸⁰ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 48; იხ. აგრეთვე:

رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. ۱۴۳

¹⁸¹ იქვე, ფ. 59; იხ. აგრეთვე: رضا شاه كبير، سفرنامه خوزستان... ص. ۱۴۴

დად მოხოვოს პატიება და... გამომიცხადოს მორჩილება¹⁸². რეზა-ხანის ამ კატეგორიული მოთხოვნის პასუხად შეიხ ხაზალმა ავადმყოფობა მოიმიზეზა და თავისი ვაჟის აბდულა ქარიშის მეშვეობით აცნობა, რომ შეუძლოდ გახდომის გამო მოჰპყრეს გავმართა და იმედს გამოთქვამს, რომ რეზა-ხანი გააბედნიერებს მის მონას თავისი ვიზიტით¹⁸³.

რეზა-ხანი ერთი კიდევ შეეცადა მიეღწია შეიხ ხაზალისაგან ნებაყოფლობით ღანებებას. ამ ნიშნით კვლავ გაუგზავნა დეპეშა, რომელშიც არწმუნებდა მას, რომ მთელ თავის საქმიანობაში ამოძრავებდა მხოლოდ ერთი მიზანი — ქვეყნის საფუძვლების განმტკიცება; სურდა, რომ მას — ხაზალს და მისთანებს ყოველთვის ანგარიში გაეწიათ ცენტრალური ხელისუფლებისათვის. ამასთან ერთად აცნობებდა, რომ იგი ჩავიდა სოფელ მალაში — მისი ადგილსამყოფელის მახლობლად. მოუწოდებდა ყოველგვარი შიშის გარეშე ჩამოსულიყო აკვაზში მასთან სასაუბროდ და პირდაპირ გულსხმირებას¹⁸⁴. პასუხად რეზა-ხანმა ხაზალისაგან ასეთი დეპეშა მიიღო: „...ღმერთსა ვთხოვ თქვენ იყოთ მფარველი ირანისა და ირანელებისა. მე თქვენ პანდიქანში მიმიწვიეთ, მაგრამ ჩემი ჯანმრთელობის მდგომარეობის გაუარესების გამო ვერ მოვახერხე თქვენ გზღებოლით... მიბრძანეთ და სადაც არ უნდა იყოს გეახლებით... გიგზავნით ჩემს ვაჟს, რათა მომცეთ პითითება შეხვედრის ადგილისა და დროის თაობაზე“¹⁸⁵. რეზა-ხანმა ხაზალის წარმოგზავნილს უთხრა: „ხაზალი პატივსაცემი კაცია, მე თვით მიველ მასთან“¹⁸⁶.

¹⁸² Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 30 об. აგრეთვე:

عصر پهلوی، جلد یکم: رضا شاه کبیر... ص. ۴۸؛ نوبخت، شاهنشاه پهلوی... ص. ۱۶۳؛ رضا شاه کبیر، سفرنامه خوزستان... ص. ۹۰.

¹⁸³ Архив ИВАН СССР, фонд востоковеда Анисимова, л. 35—36; об. აგრეთვე:

رضا شاه کبیر، سفرنامه خوزستان... ص. ۱۰۳.
¹⁸⁴ رضا شاه کبیر، سفرنامه خوزستان... ص. ۱۰۳.

¹⁸⁵ نوبخت، داسახ. ნაშრ., გვ. 167.

¹⁸⁶ پایان کارشیخ خزعل — «خواندانیما»، ۱۹۶۷، شماره ۸۱، ص. ۲۴.

პირველად რეზა-ხანი მართლაც თვითონ ეწვია შეიხ ხაზალს. მისი ასეთი ნაბიჯი ოდნავადაც არ იყო ვითარებით გამოწვეული აუცილებლობა. ზუზისთანის მფლობელის და საერთოდ ზუზისთანის ბედი ფაქტურად უკვე გადაწყვეტილი იყო. ამდენად გამარჯვებულის ხლება დამარცხებულთან უნდა მიეჩინოთ როგორც თამაშის დასასრული.

გაზეთ „ჰაბლ-ოლ-მათინის“ ცნობით რეზა-ხანმა შეიხ ხაზალი მოჰამერეში: ამ უკანასკნელისავე სასახლე „ფილიეში“ მიიღო¹⁸⁷ რეზა-შაჰის ერთ-ერთი მემკვიდრე ასე გადმოგვცემს რეზა-ხანთან შეიხ ხაზალის შეხვედრის ამბავს: „კაცი, რომელსაც სულ რამდენიმე დღის წინ თავი ხუზისთანის აბსოლუტურ ბატონ-პატრონად მი-აჩნდა და თავის სასახლეში ისე ცხოვრობდა, ვითარცა ხალიფები „ათას ერთი ლამიდან“ და რომლის გემები მდ. ქარუნზე ისე იყო გაჩირალდებული, როგორც პარუნ-არ-რაშიდის ბარკასები ტი-გროსზე. ეს სამოცდახუთი წლის მოხუცი, რომელიც სულ რაღაც ერთა დღის წინ თავის „ფარაონის“ ციხესიმაგრეში ბედნიერება-საც კი არაფრად აგდებდა, როგორც კი სარდარ-ე სეფაჰი (სთა-ვარსარდალი რეზა-ხანი — ო. გ.) თავის წინ მდგომი იხილა, ფე-ხებში ჩაუვარდა, ჩექმები დაუკოცა და ვედრებით პატიება სთხოვა“¹⁸⁸

რეზა-ხანს ხაზალი საოცრად დაუძლურებული ეჩვენა, რაც ამ უკანასკნელმა ავადმყოფობითა და ხანდაზმულობით ახსნა. „ღმერთს მადლობა შესწირე, რომ ღროზე მოხუცდი, როცა ირანი გაახალ-გაზრდავდაო“ — ამ სიტყვებით მთავრობის მეთაურმა აგრძნობი-ნა, რომ განახლების გზაზე მდგარი ქვეყნისათვის წინააღმდეგობის გაწევა არავის მისცემდა ხელს. გაზეთი იქვე დასძენს, რომ ხაზა-ლი, რომელიც ერთ ღროს საკმელს ნასერ-ედ-დინ-შაჰთან ერთად მიირთმევდა, ახლა დაბარხანეში (ჩაისა და შარბათების მოსამზა-დებელ ოთახში) დანაყრდაო¹⁸⁹. შეიხ ხაზალის მდგომარეობის ასე-თი ტრანსფორმაცია მისი უგუნური საქმიანობის ლოგიკური შე-დეგი იყო. მისი დანაშაული ქვეყნისა და ხალხის წინაშე იმდენად მძიმე იყო, რომ გრძნობდა ყველაზე ჰასტიკი სასჯელი არ აცდე-

187 ۲۴. ۱۶۸-۱۶۷; قديمی ذبيح الله ، تاريخ
نوبخت ، شاهنشاه پهلوی ... ض. ۱۶۸-۱۶۷ ; قديمی ذبيح الله ، تاريخ

۲۵ ساله ارتش شاهنشاهی ... ض. ۹۷

188 ۳۴. ۱۶۸-۱۶۷; قديمی ذبيح الله ، تاريخ
۱۸۹ ۳۴. ۱۶۸-۱۶۷; قديمی ذبيح الله ، تاريخ
۱۹۰ ۳۴. ۱۶۸-۱۶۷; قديمی ذبيح الله ، تاريخ

۱۸۹ ۲۴. ۱۶۸-۱۶۷; قديمی ذبيح الله ، تاريخ

დამშვიდობებისას რეზა-ხანმა გააფრთხილა ზაზალი ხელი აეღო მთავრობისადმი ორგულობაზე და დაარწმუნა, რომ მიზნად არა აქვს არც მისი ქონების, არც მისი პიროვნებისა და ღირსების ხელყოფა, არავითარ შემთხვევაში არ ცდილობს მის ფიზიკურად მოსაპოვას. მაგრამ მხოლოდ იმ პირობით, თუ ამერიიდან იგი მასში ნახავს მხოლოდ ირანელს და მზერა მიპყრობილი ექნება თეირანისაკენ და არა სხვისკენ. მაგრამ თუ ძველ გზას გააგრძელებს, მისი სასჯელი მხოლოდ სიკვდილი იქნება¹⁹³.

შეიხ ხაზალის (და არა ზუზისთანის) საკითხი ამით არ დამთავრებულა. საქმე ის იყო, რომ რეზა-ხანმა, როგორც კი წარმატებით განახორციელა სამხედრო ოპერაციები შეიხ ხაზალის შეკოწიწებული ლაშქრის წინააღმდეგ ბრძოლისას და ზუზისთანში მდგომარეობის სრული ბატონ-პატრონი გახდა, მაშინვე შეუდგა იქ მთელი სახელმწიფო საქმეების თავის ხელში აღებას. მთელი ძალაუფლება ზუზისთანში მთავრობის მიერ ახლად დანიშნული გენერალ-გუბერნატორის — ფაზლულა-ხან ზაჰედის ხელში გადავიდა¹⁹⁴. ხოლო თვითონ ნასერიდან მოჰამერეს, მასჯედ-ე სოლეიმანიასა და ნეფთუნის გავლით შავი ოქროს ცენტრისკენ — აბადანისკენ გაე-

შეკითხაზე თუ სად წავიდა, ზემოთხსენებულს *راح يتزوج* ანუ წავიდა ცოლის მოსაყვანადო...“ (*پایان کار شیخ خزعل... ص. ۱۴۷*)

სხვათაშორის, შეიხ ხაზალი ქორწინებას არაიშვიათად იყენებდა როგორც მის წინააღმდეგ ამხედრებულთა დაშოშმინების უეხარ საშუალებას. რეიჰანისავე ცნობით, როგორც კი დაინახავდა იგი, რომ ამა თუ იმ არაბული ტომის მეთაური მის წინააღმდეგ ამხედრებას აპირებს, მაშინვე ეწვეოდა მას და თუ ჰყავდა გასათხოვარი ქალიშვილი, ცოლად წამოიყვანდა და ამბოხება, თითქოს წისქვილს სათავე გადაუგდესო, მაშინვე ცხრებოდა. (*پایان کار شیخ خزعل... ص. ۱۴۷*)

رضا شاه کبیر، سفرنامه خوزستان... ص. ۱۴۸ — ۱۴۷; *پایان ۱۹۳*
کار شیخ خزعل... ص. ۲۴

უკვე შეიხ ხაზალის დანებების შემდეგ, მანამ, ვიდრე იგი ბასრას გაიტყეოდა, ირანულ პრესაში გამოქვეყნდა ცნობა იმის შესახებ, რომ მან ირანის შეიარაღებულ ძალებს გადასცა 14 ქვემეხი, კერძოდ ოთხი ინგლისური სამთო, ოთხი ავსტრიული სამთო, სამი ფრანგული სამთო ქვემეხი და სამივე ფრანგული ტყვიამფრქვევი. ქვემეხები მიიღო პრინცმა მამედ ჰოსეინ მირზამ და გადაეცა სამხრეთის დივიზიას (იხ. „ირანი“ № 1772, 1925 წ. 11/11, აგრეთვე „შეფაყ-ე სორხი“ № 320, 1925 წ. 9/1V).

۱۹۴. ۷. شاهنشاه پهلوی... ص. ۱۹۴ ზუზისთანის ტერიტორია შემდეგში დსავლეთის დივიზიის დაქვემდებარებაში გადავიდა და მის ამირ-ე ლაშქარს დაეპირილა. (იხ. V. Shean, The new Persia... p. 51)

მართა¹⁹⁵. ყველა ადმინისტრაციული და მეტ-ნაკლები მნიშვნელობის სხვა თანამდებობებიდან გადაყენებულ იქნენ შეიხ ხაზალის „კაცები“ და მათი ადგილები თანდათან სამხედრო ადმინისტრაციის ხელში აღმოჩნდა.

ასეთი მდგომარეობა ოდნავდაც არ აძლევდა ხელს შეიხ ხაზალს, რომელიც სულ იმის მოლოდინში იყო, როგორც ეს რეზახანისადმი გაგზავნილი მისი საჩივრებიდან ჩანს, რომ ახალი (1925) წლის პირველ რიცხვებში განიხილავდნენ მის საქმეს, ალაღვენდნენ მას თავის უფლებებში და მოახდენდნენ მისი და მისი მომხრეების რეპაილიტაციას უსაფუძვლო, როგორც მას მიაჩნდა, პრალდებებისაგან¹⁹⁶. რეზახანმა პასუხად აცნობა, რომ თუ იგი პირადად, თავისი ნებით, ჩამოვა თეირანს, ხალხი დარწმუნდება, რომ დამორჩილდა ცენტრალურ ხელისუფლებას. ეს კი მიაცი წინსვლის საწინდარი იქნებოდა¹⁹⁷.

თეირანში ნებაყოფლობით წასვლის წინადადებას შეიხ ხაზალმა ექვის თვალთ შეხედა და მთელი თავისი ქალაბობით — შვილებითა და ნათესავებით ბასრას გაიქცა¹⁹⁸. თან, როგორც ამბობენ, ასეთი განცხადებაც გაუკეთებია: „მე თეირანში საქმე არა მაქვს. თუ თეირანს (ე. ი. მთავრობას — ო. გ.) აქვს ჩემთან რაიმე საქმე, თვით მოვიდეს. მე არ წავალ“¹⁹⁹. შეიხ ხაზალმა გადაწყვიტა პასრის მიდამოებში ორ მილიონ 500 ათას რუბიად ეყიდა „ქარამათ ალის“ („ალის წყალობა“) სახელით წოდებული დიდი მიწის ნაკვეთი და იქ მიეწვია თავისი ტომები, ხოლო თვით ხუზიანთანში ინტრიგები ჩამოეგდო და მთავრობისთვის გარკვეული სიძნელეები შეექმნა²⁰⁰.

ბასრაში განიზნული შეიხ ხაზალის ხელში ჩაგდება სავსაშუალოდ ძნელი საქმე იყო, რადგან ირანის მთავრობას იქ ხელი არ მიუწვდებოდა. ერთადერთი გამოსავალი ეს იყო, რომ ხაზალი იქიდან

¹⁹⁵ H. Melzig, Reza Schali., S. 86; قدیمی ذبیح الله, დასახ. ნაშრ., გვ. 97—98.

¹⁹⁶ بايان کارشيخ خزعل... ص. ۲۵—۲۶.

¹⁹⁷ იქვე, გვ. 26.

¹⁹⁸ ისმაილ ნურზადე ბუშეჰრის ცნობით, შეიხ ხაზალი ბასრას რეზახანის ნებართვით გაემართა, რაც არცერთი სხვა მონაცემებით არ დასტურდება და ამდენად მოკლებულია დამაჯერებლობას. (იხ. نورزاده اسمعیل بوشهری, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.).

¹⁹⁹ بايان کارشيخ خزعل... ص. ۲۶.

²⁰⁰ იქვე, გვ. 26.

გამოეტყუებიათ. ეს მისია ეკისრა ბრიგადის გენერალმა ფაზლულა-ხან ზაჰედიმ. იცოდა რა შეიხ ხაზალის გაუმადლარი ბუნება და დაუოკებელი სიხარბე, იგი პირადად ეწვია მას ბასრაში და დაარწმუნა ირანის მთავრობის მისდამი კეთილგანწყობილებაში. ამასთან, დააჭერა, თითქოს თეირანშიც იმითომ მიიწვიეს, რომ მოლაპარაკების გზით დადებითად გადაწყდეს მისი პრეტენზიები ხუზისტანის მიმართ. „ოქროს მთების“ დაპირებამ თავისი ნაყოფი გამოიღო. ხაზალი სასწრაფოდ გაუდგა გზას გემით ფილიესკენ.

შეიხ ხაზალის დაპატიმრების საერთო ხელმძღვანელობა გენერალმა ფაზლულა-ხანმა ითავა, ხოლო ჩანაფიქრის პრაქტიკული განხორციელება დაეკისრა მაიორ მოსთათა-ხანს, რომლის განკარგულებაში იყო 70 ჯარისკაცი და ერთი ქვემეხი.

ხაზალის დაპატიმრების გეგმის ძირითადი არსი შემდეგში მდგომარეობდა: ფაზლულა-ხან ზაჰედის გემი „ხუზისტანი“, რომელიც ალა მირზა ჰოსეინ მოვყერ-ოლ-მალექიმ საჩუქრად გადასცა ირანის მთავრობას, მოჰამერედან სამ მილზე უნდა დახვედროდა შეიხ ხაზალის გემს „ი ვეი 106“-ს²⁰¹. ფაზლულა-ხანი „მოლაპარაკებას“ გამართავდა შეიხ ხაზალთან ამ უკანასკნელისთვის საჭირო საკითხებზე. ამასობაში მაიორი მოსთათა-ხანი თავის საქმეს შეუდგებოდა.

ხაზალის დაპატიმრების მთელი ოპერაცია უალრესი ოპერატიულობით ჩატარდა. მისი ყურადღების მოდუნების მიზნით ფაზლულა-ხანმა ხაზალის ფინანსების გამგებლის დასწრებაც მოითხოვა, რათა „მოლაპარაკებისთვის“ საქმიანი ხასიათი მიეცა. ხოლო „მოლაპარაკების“ შემდეგ, როცა ფაზლულა-ხანმა პოლიტიკურ საკითხებზე საუბრისაგან დალლა მოიმჩიზნა, ცოტათი გამზიარულების მიზნით ბასრიდან მოწვეულ მომღერლებსა და მოცევაკეებს მოუხმო; მომღერლები სპეციალურად გაფრთხილებული აღმოჩნდნენ — თუ სიმღერის დროს ხმაურს გაიგონებთ, ისე ხმამაღლა იმღერეთ, ხაზალმა ვერაფერი გაიგოსო²⁰².

ხაზალთან ერთად დაპატიმრეს მისი ერთ-ერთი ვაჟი — აზადე აბდალ ჰამიდიც (სარდარ აჯალი). იმავე საღამოს (1925 წ. 21 აპრილს) ისინი ავტომობილით ნასერიში გაგზავნეს, ხოლო მეორე

²⁰¹ ეს სამხედრო გემი შეიხ ხაზალს ინგლისელებისგან ჰქონდა შეძენილი. იხ.

۲۶. بایان کار شیخ خزعل... ص.

²⁰² იქვე, გვ. 27.

დღეს დიზფულს გადაყვანეს, რათა იქიდან ხორემაბადის გზით თეირანს გაეგზავნათ²⁰³.

როგორც კი შეიხ ხაზალი ბორკილგაყრილი თეირანს გაგზავნეს, მისმა ახლო ნათესაებმა და ყოფილმა მსახურებმა საპროტესტო გამოსვლები მოაწყვეს ხაზალის რეზიდენციაში — მოჰამერეში. ერთადერთი, რაც მოახერხეს, ის იყო, რომ ალყა შემოარტყეს და იერიში მიიტანეს ადგილობრივ ხელისუფლებაზე, საფინანსო უწყებებზე, საბაჟოზე და სხვა დაწესებულებებზე. მაგრამ ნასერიდან მოსულმა მთავრობის რაზმმა ამბოხება ჩაახშო. შეტაკებისას მოკლულ იქნა 150, ხოლო დაიჭრა 100 აჯანყებული არაბი, მათ შორის ამბოხებულთა წინამძღოლები, ხაზალის ყველაზე ეზოგული მსახურები შალაში და სოლტანი²⁰⁴.

შეიხ ხაზალი დიდი გულისწყრომით შეხვდა მთავრობის საწინააღმდეგო ახალ გამოხდომას ხუზისტანში. მაგრამ ეს გულისწყრომა. როგორც შვილისადმი გაგზავნილი წერილიდან ჩანს, გაძოწვეული იყო არა იმდენად სახელმწიფოზე გულისტკივილით, მისდამი კეთილმოსურნეობით, რამდენადაც საკუთარ თავზე ფიქრით. ასეთ მოქმედებას „...ჩემთვის უბედურების მეტი არაფერი მოუტანია და არც მოაქვს, — წერს იგი თავის შვილს აბდულას... — ...ყველა გონიერი, ვინც მე მიცნობს, უნდა შეეცადოს არ დაუშვას ასეთი უგუნური მოქმედება, რათა ის მოწყალებად. რასაც ხელისუფლებაში მოსელიდან დღემდე იჩენდა ჩემს მიმართ უმაღლესი მთავარსარდალი და მინისტრთა კაბინეტის თავმჯდომარე (დაე გაგრძელდეს მისი ძლიერება), ცუდად არ დამთავრდეს. ძალზე ვწუხვარ, ვაი-თუ ამ მტრულმა გამოხდომებმა, რაც ჩემდამი მეგობრობის ნიღბით ხდება [რეზა-ხანის] კეთილი განწყობილება საწინააღმდეგოდ შეცვალოს...“²⁰⁵. (ჩაზი ყველგან ჩვენია — ო. გ.).

ჟურნალ „ხანდანიჰაში“ გამოქვეყნებული ნარკვევის ავტორის ცნობით, შეიხ ხაზალი თეირანში პატიმრობაში ჰყავდათ 1315 წ. ხორდადის 4 რიცხვამდე (1936 წ. 5 მაისამდე), ვიდრე ის არ გარ-

²⁰³ ხაზალმა ფაზლულა-ხანს სთხოვა თეირანში ბუშირის გზით გაეგზავნათ. იგი იმედოვნებდა, რომ ბუშირამდე მათ ინგლისის გემით მოუხდებოდათ მგზავრობა და არ გამოირიცხებოდა შესაძლებლობას, რომ გაქცევის საშუალება მიეცემოდა (١٦٠٠ ... ص. ١٦٠٠).

²⁰⁴ იქვე, გვ. 47.

²⁰⁵ იქვე

დაიცვალა²⁰⁶. სხვა მონაცემებით, რომლებიც ჩვენ უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია, შეიხ ხაზალი სიკვდილით დასაჯეს²⁰⁷. ასე დასრულდა ცხოვრება კაცისა, რომელიც ამბობდა: „ჩვენ არაბები ვართ და აქ [ხუზისტანში] არაბისტანია. თუ ირანის მთავრობას, [სხვაგან სადმე] ეგულება ხუზისტანი, წავიდეს და იქ ეძიოს...“²⁰⁸.

ყველა იმ ღონისძიებათა შორის, რაც რეზა-ხანმა განახორციელა ქვეყნის ცენტრალიზაციის მიზნით, შეიხ ხაზალის — ფეოდალიზმის უძველესი ბურჯის უვნებელყოფა ირანის ახალი, პროგრესული ძალების ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო თუნდაც იმიტომ, რომ ცენტრალური ხელისუფლებისადმი ხუზისტანის დამორჩილებით სერიოზული ლახვარი ჩაეცა ინგლისის კოლონიურ მისწრაფებებს სამხრეთ ირანში და ირანისგან ამ მდიდარი მხარის გამოყოფის ყოველგვარ ცდებს.

შეიხ ხაზალის დამარცხების მიზეზები

შეიხ-ხაზალის დამარცხება მრავალმა მიზეზმა განაპირობა, რომელთაც ცალ-ცალკე, შესაძლოა, არც კი ჰქონოდა გადამწყვეტი მნიშვნელობა, მაგრამ ერთად აღებულმა მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრა მთავრობის ძალების გამარჯვება და ხუზისტანის პრობლემის დადებითად გადაჭრა.

ამ საქმეში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა, კერძოდ, იმ გარემოებამ, რომ შეიხ ხაზალს განუდგნენ მისი აზრით საიმედო, მომავალი პოტენციური მოკავშირეები, რომელთა მხარდაჭერაში მას ეჭვი არ ეპარებოდა. შეიხ ხაზალი მწარედ მოტყუვდა. ნეჯფის ისეთმა ღვთისმეტყველებმა, როგორიც იყვნენ მთავარი მოჯთეპიდები (უმაღლესი რანგის კანონმდებელი-შიიტები) ალა მირზა ჰოსეინ ნაინი და ალა მირზა აბულ ჰასან ესფაჰანი, რომლებმაც, აკმაღალ ქასრავის სიტყვით, კარგად იცოდნენ თუ რა შავბნელი საქმეები ჩაიდინა შეიხ ხაზალმა პირველი მსოფლიო ომის დროს, გაჰოსცეს ფეთვა, რომ ვინც ირანის კანონიერი მთავრობის წინააღმდეგ ხელს აღმართავს, იგი ისლამიდან განიდევნება²⁰⁹.

بايان كارشيخ خزعل... ص. ۴۸

²⁰⁷ В. В. Трубецкой, Бахтары..., с. 83; О. С. Мелников, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 92. К. Асадуллаев, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 76.

بايان كارشيخ خزعل... ص. ۴۸

²⁰⁹ احمد كسروي, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 298. რუსეთის დეპუტატთა სააგენტოს თეირანელი კორესპონდენტი 1924 წ. 17 ნოემბერს იტყობინებოდა, რომ ასეთივე ფეთვა გამოცა ქერბალას მოჯთეპიდმაც.

მარცხი განიცადა შეიხ ხაზალის ცდამ — სამხედრო კავშირი შეეცრა ბრიტანეთის სამანდატო ტერიტორიასთან — ერაყთან. გაზეთი „ნირ ისტ“ 1924 წ. 13 ნოემბრის ნომერში იტყობინებოდა, რომ ერაყის მთავრობამ გამოიტანა დადგენილება არაბისთანის შეიხსა და ირანის მთავრობას შორის წამოჭრილ კონფლიქტში ნეიტრალიტეტის დაცვის თაობაზე²¹⁰. ნასერისა და სხვა ქალაქების მსგავსად, შუშთარშიც არ მიმჩრობიან სახელმწიფო მოხელეები. ე. წ. „ეთილდღეობისათვის გებრძოლთ“ და მთავრობის ერთგული დარჩნენ²¹¹. შეიხ ხაზალს ზურგი შეაქციეს და მხარდაჭერაზე უარი უთხრეს ყაშყაელებმა. რაც შეეხება ლურებს, ისინი ხაზალის ამბოხების დროისათვის საკმაოდ დაუძლურებული და დაკნინებული იყვნენ და სურვილიც რომ ჰქონოდათ ერაფრით დაენმარებოდნენ მას. ბახთიარებმა კი, გარდა იმათი, ვინც ადრე იყო შეიხ ხაზალთან დაკავშირებული, პასუხის ღირსადაც არ ჩათვალეს იგი²¹².

განუხორციელებელი აღმოჩნდა შეიხ ხაზალისა და მისი უცხოელ მფარველების ცდა — ხუზისტანში მცხოვრებ არაბებსა და სპარსელებს შორის ყოველგვარი ზღვარის წაშლისა და მთელი მოსახლეობის ერთ ეთნიკურ ჯგუფად გაერთიანების გზით არაბთა კავშირი (ნოუბახთის სიტყვით „პანარაბიზმი“) შეეკოწიწებინათ²¹³.

ყველაზე თავზარდამცემი შეიხ ხაზალისათვის მაინც მისგან ინგლისის განდგომა აღმოჩნდა. კრიტიკულ მომენტში ინგლისელებმა ზურგი შეაქციეს ხაზალს. ბრიტანეთის მთავრობამ შორს დაიჭირა თავი შეიხ ხაზალისაგან. 1925 წ. 19 მაისს ლორდმა ბალფორმა განაცხადა, რომ ინგლისი შეიხ ხაზალს არასოდეს არ ცნობდა და რომ ინგლის-ირანის 1919 წლის შეთანხმება ეს „ძველი ისტორიაა და არ ღირს მისი გახსენება“²¹⁴. როცა ერთმა დეპუტატმა თემთა პალატაში განაცხადა, ინგლისის მთავრობა ხელშეკრულების თანახმად ვალდებულია ხუზისტანის გამგებელს შეიხ ხაზალს დაეხმაროსო, პრემიერ-მინისტრმა ნოილ ჩემბერლენმა უპასუხა, რომ

²¹⁰ იხ. სსრ კავშირის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში დაცული ირან-ღუსტის 1924 წ. 16 ნოემბრის კორესპონდენცია თეირანიდან.

²¹¹ احمد كسروی, დასახ. ნაშრ., გვ. 305.

²¹² იქვე, გვ. 298.

²¹³ نويست، شاهنشاه پهلوی... ص. ۱۰۱

²¹⁴ H. Meizig, Resa Schah..., S. 87.

ძალზე წუხს. მაგრამ. პოლიტიკური ინტერესებიდან გამომდინარე. ბრიტანეთის მთავრობას არ შეუძლია დაეხმაროს ხაზალს...²¹⁵.

ამ განცხადებას მოჰყვა ის, რომ ინგლისის მთავრობამ თანდათან შეუმჩნევლად გაიყვანა თავისი ჯარი ირანიდან, ხოლო ბუშირის ნავსადგურში საგრძნობლად შეამცირეს ინდოეთის ჯარის კონტინგენტი, რომელიც ინგლისის გენერალურ საკონსულოსა და ტელეგრაფს იცავდა²¹⁶. ექვით შეპყრობილმა და სასოწარკვეთილებაში ჩაუარდნილმა შეიხ ხაზალმა თავისი წარმომადგენლები ელჩობა მოაწყო ინგლისში²¹⁷, პასუხად კი აპეჯში ინგლისის კონსულის პოსტზე კაპიტან ფილის შემცვლელმა ურჩია ხაზალს რაც შეიძლება სწრაფად დაეშალა თავისი ძალები და ჩაბარებოდა ცენტრალურ ხელისუფლებას²¹⁸.

ხაზალის დამარცხებაში გარკვეული როლი ითამაშა განხეთქილებამ ტომებს შორის, რასაც მოჰყვა ყოფილ „მოკავშირეთა“ განდგომა. მხედველობაშია მისაღები შეიხ ხაზალის პიროვნების დისპოტური ბუნება, სისასტიკე. კაცს, რომელმაც ძალაუფლების ხელში ჩაგდების მიზნით ღვიშილი ძმაც არ დაინდო და წამებით სული ამოხადა, გამდიდრების დაუოკებელი წყურვილით შეპყრობილი თანამეტომეთა უზომო ექსპლუატაციას მიმართავდა, არ შეიძლებოდა დიდხანს ებოგინა. ამიტომაც იყო, რომ, როგორც კი დრო იხელთეს, მაშინვე აღდგენ მტარვალი მმართველის წინააღმდეგ.

²¹⁵ اسفندیاری فتح الله نوری، رستاخیز ایران... ص. ۱۵۳-۱۵۴
არ იყო საბოლოოდ გადაწყვეტილი ხუზისთანის ბედი, ინგლისის მთავრობას არ უარუყვია მისი მთავრობის გარკვეული ვალდებულებები ხაზალის მიმართ, მაგრამ მოგვიანებით, როცა კაპიტანმა იდენმა თემთა პალატის 1925 წ. 4 მაისის სხდომაზე საგარეო საქმეთა მინისტრის სახელით იკითხა—მიცემული ჰქონდა თუ არა ინგლისის მთავრობას რაიმე გარანტია შეიხ ხაზალისათვის, რომ დაიცავდა მას ხელყოფისაგან, ჩემპერლენმა განაცხადა, ინგლისს არავითარი გარანტია არ მიუცია მისთვის (იხ. ... ص. ۱۵۳-۱۵۴).

²¹⁶ H. Melzig. Resa Schah..., S. 88.

²¹⁷ იქვე, გვ. 80.

²¹⁸ اسفندیاری فتح الله نوری، رستاخیز ایران... ص. ۱۵۳-۱۵۴
მართებული, ინგლისის უკანდახევა და შეიარაღებული ძალით შეიხ ხაზალისათვის მხარდაჭერაზე უარის თქმა მხოლოდ იმით აგვეხსნა, რომ ინგლისის იმპერიალიზმი სწორედ იმ მომენტში, როცა წყდებოდა ხუზისთანის ბედი, ძალზე მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა არაბისთანის სხვა ოლქებში, სახელდობრ პიჯაში და, განსაკუთრებით მოსულში (В. А. Гурко-Кряжин, Четыре конфликта..., с. 67).

შეიხ ხაზალის დამარცხების ერთ-ერთ მიზეზად ისიც მოჰყავთ, რომ მას მიმხრობილი ბახთიართა ხანების ერთი ჯგუფი ცუდ რეპუტაციით სარგებლობდა. ამიტომ ბახთიართა დიდმა ნაწილმა იმას შიშით, რომ ვაი-თუ ხაზალის აჯანყებით დასაბამი მისცემოდა ირანის საბოლოო დანაწევრებას, ხუზისტანელ არაბთა ამოხეხვას მხარი არ დაუჭირა²¹⁹.

მაგრამ მაინც, შეიხ ხაზალის დამარცხება და ხუზისტანში ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება მნიშვნელოვანწილად განაპირობა სხვადასხვა ობიექტურმა ფაქტორმა, რომელთა შორის ყველაზე არსებითად უნდა მივიჩნიოთ საბჭოთა კავშირის — მსოფლიოში პირველი სოციალისტური სახელმწიფოს არსებობის თვით ფაქტი, რაც გამორიცხავდა ორ ფრონტზე ბრძოლის საშუალებას. ირანის ხელისუფალთ არაერთიარ შიში არ ჰქონდათ ქვეყნის ჩრდილოეთიდან სამხედრო ინტერვენციისა, რასაც არაერთხელ ჰქონია ადგილი მეფის რუსეთის დროს. ზურგის საიმედო მდგომარეობა შესაძლებლობას აძლევდა ირანს მთავრობას მთელი ძალები სამხრეთისაკენ მიემართა (საგულისხმოა ამ მხრივ ძალების გადმოსროლა აზერბაიჯანიდან ფოშთე ქუჩის ვალის გასანადგურებლად). გარდა ამისა, ირანთან სსრ კავშირის მეგობრულ ურთიერთობას და მის მხარდაჭერას ირანისთვის უცხოეთის გავლენისაგან სრული პოლიტიკური და ეკონომიკური დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში, შეუძლებელია გარკვეული გავლენა არ მოეხდინა ინგლისის პოზიციაზე იმ მომენტში, როცა ხელიდან ეცლებოდა ირანში თავისი ბატონობის ერთადერთი ბურჯი (მეფის რუსეთის დროს ინგლისი, ექვემდებარება, უარს არ იტყოდა ძალის გამოყენებაზე).

ხუზისტანის ფეოდალიზმისათვის ბოლოს მოღება სერიოზული გამარჯვება იყო ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატარების საქმეში: მას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ირანის მომავლისათვის, რომ არაფერი ეთქვათ იმაზე, რომ რეზა-ხანის მთავრობამ კვლავ აღადგინა სპარსეთის ყურეში საუკუნის წინათ დაკარგული ძალაუფლება. შეიხ ხაზალის დამორჩილება, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ერთ-ერთი მკვლევარი, ამავე დროს ირანელ ხელისუფალთა დიდი მორალური გამარჯვება იყო²²⁰.

²¹⁹ حسین مکی، مختصری از زندگانی سیاسی سلطان احمد شاه قاجار، تهران، ۱۳۳۳، ص. ۱۷۸.

²²⁰ V. Shean, The new Persia..., p. 51.

ბევრად უფრო მნიშვნელოვანი იყო ხაზალზე გამარჯვების პოლიტიკური მნიშვნელობა. ჯერ-ერთი, ხუზისთანის პროვინცია საკმაოდ მდიდარია ირანის ისტორიული წარსულის დიდებული ნაშთებით — ისტორიული ძეგლებით, რომელთა დაბრუნებას (მართლაც რომ დაბრუნებას, რადგან დიდი ხნის განმავლობაში ხუზისთანე, როგორც დავინახეთ, მხოლოდ ფორმალურად ითვლებოდა ირანის სამფლობელოდ) დიდი როლი შეეძლო ეთამაშა. ირანელთა ეროვნული, გრძნობების გაღვივებაში, ხოლო, რაც მთავარია, ხაზალის ფეოდალური მმართველობის დამხობით ერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოეღო ირანის ფეოდალური დაქუცმაცების ყოველგვარ ცდებს. ეს კი უმძიმეს ლახვარს წარმოადგენდა ინგლისის იმპერიალიზმისათვის, რამდენადაც ინგლისის ხელისუფალთ სამხრეთ ირანში თავიანთი ეკონომიკური ინტერესების დასაცავად ამიერიდან საქმე ექნებოდათ არა სეპარატისტულ ძალებთან, არამედ უშუალოდ ცენტრალურ ხელისუფლებასთან. საბჭოთა მკვლევარის ირანდუსტის სიტყვებით რომ ვთქვათ, რომ არა გამარჯვება ხუზისთანის ფეოდალიზმზე, საფრთხეში ვარდებოდა ის ეროვნულ-განათავისუფლებელი მოძრაობა, რასაც ირანი ფეოდალურ რეჟიმთან და უცხოეთის მხრივ ჩაგვრასთან ბრძოლის გზით ძლიერი ეროვნული სახელმწიფოს შექმნისაკენ მიჰყავდა.

შეიხ ხაზალის დამორჩილება და ხუზისთანში ცენტრალური ხელისუფლების ძალაუფლების განმტკიცება უდიდესი გამარჯვება იყო ირანის სახელმწიფოებრივი მთლიანობის დაცვისათვის ბრძოლის გზაზე.

ვიდრე უშუალოდ დასმულ საკითხზე ვიმსჯელებდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ორიოდ სიტყვით შევეხოთ ირანის ტომების ყოფაცხოვრების იმ მანქიერ მხარეს, რომელმაც ერთიანად მოშალა ირანის საშინაო ცხოვრება და უფრო მეტად დააყინა ისედაც დაქმნის გზაზე მდგარი ქვეყანა. საუბარი გვექნება მარბიელ თავდასხმებსა და ძარცვა-გლეჯაზე.

მიუხედავად იმისა, რომ ირანის მოსახლეობის 60%-ს მეოცე საუკუნის დამდეგისათვის შინდღერის მიხედვით ბინადარი სპარსელები შეადგენდნენ¹, ქვეყნის ცალკეულ მხარეებში ფაქტიური ბატონ-პატრონები სხვადასხვა მოდგმის მომთაბარე და ნახევრად მომთაბარე ტომები იყვნენ, რომლებიც შიშის ზარს სცემდნენ ბინადარ მოსახლეობას. არა თუ რიგითი სახელმწიფო მოხელეებისთვის, საკმაოდ მაღალი რანგის მოხელეებისთვისაც კი, თვით გუბერნატორების ჩათვლით, დიდ საშიშროებას წარმოადგენდა ტომების დასახლების ზონაში მათი ნების გარეშე გამოჩენა. ისინი არ ცნობდნენ არავის, გარდა თავიანთი ილხანისა, ჯარდარისა თუ შეიხისა². რუსი სამხედრო მოხელე კოსოგოვსკი 1906 წ. თავის მოხსენებით ბერათში აღნიშნავდა, რომ ნახევრად დამოუკიდებელ ტომებს ეზიზნებათ ირანის მთავრობა, არ ეშინიათ მისი, არ ემორჩილებიან და ჯანყდებიან კიდეც. „მაგრამ, — შენიშნავს იქვე, — მთელი არსებით სურთ, რომ არაფერი შეიცვალოს, ვინაიდან, აზიელის ხატოვანი გამოთქმით, „მგელს უყვარს ბინდი“. მხოლოდ ასეთი უფერული და

¹ ЦГВИА, ф. 76, оп. 1, д. 378, л. 50 об. სხვა მონაცემებით მომთაბარეები შეადგენდნენ ირანის მთელი მოსახლეობის დაახლოებით 30%-ს. I. B harier, დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

² В. В. Т р у б е ц к о й, Роль оседло-кочевых племен Ирана в период нового времени—«Очерки новой истории Ирана (XIX-начало XX в.)». М., «наука», 1978, с. 184.

უძლური მთავრობისას არის შესაძლებელი ის უკანონობა და უმს-
გავსებანი, რაც მათ გაუღიოთ....³.

ნათქვამის მკაფიო დადასტურებაა ის თვითნებობა, რასაც იჩენ-
დნენ ნახევრად დამოუკიდებელი ცალკეული ტომები იმ ტომობ-
რივი გაერთიანებები. ამ შემთხვევაში ხაზს ვუსვამთ სწორედ თავ-
ნებობას. რაც ძარცვა-გლეჯაში, საგზაო ყაჩაღობაში, ხალხისა და
საქონლის მოტაცებაში, ბინადარი მოსახლეობის აწიოკებაში ვლინ-
დებოდა, და არა პოლიტიკური მოტივებით ნაკარნახევ მოძრაობას,
რაც გარკვეული ავტონომიური უფლებებისათვის ბრძოლით იქნე-
ბოდა გამოწვეული.

ირანში ყაჯართა ბატონობის საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლო-
ბაში ჯრთიერთობა ცენტრალური ხელისუფლებისა ქვეყნის განა-
პირა ოლქებში განსახლებულ ტომებთან ყოველთვის დაძაბული
ყო და სისხლისმღვრელ შეტაკებამდეც კი მიდიოდა. ეს აჩულებ-
და ირანელ ხელისუფალთ ყოველთვის „საბრძოლო მზადყოფნაში“
ყოფილად. ამ თვალსაზრისით ნამდვილად პრობლემატური ხა-
სიათი მიიღო ირანელ ხელისუფალთათვის, კერძოდ, ქვეყნის ჩრდი-
ლოეთით შაჰსევენების მიერ შექმნილმა მდგომარეობამ. საქართ-
ველოს ცენტრალურ სახელმწიფო ისტორიულ არქივში დაცული
ოფიციალური მასალები შეიცავენ საკმაოდ საინტერესო ცნობებს,
რომლებიც ნათელს ხდის თუ რა სერიოზულ დაბრკოლებას წარ-
მოადგენდნენ შაჰსევენები ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გან-
ხორციელების, ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლების შექმნის
გზაზე.

შაჰსევენები თავიანთი მარბიელი თავდასხმებით აწიოკებდნენ
და აურაცხელ ზარალს აყენებდნენ სასაზღვრო ზოლში არა მარ-
ტო ირანის მშვიდობიან მოსახლეობას, არამედ ირანის საზღვრისპი-
რა რაიონებში მოსახლე რუსეთის ქვეშევრდომებსაც. ეს გარემო-
ება, რაც, ცხადია, გარკვეულ ზიანს აყენებდა ირანს რუსეთთან
სასაზღვრო საკითხების მოგვარების საქმეში, არა ერთხელ გამხ-
დარა მსჯელობის საგანი რუსეთისა და ირანის სასაზღვრო კომის-
იების ერთობლივ სხდომებზე. შაჰსევენთა ცალკეული რაზმები უფ-
რო შორს მიდიოდნენ. ორჯერ, მაგალითად, მოიტაცეს სახელმწიფო
ფოსტა და შეწყვიტეს მიმოსვლა ბელიასუვარსა და არდებილს შო-
რის⁴. რუსეთის სასაზღვრო კომისიის 1907 — 1908 წწ. ანგარიშით

³ ЦГВИА, ф. 76, оп. I, д. 395, л. 147.

⁴ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 12, ანაწ. 14, საქმე 143, ფ. 57, 57, უკ. მხ.

თუ ვიმსჯელებთ, შაჰსევენთა ტომებიდან მძარცველური თავდასხმებით ყველაზე მეტად გამოირჩეოდნენ ალარები, დელაგარდები, ხოჯაბეგლები და ჩელობლიანები⁵.

არა თუ სასაზღვრო კომისრები, თვით არდებილის გუბერნატორებიც კი უძლურნი იყვნენ თავიანთი საშტატო პერსონალით უზრუნველყოთ სიმშვიდე მათდამი დაქვემდებარებულ ტერიტორიაზე. ამიტომ იყო, რომ, როგორც რუსეთის ერთ-ერთი სასაზღვრო კომისარი 1904 — 1905 წწ. ანგარიშში იტყობინებოდა, არდებილის გუბერნატორს შაჰსევენების დასამოშმინებლად გადაეცა ჯერ ორი ქვემეხი, 500 ჭარისკაცი და 300 მხედარი, ხოლო მოგვიანებით, ბელიასუვარის რაზმის მეთაურის როტმისტრ დვოეგლაზოვის ცნობით, დამატებით რვა ქვემეხი⁶. იშვიათი იყო შეძახევა, რომ არდებილის გუბერნატორები დიდხანს დარჩენილიყვნენ თავიანთ პოსტებზე. ისინი წამდაუწუმ ცვლიდნენ ერთმანეთს — ზოგი თავისი ნებით. ზოგი ცენტრალური ხელისუფლების გადაწყვეტილებით, ზოგიც თვით შაჰსევენთა მოთხოვნით. 1898 წ. შაჰსევენებმა გაძარცვის მექარით აძულეს მათთვის არასასურველი ეაქალ-ულ-მულქი გადამდგარიყო არდებილის გუბერნატორის პოსტიდან, ხოლო ერთი წლის შემდეგ ასევე გააძევეს არდებილიდან მისი ახლად დანიშნული გუბერნატორი ალი-ხანი. მიღწეული წარმატებით გათამამებული შაჰსევენები ახალ გუბერნატორ ნავი-ხანსაც აუშხედრდნენ და ისიც მოიშორეს თავიდან⁷.

მდგომარეობა არსებითად იგივე დარჩა ყაჯართა ბატონობის ბოლო დღეებამდე. 1921 წ. მარტში არდებილის გუბერნატორმა ბასირ-ოს-სალტანემ დიდი წვალებით მიაღწია ფოლათლის შაჰსევენებისგან მათზე შეწერილი გადასახადის გადახდას. ეს საკმარისი აღმოჩნდა იმისათვის, რომ გაეშალათ ფართო კამპანია გუბერნატორობიდან მის გადასაყენებლად. ისინი გარს შემოერტყნენ ქალაქს და კატეგორიულად მოითხოვეს გუბერნატორობიდან მისი გადაყენება და არდებილიდან გაძევება. ბოლოს და ბოლოს მათ მიაღწიეს თავისას⁸.

⁵ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 13, ანაწ. 28, საქმე 150, ფ. 8.

⁶ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 13, ანაწ. 28, საქმე 40, 13 უკ. მხ.

⁷ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 12, ანაწ. 14, საქმე 143, ფ. 25 უკ. მხ.

⁸ რუსეთის არდებილელი კონსულის კ. ნ. დიგუროვის მოხსენებითი ბარათიდან ეგებულობთ, რომ გარკვეული როლი შაჰსევენთა მიერ ურჩობის გამოვლენაში შეასრულეს ინგლისის აგენტებმა, რომლებიც მოუწოდებდნენ მათ დახმარებოდნენ სმიტკოს მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლაში, რაც თითქოს მიმართული

ყაჯართა ბატონობის უკანასკნელ პერიოდში ირანელ ხელის-
უფალთ არაერთხელ უცდიათ შაჰსევენთა დამორჩილება, მაგრამ
ყოველი მათი ცდა უშედეგოდ მთავრდებოდა. საილუსტრაციოდ
გამოდგება არდებილის გუბერნატორის სარდარ რაშიდ ნაგი-ხანას
სასტიკი დამარცხება შაჰსევენების მიერ 1911 წ. 16 და 17 მაისს
სოფელ თაგდიზთან, ხოლო შემდეგ არჯასა და უნარში. მას ვერ
უშველა დასახმარებლად მისულმა ყარაღალელთა სამი რაზმის
1600 მხედარმა⁹.

არა თუ შაჰსევენებზე შეწერილი გადასახადის აკრება, მათი
უბრალოდ დაშოშმინებაც კი გადაუტრელ პრობლემად რჩებოდა
არდებლის თითქმის ყოველი გუბერნატორისათვის. ერთ-ერთმა
მათგანმა რაშიდ-ოლ-მოლქმა გულახდილად განუცხადა რუხეთის
სასაზღვრო კომისარს პოლკოვნიკ ცისს ვიცე-კონსულ გირსის თან-
დასწრებით თავის უძღურებაზე შაჰსევენთა წინაშე. „დაივიწყეთ
დროებით, რომ თქვენ გელაპარაკებათ ირანელი თანამდებობის პი-
რი და ჰომისმინეთ როგორც კერძო პირს განმარტების გარეშე. მე
შეგპირდით ზემოქმედება მომეხდინა შაჰსევენებზე, რათა მიეძღუ-
ლებია ისინი გადაეხადა თქვენი ვალები. მაგრამ, ეხედავ რა თუ
რას წარმოადგენს თეირანის ჯარი, არა თუ ვეჭვობ [შაჰსევენთა
წინააღმდეგ] ლაშქრობის წარმატებაში, მისი განხორციელების
შესაძლებლობასაც კი ვერ ვუშვებ“¹⁰.

იმ დროისათვის უახლესი ევროპული სისტემის იარაღით აღ-
ჭურვილი შაჰსევენების რა დამორჩილებაზე შეიძლება ლაპარაკი,
როცა ცენტრალური მთავრობის მიერ დანიშნული გუბერნატორი
პირზე ჰაშიმ-ხან სეიდ-ოლ-მოლქი, გრძნობდა რა თავის უძლუ-
რებას წესრიგის დამყარებაში, საკუთარი უშიშროების მიზნით
დროის დიდ ნაწილს თავრიზში ატარებდა¹¹. ამას უკარნახებდა
მწარე გაკვეთილი. შაჰსევენებს მრავალჯერ გაუნადგურებია მთავ-
რობის ჯარები. ერთ-ერთი ბრძოლის დროს თვით გუბერნატორი,
რომელიც არდებილის რაზმს მეთაურობდა, ქვედა საცვალისამა-
რა გაიქცა და ძლივს გადაარჩა, ხოლო გუბერნატორის ყველა ორ-
დენი, ფორმის ტანსაცმელი და ძვირფასი ზემალი სახედარს ჩამო-
ჰკიდეს და შაჰსევენებში გაატარეს¹².

იყო ირანული დესპოტიზმის უღლიდან როგორც ქურთთა, ისე შაჰსევენთა განთავი-
სუფლებისაკენ.

⁹ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 13, ანაწ. 28, საქმე 57, ფ. 3 და 3 უკ. მხ.

¹⁰ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 13, ანაწ. 28, საქმე 155, ფ. 1 უკ. მხ.

¹¹ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 13, ანაწ. 28, საქმე 157, ფ. 2 და 2 უკ. მხ.

¹² А. Л а н о в, По персидским дорогам..., с. 167.

რა გასაკვირია, რომ ასეთ ვითარებაში შაჰსევენთა ყველაზე თავზეხელაღებული წინამძღოლები არა მარტო ირანის ცენტრალური ხელისუფლების გავლენისაგან თავის დაღწევაზე იფიქრებდნენ, არამედ ყოველგვარ გონიერებას მოკლებულ მიზანს დაისახედნენ. ნიშანდობლივია ამ მხრივ ალართა ტომის წინამძღოლის მამედ ყული-ხანის შემდეგი შინაარსის თავხედური წერილი კავკასიაში სამოქალაქო ნაწილის მთავარმართებლის სახელზე: „ბატონო მთავარმართებელო, — ვკითხულობთ წერილში, — საჭიროდ მიმაჩნია განვაცხადო, რომ დიდი ხანია მაქვს სურვილი იარაღით დავეუფლო კავკასიას. მაგრამ აქამდე არ შემეძლო განმეზოროციელებინა ეს სურვილი... ამჟამად მზად ვარ გამოვცხადდე თბილისში, დავსაჯო მთელი ქარი და ამასთან საბოლოოდ დავეუფლო მთელ კავკასიას“¹³.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დაბრკოლება შაჰსევენების დამორჩილების საქმეში ის იყო, რომ ისინი სისტემატურად, მთელი თავიანთი ოჯახებით, მასობრივად გადადიოდნენ რუსეთის ფარგლებში, კერძოდ ლენქორანის, ჯავათისა და ჯაბრაილის მაზრებში¹⁴ და მიუწვდომელი ხდებოდნენ არდებილისა და მეშქინის გუბერნატორებისთვის. თვითონ განსაჯეთ. მეშქინისა და არდებილის სანახებში განსახლებულ შაჰსევენთა 10 ათასი ოჯახიდან 6 ათასი ყოველწლიურად ზამთრობით საცხოვრებლად (ძირითადად საჭონლის გამოსაკვებად) რუსეთის ფარგლებში შემავალ მულანის ველზე მიემართებოდა¹⁵. ეს იწვევდა გაუთავებელ მიწერ-მოწერას ირანისა და რუსეთის სასაზღვრო კომისრებს შორის შაჰსევენთა ირანის ფარგლებში დაბრუნების თაობაზე.

ყაჯართა პერიოდის ირანულ ხელისუფალთათვის ბოლომდე გადაუჭრელი დარჩა მთავრობისადმი შაჰსევენთა დამორჩილების საკითხი.

ის, რაც ზემოთ შაჰსევენებზე ითქვა, სავსებით შეიძლება მიესადაგოს ირანული, არაბული თუ თურქული მოდგმის თითქმის ყველა დანარჩენ მსხვილ ტომსა თუ ტომობრივ გაერთიანებას. — ბახთიარებს, ლურებს, ყაშყაელებს, ქურთებს, ბელუჯებს, თურქმენებს. ყოველი მათგანისათვის დამახასიათებელი იყო ნომადური ყოფის ისეთი ატრიბუტები, როგორიცაა: ყაჩაღობა, ძარცვა-გლეჯა, საგზაო მეკობრეობა, ცენტრალური ხელისუფლებისადმი

¹³ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 13, ანაწ. 28, საქმე 150, ფ. 9 და 9 უკ. მხ.

¹⁴ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 15, ანაწ. 1, საქმე 315, ფ. 2.

¹⁵ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 12, ანაწ. 2, საქმე 742, ფ. 21.

დაუმორჩილებლობა და ა. შ. რასაკვირველია, გადამწყვეტ როლს რიგით თანამეტომეთა ისეთ საქმიანობასა თუ მოქმედებაში, რაც სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის რანგში განიხილებოდა, ტომობრივი ზედაფენა ასრულებდა ტომობრივი იერარქიის ისეთი წარმომადგენლების სახით. როგორც იყვნენ: ილხანები, ილბეგები, შეიხ-ომ-შეიუხები¹⁶; რაც შეეხება ხანებს, ბეგებს, ქალანთარებს. ქედბოდებს, რაისებსა და რიშსეფიდებს — მათი პეროგატივები ნაკლებად სცილდებოდა ცალკეულ ტომებს შორის ან თანამეტომეთა შორის ურთიერთობის საკითხს.

აი მოიძებნება ირანის ტომებისადმი მიძღვნილი ისეთი გენეალოგებად სარწმუნო პირველწყარო თუ გამოკვლევა, რომელშიც მოტანილი არ იყოს ტომების მიერ გზებზე მოწყობილი ძარცვა-გლეჯის. მტაცებლობის, მოსახლეობის რბევისა და აწიოების ფაქტები, რომ არაფერი ვთქვათ მათ სეპარატისტულ მოძრაობაზე, ცენტრალური ხელისუფლებისადმი ურჩობაზე. ბაპარლუსა და არაბის ტომები სისტემატურად თავს ესხმოდნენ და ძარცვავდნენ ქარაგნებს ქერმანის მიდამოებში¹⁷. ერთის მხრივ ბელუჯები, ხოლო მეორეს მხრივ ბახთიარები და ლურები დიდი ხნის განმავლობაში ეწეოდნენ ძარცვას ქერმანსა და ბელუჯისთანში, რის გამოც მთავრობა იძულებული შეიქნა სიმაგრეები აეგო გზების დასაცავად და შიგ მეციხოვნეები ჩაეყენებინა¹⁸.

ყაჯართა ბატონობის უკანასკნელ პერიოდში ირანის თიუქმის მთელი ტერიტორია საგზაო თავდასხმებისა და ძარცვა-გლეჯის ასპარეზად იქცა. ბახთიართა ტომები შიშის ზარს სცემდნენ ვრცელ ტერიტორიაზე ისფაჰანის მიდამოებიდან მოყოლებული ხუზისტანამდე და ლურისტანამდე, ხალაჯის ტომები სავეს, ზარანდისა და ყუმის მიდამოებში, ხოლო არაბების, შაჰსევენების, ქურთებისა და სხვათა რაზმები საგზაო ძარცვას ეწეოდნენ თეირანის, შაჰრიარის, ვერამინის, ხარის და საუჯბულალის მიდამოებში და ყიშლაყებისა და იალაღებისკენ მიმავალ გზებზე¹⁹. ხორასანშიც კი, რომელიც

¹⁶ ერთ-ერთი მკვლევარის სამართლიანი შენიშვნით, ირანის მთავრობისთვის ტომების საკითხს პოლიტიკურ პრობლემად ხდიდნენ არა თვით თანამეტომეები, არამედ ტომების ბელადები, რამდენადაც ეს უკანასკნელნი მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული მიწათმფლობელ ზედაფენასთან (იხ. L Binder, Iran. Political development in a changing society. Berkeley and Los Angeles, 1962, p. 168.)

¹⁷ ЦГВИА, ф. 76, оп. 1, д. 192, л. 6 об.

¹⁸ ЦГВИА, ф. 76, оп. 1, д. 192, л. 1 об.

¹⁹ سيد نفیسی დასახ. ნაშრ., გვ. 21.

თითქოს-და ყველაზე უფრო მშვიდ და უშიშარ რაიონად ითვლებოდა, მომთაბარენი სისტემატურად მისდევდნენ ძარცვას. განაკუთრებით სცოდავდნენ ამ მხრივ ბუჯანურდისა და ყუჩანის ქურობები. აგრეთვე ჰეზარეს, ქელალისა და სხვა ტომები²⁰. უალრესად საშიშ ზონად იყო მიჩნეული იეზიდის რაიონის დაუსახლებელი ადგილები, სადაც ყაშყაელები თავს ესხმოდნენ და ძარცვავდნენ ყველას, ვინც კი ხელთ მოხვდებოდათ²¹.

თამამად შეიძლება იგივე ითქვას სხვა ტომების, მეტადრე თურქმენების (იომუდები, გოქლანები და თექე) შესახებ. რომლებიც საუკუნეთა მანძილზე მისდევდნენ ალამანობის სახელით ცნობილ მარბიელ თავდასხმებს²². თურქმენებს არც ქურობები ჩამორჩებოდნენ. ერთი სიტყვით, ქვეყნად სიმშვიდის დარღვევის, დაძაბული ვითარების შექმნის, უწყსრიგობის, მშვიდობიანი ბინადარი მოსახლეობის დარბევა-აწიოების ერთ-ერთი უმთავრესი მიზეზი მომთაბარე ტომების გაუთავებელი მარბიელი თავდასხმები, ძარცვა-გლეჯა იყო.

მომთაბარე ტომებში გავრცელებული მარბიელი თავდასხმებისა და საგზაო მეკობრეობის ფონზე განსაკუთრებით მწვავედ იდგა ირანელ ხელისუფალთა წინაშე მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებების სეპარატისტული გამოსვლები.

ირანის ისტორია აღსაყვება სხვადასხვა ტომობრივი გაერთიანებებია არა ერთი და ორი სეპარატისტული გამოსვლით ქვეყნის ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ. ასეთი გამოსვლები ყოველთვის მეტ-ნაკლებად თავს იჩენდა მაშინ, როცა ირანის ცენტრალური ხელისუფლება ამა თუ იმ ძლიერი მბრძანებლის გარდაცვალების შემდეგ სუსტდებოდა და სამხედრო ძალით შექმნილ იმპერიაში გამეფებული შინაფეოდალური ომის შედეგად ქვეყანა დაკნინება-დაუპლურების გზით მიემართებოდა, ან მას გარეშე ძლების მხრივ ზეღუფის საფრთხე ემუქრებოდა.

სეპარატისტული გამოსვლების საფუძველთა საფუძველი ირანის სინამდვილეში, ისევე როგორც მრავალ სხვა ქვეყანაში, მოსახლეობის ეთნიკური სიჭრელე იყო. ეთნიკური სიჭრელე არა უბ-

²⁰ سعيد نفيسي, დასახ. ნაშრ. გვ. 20.

²¹ ЦГВИА, ф. 76, оп. 1, д. 192, л. 30 об.

²² ეს საკითხი დაწვრილებით გვაქვს განხილული ჩვენს საკანდიდატო დისერტაციაში. იხ. ო. მ. გვილავე, ირანელ თურქმენთა საზოგადოებრივი წყობა და სოციალურ-ეკონომიური ურთიერთობანი. თბილისი, 1967, გვ. 108—137 (მანქანაზე ნაბეჭდი).

რალოდ ეთნიკური ჯგუფების საერთო სიმრავლის, არამედ მათი ისეთი პოტენციური სამხედრო ძლიერების თვალსაზრისით, რაც შესაძლებლობას აძლევდა ცალკეულ მსხვილ ტომობრივ გაერთიანებას სახელმწიფო ძალაუფლების ხელში ჩაგდებაც კი განეზრახა. რასაკვირველია, ასეთი განზრახვა მსხვილი ტომებისა თუ ტომობრივი გაერთიანებების მისწრაფებათა მაქსიმუმი იყო და არც თუ ისე ხშირად იჩენდა თავს. უმრავლეს შემთხვევაში ტომობრივი სეპარატიზმი ლოკალური ხასიათისა იყო და არ სცილდებოდა ცენტრალური ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებელი თვითმმართველობის, უკეთეს შემთხვევაში ირანისაგან საერთოდ გამოყოფისა და დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნის მოთხოვნებს.

თავისთავად ცხადია, ტომების ყოველი სეპარატისტული გამოსვლა ობიექტურად ქვეყნის დაუძლურება-დაკნინებას მოაწაფებდა და, ამდენად, სახელმწიფოებრივი ინტერესების თვალსაზრისით უარყოფით მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ (რასაკვირველია, როცა საქმე ეხება ერთიან, საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებულ სახელმწიფოს). მაგრამ საკითხს სხვა კუთხით თუ მივუდგებით, სხვა თვალთახედვით თუ განვიხილავთ, უკეთ რომ ვთქვათ — სეპარატისტიკის გამომწვევი მიზეზებიდან თუ შევხედავთ, მისი შეფასება მხოლოდ სახელმწიფოებრივი ინტერესების პოზიციებიდან არ იქნებოდა მართებული. ტომების, განსაკუთრებით ირანის განაპირა მხარეებში მოსახლე ისეთი ტომობრივი გაერთიანებების სეპარატისტული გამოსვლები, როგორიცაა ქურთები, თურქმენები და ბელუჯები, უნდა შეფასდეს იმის გათვალისწინებით, თუ რამდენად აძლევდა ირანის ცენტრალური ხელისუფლება მათ შესაძლებლობას შეენარჩუნებინათ თავიანთი თვითმყოფლობა, ენა, საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებული ადამიწისები, რამდენად უქმნიდა დაბრკოლებებს მსხვილ ეთნიკურ ჯგუფებს (იგივე ტომობრივ გაერთიანებებს) ეროვნული კონსოლიდაციის გზაზე.

ყველა ხალხს, იქნება იგი წარმოდგენილი მცირე ეთნიკური ჯგუფის თუ მსხვილი ტომობრივი გაერთიანების სახით, აქვს თავისი ტომობრივი თუ ეთნიკური თვითშეგნება²³. ყოველი მათგანი ოცნებობს გაბატონებული ერის მხრივ ჩაგვრისაგან თავისუფალ, დამოუკიდებელ არსებობაზე, იცხოვროს თავისი ყოფით, ტრადიციებით, წეს-ჩვევებით. და ამ მხრივ ყოველ დაბრკოლებას, ყო-

²³ რამდენადაც ირანის სინამდვილეში არც ერთი ეთნიკური ჯგუფი, რიცხობრივად როგორი ღირსე არ უნდა იყოს იგი, არ თავსდება შინაარსობრივად ერის ცნებაში, პირობითად ვხმარობთ ეთნიკურ თვითშეგნებას.

ველ ძალადობასა და ჩაგვრას იგი პასუხობს იმ საშუალებებით, რაც მას გააჩნია. რიგ შემთხვევაში, როგორც, მაგალითად, ირანში, იგი ელონდებოდა სეპარატისტული გამოსვლების სახით. ხოლო თვით სეპარატისტული გამოსვლები ელონდებოდა სხვადასხვა ფორმით: აჯანყებებით, ტომობრივი კავშირების კონსოლიდაციით, უარის თქმით ცენტრალური ხელისუფლების ცნობაზე. უცხოეთის სახელმწიფოებთან საიდუმლო ხელშეკრულებების დადებით, ადგილობრივი ხელისუფლებისადმი დაუმორჩილებლობით და ა. შ., იმისდა მიხედვით, თუ რომელი ფორმა იყო უფრო ხელსაყრელი და შესაძლებელი განხორციელების თვალსაზრისით ყოველ კონკრეტულ სიტუაციაში.

ტომების სეპარატისტული გამოსვლები, ძირითადად, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ცალკეულ შემთხვევებს, პოლიტიკური გამიზნულობით ხასიათდებოდა, ე. ი. დღის წესრიგში ყოველთვის იდგა, მეტი რომ არა ვთქვათ, სრული ტომობრივი დამოუკიდებლობისაკენ სწრაფვა და ყოველთვის ძალზე მტკივნეულად განიცდიდნენ თავიანთ „შინაურ საქმეებში“ ჩარევის ყოველგვარ ცდას, რა სახითაც არ უნდა ყოფილიყო იგი გამოვლენილი. ამიტომ იყო, რომ ყოველთვის იარაღით ხელში გამოდიოდნენ, როგორც კი ცენტრალური ხელისუფლება თუნდაც უმნიშვნელოდ ხელყოფდა მათ დამოუკიდებელ მდგომარეობას. რასაკვირველია, ზედმეტად მტკიცება, რომ ტომების ძირითადი მასა ასეთ შემთხვევაში გამოდიოდა როგორც ბრმა იარაღი თავიანთი ბელადებისა, რომლებიც ფაქტურად განუსაზღვრელი უფლებებით სარგებლობდნენ²⁴.

ირანის ცენტრალური ხელისუფლების კონტროლისაგან თავის დაღწევისკენ მისწრაფება, რაც პერსპექტივაში სრულ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ დამოუკიდებლობასაც ითვალისწინებდა თვით დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ გამოყოფამდეც კი, უმთავრესად და ძირითადად შეიმჩნეოდა ქვეყნის განაპირა ოლქებში მოსახლე ეთნიკურ ჯგუფებში, რომლებიც მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებების სახით იყო წარმოდგენილი. მათგან, ზოგი, ხელსაყ-

²⁴ ვ. ტარდოვის ვარაუდით ტომთა ბელადების ასეთი ძალაუფლება საუკუნეების მანძილზე ყალიბდებოდა და მას საფუძვლად ედო რამდენიმე მომენტი, რაც ითვალისწინებდა გეაროვნულ, ფეოდალურ და სამხედრო-ადმინისტრაციულ ხელისუფლებას უშუალოდ ტომებში, რასაც ემატებოდა თვით ცენტრალური ხელისუფლებისაგან ნაწყოლობები ადმინისტრაციული თანამდებობები. იხ. В. Тардов, Основные черты производственных отношений у племен Персии—«Материалы по национально-колоннальным проблемам», 1933, № 3 (9), с. 139.

რელი ისტორიული ვითარების წყალობით, ადრეულად დადგა სეპარატიზმის გზას, ზოგისთვის კი ეს დრო შედარებით გვიან ჯადა. ლურისტანს, მაგალითად, ქერიმ-ხან ზენდიდან მოყოლებული (XVIII ს. 50 — 70 წლები) არაფერი ჰქონდა საერთო ცენტრალურ ხელისუფლებასთან. ქურთისტანიც ფაქტურად ქერიმ-ხან ზენდის დროიდან განუდგა ცენტრალურ ხელისუფლებას. ქურთთა ტომები: აურომანი, მერივანი, გოლბალი, მუქრი და ქოლიაი არა მარტო ერთმანეთთან შეკავშირებული გამოდიოდნენ ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ საბრძოლველად და ახლოს არ იყარებდნენ მის მოხელეებს, არამედ თავიანთ მეზობლებსაც ესხმოდნენ თავს და ირანის მთავრობაც იძულებული იყო დროდადრო ლაშქარი გაეგზავნა მათ მოსაგერიებლად, თუმცა ვერაფერს ახერხებდა.

ბელუჯისტანი თითქოს-და ირანის ერთ-ერთი პროვინცია თუ ოლქი იყო. მაგრამ ფაქტურად ყაჯართა ბატონობის მთელი პერიოდის განმავლობაში დამოუკიდებელ სამთავროდ ითვლებოდა და ცენტრალური ხელისუფლების მოხელეთათვის იქ გზა დახშული იყო²⁵. უკანასკნელი ყაჯარი მბრძანებლები იმდენად უძლური აღმოჩნდნენ, რომ 1907 — 1908 წწ. ბელუჯთა ერთ-ერთმა გავლენიანმა წინამძღოლმა ბაჰრამ-ხანმა გადაწყვიტა ირანის ცენტრალური ხელისუფლების ფორმალური გავლენისგანაც დაეღწია თავი და აჯანყდა. მთავრობამ ურჩი ბელუჯების ვასანადგურებლად 60 ათასი თუმანი გამოჰყო და რამდენიმე ქვემეხით შეიარაღებული ლაშქარი გაგზავნა. მაგრამ მოხდა პირიქით — მთავრობის ჯარი დამარცხდა და ბელუჯისტანიც საბოლოოდ გამოეცალათ ხელიდან²⁶. ამის შემდეგ არც ერთი მოხელე არ გაუგზავნიათ ბელუჯისტანში და არც ბელუჯისტანის მოსახლეობას მოსდიოდა რაიმე ამბავი ირანის ხელისუფალთაგან. ბოლოს საქმე იქამდეც მივიდა, რომ ირანული მონეტების ნაცვლად ბრუნვაში უცხოური მონეტები გაუშვეს²⁷.

ირანის ცენტრალური ხელისუფლებისაგან თავის დაღწევის, დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ გამოყოფის მისწრაფება ყველაზე ზეტად შეიმჩნეოდა ქვეყნის სამხრეთ-დასავლეთ ოლქებში, კერძოდ ბახთიარებში, ლურებსა და ყაშყაელებში, სადაც გარკვეულ ძირგამომთხრელ მუშაობას ეწეოდნენ ინგლისის აგენტები. ამ

²⁵ سعيد نفيسى, داسახ. ნაშრ., გვ. 20—21.

²⁶ عصر پهلوی، جلد یکم، رضا شاه کبیر... ص. ۳۲

²⁷ نوسخت، شاهنشاه پهلوی، قسمت اول... ص. ۱۰۳

უკანასკნელთა მხარდაჭერით ისინი არ ცნობდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას და არ იხდიდნენ გადასახადებს²⁸. ადვილი წარმოსადგენია ირანის საშინაო მდგომარეობა, როცა არა მარტო ბაჰთიარები, ყაშყაელები და ლურები გრინობდნენ თავს ლალად. არაჰედ ისეთ მცირერიცხოვან ტომებსაც კი, როგორც იყენენ შადლუ, ყარაგოზლუ, ზულფაყარა, ალაში, ესფი და ყაბადიანი გაჩუსაზღვრული ძალაუფლების ქვეშ ეპყრათ ქვეყნის მოსახლეობის დიდი ნაწილი²⁹. ორასი წლის წინანდელი ილხანი, ქალანთარი, ილბეგი, ნასაქჩიბაში, ფიშქარი, იშიყალასი, ლაშქარნევისბაში, პაქიმი, შაერი, ილჩი, გუშინდელი ხანი, ამირი, ვაზირ-ე მოჰასეზ. ვაზირ-ე დაფთარი, ამირ თუმანი. ვაზირ-ე ოლუმ, ვაზირ-ე ჰამ. ოზე-ე დარ-ოლ-შოურა, ვალი. დღევანდელი საფარი. ვაზირი. ნომიანდ-ე მადირ-ე ქოლ, სენატორი, თიშარი, ოსთანდარა — აი. ერთი ირანელი ავტორის სიტყვით, მთელი იერაქია ტომობრივი ზედაფენისა, რომელიც ბატონობდა წინათ და ბატონობს ახლაც მთელ ქვეყანაში ტრანსფორმირებული სახით³⁰.

მთელი ძალაუფლება ქვეყანაში ტომების ბელადებს ეპყრათ ხელთ, ცენტრალური ხელისუფლების ძალაუფლება არარაობამდე იყო დაყვანალი. იგი იპდენად სუსტი იყო, რომ მხოლოდ ბრძანებებზე ფორმალურ ხელისმოწერაში გამოიხატებოდა³¹. გაზეთ „ტაიმსის“ ერთ-ერთმა კორესპონდენტმა.. რომელმაც ტომების დამორჩილების საკითხი ქვეყნის საკირბოროტო საკითხად მიიჩნია. ზატონად დაახასიათა ირანში შექმნილი მდგომარეობა. მან ქვეყანა წარმოიდგინა როგორც დიდი ბორბალი, რომლის ფერსოზე მოკალათებულან შეიარაღებული მომთაბარე ტომების ძლიერი დაჯგუფებანი³².

შექმნილი მდგომარეობის ფონზე საკმაოდ მშვიდობისმოყვარულად გამოიყურებოდა პოზიცია მაქუს სახანოსი³³, რომლის 190

²⁸ Ф. П. Л Ъ В О В, დასახ. ნაშრ., გვ. 132—133.

²⁹ قاسمی ابوالفضل, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

³⁰ იქვე, გვ. 47.

³¹ حسن پزشكزاد, დასახ. ნაშრ., გვ. 264—265.

³² „ტაიმსი“, 1929 წ. 26/VII.

³³ მაქუს ხანების გენეალოგიის სათავეს და საერთოდ მაქუს სახანოს წარმოშობას მე-19 საუკუნის ბოლოს გამოკითხული სახანოს უხუცესი მცხოვრებნი უკავშირებენ თავიანთ წინაპარს ვინმე აჰმედ სოლტანს ერთ-ერთი ქურთული ტომიდან, რომლის შემდეგ მაქუს სახანოს გებერნატორობა მემკვიდრეობით გადადიოდა მისი შთამომავლების ხელში. გადმოცემით იგი ნადირ-შაჰის ფარაშ-ხალე-

არასოდეს უნახავთ მაქუს ხანების ღალატი. ისინი ყოველთვის ემორჩილებოდნენ ყაჯარი მბრძანებლების განკარგულებებს, ყოველთვის მზად იყვნენ ყოველგვარი სამსახური გაეწიათ ირანის მთავრობისათვის⁴⁰. მაქუს ხანები, სახანოს ფარგლებში შემავალი მთელი მოსახლეობა, არავითარ წინააღმდეგობას არ უწევდნენ ირანის ხელისუფალთა მათზე შეწერილი გადასახადების აკრებაში⁴¹. ყოველივე ზემოთ აღნიშნული უნდა მივიჩნიოთ ერთ-ერთ მიზეზად იმისა, რომ ირანის მთავრობა მემკვიდრეობით გადასცემდა მაქუს ბანის თანამდებობას.

როგორც ვხედავთ, მაქუს ხანებსა (მაშალადმე სახანოსა) და ირანის ცენტრალურ ხელისუფლებას შორის დამყარებულ ურთიერთობაში იგრძნობოდა გარკვეული „პარამონია“. შეიძლება თამამად ითქვას, ასეთი რომ ყოფილიყო სხვა მსხვილი ტომებისა და ტომობრივი გაერთიანებების პოზიცია ირანის ცენტრალური ხელისუფლების მიმართ, ტომების პრობლემა, სავსებით შესაძლებელია, არც კი წამოჭრილიყო რეზა-შაჰის მონარქიის წინაშე, ან, ყოველ შემთხვევაში, არ ჰქონოდა ისეთი სიმწვავე, რაც, კერძოდ, ხუზისტანში გამოვლინდა.

ასეთი იყო ირანის მდგომარეობა ქვეყნის საშინაო ცხოვრებაში ტომების ადგილისა და ცენტრალური ხელისუფლებასთან მათი ურთიერთობის, უკეთ მთავრობის მიმართ მათი პოზიციის თვალსაზრისით XX საუკუნის 20-იანი წლების დამდეგს, როცა სამხედრო მინისტრმა რეზა-ხანმა ხელი მოჰკიდა უაღრესად სერიოზული პრობლემის — ქვეყნის ცენტრალიზაციის განხორციელებას, რაც უცილობლად ითვალისწინებდა და ლოგიკური აუცილებლობით მოითხოვდა ცენტრალური ხელისუფლებისადმი ტომების ფაქტიურ და არა ფორმალურ დაქვემდებარებას და ქვეყნის ერთიან ეკონომიკურ სისტემაში მათ ჩაბმას.

⁴⁰ ЦГВИА, ф. 76, оп I, д. 374, л. 91—92.

⁴¹ ЦГВИА, ф. 76, оп. I, д. 374, л. 98—99.

1921 წ. 21 თებერვალს ირანში მოხდა სახელმწიფო გადატრიალება. რაც განახორციელა კაზაკთა ზრიგადის მეთაურმა პოლკოვნიკმა რეზა-ხანმა ყაზვინის რაზმის დახმარებით. თვით ის ფაქტი, რომ რეზა-ხანმა ახალ პრემიერ-მინისტრს სეიდ-ზია-ედ-დინს სულ რაღაც სამ თვეში გამოაცალა მის მიერვე ნაწყალობევი მთავრობის ნეთაურის სავარძელი, იმაზე მიუთითებდა, რომ სახელმწიფოს სათავეში ჩაუდგა ისეთი პიროვნება, რომელსაც დიდი როლი უნდა ეთამაშა ქაოსიდან, პოლიტიკური და ეკონომიკური უძლურებიდან, ფეოდალური დაქსაქსულობიდან ქვეყნის გამოსაყვანად.

ერთი იმ ღონისძიებათაგანი, რის განხორციელებასაც შეუდგა რეზა-ხანა ჯერ კიდევ მანამდე, ვიდრე ახალ დინასტიას დაუდებდა სათავეს, ქვეყნის მთელი მმართველობის სისტემის, სახელმწიფო ხელისუფლების ცენტრალიზაცია იყო. უშუალოდ ამ ღონისძიების განხორციელებას რეზა-შაჰმა საერთო ჯამში ორი ათეული წელი მოანდომა. ამ უმნიშვნელოვანეს მიზანს ემსახურებოდა ნაბიჯები. რომლებიც მან გადადგა 1921 წ. სამხედრო მინისტრად დადგომისთანავე. მხედველობაში გვაქვს სამხედრო რეფორმა, რის გატარებამაც შესაძლებლობა მისცა ირანის მთავრობას შედგომოდა ქვეყნის საშინაო მდგომარეობის განმტკიცებას, საგზაო თავდასხმების აღკვეთას. რომ არა სამხედრო რეფორმა და მის შედეგად შექმნილი, ორგანიზაციულად საკმაოდ მოქნილი შეიარაღებული ძალები, რეზა-შაჰი ვერ შეძლებდა შედგომოდა ისეთი მტკივნეული საკითხის გადაჭრას, როგორიც ტომების დამორჩილება იყო.

ზემოთ, შეიხ ხაზალთან დაკავშირებით, აღვნიშნეთ და ახლაც ხაზს ვუესვამთ იმ გარემოებას, რომ XX ს. 20-იანი წლების დამდეგისათვის ირანში სრული განუკითხაობა სუფევდა. ყოველ ნაბიჯზე იგრძნობოდა ეკონომიკური დეპრესია, დაეცა როგორც საგარეო,

ისე საშინაო ვაჭრობა. ირანის ტერიტორიაზე გაჩაღებულმა საომარმა ოპერაციებმა, რასაც პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში მოწინააღმდეგე ძალები ახორციელებდნენ. გააპარტახა სოფლები და ერთიანად მოშალა ისედაც პრიმიტიული საირიგაციო ნაგებობები.¹ ამერიკელ მრჩეველ ა. კ. მილსპოს ცნობით, ირანის ერთ-ერთ ჩრდილო-დასავლეთ რაიონში, რომელიც 241 სოფელს ითვლიდა, 106 ნანგრევებად ქცეულიყო, ხოლო იქაური მოსახლენი გახიზნულიყვნენ². სასაქონლო ურთიერთობათა განვითარება ზოფლად და, საერთოდ, მთელ ირანში, მიმდინარეობდა ქვეყნის უკიდურესი ეკონომიკური ჩამორჩენილობის პირობებში, და თუ ოდნავ მაინც შეიმჩნეოდა ასეთი განვითარების ტენდენცია მას. ა. ი. დიომინის მართებული შენიშვნით, განაპირობებდა მსოფლიო მეურნეობის ინტერესები და არა ქვეყნის ეროვნული ეკონომიკური განვითარება³.

აღნიშნული პერიოდისათვის დიდი ხნის მომწიფებული იყო ფეოდალური წყობის კრიზისი, მაგრამ ირანის მეურნეობის კაპიტალისტურ რელსებზე გადასვლას ბევრი დაბრკოლება ელოდებოდა წინ. განსაკუთრებით ცომებით განსახლებულ რაიონებში, რაიონგან ტომობრივი ზედაფენა ფეოდალების სახით აფერხებდა სავაჭრო ბურჟუაზიის შეჭრას მიწათმფლობელობის სფეროში⁴. მიახლოებით იყო ფაქტიურად აღმინისტრაციული და სასამართლო ძალაუფლება. ეყრდნობოდა რა გვაროვნულ-ტომობრივი ყოფით განსაზღვრულ გაბატონებულ მდგომარეობას და. გრძნობდა რა გაუნათლებელ და გონებადახშულ თანამეტომეთა ბრმა მხარდაჭერას, ტომობრივ ზედაფენას თავი ცენტრალური ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებლად ეჭირა და ყოველმხრივ ხელს უშლიდა მთავრობის სახელმწიფო ძალაუფლების განმტკიცების ოდნავ გამოვლენასაც. ამიტომ XX ს. 20-იანი წლების დამდეგიდან ქვეყნის ცენტრალიზაცია და ფეოდალური სეპარატიზმის დათრგუნვა გახდა ირანის მთავრობის საშინაო პოლიტიკის მთავარი საკითხი⁵.

ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატარებისას, რეზა-შაჰი, როგორც მოსალოდნელი იყო, საკმაო სიძნელეებს წააწყდა. უპირველეს ყოვლისა ეს გამოიხატა ცალკეული ტომებისა თუ ტომობ-

¹ Mills p a u g h, American task in Persia. Washington, 1946, p. 251.

² А. И. Д е м и и, Социально-экономические и политические предпосылки установления монархии Пехлеви—«Иран. Очерки новейшей истории», М., «Наука», 1976, с. 25.

³ იქვე, გვ. 22.

⁴ Б. П. Б а л а я н, Восстание племен., с. 2.

რივი გაერთიანებების წინააღმდეგობაში; მისმა უაღრესად სერიოზულობამ, აღმოფხვრის თვალსაზრისით, განაპირობა კიდევ აუცილებლობა გაეტარებია რივი ღონისძიებებისა, რომლებიც გახდა საფუძველი რეზა-შაპის მონარქიის პოლიტიკის ტომების მიმართ. მთავრობის სატომო პოლიტიკა მოიცავდა ისეთ ღონისძიებათა ერთობლიობას, როგორიცაა: გზების გაყვანა ტომებით დასახლებულ ძნელად მისადგომ ადგილებში, განიარაღება, მომთაბარეთა ბინადარ ცხოვრებაზე გადაყვანა, ტომის ხალხის სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევა, ადგილობრივი თვითმმართველობის საწოქალაქო ორგანოების სამხედრო ადმინისტრაციით შეცვლა, ტომების დაქსაქსვა და მათი გადასახლება სხვა ადგილებში და ა. შ. საჭიროდ მიგვაჩნია ზოგიერთი მათგანის გაშუქება იმ მასალების საფუძველზე, რაზეც ხელი მიგვიწვდებოდა.

ტომების განიარაღება

უპირველესი ღონისძიება, რითაც დაიწყო რეზა-ხანმა ტომობრივი პოლიტიკის განხორციელება, ეს გახლდათ ტომების განიარაღება. წინააღმდეგ შემთხვევაში არ იქნებოდა გამორიცხული შეიარაღებული წინააღმდეგობა (ასეც მოხდა) ტომების ზედაფენისა და, მასმასადამე, მათი ძალაუფლების ქვეშ მყოფი მთელი ტომისა თუ ტომებისა, ვინაიდან ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება მომასწავებელი იქნებოდა იმისა, რომ ხანები და გვაროვნულ-ტომობრივი ზედაფენა დაკარგავდა პოლიტიკურ პრივილეგიებს (გარდა იმისა, რომ ისინი აგროვებდნენ ლაშქარს მთავრობისათვის საჭიროების შემთხვევაში, ფაქტითურად წარმოადგენდნენ ადგილობრივ ადმინისტრაციას ტომებით დასახლებულ ზონებში).

ტომების განიარაღებას რეზა-ხანი შეუდგა 1921 — 1922 წწ. და არ შეუწყვეტია 30-იან წლებამდე, ვინაიდან, როგორც 20-იანი წლების ბოლოს მომხდარმა ამბებმა გვიჩვენა, ამბოხებულ ტომებს კვლავ ხელთ ეპყრათ იარაღი⁵. განიარაღების კამპანია დაიწ-

⁵ გაზეთი „იზვესტია“ 1924 წ. 22 მაისის ნომერში იტყობინებოდა: მიუხედავად იმისა, რომ სპარსეთის არმიამ განიარაღა ლურთა ტომები და ჩამოართვა მათ 40 ათასი შაშხანი, საგაზაფხულო საძოვრებზე მათი გადასვლისას ისინი კვლავ შეიარაღებული აღმოჩნდნენ, თავს დაესხნენ მთავრობის ქარების საგულშაოებს და ხორემაბადისა და ბუქნურდის გარნიზონებს (Архив Института истории АН СССР, 1924 г., д. 7, № 10—а, л. 93). გაზეთ „შეფაყის“ ცნობით მხოლოდ 30-

ყო იმით, რომ 1922 წ. ბოლოს გამოქვეყნდა განცხადება არასაბ-
ხედრო (ე. ი. სამოქალაქო) პირების მიერ იარაღის ტარების აკრ-
ძალვის თაობაზე. განცხადებაში ხაზგასმული იყო, რომ სამხედრო
პირების გარდა არავის აქვს იარაღის ტარების უფლება⁶. აქედან
ნათლად ჩანს, რომ განიარაღება შეეხო არა მარტო ტომებს. მან
საყოველთაო ხასიათი მიიღო მთელი ქვეყნის მასშტაბით.

განიარაღების კამპანიის დაწყებისთანავე განსაკუთრებული
ყურადღება მიექცა იმ ტომებს, რომლებიც მეტ საშიშროებას წარ-
მოადგენდნენ როგორც მთავრობისათვის, ასევე მშვიდობიანი მო-
სახლეობისათვის, და რეგიონებს, საიდანაც მეტი საფრთხე იყო
მოსალოდნელი. გაზეთი „შეფაყ-ე სორხი“ თავის ერთ-ერთ ნო-
მერში იტყობინებოდა, რომ გაიცა ბრძანება სამხრეთ ირანის რო-
გორც მომთაბარე, ისე ბინადარი ტომების ერთთავად განიარაღე-
ბის შესახებ. ამასთან გაზეთი იქვე შენიშნავდა, რომ პირველ რიგ-
ში განიარაღებული უნდა იქნენ მსხვილი და ძლიერი ტომები, ისე,
როგორც მომთაბარე ტომები იმ ტომებთან შედარებით, ვინც მი-
წათმოქმედებას მისდევს. ასეთი გადაწყვეტილების გამოტანისას
იქიდან გამომდინარე, რომ სუსტი ტომები და მიწათმოქმედი მო-
სახლეობა იარაღს ატარებდნენ თავდაცვის მიზნით. „თუ ძლიე-
რებს ჩამოერთმევა იარაღი, სუსტები თვითონ ჩააბარებენ“ — და-
საკენის გაზეთი⁷.

შაქსეეეეებს განიარაღებისას შემდეგი მოთხოვნები წაუყენეს:
1. სრული განიარაღება, 2. გადასახადების ყველა დავალიანების
დაფარვა, 3. მათი თავდასხმებისაგან დაზარალებული მოსახლეო-
ბის ყველა პრეტენზიის დაცყოფილება და 4. სხვადასხვა დროს
მიტაცებული სახელმწიფო და გლეხთა მიწების დაბრუნება. მთავ-
რობას საგანგებო ზომების მიღება დასჭირდა ყველა ამ მოთხოვ-
ნათა სისრულეში მოსაყვანად. გამოიყენეს სამხედრო დიქტატურის
მეთოდები, ურჩების თვით სიკვდილით დასჯაც კი. ჩამოახრჩეს
ჰოსეინ ალი-ხანი თალიშელი, ემირ აშირ ხალხალელი და კიდევ 12

იანი წლების დამდეგისათვის დაამთავრა განიარაღება ნადერის პოლკმა და საექ-
სპედიციო რაზმმა ღეშთისა და ღეშთესთანის რაიონში და დაიძრა თენგისთანის
მიმართულებით (იხ. БПСВ, 1930 № 8—9 (16—17), Племена и империализм,
с. 57). საერთოდ 20-იანი წლების შუა ხანებში ტომების აჯანყებები ქვეყნის სხვა-
დასხვა რაიონში იმის უტყუარი მაჩვენებელი იყო, რომ ტომების მთლიანი განი-
არაღება ბოლომდე ვერ იქნა განხორციელებული.

⁶ عصر پهلوی، جلد یکم: رضا شاه کبیر... ص. ۳۱.

⁷ „შეფაყ-ე სორხი“ № 333, 1925 წ. 17/V.

ხალხალი ხანი. მოწამლეს „დამოუკიდებელი“ ზარამ-ხან თალი-შელი⁸.

გაზეთი „იზვესტია“ 1923 წ. 21 აპრილს იტყობინებოდა, რომ შაჰსევენთა ერთ-ერთი მსხვილი ტომი პოლაგლი (სწორია პოლა-ლი — ო. გ.) დანებდა მთავრობას. მას ჩამოერთვა 10 ათასი შაშხანა⁹. უკანასკნელი მონაცემებით, შაჰსევენებს ჩამოართვეს 30 ათასზე მეტი შაშხანა¹⁰. ერთ-ერთი ირანელი ავტორის აღწერით, მათი მეთაურები შეგროვდნენ თავრიზში და უცხოელებისა და დიდებულების, აგრეთვე მრავალრიცხოვანი ადგილობრივი მოსახლეობის, თანდასწრებით იძრეს ხმლები, როგორც უკანასკნელი ჩასაბარებელი იარაღი და გაემართნენ თეირანისკენ¹¹.

წარმატებით განხორციელდა განიარაღების კამპანია ხუზის-თანში. სადაც მთელ ამ ღონისძიებას სათავეში ედგა სამხრეთის დივიზიის სარდლობა. სარწმუნო ცნობებით, ყოველდღიურად ბარდებოდა რამდენიმე ათასი შაშხანა¹². და ეს მაშინ, როდესაც ხორასნელ ქურთებში თვეში კრებდნენ არა უმეტეს 200 შაშხანისა¹³. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ხელშემწყობი ფაქტორი, უეჭველია, ხუზისთანში მთავრობის ჯარების წარმატებითი ლაშქრობა და სამხრეთ ირანში ფეოდალიზმის ბურჯის შეიხ ხაზალის განადგურება იყო.

შირაზიდან მიღებული ცნობების თანახმად, იმავე დროისათვის ქალაქის ახლო-მახლო მომთაბარე, ყავამ-ოლ-მოლქის გამგებლობის ქვეშ მყოფ ხამსეს ტომებშიც ფართო ფრონტით გაიშალა განიარაღება¹⁴. სამი თვის შემდეგ სამხედრო სამინისტრომ ცირკულარული მიმართვა გაუგზავნა ყველა დივიზიის მეთაურსა და ჯარების სარდლებს, რომ ბორუჯერდისა და ლურისტანის მთელ რაიონში დამთავრდა ჩემბოხე ტომების განიარაღება. ბაირანვენდელები მირზა აჰმედის მეთაურობით განაგრძობდნენ ურჩობას. მაგრამ ბოლოს იძულებული გახდნენ ფარ-ხმალის დაეყარათ. მათ ურჩობას 22 კაცი შეეწირა¹⁵.

⁸ И р а н с к и й, დასახ. ნაშრ., გვ. 107.

⁹ Архив Института истории АН СССР, 1923, д. 7, № 12, л. 29.

¹⁰ А. Л а н о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 168.

¹¹ ۱۱۱—۱۱۲. ش. شاهنشاه پهلوی، قسمت اول... ص.

¹² სეთარე-იე ირანი № 130, 1925 წ. 24/VI.

¹³ ირანიდან გ. ივანოვის გამოგზავნილი კორესპონდენციის თანახმად.

¹⁴ „ირანი“ № 1860, 1925 წ. 13/VII.

¹⁵ „ირანი“ № 1929, 1925 წ. 15/I.

ტომების განიარაღების წარმატებით განხორციელების მიზნით მაშინ ჯერ კიდევ სამხედრო მინისტრმა რეზა-ხანმა გამოსცა ბრძანება, რომლის თანახმადაც აიკრძალა ბახთიართა ხანების ტრადიციული შეიარაღებული დაცვა (როცა ქალაქის ქუჩებში გამოჩნდებოდა ხანების ეკიპაჟები, მათ თან ახლდა, როგორც წესი, შეიარაღებული ესკორტი)¹⁶.

წარმატების მიღწევა ტომების განიარაღებაში დამოკიდებული იყო არა მარტო მთავრობის სამხედრო ძლიერებაზე, არამედ ზევრსზეა ფაქტორზე. რომელთაგან ყველაზე მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია გეოგრაფიული ფაქტორი, ე. ი. ის, თუ რამდენად ხელმისაწვდომი იყო ამა თუ იმ ტომობრივი გაერთიანების განსახლების რაიონი მთავრობის ძალებისათვის, და ცხოვრების ხასიათი — მომთაბარე იყო ტომი თუ ბინადარი. ამ თვალსაზრისით გაცილებით მწიკლი აღმოჩნდა ქვეყნის განაპირა მხარეებში და მიუვალ მთაგორიან ადგილებში მომთაბარე ტომების განიარაღება. ამ ფაქტორებიდან უნდა აეხსნათ ის სირთულეები, რომელთა გადალახვა მოუხდა მთავრობის ძალებს ბუჯნურდის სახანოში შემავალი ტომების განიარაღებისას. გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა იმ გარემოებას, რომ ბუჯნურდის სახანოს ტომები მომთაბარეობდნენ ვრცელ ტერიტორიაზე, რომელიც მოიცავდა ირანის, ავღანეთისა და ინგლისის ბელუჯისტანს. სერიოზული დაბრკოლება აღმოჩნდა ისიც, რომ ბუჯნურდის ხანი ერთგული ვასალი იყო ინგლისისა, რომელიც უხვად ამარაგებდა მას ინგლისური იარაღით¹⁷.

რეზა-შაჰის მონარქიის ტომობრივი პოლიტიკის მთელ კომპლექსში. მოსახლეობის ტოტალური განიარაღება ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო, რამდენადაც მისი განხორციელება ქმნიდა აუცილებელ წინაპირობას არა მარტო ცენტრალური ძალების ასალაგმავად და ცენტრალური ხელისუფლების ძლიერების განსამტკიცებლად, არამედ ბოლოს უღებდა ერთ-ერთ ყველაზე არსებით დაბრკოლებას სატრანსპორტო მიმოსვლისა და კომუნიკაციების განვითარებაში¹⁸, რაც შეიარაღებულ მომთაბარეთა მხრივ საგზაო თავდასხმებში ვლინდებოდა.

¹⁶ „მორინგ პოსტი“, 1923 წ. 24/IV.

¹⁷ Иранский, დასახ. ნაშრ., გვ. 108.

¹⁸ H. Field, დასახ. ნაშრ., გვ. 32.

შეიარაღებული ძალების საშუალებით მემბოხე ტომების წინააღმდეგობათა დაძლევა და მათი საბოლოო (მცირე გამონაკლისების გარდა) დათრგუნვა¹⁹ ყველაზე რადიკალური ზომა იყო ყველა იმ ღონისძიებათა შორის, რაც ირანის მთავრობამ იმხანად ტომების მიმართ განახორციელა. ირანელ ხელისუფალთ სხვა გზა არც გააჩნდათ. მთავრობის მიერ დაწყებული ტომების განიარაღების კამპანიის მიმართ ამ უკანასკნელთა თავდაპირველი, შედარებით მოკრძალებული საპროტესტო გამოსვლები სულ მალე, როგორც კი მათთვის ნათელი გახდა მთავრობის ზრახვები, აშკარა შეიარაღებულ აჯანყებაში გადაიზარდა. მაშასადამე, ტომების აჯანყებები ამჯერად გამოიწვია არა მთავრობის ადგილობრივი მოხელეების შევიწროებამ, რასაც არა ერთხელ ჰქონია ადგილი წინათ გამდიდრების მიზნით, არამედ ქვეყნის ახალ ხელისუფალთა გადაწყვეტილებამ — განეხორციელებინა სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალიზაცია მთელი ქვეყნის მასშტაბით ზემოდან ქვემოთ, რასაც. ამ გადაწყვეტილებას ინიციატორის რეზა-შაჰის ვარაუდით, ბოლო უნდა მოეღო ქვეყნის პოლიტიკური უძღურებისა და ეკონომიკური ჩამორჩენილობისათვის. რაც შეეხება აჯანყებათა უშუალო საბაბს, ამაღ, ძირითადად, სწორედ მთავრობის მიერ დაწყებული ტომების ტოტალური განიარაღება²⁰ უნდა მივიჩნიოთ, რამდენადაც ნახევრად დამოუკიდებელ ტომებს ხელიდან აცლიდა მთავრობის ძალებისათვის წინააღმდეგობის გაწევის ერთადერთ საშუალებას. თუ მათ ძალაუფლებას საფრთხე დაემუქრებოდა, და მიყავდა ტომობრივი ზედაჟენა (ხანები, ბელადები და ა. შ.) თავიანთი ტომების განსაზღვრის ზონაში სასამართლო და ადმინისტრაციული ფუნქციების დაკარგვამდე.

ქვეყნის ცენტრალიზაციისკენ გადადგმული პირველივე ნაბიჯები იმაზე მიუთითებდა, რომ საშიშროება დაემუქრა არა ფეოდალიზმის სისტემას საერთოდ ირანში (სავსებით ხელუხლებელი დარჩა არსებული აგრარული ურთიერთობანი), არამედ მხოლოდ მსხვილ ფეოდალებად გადაქცეულ ტომობრივ ზედაფენას და

¹⁹ ტომების წინააღმდეგ მოწყობილი სამხედრო ოპერაციების წარმატებით განხორციელება იყო, ჩვენი აზრით, ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი წინამძღვარი რეზა-ხანის პოპულარობისა და მისი შემდგომი აღზევებისა ჯერ მინისტრთა კაბო ნეტის თავმჯდომარეობამდე, ხოლო შემდეგ მონარქამდე.

²⁰ عصر پهلوی، جلد یکم: رضا شاه کبیر... ص. ۳۲؛ نوبخت، ۲۰

شاهنشاه پهلوی، قسمت اول... ص. ۱۱۰

მხოლოდ მას. სწორედ ამიტომ იყო, რომ იგი გამოვიდა მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლების — აჯანყებების მოთავედ.

ამბოხებებმა თითქმის ერთდროულად იფეთქა ქვეყნის განაპირა მხარეებში. ტომების მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლებმა განსაკუთრებით ფართე და შედარებით ხანგრძლივი ხასიათი (2 — 3 წ.) მიიღო ქვეყნის ჩრდილო-დასავლეთით (ირანის აზერბაიჯანსა და ქურთისტანში) და ხორასანში, სადაც ერთდროულად, ერთიან ფრონტით, გამოვიდნენ თურქმენები და ქურთები. ხანმოკლე, მაგრამ აქტიური სამხედრო ოპერაციების ჩატარება მოუხდა ირანის მთავრობას ბელუჯისტანსა და ხუზისტანში²¹.

ირანის აზერბაიჯანში მოკალათებული ქურთების ამბოხება ისმაილ ალა სმიტკოს (ზოგიერთი ავტორი მას სიმკოს სახელით მოიხსენიებს) მეთაურობით ერთი საკმაოდ მაგარი რგოლთაგანი იყო ტომების აჯანყებათა იმ ჯაჭვში, რამაც არა მარტო სახელმწიფოს პოლიტიკური მდგომარეობა გაართულა, ქვეყნის ეკონომიკასაც მიაყენა საგრძნობი ზიანი ვრცელი მოსავლიანი რაიონების საომარ. მოქმედებათა ასპარეზად გადაქცევითა და გაპარტახებით.

ვინ იყო სმიტკო და რა მიზანს ისახევდა იგი.

საარქივო პირველწყაროებმა შემოგვინახა ძუნწი, მაგრამ საინტერესო მონაცემები ამ პიროვნების შესახებ. სომაიაში (სამაიაში) განსახლებული შეყაყის ქურთული ტომის მეთაურმა ისმაილ ალა სმიტკომ დასახული მიზნის მიღწევაში განსაკუთრებული გულმოდგინების წყალობით. რა თვისაც ყოველგვარ საშუალებას იყენებდა, ჯერ კიდევ პირველ მსოფლიო ომამდე მოახერხა დემსახურებინა ხორში რუსეთის მაშინდელი ვიცე-კონსულის ჩირკოვის სიძმათიები. გარეგნულად გულუბრყვილომ, მან იმდენად მოაქცია თავისი გავლენის ქვეშ ჩირკოვი (რომელსაც თვითონ უნდოდა შეეჭმნა სიმკოს სახით აზერბაიჯანის სასაზღვრო ნაწილში რუსეთის პოლიტიკის ბრმა იარაღი)²², რომ ამ უკანასკნელის დახმარებით მიადღწია სანუქვარი ოცნების ასრულებას — დანიშნულ იქნა ირანის აზერბაიჯანის ერთ-ერთი უმდიდრესი რაიონის გუბერნატორად²³.

²¹ სამხედრო ოპერაციები ხუზისტანში, ირანისათვის მისი განსაკუთრებული, სასიცოცხლო მნიშვნელობის გამო, განხილულია თავში: „შეიხ ხაზალი და ირანის სახელმწიფოებრივი მთლიანობის პრობლემა“.

²² სკ. სსრ, ცსია, ფონდი 1438, ანაწ. I, საქმე 368, ფ. 40.

²³ სკ. რაიონი მოიცავდა ჩაირკის, სამაიასა და ბარადოსის (იქვე). სავარაუდოა, რომ სწორედ ჩირკოვის წყალობით, მოახერხა სმიტკომ თბილისში ჩამოსვლა და რუსეთის ორდენის მიღება კავკასიაში რუსეთის მეფისნაცვლისაგან (იქვე, ფ. 22).

პირველი მსოფლიო ომის დასაწყისში სმიტკო თავისი მოლაშქრეებით შეუერთდა რუსეთის რაზმს და თავი საკმაოდ ლოიალურად ექირა. მაგრამ, როგორც კი გაიგო, რომ რუსებმა სტრატეგიული მიზნით დააპირეს სალმასისა და ყოთურის დატოვება, იგი, ომის ნომიზებულით, რომ ვერ მოასწრო თავისი ოჯახის გაყვანა უშიშარ ადგილას. დარჩა სალმასში, ეახლა თურქეთის ერთ-ერთი რაზმის მეთაურს ჭევათ-ფაშას. დაარწმუნა თავის თურქოფილურ გრძნობებში და შესთავაზა აქტიური ბრძოლა რუსეთის ჯარის წინააღმდეგ²⁴. ამის შემდეგ სალმასში თავისი რაზმით მოაწყო საშინელი ზოცვა-ელება. რასაც ათასამდე კაცის, ქალისა და ბავშვის სიცოცხლე შეეწირა. სმიტკოს აქტიური როლი სალმასის ტრაგედიაში დადგინდა თურქეთის რაზმის უფროსის წერილთ, რომელიც დილმანში მოსულ პოლკოვნიკ ნალგიევს გადაეცა²⁵.

აი. ასეთი პიროვნება ედგა სათავეში მემამოხე ქურთებს. თვით სმიტკოს პოლიტიკური ფიზიონომია აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ აზერბაიჯანელი ქურთების 1922 წ. აჯანყება შორს იყო ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისაგან. ეს იყო წმინდა წყლის ავანტურისტული გამოხდომა ადამიანისა, რომელიც მიზნად ისახავდა ფეოდალური სამთავროს შექმნას და იქ განუსაზღვრელ ბატონობას, მსგავსად შეიხ ხაზალისა ხუზისტანში.

აზერბაიჯანელი ქურთების მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლები დაიწყო იმით, რომ ისმაილ ალა სმიტკოს ერთმა რაზმმა 1922 წ. 22 აპრილს ალყა შემოარტყა ხოის და ხელი მიჰყო ძარცვა-გლეჯისა და მკვლელობას²⁶. ცოტა ხნის შემდეგ სმიტკოს ბანდები უკვე აზერბაიჯანისა და ირანის ქურთისტანის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე დათარეშობდნენ და მშვიდობიანი მოსახლეობის დარბევა-აწოკებას ზღვარი არ უჩანდა. თავდაპირველად რეზახანი დამშვიდებით ადევნებდა თვალყურს და კმაყოფილებოდა ამბოხებულ ქურთთა წინააღმდეგ მცირერიცხოვანი ძალების გაგზავნით. ერთ-ერთ ქვეგანაყოფს, რომელიც თავრიზისაკენ გაემართა. შვედი პოლკოვნიკი ლენბორგი და მისი მოადგილე მაიორი ლასენ დანმარკი ედგნენ სათავეში. სამხედრო ოპერაციებს საერთო ხელმძღვანელობას უწევდა ჰაბიბულა-ხანი, რომელიც რეზახანმა მაიორობიდან პირდაპირ გენერალ-მაიორამდე დააწინაურა

²⁴ საქ. სსრ, ცსია, ფონდი 1438, ანაწ. I, საქმე 368, ფ. 40, 40 უკ. მხ.

²⁵ იქვე.

²⁶ ۱۱. ص. ، شاهنشاه پهلوی ، قسمت اول ... ص.

და აზერბაიჯანისკენ გაგზავნილი ძალების მთავარსარდლობა უბო-
ძა²⁷.

მთავრობის ძალების ოპერაცია ამჟერად წარუმატებელი აღ-
მოჩნდა და რეზა-ხანი იძულებული შეიქნა აზერბაიჯანის ძალე-
ბის სარდლობა დაეკისრებია ბრიგადის გენერალ შეიბანისათვის,
რომლის, სწრაფმა და ენერგიულმა ოპერაციებმა თავრიზი სმიტ-
კოს ბანდის თარეშისაგან გადაარჩინა²⁸. მაგრამ საქმეს ამ ზონამაც
ვერ უშველა. მთავრობის ძალებმა ვერაფერი მოუხერხა ისმაილ
ალა სმიტკოს თითქოს-და არაორგანიზებულ, მარბიელ რაზმებს.

მდგომარეობა იმდენად სერიოზული შეიქნა, რომ რეზა-ხანი
იძულებული გახდა ახალი გაძლიერებული ექსპედიცია გაეგზავნა
ამბოხებულთა წინააღმდეგ. მდგომარეობის სერიოზულობაზე მეტ-
ყველებდა ის ფაქტი, რომ დიდი შეპრესთანები (აღმწისტრაციუ-
ლი ოლქები) სალმასი და რეზაიე, რეზაიეს (ურმიის) ტბის მთელი
დასავლეთი სანაპირო, ირგვლივ აღმართული ყველა მთა ისმაილ
ალა სმიტკოს განკარგულებაში იყო²⁹. ქურთები შეიარაღებული იყ-
ვნენ 4100 შაშხანით, 2700 ხმლით, 52 ტყვიამფრქვევითა და 9
ქვემეჩით³⁰. ეს კი იმ დროის კვალობაზე საქმალდ შთამბეჭდავ-
დამოიყურებოდა. გარდა ამისა, სარწმუნო ცნობების თანახმად,
სმიტკო დიდი რაოდენობით ლეზღობდა იარაღსა და საქურველს
ინგლისელებისაგან მოსულისა და კირკუეის გზით³¹. გასათვალის-
წინებელია ისიც, რომ სმიტკოს ლაშქარში მონაწილეობდა დიდი
რაოდენობა თურქეთიდან გამოქცეული თურქი ჯარისკაცებისა,
რომლებიც იცნობდნენ სხვადასხვა სახის იარაღს და კონსულტა-
ციებს უწევდნენ აჯანყებულთ საბრძოლო ტექნიკის გამოყენება-
ში³². აჯანყებულ ქურთთა მხარეზე იყო ისეთი დიდი უპირატესო-
ბა, როგორცაა ზედმიწევნითი ცოდნა იმ ადგილებისა, სადაც მო-
სალოდნელი იყო სამხარი ოპერაციების გაშლა.

რეზა-ხანის ბრძანებით (იგი ამ დროს სამხედრო მინისტრი
იყო) აზერბაიჯანის ჯარების სარდლად დაინიშნა გენშტაბის ყო-

²⁷ قادی قادی، داسახ. ნაშრ., გვ. 66-68.

²⁸ იქვე, გვ. 87.

²⁹ იქვე, გვ. 88.

³⁰ ფ. П. Л. Б. О. Б., დასახ. ნაშრ., გვ. 132.

³¹ იხ. სსრ კავშირის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში დაცული ოსეტ-
აროვის 1922 წ. 3 ივნისის კორესპონდენცია ირანთან.

³² قادی قادی، داسახ. ნაშრ., გვ. 88.

ფილი უფროსი, ბრიგადის გენერალი ამანოლა მირზა ჯაჰანბანი, რომელმაც შეცვალა თეირანს გაწვეული ბრიგადის გენერალი შეიბანი, და მასვე დაევალა სმიტკოს აჯანყების ჩაქრობა³³, ხოლო სამხედრო ადმინისტრაციის ხელმძღვანელად (გენერალ-გუბერნატორად) ისმაილ-ხან ამირ ლაშქარი დაინიშნა³⁴.

აჯანყებული ქურთების წინააღმდეგ საომარი ოპერაციების დაწყებას წინ ამ ფრონტზე მთავრობის განკარგულებაში იყო შემდეგი პალები: 8 ათასიანი ქვეითი ჯარი, ათასი ცხენოსანი, 5 ათასიანი ჩერიქის ლაშქარი, ათასი მოხალისე — სულ 15 ათასიანი ლაშქარი: გარდა ამისა, მთავრობის განკარგულებაში გადავიდა ურმიის (რეზაიეს) ტბის ხომალდები³⁵. გენერალმა ჯაჰანბანმა სმიტკოს ლაშქრის საბრძოლო შეიარაღებას დაუპირისპირა 140 ტყვიამფრქვევი და 20 ქვემეხი³⁶.

გენერალმა ჯაჰანბანმა შეადგინა საბრძოლო ოპერაციების გეგმა, რომელიც ოთხი მუხლისაგან შედგებოდა და ითვალისწინებდა სმიტკოს ცალკეული სიმაგრეების აღებას და საბოლოოდ ალყის შემორტყმას ჩეპრიქისათვის³⁷, რომელიც წარმოადგენდა სმიტკოს მთავარ თავდაცვით ზოლდეს, მის ციტადელს. გვარდიულ რაზმს ბრიგადის გენერალ ფაზლულა ზაჰედის მეთაურობით დაევალა ჩეპრიქისკენ დაძრულიყო ყოზილდალისა და მიშუდალის მწვერვალებიდან; ჩრდილო-დასავლეთის რაზმს ბრიგადის გენერალ ჰოსეინ მოყადამის მეთაურობით — შაქრაზის მწვერვალიდან, ხოლო მოხალისეთა ლაშქარს — ურმიის ტბიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით ვაკე გზით. რეზაიეს ტბის ნავსადგურებში სანგ ქაზემსა და შერეფზანეში განლაგებული რაზმების ურთიერთმოქმედების უზრუნველყოფა დაევალა პოლკოვნიკ ფურზანდის³⁸.

³³ قديمى ذبيح الله, დასახ. ნაშრ., გვ. 87.

³⁴ ٩٠. نوبخت، شاهنشاه پهلوى، قسمت اول... ص.

³⁵ قديمى ذبيح الله, დასახ. ნაშრ., გვ. 88

³⁶ Ф. П. Либих, დასახ. ნაშრ., გვ. 132.

³⁷ ციხესიმაგრე ჩეპრიქის მიდამოებში ძველად, სასანიანთა ხანაში, იყო ქალაქი, რომელსაც შეპრეჟი ერქვა. შემდეგ იგი გადაიქცა ჩეპრეჟად, ხოლო უფრო გვიან თანდათანობით ჩეპრიქად იქცა. ერთ-ერთი ძველი მემკთიანე მას ჩეპრეს უწოდებს და ირანის ერთ-ერთი შაჰის კუთვნილებად მიიჩნევს (قديمى ذبيح الله) დასახ. ნაშრ., გვ. 88;

نوبخت، شاهنشاه پهلوى، قسمت اول... ص. ٩١; 88; 91

³⁸ قديمى ذبيح الله, დასახ. ნაშრ., გვ. 89.

მთავრობის ჯარების ენერგიული შეტევის შედეგად 1922 წ. 27 ივლისიდან მოყოლებული ერთი მეორეზე დაეცა ქალაქები ქალიმანხანე, სალმასი და დილმეყანი, და აჯანყებულები იძულებული გახდნენ პირი უკანასკნელი თავშესაფრისაკენ — ჩეპრიქისაკენ ებრუნათ. მაგრამ მღევრებმა ისე სწრაფად განვლეს რვა ფარსანგიანი მთავორიანი გზები და ისე მოულოდნელად მიაღწიეს ჩეპრიქის შიდამოებს და ალყა შემოარტყეს მის საბრძოლო პოზიციებს. რომ ციხესიმაგრეში მომწყვდეულმა აჯანყებულებმა თვალის დახამხამებაც კი ვერ მოასწრეს. მცირეოდენი შებრძოლების შემდეგ ისინი დამარცხდნენ და გაქცევით უშველეს თავს. მთავრობის ჯარებს ხელთ ჩაუვარდათ მრავალი ყუთი საჭურველი, 8 ნავი, 3 ტელეგრაფის აპარატი, 3 ყუთი ასაფეთქებელი მასალა, ყუმბარები და ხელყუმბარები³⁹.

1922 წ. 5 აგვისტოს, როგორც კი აჯანყებულ ქუთთა უკანასკნელი საიმედო ბურჯი — ციხე-სიმაგრე ჩეპრიქი დაეცა, ხელისუფლება მაშინვე შეუდგა განიარაღებას მთელ აზერბაიჯანსა და ქურთისტანში⁴⁰. სმიტკომ თავისი ახლობლებითა და მცირე რაზმით თურქეთს მიაშურა. გენერალმა ჯაჰანბანიმ სასწრაფოდ მიითთება მისცა თურქეთის მესაზღვრეებს შეეპყროთ სმიტკო და იგი ირანის ხელისუფალთათვის გადაეცათ. მაგრამ თურქების ყურადღება პირველ რიგში ლირებით დატვირთულმა ჯორებმა მიიპყრო. თურქების მძარცველური თავდასხმისას მოკლულ იქნენ სმიტკოს ცოლი და შვილი, ხოლო თვით სმიტკომ მოახერხა თურქეთს გაქცევა. იქიდან თავისი თანამზრახველია მოქრემ-ოს-სალტანეს მეშვეობით გენერალ ანანოლა ჯაჰანბანი 10 ათასი თურქული ლირა გამოუგზავნა და შეწყალება ითხოვა. ჯაჰანბანმა აცნობა, რომ დანებების მეტი არაფერი უშველის, და რომ შეწყალების გარანტიას მას არ მისცემს⁴¹.

ამით არ დამთავრებულა ისმაილ აღა სმიტკოსა და მისი ბანდის „მოღვაწეობა“ ირანში. თურქეთში გაქცევის შემდეგ სმიტკომ იქ დაჰყო რამდენიმე ხანი და 1924 წ. კვლავ მიმართა თხოვნით ირანის მთავრობას — ნება დაერთოთ მისთვის ირანში დაბრუნებაზე. მისი თხოვნა დააკმაყოფილეს და იმავე წელს დაბრუნდა⁴².

³⁹ H. Melzig დასახ. ნაშრ., გვ. 57.

⁴⁰ حكيم المي نصرت الله ، عصر پهلوی ... ص. ۱۷.

⁴¹ حكيم المي نصرت الله ، عصر پهلوی ، قديمی ذبيح الله ، დასახ. ნაშრ., გვ. 90.

⁴² حكيم المي نصرت الله ، عصر پهلوی ... ص. ۱۷.

აქედან იწყება სმიტკოსა და მისი შეიარაღებული ბანდის ანტი-სხელმწიფოებრივ გამოსვლათა მეორე ეტაპი, რაც მეტ-ნაკლები აქტიურობით მანამდე გაგრძელდა, ვიდრე 1930 წ. ივლისში მოკლულ არ იქნა მთავრობის ჯარებთან შეტაკებისას⁴³.

დასავლეთის დივიზიის მეთაურისაგან შეწყალების გარანტიის მიღების შემდეგ ისმაილ ალა სმიტკომ, როგორც გაზეთი „ირანი“ იტყობინებოდა სალმასიდან მიღებული დეპეშის საფუძველზე, თურქეთის ხელისუფლებთან ხანგრძლივი მოლაპარაკების შედეგად მიიღო თურქეთის ფარგლებიდან გასვლის ნებართვა და ოჯახთან და თავისი გვარის წევრებთან ერთად, რომელთა საერთო რაოდენობა 200 ოჯახს აღემატებოდა, დაბრუნდა ირანს. იგი დაბინავდა სუმაის მიდამოებში მისთვის გამოყოფილ მიწის ნაკვეთზე⁴⁴.

დიდხანს არ გაგრძელებულა სმიტკოს „მშვიდობიანი“ ცხოვრება ირანში. როგორც კი ხელსაყრელი მომენტი შეარჩია, მაშინვე შეიპყრო სამიოდე წლის წინათ გაცრუებულ ოცნებებზე ფიქრმა. ზელახალი ამბოხებისათვის ერთ-ერთი ხელსაყრელი გარემოება ისიც გახლდათ, რომ მის გვერდით და მხარდამხარ აღმოჩნდა ყაჯართა სამეფო გვარის თავის დროზე ერთ-ერთი გავლენიანი წარმომადგენელი, ყოფილი შაჰის ბიძა სალარ-ოდ-დოულე, რომელმაც ირანი დასტოვა ჯერ კიდევ 1906 -- 1907 წწ. კონსტიტუციისათვის გამშაგებული ბრძოლის პერიოდში და ერაყელ ქურთებს შეაფარა თავი. სმიტკოს აქტიური თანამებრძოლი იყო სარდარ რაშიდი, რომელმაც სახელი გაითქვა სანენდეჯის ძარცვით. მასვე ექვემდებარებოდა მასავით თავზეხელაღებული მძარცველი სეიდ-თე, რომლის გამგებლობაშიც იყო საყიზი და ბანე. იგი თავისი რაზმით მერიენანის ტომს გაუერთიანდა და სმიტკოს მიეწირო⁴⁵.

რაზან ჰიტყვა სარდარ რაშიდზე ჩამოვარდა, დავუმატებთ, რომ მას ამბოხებისკენ, როგორც ირანელი ავტორები მიუთითებენ, უბიძგა რეზა-ხანის დროებითმა გადადგომამ, რამაც წარმატების იმედს ჩაუსახა. იგი სასწრაფოდ გაემართა საზღვრისაკენ, შეკრიბა ძალები და იმ დროს, როცა დასავლეთის დივიზიის მთელი ყურადღება ლურისტანისკენ იყო მიპყრობილი მღელვარების აღმოსაფხვრელად, თავს დაესხა რავენსარს და განიზრახა იქ განლაგებული მთავრობის ჯარების ალყაში მოქცევა. მაგრამ სარდარ რაშიდის ოპტიმიზმი ნაადრევად აღმოჩნდა.

⁴³ سعيد نفسی, დასახ. ნაშრ., გვ. 23, 25.

⁴⁴ „ირანი“ № 815, 1925 წ. 6/7.

⁴⁵ عصر پهلوی، جلد یکم: رضا شاه کبیر... ص. ۲۹.

1923 წ. 21-დან 27 აპრილამდე სარდარ რაშიდის აჯანყებული ქურთების გასანადგურებლად მთავრობის რამდენიმე რაზმი დაიძრა ქერმანშაჰიდან და მარჯარიდის მთებიდან მთავრობისადმი მორჩილი ქოლპოარის, ქურანის, ყალხანის, ჯაფანრუდის, ვალადბეგისა და ოურამიელთა ტომების რაზმებთან ერთად⁴⁶ ფიცხელი შეტაკების შედეგად სარდარ რაშიდის ნაუცბათევად შეკოწიწებული რაზმებმა ვერ გაუძლო მთავრობის ჯარის შემოტევას. დამარცხებული სარდარ რაშიდი რეზავის მიმართულებით გაიქცა და შეიხ მაჰმუდს შეაფარა თავი⁴⁷. ცოტა ხნის შემდეგ სარდარ რაშიდმა ისევ შეაგროვა ლაშქარი ქურთისტანის საზღვართან და კვლავ ამხედრდა. მაგრამ საქმე ბრძოლამდე არ მისულა. ბოლო მომენტიში იგი შეშინდა და იძულებული შეიქნა შეამდინარეთს (ერაყს) გადახვეწილიყო⁴⁸.

ასმაილ ალა სმიტკოს მეორე ამბოხების წინ სალარ-ოდ-დოულესთან ერთად ერაყიდან ირანს ჩამოვიდა რამდენიმე ქურთი ბელადი: შეიხ მაჰმუდი, შარიფბეი, ზია-ელ-დინ ბეი, ქემალ ბეი, აჰმედ ასმან ფაშა ჯაფი, სადათ ბეი და რამზი ბეი. შეიქმნა ქურთთა კომიტეტი, რომელშიც შევიდნენ ქერმანშაჰის მთავარი ქურთული ტომების ბელადები: ჯაფარ სულტანი, მაჰმუდ-ხან დიზლი, ჰოსეინ-ხან თახთი, ამირ მაყსუდი, მამედ მალეხ-ხანი, აბდურ რაჰმან-ხანი, მაჰმუდ-ხან ყანისანანი, ქეი ხოსროუ-ხანი, ჯაჰანგირ-ხანი, ბაყერ-ხანი, ომარ-ხან ილხანი, ჰაბიბულა რასულ ალა, აბდულ ყადირ-ხანი, სიმკო (იგივე სმიტკო) და სარდარ-ე ჯანგი⁴⁹.

გარეგნულად ქურთთა ამ მოძრაობას ისეთი ელფერი ეძლეოდა, რომ უნებურად კაცი ეფიქრებდა, რომ აქ საქმე გვაქვს ეროვნულ-გამათავისუფლებელ მოძრაობასთან, ისეთ მოძრაობასთან, როგორსაც ადგილი ჰქონდა ერაყსა და თურქეთში შეიხ მაჰმუდის, შეიხ აჰმედ ჰარზანისა და შეიხ საიდის მეთაურობით. მართლაც, შეიქმნა „ქურთთა კომიტეტი“, რომელშიც შევიდნენ ერაყისა და

نوبخت ، شاهنشاه پهلوی ، قمت اول ... ص. ۱۰۵

⁴⁷ იქვე, გვ. 106. ეს ის შეიხ მაჰმუდია, რომელმაც 1919 წლის 21 მაისს აჯანყების დროსა დაფრიალა ერაყის ქურთისტანში ინგლისელთა ბატონობის წინააღმდეგ. დაწვრილებით ამ საკითხზე იხ. ა. მენთეშაშვილი. ახლო აღმოსავლეთის ქურთების ისტორიის საკითხები (X—XX სს.)..., გვ. 133—144.

جعفر شاهید ، دودمان پهلوی ... ص. ۱۴

⁴⁸ М е х д и Г у с е й н - З а д с , Персия встречает Реза шаха—БПСВ, 1931, № 10—11, с. 154.

ირანის თითქმის ყველა ქურთული ტომის ბელადები და ის-ლა და-რჩენილად შეემუშავებინათ გლობალური ხასიათის (ირანის, ერაყის და თურქეთის ქურთებისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობის) პროგრამა, რომელშიც დამშული იქნებოდა ერთიანი ქურთისტანის შექმნის საკითხი; ისმად ალა სმიტკოსა და სარდარ რაშიდის მეთაურობით აშხედრებული ქურთები, მეჰდი ჰოსეინ ზადეს მართებული შენიშვნით, მიზნად ისახავდნენ ქურთებით დასახლებული მიწების მხოლოდ ირანისაგან გამოყოფას⁵⁰, ე. ი. სინამდვილეში დღის წესრიგში იდგა არა დამოუკიდებელი ერთიანი ქურთისტანის შექმნის, არამედ ირანის ტერიტორიული დაქუცმაცების საკითხი, მსგავსად იმისა, რასაც თითქმის ერთდროულად ადგილი ჰქონდა ხუზისტანში. ირანის აზერბაიჯანსა და ქურთისტანში ქურთთა აჯანყების რა ეროვნულ-გამათავისუფლებელ მოძრაობაზე შეიძლება ლაპარაკი, როცა თვით სმიტკო „...წარმოადგენდა ტიპიურ ქურთ ფეოდალ ბელადს, რომელსაც არ გააჩნდა არავითარი პოლიტიკური პრინციპები“ (ხაზი ჩვენი—ო. გ.)⁵¹, ხოლო აჯანყებულთა ბირთვის შეადგენდნენ სხვადასხვა (ინგლისური, ქურთული და ირანული) ორიენტაციის ქურთები⁵².

გაზეთი „შეთაყ-ე სორხი“ 1926 წ. 17 აგვისტოს ნომერში იტყობინებოდა, რომ, მიუხედავად ოფიციალური ცნობების უქონლობისა, მისთვის ცნობილია, რომ მონაცემები ქურთების აჯანყებაში ინგლისელთა მონაწილეობის შესახებ ნამდვილია⁵³. გაზეთ „იზვესტიის“ 1926 წ. 8 ოქტომბრის ნომერი, იმოწმებდა რა საყდესის ინფორმაციას, იუწყებოდა, რომ შეიხი სიმკო საიდუმლოდ გაემართა ერაყს, სადაც ექვსი დღის განმავლობაში ეთათბირებოდა ინგლისელებს⁵⁴. აი, კიდევ ერთი ცნობა: „[აჯანყებულთა] ქურთების სათავეში ადგილობრივ ფეოდალებთან ერთად დგანან ინგლისელი-ინდოელი ოფიცრები“⁵⁵.

ყველა ამ ფაქტის ფონზე რაოდენ უსუსურად გამოიყურება ზოგიერთი უცხოელი ავტორისა თუ პრესის „ვარაუდები“, რომ

⁵⁰ М е х д и Г у с е й н - З а д е დასახ. ნაშრ., გვ. 156.

⁵¹ ა. შ ე ნ თ ე შ ა შ ე ი ლ ი, ახლა აღმოსავლეთის ქურთების ისტორიის საკითხები.. გვ. 162.

⁵² М е х д и Г у с е й н - З а д е, დასახ. ნაშრ., გვ. 156.

⁵³ იქვე, გვ. 157.

⁵⁴ Архив Института истории АН СССР, 1926г., д. 7, № 13, л. 28.

⁵⁵ იქვე, 19

„სმიტკო უცდიდა მითითებებს საბჭოთა რუსეთიდან“, და რომ მხოლოდ ირანის მდგომარეობის გაურკვეველობამ შეაკავებინა თავი საბჭოთა რუსეთს, რათა „სმიტკოსათვის მხარდაჭერაში არ გამეღავენებია მთელი აზერბაიჯანის ანექსიის ზრახვები“⁵⁶, რომ „მ მღელვარების [ქურთების აჯანყების—ო გ.] უკან იმალება რუსეთის ინტრიგები. საბჭოების გავლენა სპარსეთში მიზნად ისახავს წინააღმდეგობა გაუწიოს [სპარსეთის] ახლანდელი მთავრობის პროინგლისურ მისწრაფებებს“⁵⁷.

ისმაილ ალა სმიტკოს გამოსვლები არც კი დამთავრებულყო, რომ 1930 წლის იანვარში საყიზისა და ბანეს რაიონებში დაიწყო აზერბაიჯანელ ქურთთა ახალი ამბოხება მოჰამედ რაშიდ ბეგის მეთაურობით, რამაც 50-ზე მეტი ქურთული სოფელი მოიცვა⁵⁸. მთავრობის ძალებმა სულ მალე შეძლეს ამბოხების ამ ახალი კერის ჩაღწობა.

ამბოხებათა ტალღა, რაც თითქმის რვა წელი გრძელდებოდა ირანის აზერბაიჯანა და ქურთისტანში, დამთავრდა 1930 წლის ივლისს. როცა მთავრობის ჯარებთან შეტაკებისას მოკლულ იქნა აჯანყებულ ქურთთა მთავარი წინამძღოლი ისმაილ ალა სმიტკო. მთავრობამ შევებით ამოისუნთქა ტომების გამოსვლების ერთ-ერთ ვრცელ და მნიშვნელოვან ფრონტზე.

1924 — 1926 წწ. სერიოზული სიძნელეების წინაშე აღმოჩნდა ირანის ხელისუფლება ქვეყნის ჩრდილოეთსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში — ირანის ამ რეგიონში გიზგოზებდა თურქმენებისა და ხორასნელი ქურთების აჯანყების ცეცხლი, რამაც მოიცვა თითქმის მთელი ასთარაბადის პროვინცია და ხორასნის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

თურქმენებისა და მათი მეზობელი ქურთების აჯანყების ნამდვილ მიზეზებს ნათელს მოჰფენს მკირეოლენი ისტორიული ექსკურსია⁵⁹. მეფის რუსეთის მიერ შუა აზიის შემოერთებამდე ირანსა და ხივის სახანოს შორის გაშლილ ვრცელ, უდაბნოდ ქცეულ. ველებზე მომთაბარე თურქმენებს არ ჰქონდათ თავიანთი სახელმწიფო და ამდენად ორივე მოხსენიებული ფეოდალური დესპოტიების ქვეშევრდომებად ითვლებოდნენ. მაგრამ ფაქტიურად ეს ქვე-

⁵⁶ H. Melzig დასახ. ნაშრ., კვ. 54.

⁵⁷ „დეილი ტელეგრაფი“, 1926 წ. 5/VII.

⁵⁸ Архив Института истории АН СССР, 1930, д. 7, № 19.

⁵⁹ დაწვრილებით იხ: ო. გვილაქა, ირანელი თურქმენები (მოკლე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი). თბილისი, „მეცნიერება“, 1968, გვ. 5—34.

შევადგომოდა ფორმალურ ხასიათს ატარებდა, რადგან მათი არა-
აუ დამორჩილება, თურქმენთა გაუთავებელი მარბიელი თავდასხ-
მებისაგან — ალამანობისაგან თავის დაცვა გადაუჭრელ პრობლე-
მად იქცა ირანელ ხელისუფალთათვის. ამიტომ იყო, რომ ჯერ კი-
დეც შაჰ აბას პირველმა XVII ს. დამდეგს მრავალი ქურთი ჩამო-
ასახლა ხორასანს ქვეყნის დასავლეთი რაიონებიდან, რათა ეს უკა-
ნასკნელნი გამოეყენებინა ბუფერულ ძალად ბინადარი ირანელი
მოსახლეობის დასაცავად. მაგრამ საქმეს არაფერი ეშველა. მდგო-
მარეობა არც მას შემდეგ გამოსწორებულა, რაც 1874 და 1886
წლებში სასაზღვრო კონვენციები დაიდო მეფის რუსეთსა და ირანს
შორის.

თურქმენების კვალდაკვალ დამოუკიდებლობისკენ სწრაფვა
იწყეს ზაფარანლუსა და შადილუს ქურთულმა ტომებმაც. საქმე
იქამდე მივიდა, რომ XX ს. დამდეგისათვის ჩრდილოეთ ხორასან-
ში ფაქტიურად არსებობდა რამდენიმე ნასევრადდამოუკიდებელი
ქურთული სამთავროები, რომელთაგან თავისი მნიშვნელობით გა-
მოირჩეოდნენ ბუჯნურდია, ყუჩანისა და შირვანის სახანოები⁶⁰.
ბუჯნურდას უკანასკნელი ხანი აზიზულა-ხან სარდარ მოაზიზა იმ-
დენად აღზევდა, რომ ირანელ მოხელეებს მისი სახანოს ტერიტო-
რიაზე შემოსვლის უფლებასაც კი არ აძლევდა⁶¹ მის ასეთ თავნებო-
ბაში, უნდა ვივარაუდოთ, იმანაც ითამაშა როლი, რომ ირანიდან
ინგლისის ჯარების ევაკუაციის დროს მან ამ უკანასკნელთაგან შე-
იძინა დიდი რაოდენობის უახლესი სისტემის სხვადასხვა იარაღი,
კერძოდ 20 ათასი შაშხანა და 5 მილიონი ვაზნა⁶².

ასეთ ვითარებაში ირანის მთავრობამ გადაწყვიტა ბოლო მო-
ელო ქვეყნად გამეფებული ანარქიისათვის და ერთ მთლიან ორგა-
ნიზმად შეეკრა (რაც არც თუ ისე ადვილი იყო) ეთნიკურად უაღ-
რესად კრელი ქვეყანა, დაემორჩილებია ცენტრალური ხელისუფ-
ლებისათვის ქვეყნის ყველა კუთხე-კუთხულო. ბუნებრივია, ირანის
ახალი მმართველის ახალ გადაწყვეტილებას გულდამშვრდებული
არ შეხედებოდა ის, ვინც თავს უძლური მთავრობის ხელში მდგო-
მარეობის სრულ ბატონ-პატრონად გრძნობდა. ამდენად, ვიზია-
რებთ აზრს, რომ ერთი უშუალო მიზეზთაგანი თურქმენებისა და
ხორასნელი ქურთების 1924-1926 წლების აჯანყებისა, მათი განია-
რალებისა და ნახევრად დამოუკიდებელი მდგომარეობის ლიკვი-

⁶⁰ П. Алексеевков, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 17.

⁶¹ იქვე, გვ. 19.

⁶² იქვე, გვ. 17, 21, 33.

დაციის ცდა იყო⁶³. მაგრამ მხოლოდ ერთ-ერთი და არა უმთავრესი მიზეზი⁶⁴. რასაკვირველია, ამ შემთხვევაში მიღებული უნდა იქნეს მხედველობაში, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ხ. ათაევი, შუა აზიაში საბჭოთა მთავრობის ეროვნული პოლიტიკის გავლენა აღმოსავლეთის ქვეყნებზე, კერძოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანზე⁶⁵. ისიც შეიძლება ითქვას, რომ თურქმენთა და ქურთთა აჯანყებას გარკვეული სტიმული მისცა 1924 წ. შუა აზიაში განხორციელებულმა ეროვნულმა გამიჯნვამ, რის შედეგადაც წარმოიშვა თურქმენეთის საბჭოთა რესპუბლიკა.

აჯანყების საბაბი გახდა ის, რომ 1924 წ. დამდეგს ირანის მთავრობამ წინადადება მისცა ბუჯნურდის ხანს გადაეხადა წინა წლებიან ყველა დავალიანება. ასეთივე მოთხოვნები წაეყენა თურქმენებსაც. გარდა ამისა, თურქმენების სრული განიარაღებისა და თურქმენთა ველზე ცენტრალური ხელისუფლების ძალუფლების განმტკიცების მიზნით მათ წინააღმდეგ დაიძრა მსხვილი შენაერთები⁶⁶. საკმარისი გახდა ბუჯნურდის ხანის უარი და თურქმენთა აჯანყება⁶⁷, რომ ირანის ხელისუფალთ სასწრაფოდ მიეღოთ გადაწყვეტილება — გაეშალათ საომარი ოპერაციები და შეიარაღებული ძალით მიეღწიათ წარმატებისათვის. ამასთან არ თაკილობდნენ ბარბაროსულ მეთოდებს მოწინააღმდეგეთა დაშინების მიზნით. ერთი მეშვედელი კორესპონდენტი იტყობინებოდა, რომ მთავრობის დამსჯელმა რაზმებმა თურქმენთა ერთ-ერთი მოკლული ბელადის თავი წამოაგეს გზის პირას დაკბობილ სარზე თურქმენთათვის „ქკუ-ის სასწავლებლად“⁶⁸.

⁶³ П. Алексеев, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 27.

⁶⁴ ვ. ბერიოჟინის აზრით თურქმენთა აჯანყება უნდა განვიხილოთ. როგორც შედეგი და ლოგიკური განვითარება თურქმენული ტომების ეკონომიკური განვითარების პროცესისა; როგორც შედეგი თურქმენთა ტომების შიგნით თურქმენული ბურჟუაზიის ჩასახვისა, მათი ეროვნული თვითშეგნების განვითარებისა და თურქმენთა შორის ეროვნულ-რევოლუციური იდეების ზრდისა» (იხ. В. Березкин, В Гюргенской долине. Ташкент, 1931, с. 23).

⁶⁵ Х. Атаев, *Освободительное движение туркмен в Иране, Ашхабад, 1970, с. 72.*

⁶⁶ Б.—Р. Логашова, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 132.

⁶⁷ თურქმენთა აჯანყება იმაში გამოვლინდა, რომ მათ გადაქრეს თეირან-მეშედის გზა და დაიკავეს ქალაქი შაჰრუდი (Архив Института истории АН СССР, 1924г. д. 7, № 10—В, л. 21). გარდა ამისა, 7 დღის განმავლობაში დაკავებული ჰქონდათ შაჰრუდ-საბზევარის რაიონი («ტაიშისი», 1925 წ. 17/VIII).

⁶⁸ «ტაიშისი», 1925 წ. 17/VIII.

მთავრობის ძალებმა ბრიგადის გენერალ ფაზლულა-ხან ზაქედის მეთაურობით სულ მოკლე დროში დაიკავეს აჯანყების მთავარი ცენტრები: გუმუშ-თეფე, ხოჯა-ნეფესი, სელახი და აყ-ყალე⁶⁹. ამ წარმატებაში გარკვეული როლი უნდა ეთამაშა ავიაციისა და არტილერიის გამოყენებას⁷⁰, რაც თურქმენებს ადრე არ გამოეცადათ თავის თავზე. ალბათ მათთვის უცხო სამხედრო ტექნიკამ ათქმევინა აჯანყებულთ: „ყაჯართა ბატონობის მთელი დროის განმავლობაში ირანის მთავრობის ხელში ასეთი ძალა არ გვინახავსო“⁷¹.

თურქმენებისა და ხორასნელი ქურთების 1924 — 1926 წწ. აჯანყება უძლური აღმოჩნდა გამკლავებოდა მთავრობის რეგულარული ჯარის შეტევას და დამარცხდა. აჯანყების ერთ-ერთი ქურთი ხელმძღვანელი, ბუჯნურდის გამგებელი მოაზიზ-ხანი, მისი ორი ძმა, აგრეთვე აჯანყების აქტიური მონაწილე 28 თურქმენი და 48 ქურთი სიკვდილით იქნენ დასჯილი⁷². ეს მოხდა 1925 წ. ავლისში.

ჩვენ ძალზე სქემატურად გავაშუქეთ საბრძოლო ოპერაციები და შეგნებულად გვერდი ავუარეთ აჯანყების მსვლელობას, მთავრობასა და აჯანყებულთა შორის მოლაპარაკების ცალკეულ პერაპეტიებს (თუმცა მათ გასაშუქებლად საკმაო მასალა მოგვეპოვებოდა) იმის გამო, რომ ეს საკითხები ძალზე დაწვრილებითაა გაშუქებულია ხ. ათაევის, პ. ალექსიენკოვის, ვ. ბერიოზკინისა და ბ. — რ. ლოგაშოვას ნაშრომებში⁷³.

1928 წლის ივლისში, როცა ჯერ კიდევ ვერ მოეშუშებინა ირანის მთავრობას ხორასანში მომხდარი ამბები, თავი იჩინა მღელვარებამ ირანის ბელუჯისტანში. ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ ბელუჯების გამოსვლას საფუძვლად იგივე მიზეზები ედო, რასაც ხაზი გაესვა თურქმენებისა და ქურთების აჯანყების განხილვისას — ცდა განხიარალებინათ ბელუჯი ტომები და ადგილობრივი ფეოდალების ძალაუფლება შეეცვალათ სამხედრო ადმინისტრაციით⁷⁴.

⁶⁹ «ირანი» № 1930, 1925 წ. 16/X.

⁷⁰ V. Shean, დასახ. ნაშრ., გვ. 53—54.

⁷¹ «ირანი», № 1940, 1925 წ. 28/X.

⁷² Архив Института истории АН СССР, 1925г., д. 7, № 18—а, л. 130.

⁷³ Х. А т а е в, Национально-освободительное движение в Хорасане. Ашхабад, 1963; его же: Освободительное движение туркмен в Иране (1917—1925 гг.), Ашхабад, 1970; П. Алексеев, დასახ. ნაშრ., В. Б е р э к и н, დასახ. ნაშრომი.

⁷⁴ ვ. ბერიოზკინმა, რატომღაც, ნამდვილი მიზეზი საბაბად ჩათვალა, ხოლო

ურჩობის ცალკეულ, არაპოლიტიკური ხასიათის გამოვლინებებს ბელუჯთა მხრიდან ადგილი ჰქონდა ჯერ კიდევ 1922 — 1923 წწ., როცა დოზდაბისა (ზაქედანია) და სისტანის რაიონებში გამეფებულმა საგზაო ყაჩაღობამ ისეთი მასშტაბები მიიღო, რომ არა მარტო დოზდაბის მიმართულებით საქარავნო მიმოსვლის, არამედ დოზდაბსა და კვეტას შორის სარკინიგზო მოძრაობის შეწყვეტაც გამოიწვია. ხოლო მოგვიანებით, 1928 წ. როცა მღელვარებამ ირანის ბელუჯისტანში მართლაც საყოველთაო ხასიათი მიიღო, ბელუჯთა მრავალრიცხოვანმა რაზმებმა, ისარგებლეს რა იმით, რომ აღმოსავლეთის დივიზიის ყველა დამკვერელი ნაწილები ჩოდილოეთ ხორასანში იყო გაგზავნილი თურქმენებისა და ქურთების წინააღმდეგ საბრძოლველად, ალყა შემოარტყეს გარნიზონებს ღამთლიანად მოწყვეტეს ცენტრს⁷⁵. ირანელ ხელისუფალთ სხვა არაერთი დარჩენილად გარდა იმისა, რომ შუამავლობა ეთხოვათ ირანის სამსახურში მყოფი მაიორ პოლისათვის. რომელმაც მთელი რიგი დათმობების წყალობით დაიყოლია ბელუჯები მოეხსნათ ალყა გარნიზონებიდან⁷⁶.

აჯანყებულ ბელუჯებს სათავეში ედგა დოსთ მოჰამედ-ხანი ბარან ზაის ტომიდან⁷⁷. ამიტომ იყო, რომ სარდლობამ მთელი ძალები მიმართა ბელუჯისტანის ცენტრს ბამფურს, სადაც იყო დოსთ მოჰამედ-ხანის რეზიდენცია⁷⁸. გაზეთი „ბაჰარი“ 1928 წ. 6 აგვისტოს იტყობინებოდა, რომ მთავრობას განზრახული აქვს აჯანყებულ ბელუჯებს გაუსწორდესო ბელუჯებისავე დახმარებით⁷⁹. სულ რაღაც ათიოდე დღის შემდეგ იგივე გაზეთის მეშვეობით ცნობილი გახდა, რომ დოზდაბში ჩამოვიდა ირანის სამსახურში მყოფი რამდენიმე ბელუჯი ოფიცერი, მათ შორის: შაჰსაევარ-ხანი, შაჰ ბაჰრამ-ხანი, ჰაბიბულა-ხანი, ნურ მოჰამედ-ხანი, ნასრულა-ხა-

მიზეზად ირანელი ჯარისკაცების მიერ ბელუჯი ქალის გაუპატიურების ცდა მიიჩნია (იხ. В. Б е р е з к и н, Персидский Белуджистан—БПСВ, кн. 6—7, Ташкент, 6. г., с. 83, 85).

⁷⁵ იქვე, გვ. 85.

⁷⁶ В. Б е р е з к и н, Персидский Белуджистан . . . , с. 86.

⁷⁷ جهانانی امان الله، سرگذشت بلوچستان و مرزهای آن، تهران، ۱۳۳۸ ص. ۷۸

⁷⁸ БПСВ, кн. 6—7, (1928), Ташкент, с. 77.

⁷⁹ იქვე, გვ. 78.

ნი, ჯაჰანგ-ზანი და აიდუ-ზანი⁸⁰, რომლებიც მიიღო აღმოსავლეთის დივიზიის მეთაურმა გენერალმა ამანოლა ჯაჰანბანიმ⁸¹.

ბელუჯისტანში ლაშქრობისადმი მიძღვნილ თავის წიგნში გენერალი ჯაჰანბანი შემდეგნაირად განმარტავს, თუ რამ აიძულა მთავრობა გადაედგა არამშვიდობიანი ნაბიჯი. დოსთ მოჰამედ-ხანი. მისი სიტყვით, დღითი-დღე აძლიერებდა თავის გავლენასა და ძალაუფლებას და ყოველმხრივ ცდილობდა თავისი ბატონობა უფრო განემტკიცებინა⁸². ეს იმაში გამოვლინდა, რომ 1925 წ. ზაფხულში. როცა ლეჰ-ჯანის ამბოხების შედეგად აღმოსავლეთის დივიზია გარკვეული სირთულეების წინაშე აღმოჩნდა და მთავრობა იძულებული გახდა ხოაშში (აჯანყებულთა ერთ-ერთ ცენტრში) გაგზავნილი ჯარი უკანვე გაეწვია, მან ხოაშის ხელში ჩაგდებისა და მირ ჯავესთის (ადგილის სახელია — ო. გ.) მუქარის შექმნის მიზნით ლაშქარი შეკრიბა და 5 ფარსანგით (დაახლოებით 30-35 კმ.) წაიწია ხოაშის მიმართულებით⁸³.

1927 წ. 20 სექტემბერს შაჰის კარს გაეგზავნა დაწყვილებითი მოხსენებითი ბარათი აჯანყებული ბელუჯების წინააღმდეგ საომარი ოპერაციების გაშლის თაობაზე. წარდგინება მოწონებულ იქნა, მაგრამ ოპერაციის განხორციელება გადადეს ერთი წლით, რათა ნაკლები ნაწილები შეეყვანათ და ჯარი სრულ მზადყოფნაში მოეყვანათ⁸⁴. საომარი ოპერაციების განხორციელება დაეცალა სისრულის (ნოსრეთაბადის). მეშველისა და ქერმანის ბრიგადებს, რომელთაგან პირველს უნდა გამოეყვანა ზაბოლისა და ჯამაზ სოსროჯის პოლკები ერთი სამთო ბატარეათი, მეორეს — ბაჰრამის საკვალერიო და შაჰპურის ქვეითი პოლკები სამთო ბატარეათი (4

⁸⁰ БПСВ, кн. 6—7, (1928), Ташкент, с. 78.

⁸¹ ეს ის გენერალი ჯაჰანბანი, რომელიც სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში სათავეში ედგა საბჭოთა კავშირთან მეგობრობის ირანის საზოგადოებას და ბევრი რამ კარგი გააკეთა ჩვენს ორ ქვეყანას შორის კეთილმეზობლური ურთიერთობის განსამტკიცებლად.

⁸² ამას ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ დოსთ მოჰამედ-ხანი აჯანყებამდე რამდენიმე წლით ადრე, დროის მოთხოვნით, მთავრობის მიერ ოფიციალურად იქნა დანიშნული ბელუჯისტანის გუბერნატორად. ისარგებლა რა იმით, რომ იქ კვალზე კდ არ დარჩა მთავრობის ძალაუფლებისაგან, მან, ჯაჰანბანის სიტყვით, თავი დამოუკიდებელ, შეუზღუდველ ბატონ-პატრონად ჩათვალა. (جهانبانی-امان الله، عملیات قشون در بلوچستان، تهران، ۱۳۰۷، ص. ۴. დასახ. ნაშრ., გვ. 68).

⁸³ ۴. ص. ۱۳۰۷، تهران، عملیات قشون در بلوچستان، تهران، ۱۳۰۷، ص. ۴.

⁸⁴ იქვე.

ქვემეხი), საველე ბატარეის ერთი რაზმით (2 ქვემეხი) თანმზღებში არტილერიის ერთი ათეულით (2 ქვემეხი) და ერთი უმავთულო ზაველე ტელეგრაფით, ხოლო მესამეს — ერთი ქვეითი ბატალიონი. ერთი ასეული 6 ტყვიამფრქვევით და ერთი საკავალერიო ესკადრონი⁸⁵.

გენერალმა ამანოლა ჭაპანბანიმ, ვიდრე უშუალოდ სამომაროპერაციების განხორციელებას შეუდგებოდა, რამდენიმეჯერ მიმართა ბელუჯებს თვითმფრინავიდან გადმოყრილი ამქარად გამოკვეთილი პროპაგანდისტული, ყალბი დაპირებებით აღსავსე, ფურცლების საშუალებით. მოგვაქვს ტექსტი ორი მიმართვისა, რომლებიც დაბეჭდილი იყო წითელ და მწვანე ქაღალდებზე: „ირანის შაჰინშაჰის ჭარი ფეხს დგამს ბელუჯისტანში. ამას იგი მხოლოდ იმი-ნათვინ სჩადის, რომ დაამტკიცოს ჩვენი საყვარელი შაჰის ყურადღება თავისი უმწეო ძმებისადმი — ბელუჯებისადმი, აგრეთვე მოწათმოქმედების განვითარებისა და ბელუჯისტანის კეთილმოწყობის მიზნით, ამ პროვინციის გამდიდრებისა და მოსახლეობაში სახალხო განათლების გავრცელების მიზნით. ისარგებლეთ თქვენი ძვირფასი ძმების მოსვლით და მიიღეთ ისინი სიხარულით“⁸⁶. მეორე, მწვანე, მიმართვაც თითქმის ანალოგიური შინაარსისა იყო. „ბელუჯისტანის კეთილშობილი ხალხის სიღარიბე და სიბეჩავე. ამ მდიდარი მხარის გაპარტახება გახდა მიზეზი იმისა, — ნათქვამია შიმართვაში, — რომ ირანის ძლევაშისილი ჭარი და თქვენი სამხედრო ძმები მოვიდნენ ბელუჯისტანს, რათა მთელი თავიანთი ძალები მოახმარონ თქვენი მხარის კეთილმოწყობასა და თქვენი ოჯახების მშვიდობიანი ცხოვრების უზრუნველყოფას, სიუხვე და სიმშვიდე უზრუნველყოს თქვენს მიწაზე, მსგავსად [ჩვენი] ქვეყნის სხვა ადგილებისა, რათა ამ გზით აზიაროს ძმები-ბელუჯები მეცნიერებასა და კულტურას. აღფრთოვანებით შეხვდით მათ-მოსვლას!“⁸⁷.

გენერალი ჭაპანბანი გარკვეულ შეღავათებს პირდებოდა მათ, აღუთქვამდა, რომ წარსული წლების გადაუხდელი სახელმწიფო გადასახადისაგან არც ერთი დინარი არ ჩაეთვლებოდა მათ დავალიანებად. გარდა ამისა, 10 წლის განმავლობაში ბელუჯისტანზე შეწერილი სახელმწიფო გადასახადიდან მიღებული შემოსავალი

جانبانی امان الله، عملیت قشون در بلوچستان... ص ۴۱.
⁸⁶ იქვე, გვ. 54.
⁸⁷ იქვე.

დაიხარჯებოდა მხოლოდ საკუთრივ ბელუჯისტანის აყვავებასა და კეთილმოწყობაზე⁸⁸. რაც შეეხება თვით დოსთ მოჰამედ-ხანს — აჯანყების მთავარ ხელმძღვანელს, რომელმაც დიდი როლი ითამაშა თავის დროზე უცხოელთა ხელყოფისაგან ბელუჯისტანის დაცვაში და, ჯაჰანბანის სიტყვით, შემოუნახა იგი ქვეყანას (ე. ი. ირანს), დანებებისა და მონანიების შემთხვევაში მთავრობა წარსული ღვაწლის დაფასების ნიშნად შაჰის წყალობასა და კეთილგანწყობილება პირდებოდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი დაიხარჯებოდა ვითარცა შეამბოხე⁸⁹. დოსთ მოჰამედ-ხანმა და აჯანყების სხვა ხელმძღვანელებმა ყურად არ იღეს წაყენებული პირობები — ისინი ვერ შეეღივნენ წლების განმავლობაში ცენტრალური მთავრობის კონტროლისაგან თავისუფალ, გაბატონებულ მდგომარეობას. ამიტომ მთავრობის ძალებთან მათი შეტაკება გარდაუვალი გახდა.

სხვადასხვა გზით მიღებული ცნობების საფუძველზე აღმოსავლეთის დივიზიის შტაბმა დაადგინა, რომ მთავრობის ძალების წინააღმდეგ იდგა სხვადასხვა პუნქტებში დაბანაკებულ აჯანყებულთა შემდეგი რაზმები: სარდარ ჩინგიზ-ხანს 2 ათასი შეიარაღებული მოლაშქრით ეკავა შურაბისკენ მიმავალი გზა, დოსთ მოჰამედ-ხანის ბილაშვილის აზამ-ხანის შვილს სარდარ იბრაჰიმ-ხანს 500 მოლაშქრით — ქარვანდარი და მისი შემოგარენი, დოსთ მოჰამედ-ხანის მამა ალი მოჰამედ-ხანი 500 მოლაშქრით გამაგრებული იყო ციხესიმაგრე ზარქსა⁹⁰ და სარავანის სხვა სიმაგრეებში, დოსთ მოჰამედ-ხანის ძმას ანუშირვან-ხანს 300 მოლაშქრით ფასქუქი დაეკავებინა და საიერიშოდ იყო მომზადებული, მირზა ალა-ხანის შვილი სარდარ იბრაჰიმ-ხანი 200 კაციანი რაზმით გაშთის ციხესიმაგრეს იცავდა და, ბოლოს, თვით დოსთ მოჰამედ-ხანი 1500 კაციანი

⁸⁸ جہانبانی امان اللہ، عملیت قشون در بلوچستان... ص. ۵۳

⁸⁹ იქვე, გვ. 54. სისტანის ბრიგადის მეთაურმა პოლკოვნიკმა მოჰამედ-ხანმა მიიღო დოსთ მოჰამედ-ხანის მამის ალი მოჰამედ-ხანის წერილი, რომელშიც დანებებასა და მორჩილებას პირდებოდა იმ პირობით, თუ ჯარი არ გაემართებოდა ბამფურისაკენ. მოჰამედ-ხანმა ორქოფულად უპასუხა მთავრობა მიზნად ისახავს ქვეყანაში ცხოვრების მოწესრიგებასა და ბელუჯისტანის კეთილმოწყობას. ამით აგრძნობინა დანებებას მოვითხოვ ყოველგვარი პირობის გარეშე (იხ. БПСВ, кн. 6—7, (1928), Ташкент, с. 80.

⁹⁰ ზარქის მიდამოებში იქნა მოკლული პოლკოვნიკი ბაყერ დავარფენაჰი — აღმოსავლეთის დივიზიის ბაჰრამის საჟაღლერიო პოლკის მეთაური (جہانبانی امان).

اللہ، سرگذشت بلوچستان و مرزهای آن... ص. ۶۹

ლაშქრით ფეჰრეჰსა (შემდგომში ირანშაჰი) და ბამფურში დაბანაკებულიყო როგორც დამხმარე ძალა⁹¹. საერთო ჯამში აჯანყებულთა მთელი ძალა, როგორც ვხედავთ, 5 ათასს აღწევდა. და ეს მაშინ, როცა მთავრობის ძალების საერთო რაოდენობა 700 კაცს არ აღემატებოდა. ამის მიზეზი კი, როგორც გენერალი ჯაჰანბანი განმარტავს, ის იყო, რომ შესაძლებლობა არ გააჩნდათ გამოეყევათ ჯარის ზედმეტი რაოდენობა⁹². მიუხედავად ამისა, აღმოსავლეთის დივიზიამ ბევრად უკეთესი შეიარაღების წყალობით მაინც შეძლო აჯანყებულთა დამარცხება. დოსთ მოჰამედ-ხანს ვერ უშველა ეშმაკობამაც — მან მოლაპარაკება გამართა აღმოსავლეთის დივიზიის ხელმძღვანელობასთან დასანებებლად მოვიდვიარო, ამ დროს კი თავისი ძალების მობილიზაციას ახორციელებდა⁹³.

აჯანყებულთა დამარცხება დააჩქარა იმანაც, რომ ბელუჯთა რამდენიმე ტომის ბელადი: ჩერალ-ხანი, სარდარ მირჰუთი-ხანი, სარდარ ჰოსეინ-ხანი, როსთემ-ხანი, ალი-ხანი, ჯან მოჰამედ-ხანი, სარდარ მოჰამედ-ხანი, სარდარ ნაყდი-ხანი და მირ შაჰვერდი-ხანი გაჰირვების ჟამს განუდგნენ დოსთ მოჰამედ-ხანს — ერთიმეორის მიყოლებით ეახლნენ აღმოსავლეთის დივიზიის მეთაურს გენერალ ჯაჰანბანის და მოკრძალებით მორჩილება გამოუცხადეს⁹⁴.

1929 წ. იანვარში გენერალი ამანოლა ჯაჰანბანი თეირანს გაეპარათა. რათა რეზა-შაჰისათვის გაეცნო ბელუჯისტანში შექმნილი ვითარება და მოეხსენებინა თავისი მოსაზრებები. ამასთან დაკავშირებით პოლკოვნიკ ხან ნახჯევანს მითითება მისცა დაერწმუნებინა დოსთ მოჰამედ-ხანი მის მიმართ შაჰის კეთილგანწყობაში და თავი შეეკავებინა ყოველგვარი საომარი ოპერაციებისაგან. ზემოხსენებული პოლკოვნიკი სოლტან ესკანდერ-ხანთან და რამდენიმე მხედართან ერთად ეწვია დოსთ მოჰამედ-ხანს, რომელსაც უკვე შეეწყვიტა წინააღმდეგობა, და გაგზავნა იგი შაჰისათვის მორჩილების გამოსაცხადებლად და შეწყალების სათხოვნელად⁹⁵. იმავე წლის თებერვლის შუა რიცხვებში რეზა-შაჰმა თეირანში მიიღო დოსთ მოჰამედ-ხანი, რომელსაც თან ახლდა სისთანის ბრიგადის მეთაური, და შეიწყალა იგი.

91 ٦٠. جهانبانی امان الله، عملیت قشون در بلوچستان... ص.

92 იქვე, გვ. 83

93 იქვე.

94 იქვე, გვ. 80—81.

95 იქვე, გვ. 84.

ირანის ხელისუფალთ მოახერხეს ქვეყნის კიდევ ერთი განაპირა მხარის დამორჩილება, რასაც მოჰყვა სარავეანისა და ირანშაჰ-რის. ბამფურისა და ზაბოლის ციხე-სიმაგრეებში სამხედრო გარნიზონების ჩაყენება⁹⁶. ამის შემდეგ მთავრობას საშუალება მიეცა რაც შეიძლება სწრაფად ძირშივე აღმოეფხვრა მღელვარების ამბოხებაში გადაზრდის ყოველგვარი შესაძლებლობა და სასტიკად გასწორებოდა მოთავეებს⁹⁷.

სამხედრო ძალით ბელუჯისტანის დალაშქვრასთან დაკავშირებით არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ ჟურნალ „Бюллетень прессы Среднего Востока“-ს ფურცლებზე ერთ-ერთი ანონიმური ავტორის „ირანშეცდნის“ ფსევდონიმით გამოქვეყნებულ კორესპონდენციას, დასათაურებულს „ინგლისის ანკესზე“. მასში გამოთქმულია მოსაზრება რომ ირანის მთავრობისათვის არავითარ აუცილებლობას არ წარმოადგენდა ბელუჯისტანის დალაშქვრა. ეს თვალსაზრისი მოტივირებულია იმით, რომ, ჯერ-ერთი, ბელუჯისტანი, ავტორის სიტყვით, ღარიბი მხარეა და არავითარ პერსპექტივებს არ იძლევა არც ნედლეულის სიუხვით, არც გასაღების ბაზრისა და ღიდი შემოსავლის თვალსაზრისით; მეორეს მხრივ, ირანის სახელმწიფოებრივ მთლიანობასა და სიმშვიდეს ბელუჯისტანში არაფერი ემუქრება; მესამე, ქურთისტანში, იომუდისტანში (მხედველობაშია თურქმენებით დასახლებული რაიონი — ო. გ.), ლურისტანში და სხვა ოლქებში „დამოუკიდებელი ფეოდალების“ დამორჩილებამ ნიგვიყვანა არა მთელი ადგილობრივი ფეოდალური სისტემის დანგრევამდე, არამედ მხოლოდ ამ სისტემის ზედაფენის ირანელი მოხელეებით შეცვლამდე⁹⁸.

ამ არგუმენტების ჩამოთვლის შემდეგ ავტორი აკეთებს დასკვნას: ირანის ბელუჯისტანის წინააღმდეგ გასალაშქრებლად იმხანად არავითარი ბიძგის მიმცემი მიზეზი არ არსებობდა⁹⁹. მაშ რა მოხდა? ავტორი შემდეგნაირად ავითარებს აზრს: კეკტა-ნუშქი-

⁹⁶ ۸۴ جہانیانی امان الله، حمایت قشون در بلوچستان... ص.

⁹⁷ ۷۹ جہانیانی امان الله، سرگذشت بلوچستان و مرزهای آن... ص.

⁹⁸ БПСВ, кн. 6—7, (1928), Ташкент, с. 74. პირველ ორ არგუმენტზე თუ

კიდევ შეიძლება მსჯელობა, მესამე არგუმენტს წამდვილად ვერ გავიზიარებთ თუნდაც იმიტომ, რომ განაპირა ოლქების დამორჩილებამ მნიშვნელოვნად შეამცირა ტომობრივი სეპარატიზმის გამოვლენის შესაძლებლობანი, რიც შემთხვევაში კი საერთოდ მოუღო ბოლო.

⁹⁹ БПСВ, кн. 6—7, (1928), Ташкент, с. 74.

დოზდაბის გზას, რომელიც ჩრდილოეთ ბელუჯისტანს ებჯინება, ინგლისელთათვის ეკონომიური მნიშვნელობაც ჰქონდა და სტრატეგიულიც. მათთვის უმჯობესი იქნებოდა ბელუჯისტანის ტომები ეხილათ დამორჩილებული და დამოშინებული, მაგრამ ბევრად უკეთესი იქნებოდა, თუ მათ დამორჩილებდნენ სხვისი ხელებით. ავტორის ვარაუდით, ინგლისელმა დიპლომატებმა მოახერხეს დოვრწმუნებინათ ირანია მთავრობა ირანის ბელუჯისტანზე ავღანეთის აგრესიულ მისწრაფებებში. აქედან ავტორი აკეთებს ასეთ კატეგორიულ დასკვნას: ირანის ბელუჯისტანის დამორჩილება ინგლისელი იმპერიალისტების ინტერესებს ემსახურებოდა. მათი მისწრაფებებით იყო ნაკარნახევი¹⁰⁰

ანონიმური ავტორის წარმოდგენილი დასკვნა ერთი რგოლია იმ მოსაზრებათა ჯაჭვში, რომელთა მიხედვით რეზა-შაჰი მხოლოდ იმას აკეთებდა, რაც ინგლისელებს სურდა: რომ თავის საქმიანობაში მისთვის ამოსავალი იყო არა საკუთარი ქვეყნის ინტერესები, არამედ მხოლოდ ინგლისელთა იმპერიალისტური ზრახვების დაკმაყოფილება. ირანის შემდგომმა ისტორიამ უცილობლად დაამტკიცა ასეთ მოსაზრებათა მცდარობა.

ბოშაბის სამხედრო ადმინისტრაციისადმი დაჰმადიანება

ცენტრალური მთავრობისადმი ტომების დამორჩილების საერთო ინტერესებს ემსახურებოდა რეზა-შაჰის მონარქიის ისეთი ლონისძიება, როგორიც იყო სამხედრო ადმინისტრაციის ჩაყენება ტომების მომთაბარეობისა თუ განსახლების ზონებში. თუ ადრე პასუხისმგებლობა ცენტრალური ხელისუფლების ორგანოებთან ტომების ურთიერთობაში და ტომების მომთაბარეობისას წესრიგის დაცვისათვის წინამძღოლების შერჩევაში უშუალოდ რომებს ეკისრებოდა მათი ზედამხედველობით, ამიერიდან ეს ფუნქცია არმის გადაეცა¹⁰¹. ტომებში სასამართლო საქმის წარმოებაც და მათგან გადასახადის აკრებაც, რაც წინათ ხანების ფუნქციას შეადგენდა, ჯერ მთავრობის სამოქალაქო მოხელეებს დაეკისრა, მაგრამ როგორც კი წინააღმდეგობას წააწყდნენ, გადასახადის აკრება და ტომ-

¹⁰⁰ БПСР, кн. 6—7, (1928), Ташкент, с. 76.

¹⁰¹ فردریک بارت، چادر نشینی در کوهستان و کلاتای آسیای
جنوب غربی (پیوست بکتاب پرویز ورجاوند، روش بررسی...) ص. ۲۵۸

მეგზში წყაროების დამყარება სამხედრო უწყებას გადაეცა¹⁰². ტომების სამხედრო ძალით დათრგუნვის შემდეგ მათ სათავეში დასმულ სამხედრო გუბერნატორებს ევალეზოდა სრული კონტროლი მთელ ტომზე ან ტომების ჯგუფზე¹⁰³.

ტომების ზონაში საომარი ოპერაციების წარმატებით განხორციელებისა და ტომების დამორჩილების პირველსავე დღეებიდანვე იქ მთელი ძალაუფლება გადადიოდა მოქმედი ძალების საზღვრობის ხელში დივიზიების მეთაურებისა და უფრო ნაკლები რანგის მეთაურების სახით. მაგალითად, ჩაპარ მაჰალეს გამგებლობა დაეწალა იქ გენერალ-გუბერნატორად გაგზავნილ პოლკოვნიკ ს. იესუ-ხან ნამურის, რომელიც სასტიკად გაუსწორდა მემამულეებს¹⁰⁴.

სამხედრო ხელისუფლება დამყარდა ტომების გაწახლეობის უკლებლივ ყველა ზონაში და ცალკეულ პუნქტებში. მისი სიმკაცრე ყველგან ერთნაირად არ იგრძნობოდა და დამოკიდებული იყო ამა თუ იმ მოცემულ რეგიონში შექმნილ ვითარებაზე. და იმაზე, თუ რამდენად მტკიცედ იკიდებდა იქ ფეხს ცენტრალური ხელისუფლება და მისი ადგილობრივი მმართველობის ორგანოები. ამდენად სამხედრო ხელისუფლების ხანგრძლივობა ზოგიერთ რეგიონში ძალზე ხანმოკლე იყო, ზოგან კი წლობით განისაზღვრებოდა. ამის დაზიანებულზელია თუნდაც ასეთი ფაქტი: 1926 წ. შუა ხანებში, როცა ქვეყანაში შედარებითი სიმშვიდე ჩამოვარდა, რეზა-შაჰმა შესაძლებლად მიიჩნია თავის დროზე შერწყმული სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფლების გამიჯვნა, რაც აისახა სპეციალურ განკარგულებაში ტომების მიმართ¹⁰⁵. ეს, უნდა ვივარაუდოთ, იმას ნიშნავდა, რომ სამხედრო ხელისუფლება არ უნდა ჩარეულიყო სამოქალაქო საქმეებში. 1929 წ. ბოლოს კი მთავრობის გაწყარგულებით, ფარსში ყველა სახელმწიფო მოხელე დაემორჩილა და ყველა სამოქალაქო საქმეები დაექვემდებარა დივიზიის მეთაურს გენერალ შეიბანის, რომელიც იმხანად ფარსის პროვინციის გამგებელი გახდა¹⁰⁶.

پرویز ورجاوند، روش بررسی و شناخت کلی ایلات و عشایر، تهران، ۱۳۴۴، ص. ۴۵

¹⁰² A. B остр ов, დასახ. ნაშრ., გვ. 194.

¹⁰³ نیکزاد امیر حسینی کریم، დასახ. ნაშრ., გვ. 50.

¹⁰⁴ «აზადი», 1726 წ. 17/VI, № 31.

¹⁰⁵ «ეთელათი», 1929 წ. 3/IX.

გაზეთი „ტაიმსი“ 1927 წ. 26 ივლისის იტყობინებოდა, რომ წარსულსაგან განხსვავებით, როცა ქვეყნის ყოველ ნაწილში ნახევრად დამოუკიდებელი მმართველები ისხდნენ, გათვალისწინებულია აჩიერიდან ხელისუფლების ადგილობრივ ორგანოებს სათავეში ჩაუდგნენ უშუალოდ თეირანს დამორჩილებული მოხელეები¹⁰⁷. „ტაიმსის“ ცნობა არსებული ფაქტის კონსტატაციად უნდა მივიჩნიოთ, ვინაიდან გაზეთი „ირანი“ ჯერ კიდევ 1925 წ. სექტემბრის ბოლოს იუწყებოდა, რომ ბუჯნურდში უკვე გაიგზავნა ასალი სამოქალაქო გუბერნატორი ასადულა მირზა როქნი¹⁰⁸, ხოლო ოდნავ მოგვიანებით მკითხველებს აცნობდა, რომ შინაგან საქმეთა სამინისტრომ მიიღო გადაწყვეტილება ახალი გუბერნატორებისა და გენერალ-გუბერნატორების აზერბაიჯანში, ხორასანში, ქერმანსა და ზოგიერთ სხვა ადგილებში გაგზავნის თაობაზე¹⁰⁹.

ფორმებისა და სიმაგრეების აგება, გზების გაყვანა

სამხედრო ხელისუფლება არ კმაყოფილებოდა ადგილზე უშიშროების უზრუნველყოფითა და შინაგანი წესრიგის დამყარებით. მომავალში ტომების შესაძლო ამბოხებათა თავიდან ასაცილებლად და, თუკი ასეთი რამ მოხდებოდა, მათთან ანგარიშის აღგოლად გასწორების მიზნით შეუდგა სიმაგრეების მშენებლობას. იმდროინდელი ირანული პრესის ცნობით, ლურების აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ უმაღლესი მთავარსარდლის რეზა-ხანის განკარგულებით ლურისთანის მთელ რიგ ძნელად მისადგომ პუნქტებში შეუდგნენ ფორტების მშენებლობას. გარდა ახალი ფორტების მშენებლობისა, განაახლეს „ფალექ-ულ-ფლიაქი“ სახელით ცნობილი ფორტი, რომელიც ერთ-ერთ საუკეთესოდ ითვლებოდა მთელ ლურისთანში. მას სახელი შეუცვალეს და დაარქვეს „სეფაჰის ფორტი“¹¹⁰. გაზეთი „თუფანი“ 1928 წ. 21 ნოემბრის მოწინავეში ირანის მთავრობის პროგრამის ძირითადი მუხლების განხილვისას აღნიშნავდა და დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა პროგრამის იმ მუხლს, რომელიც ეხებოდა სამხედრო და ე. წ. „გლეხური“ სიმაგრეების შექმნას, რომელთაც განსაკუთრებული როლი უნდა შეესრულებინათ მომთაბარეების ბინადარ ცხოვრებაზე გადაყვანის საქმეში¹¹¹.

107 ۳۶۶—۳۶۷. ص. رستاخیز ایران... ص. 21/IX, № 1909.

108 «ირანი» 1925 წ. 9/X, № 1922.

110 «სეთარე-იე ირანი» 1925 წ. 18/X, № 51.

111 Архив Института истории АН СССР, 1928г., д. 7, № 17.

ფართო ფრონტით გაიშალა სარკინიგზო და საავტომობილო გზების მშენებლობა. საკმარისია აღინიშნოს, რომ საავტომობილო გზებისა და გზატკეცილების საერთო სიგრძემ პირველი მსოფლიო ომის დაწყების წინა პერიოდის 3 ათას კმ-დან სულ რაღაც 10 — 15 წლის შემდეგ 19 ათას კმ-ს მიაღწია¹¹², რაც იმ დროისათვის, ისეთი ჩამორჩენილი ქვეყნისათვის, როგორიც ირანი იყო, დიდ მიღწევად უნდა ჩაითვალოს.

საგზაო მშენებლობას არა მარტო ეკონომიკური და სამეურნეო მნიშვნელობა ჰქონდა. მას უაღრესად დიდი სამხედრო მნიშვნელობა ენიჭებოდა. იმდროინდელი შინაპოლიტიკური ვითარების თვალსაზრისით. გზებისა და მაგისტრალების მშენებლობას ჩვენ ვეხებით იმდენად, რამდენადაც გზების უქონლობა ხელს უშლიდა ირანის მთავრობას ადვილად გადაესროლა სამხედრო ძალები ქვეყნის ერთი ადგილიდან მეორეზე¹¹³, და, რაც მთავარია. შეეღწია ტომებით დასახლებულ იმ უაღრესად მხელად მიუვალ ადგილებში, რომლებიც მათი თავდაცვის ხელშეუვალ ბუნებრივ სმაგარეებს წარმოადგენდნენ.

ამიტომ იყო, რომ გადაუდებელ ამოცანად იქნა მიჩნეული საგზაო მაგისტრალების მშენებლობა, პირველ ყოვლისა, ტომებით დასახლებული ან მათი ზონების ახლომდებარე ადგილებს თუ დასახლებული პუნქტების დასაყავშირებლად. ამაზე მიუთითებს ის მარშრუტები, რომლებზე რკინიგზებისა და საგზაო მაგისტრალების გაყვანაც უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებად იქნა მიჩნეული. საზოგადოებრივ სამუშაოთა სამინისტრო, მის მიერ დაპროექტებული სარკინიგზო ხაზების მშენებლობის განხილვისას, იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ პირველ რიგში უნდა გაყვანილიყო მოჰამედ-ბორუჯერდ-ჰამდან-ყაზვინ-თეირანის გზა. საჭიროდ იქნა მიჩნეული რკინიგზის ხაზის დაგებადმდე გაეყვანათ გზატკეცილი¹¹⁴. გაითვალისწინეს. აგრეთვე, რკინიგზის ხაზის გაყვანა თეირანიდან კასპიის ზღვის სანაპიროზე მდებარე ზენდერ-გაზამდე სიგრძით 362

¹¹² A. Востров, დასახ. ნაშრ., გვ. 190.

¹¹³ აღმოსავლეთის დივიზიის ერთ-ერთ დიდ დამსახურებად გენერალ ჯაჰან-ზანის ის მიაჩნია და მისი ლაშქრობა უპრეცედენტოდ ჩათვალა ირანის ისტორიაში მხოლოდ იმიტომ, რომ მოუხდა ათას კილომეტრზე მეტი მანძილის დაფარვა უდაბნოში, სადაც ვერც წყალს იშვიდა კაცი და ვერც საკვებს, «جانبانی امان الله».

سرگذشت بلوچستان و مرزهای آن... ص. 67)

¹¹⁴ «შეფაყ-ე სორხი» 1926 წ. 1/1, № 427.

კმ. თეირანი-მოჰამერეს რკინიგზა უნდა დაგებულყო ორ მონაკვეთად: 1) თეირანი-ყაზვინი-ჰამადანი-ბორუჯერდი 506 კმ. სიგრძის და 2) ბორუჯერდი-მოჰამერე 581 კმ სიგრძისა¹¹⁵. ქვეყნის გულის ხუზისთანთან დამაკავშირებელი სარკინიგზო ხაზი იმდენად მნიშვნელოვნად მიიჩნიეს, რომ მისი მშენებლობის დაჩქარების მიზნით ხუზისთანს მიაგვლინეს გზათა სამმართველოს უფროსი მ. ირისი, რომელსაც დაევალი კიდევ საქმის ბოლომდე მოყვანა¹¹⁶.

უმალეს დონეზე მსჯელობის საგანი გახდა ხუზისთანის რეგიონის ზორენაბად-დიზფულის გზის მონაკვეთიც, რომლის საკითხი უშუალოდ დაუკავშირდა ხორენაბადის მასლობლად მდებარე ქალაქ შაჰაბადში ახალი ფორტებისა და სიმაგრეების მშენებლობას. ბორუჯერდისა და ლურისტანის გუბერნატორებთან საზოგადოებრივ სამუშაოთა მინისტრის სპეციალური მოლაპარაკებისას გადაწყდა, რომ მშენებლობის დაჩქარების მიზნით ეს უკანასკნელი სასწრაფოდ ჩასულიყო ხორენაბადს¹¹⁷. ხორენაბად-დიზფულის გზის მარტო პულ-ე გოლხოორ-გავზენის უბანზე სამუშაოდ მობრლიხებულ იქნა 3 ათასი მუშა¹¹⁸.

ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის განხორციელების პერიოდში ირანში გაჩაღებული საგზაო მშენებლობის დახასიათებისას საიდ ნაფზი მოიხსენიებს შემდეგ გზატკეცილებს: თეირანი-მაზანდარანი დემავენდის გავლით, თეირანი-მაზანდარანი ჩალუსის გავლით, სანაპირო გზა კასპიის ზღვის გასწვრივ. თეირანი-მეშჰედი (ირანის ჩრდილოეთი სასაზღვრო გზა), თეირანი-ბუშირი (სპარსეთის ყურის სანაპირო გზა), თეირანი-თავრიზი-აზერბაიჯანის მსხვილი ქალაქები, თეირანი-ხორემშეჰრი-ხუზისთანის სხვა რაიონებია და თეირანი-ქერმანი¹¹⁹.

თე გავაანალიზებთ გზატკეცილების დაგეგმარებას, დავინახავთ, რომ მას საფუძვლად უდევს არა მარტო და არა იმდენად სამეურნეო-ეკონომიკური დანიშნულება, რამდენადაც შინაპოლიტიკური მდგომარეობით გამოწვეული აუცილებლობა. მართლაც, ერთმანეთთან დაკავშირებულია არა ქვეყნის სხვადასხვა ეკონომიკური და ადმინისტრაციული ცენტრები, ვთქვათ, თავრიზი ქერმანთან ან შირაზი მეშჰედთან, არამედ თეირანი ქვეყნის სხვადასხვა მხა-

¹¹⁵ «ირანი» 1926 წ. 7/1, № 1992.

¹¹⁶ «ირანი» 1928 წ. 12/II.

¹¹⁷ «შეფაყ-ე სორხო» 1928 წ. II/III.

¹¹⁸ «სეთარე-იე ირანი» 1928 წ. 5/IV.

¹¹⁹ مسیحی، داسახ. ნაშრ., გვ. 105.

რეში მდებარე მსხვილ ადმინისტრაციულ ცენტრებთან, უკეთ რომ ვთქვათ, ცენტრი — ქვეყნის განაპირა მხარეებთან: ხორასანთან, ხუზისტანთან. ე. ი. იმ ადგილებთან, სადაც ყოველთვის მეტად იჩენდა თავს ტომების ურჩობა, სეპარატისტული გამოსვლები და ა. შ. შემთხვევითი არაა, რომ ამ გზების გაყვანის სხვა დადებით მხარეებთან ერთად, საიდ ნაფისი ხაზს უსვამს მათ მნიშვნელობას სახელმწიფოს გავლენის ზრდის საქმეში¹²⁰. რა გავლენაზე შეიძლება აქ ლაპარაკი თუ არა ცენტრალური ხელისუფლების ძლიერების განმტკიცებაზე არა მარტო ცენტრში, არამედ უფრო მეტად ხუზისტანში, ლურისტანში, ქურთისტანში, ხორასანში.., ყველგან, სადაც მანამდე ცენტრალურ ხელისუფლების გავლენა მინიმალური იყო. ამის თვალსაჩინო ნიმუშად გამოდგება თუნდაც ის ფაქტი, რომ ხორეზმბად-დირფულის გზის მშენებლობის დამთავრებისთანავე ლურისტანისა და ბახთიარეთის ტომების უმეტესობამ შეწყვიტა ყოველგვარი წინააღმდეგობა, ვინაიდან მთავრობის ძალაუფლებამ ამ რაიონებში, გაზეთ „შეფაყის“ ცნობით, „ისეთ დონეს მიაღწია. როგორისთვისაც არასდროს მიუღწევია გასულ საუკუნეებში“¹²¹.

სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევა

სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევის კანონის შემოღებით, რაც რეზა-შაჰის სამხედრო რეფორმაში ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო, მთავრობა რამდენიმე მიზანს ისახავდა. ცხადია, უმთავრესი ამოცანა იმაში მდგომარეობდა, რომ შეექმნა ახალ ორგანიზაციულ პრინციპებზე აგებული რეგულარული შეიარაღებული ძალები, რომელთა დაკომპლექტება, არ იქნებოდა დამყარებული „ბონიჩეს“ დრომოქმულ სისტემაზე, რაც გულისხმობდა ბინადარი მოსახლეობის მიერ ცხენოსანი რაზმების გამოყვანას ფულადი გადასახადის ოდენობის შესაბამისად¹²².

სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევის კანონის შემოღება და ტომობრივი ლაშქრის შეცვლა რეგულარული არმიით, ვ. ტრუბეცკოის მართებული შენიშვნით, „ფორმალურ საფუძველს აძლევდა მთავრობას ტომების მიწები სახელმწიფო მიწებად გა-

¹²⁰ سعيد نفيسي, დას.ხ. ნაშრ. გვ. 105.

¹²¹ В. В. Трубейко, Бахтиары . . ., с. 68.

¹²² ЦГВИА, ф. 76, оп. 1, д. 368, л. 10, 29.

მოცუბადებიანა“¹²³. ტომების მიწების ნაციონალიზაციით მთავრობამ ძირი გამოუთხარა ტომების ისეთ ეკონომიკურ საფუძველს, როგორიც იყო მიწების მფლობელობა თიულის უფლებით შაჰის ლაშქარში მონაწილეობისათვის. არანაკლები მნიშვნელობა ეძლეოდა ჯარში გაწვეული ტომის ხალხის „აღზრდას“ ირანული სულიკვეთებით, იმის იძულებითი ჩაგონებით, რომ „...ქურთები, ლურები, ბელუჯები და [ერთა ლიგის შემოწმებული კომისიის] მოხსენებაში ნახსენები სხვა ტომები წმინდა ირანელები არიან ერთიანი ენით [და] განსხვავდებიან მხოლოდ დიალექტებით, რომლებიც ირანის ამა თუ იმ პროვინციაში გვხვდება“¹²⁴.

სავალდებულო სამხედრო სამსახურში წვევამდელი ასაკის ტომის ხალხის გაწვევამ, წერს უცხოელი დამკვირვებელი, საბოლოოდ შეურყია მათ ტომობრივი სიმტკიცე და ჩაუნერგა ირანელის უფრო ფართო ცნება¹²⁵.

სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევის შესახებ კანონის შემოღება რეზა-შაჰს, როგორც გაზეთი „ირანი“ იუწყება, ჩაფიქრებული ჰქონდა ჯერ კიდევ მაშინ, როცა იგი პრემიერ-მინისტრი იყო და შეიტანა კიდევ მთავრობის სამოქმედო პროგრამაში¹²⁶, მაგრამ, როგორც ჩანს, მაშინ ვერ განახორციელა. 1926 წ. კი, როცა კვლავ დაისვა დღის წესრიგში მისი განხილვის საკითხი მეჯლისის მე-5 სესიაზე, მოდარესმა და სხვა გავლენიანმა დეპუტატებმა ერთსულოვნად დაუჭირეს მხარი კანონპროექტს და მოითხოვეს მისი მიღება და დამტკიცება¹²⁷. კანონპროექტი ჯერ კიდევ არ იყო დამტკიცებული (იგი იმავე წელს შევიდა ძალაში)¹²⁸, როცა თეირანის საქალაქო თვითმმართველობამ უკვე გასცა განკარგულება სასწრაფოდ შეედგინათ და გაეგზავნათ სამხედრო სამინისტროში 21 წელს მიღწეული პირები (წვევამდელების) სია¹²⁹.

¹²³ В. В. Трубеев, К проблеме перехода к оседлости кочевых племен Ирана—«Краткие сообщения Института народов Азии» 39. Иранский сборник. 1963, с. 96—97.

¹²⁴ «შეფაყი» 1933 წ. 30 /V (გამოყენებულია ა. ვოსტროვის დასახ. ნაშრ., გვ. 192).

¹²⁵ Collam, დასახ. ნაშრ., გვ. 61.

¹²⁶ «ირანი» 1926 წ. 10/XI, № 2248.

¹²⁷ იქვე.

¹²⁸ სავალდებულო სამხედრო სამსახურის კანონი დამტკიცეს 1926 წლის დამდეგს და ძალაში შევიდა იმავე წლის 1 ფარვარდინს (22 მარტს) («შეფაყი-სორხი» 1921 წ. 11/III, № 472).

¹²⁹ «ირანი» 1925 წ. 11/IX, № 1902.

რეზა-შაჰის მონარქიის მიერ ქვეყნის ცენტრალიზაციის პოლიტიკის განხორციელების აუცილებლობით ნაკარნახევ ღონისძიებათა კომპლექსში ერთ-ერთი მნიშვნელოვან საკითხთაგანი იყო ტომების დაქსაქსვა მათი ერთი ადგილიდან მეორეზე, უფრო სწორად ქვეყნის ერთი განაპირა რაიონიდან შორეულ მხარეში გადასახლების გზით და მომთაბარეთა გადაყვანა ბინადრობაზე. მთავრობა ვარაუდობდა ამ გზით გადაეწყვიტა როგორც პოლიტიკური, ასევე ეკონომიკური ხასიათის პრობლემები. პოლიტიკური თვალსაზრისით ეს მოასწავებდა ძირის გამოთხრას ტომების საუკუნოვანი პატრიარქალურ-ფეოდალური ყოფისათვის, მათი გვაროვნულ-ტომობრივი ორგანიზაციისათვის, რაც ტომობრივ ზედაფენას ხელიდან გამოაცილდა იმ ძალაუფლებასა და გავლენას თანამეტომეებში. რაც არაერთგულ გამხდარა ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ სეპარატიტული გამოსვლების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წინამძღვარი. კოტამი შენიშნავს, რომ არაფერს შეუძლია ისეთი წარმატებით მოუღოს ბოლო ტომების სეპარატიზმს, როგორც მათ გადაყვანას ბინადარ ცხოვრებაზე¹³⁰. კოტამის აზრს ეხმიანება ჯ. მ. აპტონიკ, რომლის სიტყვითაც ცენტრალური ხელისუფლებიდან ტომების დამორჩილებაში ტომის ხალხის ჯარში გაწვევასთან და განიარაღებასთან ერთად დიდ როლს თამაშობს მათი გადაყვანა ბინადარ ცხოვრებაზე¹³¹. მეორეს მხრივ, მას უნდა გამოეწვიას მომთაბარული ხასიათით განპირობებული ტომების ნატურალური მეურნეობის გადაქცევა გაზრდილი სასაქონლო პროდუქციის მომცემ ინტენსიურ მეურნეობად, მომთაბარული მეურნეობის გადაყვანა კაპიტალისტურ რეესებზე, რაც ეს-ის იყო იკიდებდა ფეხს ირანში¹³².

¹³⁰ Collam, დასახ. ნაშრ., გვ. 61.

¹³¹ J. M. Upton, The history of modern Iran . p. 97.

¹³² ჩვენ თავს ვიკავებთ მტკიცებისაგან, თავიდანვე განხრახული ჰქონდა თუ არა რეზა-შაჰს ასიმილაციური პოლიტიკის გატარება, რამაც სერიოზული დიდი დასვა მთელ მის მოღვაწეობას საშინაო პოლიტიკის სფეროში. მაგრამ არც ის უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ეროვნული (უფრო სწორი იქნებოდა გვეთქვა ტომობრივი) კონსოლიდაციის გზაზე მდგარი სხვადასხვა ეთნიკური შემადგენლობის ხალხთა დაქსაქსვა ქვეყნის უზარმაზარ სივრცეებზე თავისი შინაარსით ყველაზე უზარმაზარი იყო და ამავე დროს შენიღბულ შესაძლებლობას შეიცავდა ასიმილაციის პროცესის ხელოვნურად დასაჩქარებლად, რასაც ასე გულმოდგინებით ატარებდა ირანის მთავრობა ცენტრალიზაციის კურსის განხორციელების დამამთავრებელ ეტაპზე.

ტომების გადასახლება ერთი ადგილიდან მეორეზე თავის ღრრ-ზე წარმატებით განუხორციელებიათ შაჰ აბას პირველსა და ნადირ-შაჰს. მათ მიერ გამოყენებულმა ამ ნაცადმა ხერხმა სათანადო ად-გილი დაიკავა რეზა-შაჰის შინაპოლიტიკური მოღვაწეობის არსენა-ლში.

ეხება რა მოსახლეობის, ძირითადად მომთაბარე ტომების დი-დი ჯგუფების, ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასახლებას, რასაც რეზა-შაჰმა არა ერთი და ორი წელი მოანდომა, ნომადური ყოფის ცნობილი სპეციალისტი ჰენრი ფილდი დაასკვნის: „საერთოდ ნო-მადიზმს საკმე წაუხდა“¹³³. მართლაც, ტომების დაქსაქსვა არ შე-შოიფარგლა ერთეული ტომებით, მან მასობრივი ხასიათი მიიღო და მოიცვა ქვეყნის თითქმის ყველა რეგიონი. საილუსტრაციოდ მო-ვიტანო რამდენიმე მაგალითს: გაზეთი „ირანი“ თავის ერთ-ერთ ნომერში იტყობინებოდა, რომ ბოიურ აჰმედის ტომის ათასი ოჯა-ხი აჰყარეს მამაპაპისეული ადგილებიდან და გადასახლეს ხუზის-თანს, ყაშყაელთა 700 ოჯახი აჰყარეს და სხვა მხარეს გაუყენეს¹, ხოლო კიდევ 600 ოჯახი მამასანში დაასახლეს¹³⁴. იმავე გაზეთის ცნობით ლურების ტომის ფირაჟენდის გვარს 250 ოჯახის რაოდე-ნობით სხვა ადგილას მიუჩინეს ბინა, ხოლო ლურების მეორე დი-დი გვარი 900 ოჯახის რაოდენობით გაასახლეს ყუმის რაიონში¹³⁵; ბორუჯერდისა და ხორემაბადის რაიონებიდან ათასზე მეტი ლუ-რი გაასახლეს ვერამინის რაიონში¹³⁶. ლურების 1200 ოჯახი, და-მატებით, გადასახლეს ზავეს, ზარანდის, ყუმის, ქაშანისა და ვე-რამინის რაიონებში¹³⁷. ჯელალის ქურთების ერთი ნაწილი გადა-სახლეს ხოის, სოფიანის და შარაფხანეს რაიონებში, ნაწილი — ქერეჯის რაიონში, სადაც ისინი აიძულეს ემუშავათ შაჰრის ქარხ-ლის მოყვანაზე, ნაწილიც — შაჰსევენების ერთ-ერთ ცენტრში — მუშქინში. ქურთების მნიშვნელოვანი ნაწილი შაჰაბადის რაიონში ჩაასახლეს, როგორც შაჰრის ქარხლის მომავალი მთესაგები¹³⁸. თურქმენების ნაწილი მთავრობამ ბახთიარეთში გადასახლა და ცხოვრების მათთვის უჩვეულო პირობებში ჩააყენა, ხოლო ბახთიარეთა ნაწილი თურქმენეთის ველისაკენ გაუყენა. ამის თაო-

¹³³ H. Field, დასახ. ნაშრ., გვ. 14.

¹³⁴ «ირანი», 1930 წ. 18/XII.

¹³⁵ «ირანი» 1930 წ. 11/V.

¹³⁶ «შეფაყი» 1930 წ. 25/I.

¹³⁷ «შეფაყი» 1930 წ. 29/V.

¹³⁸ A. Бостров, დასახ. ნაშრ., გვ. 197.

ბაზე ერთ-ერთმა ბახთიარმა გულისტყვილით შენიშნა: „ჩვენ არ ვიცნობდით თურქმენტა მიწას, ხოლო თურქმენებმა არ იცოდნენ როგორ დაემუშავებიათ ჩვენი მიწა“¹³⁹.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ტომების ერთი ადგილიდან შორს, ასეული კილომეტრებით დაშორებულ ადგილებზე, გადასახლებით ირანის მთავრობა მხოლოდ ტომების სიძლიერის შერყევას როდი ლამობდა. ირანის ხელისუფლება, ამავე დროს, ილწვოდა განუერთებინა მიწათმოქმედება იქ, სადაც მიწისთვის ადრე ხელი არ დაუყარებიათ¹⁴⁰. ამ მიზანს ემსახურებოდა, კერძოდ, მთავრობის გადაწყვეტილება ბერბერთა ტომების თურქმენეთის ველზე ჩასახლების თაობაზე. თავდაპირველად მთავრობამ გადაწყვიტა ყველა ბერბერის გადასახლება, რათა მათ უზარმაზარი გამოუყენებელი მიწის ფართობები მდიდარ, აყვავებულ სამიწათმოქმედო რაიონად გადაექციათ¹⁴¹. მაგრამ შემდეგ არჩევანი, რატომღაც, მხოლოდ ჯამისა და ფაინ-ვილაიეთის რაიონების ბერბერებზე შეჩერდა და გადაწყვიტეს მათი გადასახლება ბუჯნურდის მიდამოებში. ამიტომ მათმა ბელადებმა სალარ იპთიმამ სეიდ ჰეიდარიმ და სეიდ მორთეზამ ითხოვეს და რამდენიმე პატივსაცემი ბერბერის თანსლებით გაემართნენ თავიანთი მომავალი ადგილსამყოფელის დასათვალიერებლად, რათა გაერკვიათ გამოდგებოდა თუ არა შეთავაზებული ადგილი დასახლებლად¹⁴².

ტომების ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასახლებით მთავრობა მექანიკურად წყვეტდა მეორე, არანაკლებ მნიშვნელოვან, საკითხს — მომთაბარეთა გადაყვანას ბინადარ ცხოვრებაზე, რამდენადაც ყოველი ტომისათვის ახალი ადგილსამყოფელის მიჩენა გულისხმობდა (ყოველ შემთხვევაში ასეთი იყო ირანის ხელისუფალთა მიერ განხორციელებული ამ ღონისძიების დედააზრი) მათ დასახლებას გარკვეულ ადგილას და სამიწათმოქმედო სამუშაოებში ჩართვას. ტომების ახლებურად განსახლება და ბინადარ ცხოვრებაზე მათი

¹³⁹ H. L a m b, Mountain tribes of Iran and Iraq—*«The National Geographic Magazine»*, 1946, vol. 89. № 3, p. 401

¹⁴⁰ შაჰ აბას პირველის მიერ ათეული ათასობით ქართველის მშობლიური მიწიდან აყრა და მათი მომთაბარე ბახთიარების მეზობლად—ფერეიდანში დასახლება უპირველეს ყოვლისა იქ ინტენსიური მეურნეობის—მიწათმოქმედების განვითარების მისწრაფებით იყო გამოწვეული. სიტყვას არ გავაგრძელებთ იმაზე, რომ სიმამაცით განთქმული ქართველები ბინადარ ირანელებს იცავდნენ ბახთიართა შარბიელი თავდასხმებისაგან.

¹⁴¹ «ჩამანი», 1926 წ. 19/II, № 16.

¹⁴² «აზადი», 1926 წ. 28/XI, № 3.

გადაყვანა თვითმიზანი რომ არ იყო, ეს ნათლად ჩანს ლურების მაგალითზე.

ბინადარ ცხოვრებაზე ლურების გადაყვანის ღონისძიებანი დაიწყო იმით, რომ ჩამოართვეს კარვები — მომთაბარული ცხოვრების აუცილებელი ატრიბუტი და საშუალება. ამას მოჰყვა მათი დასახლება თეირან-ხორეშეჰრის მთელი მაგისტრალის გასწვრივ აგებული ფორტების ირგვლივ მთელი თავიანთი ოჯახებითა და საქონლით¹⁴³. ლურების ზამთრის სადგომების მიდამოებში შექმნეს ქალაქის ტიპის დასახლებანი: ფოშთე ქუჩის ცენტრში — პოსერინაბადი, ხორეშეჰრის მახლობლად — შაჰაბადი¹⁴⁴.

მაგრამ ეს არ არის არსებითი. არსებითია მიზანი, რამაც უკარნახა ირანის მთავრობას დაებინავებინა მომთაბარეები. ამ ღონისძიებისათვის სტიმულის მიმცემი და, შეიძლება ოთქვას, უმთავრესი მიზანი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მიწათმოქმედების განვითარება და სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში მათი ჩაბმა იყო. იმდროინდელი ირანული პრესა შეიცავს ცნობებს იმ პრაქტიკული ნაბიჯების შესახებ, რაც გადადგა ცენტრალურმა ხელისუფლებამ თუ მმართველობის ადგილობრივმა ორგანოებმა ყოფილ მომთაბარეთათვის ხელშესაწყობად. აი, რამდენიმე ცნობა: 1929 წ. ხარჯთაღრიცხვაში გაითვალისწინეს სპეციალური ასიგნებანი, რათა სავესა და ზარანდის ოლქებში დასახლებული შაჰსეფენებისათვის გამოეყოთ მიწის ნაკვეთები ხორბლის მოსაყვანად, წყალსატევის ასაგებად სავეში გამოყოფილი მიწის ნაკვეთების მოსარწყავად, ადგილობრივი მიწათმოქმედი გლეხების დასაქირავებლად, რათა მათ გაეცნოთ ახლად დასახლებულთათვის მიწის დამუშავების წესები და, ზაერთოდ, სასოფლო-სამეურნეო წარმოება.

ასევე მიიღეს ზომები დასამუშავებლად ვარგისი მიწის ნაკვეთების მოსამზადებლად ლურისთანში დასახლებული ტომებისათვის. გადაწყდა ლურისთანს გაეგზავნათ ხორეშაბადის სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებლის აღზრდილები ლურებისათვის მიწის დამუშავების პრინციპების შესასწავლად¹⁴⁵. ხორეშაბადსა და დიზფულს შორის დასახლებული ლურებისათვის მთავრობამ გამოყო თესლა

¹⁴³ ა. ეოსტროვის ცნობით აგებულ იქნა 35 ფორტი 200 ათასი ლურისათვის. თუმცა იქვე შენიშნავს, რომ «შეფაყისა 1929 წ. 24/IV-ის მონაცემებით ფორტების რაოდენობა შეადგენდა 50-ს, ხოლო მათ ირგვლივ დასახლებული ლურების რაოდენობა არ აღემატებოდა 25 ათასს. (იხ. А. Востров, დასახ. ნაშრ., გვ. 196).

¹⁴⁴ იქვე.

¹⁴⁵ ესეთარე-იე ირანი, 1929 წ. 12/IV.

და მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი. სულადობის მიხედვით მათთვის მიწის ნაკვეთების გასანაწილებლად ჩავიდნენ საზოგადოებრივ სამუშაოთა მინისტრი, გზათა მიმოსვლის მთავარი სამმართველოს უფროსი, რკინიგზის მშენებლობაზე კონტროლის სამმართველოს უფროსი და რამდენიმე ინჟინერი¹⁴⁶. ტომების მოზარდი თაობის სწავლა-განათლების მიზნით თეირანში დააარსეს სპეციალური სასწავლებელი „დარ-ოლ-თარბი-ე-ე-შაიერ“ (ტომების სასწავლებელი)¹⁴⁷. გაზეთი „სეთარე-იე ირან“ იმ ხანებში იუწყებოდა, რომ ასთრებადიდან დაბრუნდა მთავრობის კომისია, რომელმაც მრეწველობის სამინისტროს წინაშე დააყენა მდ. გორგანზე კაშხალის აგების საკითხი, და რომ დოქტორმა მილსპომ (ამერიკელმა მრჩეველმა საფინანსო საქმეებში) პროექტი მოიწონა და მზადაა გაიღოს ამ საქმისათვის საჭირო თანხა¹⁴⁸.

მაგრამ განა ყოველთვის ასრულებდა მთავრობა იმას, რასაც პირდებოდა ტომებს, რათა დაეყოლიებინა ისინი გადასულიყვნენ ბინადარ ცხოვრებაზე. ხშირ შემთხვევაში დაპირება დაპირებად რჩებოდა და თავისი ადგილსამყოფელიდან გულანაბადით აყრილი ხალხი ახალ ადგილას სრული განუკითხაობის წინაშე აღმოჩნდებოდა. ასე დაემართა, მაგალითად, ხავერთა (ბერბერების) 400 ოჯახს, რომლებიც ჭამიდან და ბეხარზადან გადაასახლეს ბუჯნურდისა და სამანგანის რაიონებში. გადასახლების წინ მათ შეპირდნენ მიწას, თესვას და ფულად სესხს. მაგრამ არაფერი მისცეს და ბევრ მათგანს ისლა დარჩენოდა დაეწყო ხეტიალი სამუშაოს საძებრად, ნაწილი კი უკან გაბრუნდა¹⁴⁹.

გარდა პოლიტიკური და ეკონომიკური ღონისძიებებისა, ირანის მთავრობა მომთაბარე ტომების ბინადრობაზე გადასაყვანად მიმართავდა სააგიტაციო-პროპაგანდისტულ მუშაობასაც, როგორც საშუალებას დაერწმუნებია ტომები იმაში, რომ მთავრობის ყველა ღონისძიება მომთაბარეების ბინადარ ცხოვრებაზე გადასაყვანად მხოლოდ მათი კეთილდღეობის ინტერესებს ემსახურება. სანიმუშოა ამ მხრივ გენერალ ამანოლა ჯაჰანბანის 1927 წ. 26 აპრილის მოწოდება თურქმენებისადმი, რომელშიც არწმუნებდა მათ, რომ თურქმენებში კულტურისა და ცივილიზაციის დამკვიდრება და

¹⁴⁶ „შეფაყ-ე სორხი“, 1929 წ. 24/IV.

¹⁴⁷ عصر پهلوی ، جلد یکم: رضا شاه کبیر... ص. 94

¹⁴⁸ „სეთარე-იე ირანი“, 1926 წ. 5/IX, № 29.

¹⁴⁹ A. B o c t p o b , დასახ. ნაშრ , გვ. 198.

შათი საზოგადოებრივი განვითარება მხოლოდ ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლით არის შესაძლებელი¹⁵⁰.

მომთაბარეთა ბინადარ ცხოვრებაზე, იძულებით გადაყვანის შედეგები

როგორც დავინახეთ, ირანის მთავრობა ყოველგვარ ზომას მიმართავდა, რომ როგორმე ბინადარ ცხოვრებაზე გადაეყვანა ყველა მომთაბარე ტომი. მაგრამ ირანელ ხელისუფალთა ამ ზომებმა საბოლოო ანგარიშში კრახი განიცადა, ვინაიდან, სხვა უარყოფით შედეგებზე რომ არაფერი ვთქვათ, მეცხოველეობის—ირანის მეურნეობის წამყვანი დარგის მკვეთრი დაცემა გამოიწვია და ქვეყანა ახალი სერიოზული პრობლემების წინაშე დააყენა.

ცნობილი ინგლისელი მკვლევარი, ირანის სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემებისადმი მიძღვნილი მრავალი ნაშრომის ავტორი — ლამბტონი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ პირუტყვის სულადობის მნიშვნელოვანი შემცირება და ტომების გალატაქება „რეზა-შაჰის არასაკმაოდ მოფიქრებულმა და ცუდად ორგანიზებულმა პოლიტიკამ“ გამოიწვია. მეცხოველეობის მკვეთრმა დაქვეითებამ იმდენად უარყოფითი გავლენა იქონია ქვეყნის ეკონომიკაზე, დაასკვნის ლამბტონი, რომ რეზა-შაჰი თავისი მბრძანებლობის ბოლო წლებში იძულებული გახდა შეერბილებინა თავისი პოლიტიკა (მან ისევ დართო მომთაბარეობის ნება ტერიტორიულად ოდნავ შეზღუდულ ფარგლებში)¹⁵¹.

მომთაბარე ტომების ბინადარ ცხოვრებაზე გადაყვანის მთელი კამპანიის წარუმატებლობას ლამბტონი შემდეგი მიზეზებით ხსნის: მისი სიტყვით, ამ ღონისძიების გატარებას რეზა-შაჰი შეუდგა სათანადოდ მოუმზადებლად. არ ყოფილა დეტალურად შესწავლილი არც ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლის შესაძლებლობანი და არც ის, თუ რამდენად ეფექტური იქნებოდა ტომობრივი ორგანიზაციის დაშლა ქვეყნის ეკონომიკისათვის. მეორეს მხრივ, არ იყო შექმნილი შესაფერისი სანიტარული და სასწავლო პირობები. არ მიუციათ აგრონომიული ცოდნა, არ უზრუნველყვიათ სასოფლო-სამეურნეო იარაღებით, რათა ისინი უმტკივნეულოდ გადასულიყვნენ ახალ ყოფაზე¹⁵². კოტამის აზრით ყველაზე მკაცრი, თუმცა ნა-

¹⁵⁰ П. А лексеенков, დასახ. ნაშრ., გვ. 76.

¹⁵¹ Ann K. S. Lambton, Landlord and Peasant . . . , p. 286.

¹⁵² იქვე, გვ. 285.

კლებად ეფექტური იყო რეზა შაჰის მეთოდები, მიმართული ტომების ბინადარ ცხოვრებაზე გადასაყვანად¹⁵³.

არც თუ მაინცდამაინც დიდ შეფასებას აძლევენ მთავრობის ღონისძიებებს თვით ირანელა ავტორებიც კი. განსაკუთრებით ვერ ურიგდებიან ისინი იძულების მეთოდებს, რასაც არაფერი აქვს, მათი აზრით, საერთო ნორმალურ საზოგადოებასთან. თვალსაჩინო ირანელ მკვლევარს ფარეზ ვარჯავანდის მიაჩნია, რომ სამხედრო აქციები და ძალადობა ტომების მიმართ არასოდეს ჩაითვლება საუკეთესო საშუალებად. პირიქით, საჭიროა მათი კირ-ვარამის გაგება და სხვა უფრო გონივრული საშუალებების გამონახვა საკითხის დადებითად გადასაჭრელად¹⁵⁴.

თუ როგორ მტკივნეულად განიცდიდნენ ტომები მათ მიმართ ძალადობის გამოყენებას, როგორი ფორმითაც არ უნდა გამოვლენილიყო იგი, მკერმეტყველურად ჩანს ერთი ხანდაზმული თურქმენის ნაამბობიდან: „ძალით გვაიძულებენ დავიხუროთ ფეკლეები [რეზა შაჰის მიერ შემოღებული ერთიანი ნიმუშის ქუდი-ო. გ.]. ვინც არ დაიხურავს ფეკლევს ქუდს, გაროზგვით ემუქრებიან. ჩვენი თურქმენი ისეთი კაცია, რომც მოკლან, დახვრიტონ, ჩამოაღრჩონ გაროზგვას ვერ აიტანს. როზგით პატივხდელი თურქმენი ვერავის გაუსწორებს თვალს. ამიტომ ისლა დაგვრჩენია დავიხუროთ“¹⁵⁵.

მომთაბარე ტომების ლაღი ხალხი, რომელიც საუკუნეების მანძილზე შეეჩვია და შეისისხლხორცა ყოველგვარი ხელისუფლებისადმი მორჩილებისაგან თავისუფალი ცხოვრება, წლების განმავლობაში გულის სიღრმეში ინახავდა მომთაბარული ცხოვრებისადმი ლტოლვას და მოთმინებით ელოდა ხელსაყრელი ვითარების დადგომას, რომ კვლავ შედგომოდა შორეულ, მისთვის ბავშვობიდან ნაცნობ გზებს. ბინადარი ცხოვრებისადმი სიძულვილს მომთაბარეებში ხელი შეუწყო და გააღვივა „გამოძალის [იმ ხშირმა შემთხვევებმა], რაც მათ განიცხადეს ბინადარ ცხოვრებაზე ყოფნის პერიოდში“¹⁵⁶.

მომთაბარეების ბინადარ ცხოვრებაზე იძულებით გადაყვანის სავალალო შედეგი იმაშიც გამოიხატა, რომ რეზა-შაჰის გადადგო-

¹⁵³ Cottam, დასახ. ნაშრ., გვ. 61.

¹⁵⁴ پرویز ورجاوند, დასახ. ნაშრ., გვ. 61.

¹⁵⁵ A 3 1, დასახ. ნაშრ., გვ. 244.

¹⁵⁶ Ann K. S. Lambton, Landlord and Peasant., p. 286.

მისტანავე, 1941 წ. სექტემბრიდან ტომების უმრავლესობა კვლავ დაუბრუნდა მომთაბარულ ცხოვრებას. ბევრ ადგილას ტომებმა ბინადარი ცხოვრებისას გაშენებული ბალები აჩვენეს, საცხოვრებელი ბინებიც კი ააოხრეს და გააპარტახეს და კვლავ სამომთაბაროდ გაემართნენ¹⁵⁷. ყაშყაელები, მაგალითად, ისევ დაუბრუნდნენ იმ მამულებს, რომლებიც მათ სხვა ადგილებში გადასახლებამდე ექუთენოდათ¹⁵⁸. 1941 წ. შემდეგ შეისივნებოდა ტომთა ბელადების საერთო ტენდენცია — გაეზარდათ თავიანთი ძლიერება და ბოლოს იმასაც მიაღწიეს, რომ ხელისუფლება იძულებული გახდა საზოგადოებრივი წესრიგისა და უშიშროების დაცვა მათთვის დაეველებინა. ასე მოხდა, მაგალითად, ყაშყაელთა მთავარ ქალაქ ფირუზაბადში, მიუხედავად იმისა, რომ იქ საკმაო რაოდენობით იყო განლაგებული სამხედრო ნაწილები¹⁵⁹.

ტომების ხელახალი აღზევება ბოლოს იქამდე მივიდა და მათ ისეთი ძლიერება მოიპოვეს, რომ დიდი გავლენა მოახდინეს ირანის მეორე მსოფლიო ომის შემდგომი პერიოდის პოლიტიკურ ცხოვრებაზე. საკმარისია აღინიშნოს რამდენიმე ფაქტი: ფარსის სხვადასხვა ტომებმა შექმნეს ერთიანი, მთლიანი, ცენტრალიზებული პოლიტიკური ორგანიზაცია. ერთმანეთთან დაკავშირებულმა მსხვილმა ტომობრივმა გაერთიანებებმა გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა „ფარსის რეგიონალურ საზოგადოებაში“, როგორც ბართი უწოდებს¹⁶⁰. უკვალოდ არ დარჩენილა ომის შემდგომი ირანის ისტორიაში ყაშყაელთა შეიარაღებული გამოსვლები 1945 წ. როცა ჰათმა და ბახთიართა კოალიციამ ხმა აღიმალა ყავამ-ოს-სალტანეს მთავრობის წინააღმდეგ და თავიანთი მოთხოვნების დაკმაყოფილებასაც მიაღწია¹⁶¹. საკმაო რეზონანსი ჰქონდა ირანელი ქურთების ფართო მოძრაობას ქურთისტანის ავტონომიასათვის.

ერთი სიტყვით, ხომადიზმის პრობლემა არა თუ არ გადაწყვეტილა ირანში რეზა-შაჰის მმართველობის პერიოდში, იგი გადაუჭრელ პრობლემად დარჩა მისი გადადგომიდან ორი ათეული წლის შემდეგაც. რასაკვირველია, ძალზე ძნელა იყო ერთი ხელის მოსმით გადაკრილიყო, თანაც ერთი ქვეყნის მასშტაბით, ისეთი პრობლემა,

¹⁵⁷ پرویز ورجاوند, დასახ. ნაშრ., გვ. 18.

¹⁵⁸ Ann K. S. Lambton, დასახ. ნაშრ., გვ. 289.

¹⁵⁹ იქვე, გვ. 286.

¹⁶⁰ فرديک بارت, დასახ. ნაშრ., გვ. 258.

¹⁶¹ John Marlowe, Iran., p. 13—14.

რომელიც მახლობელი აღმოსავლეთის მრავალი ქვეყნისათვის იყო დამახასიათებელი. სწორედ ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ 1960 წ. სპეციალური კონფერენცია მიეძღვნა ნომადიზმის პრობლემას იუნესკოს ხაზით¹⁶². საერთოდ ნომადიზმის პრობლემის სირთულე, ლამბტონის აზრით, იმაში მდგომარეობს, რომ დღემდე გადაუჭრელია, კერძოდ, ტომებთან დაკავშირებული მრავალი სოციალური, პოლიტიკური და ეკონომიკური საკითხი და მისი სიტყვით, არც არის ნათელი თუ რა გზით გადაიჭრება საბოლოოდ ეს პრობლემა¹⁶³. რაც შეეხება საკუთრივ ირანს, ცნობილ ირანელ მკვლევარს ვარჯავანდის მიაჩნია, რომ ტომების ბინადარ ცხოვრებაზე გადაყენის საკითხი დღეს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხია, რომელიც ირანის ტომობრივი საზოგადოების განხილვისას დგას. მისი აზრით ეს საკითხი ისე უნდა გადაწყდეს, რომ ტომის ხალხს ცხოვრების არულ გაუმჯობესებასთან ერთად არავითარი სიძნელეები არ წარმოიშვას ქვეყნისათვის არც საზოგადოებრივი ცხოვრების და არც ეკონომიკური თვალსაზრისით¹⁶⁴.

ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს რეკომენდაციები, რომელსაც გვთავაზობენ ნომადური ყოფის საკმაოდ ავტორიტეტული მკვლევარები მოჰამად ავადი და ფრედერიკ ბართი.

მოჰამად ავადი გვთავაზობს მომთაბარეთა ბინადარ ცხოვრებაზე გადაყენის ორ გზას: ა რ ა პ ი რ დ ა პ ი რ ს, რაც გულისხმობს სატრანსპორტო მაგისტრალების (ამასთან მეტ მნიშვნელობას ანიჭებს რკინიგზებს, ვიდრე საავტომობილო მაგისტრალებს) დამაკავშირებელ ცენტრებში აკოლების, საავადმყოფოების, ბაზრებისა და საზოგადოებრივი დანიშნულების სხვა ობიექტების მშენებლობას, რომლის პროცესში ისინი (ტომები) თანდათანობით „ეჩევეიან სისტემატურ მუშაობას. ახალ საქმიანობას და ფაქტიურად ახლებურად ცხოვრებას“¹⁶⁵ და პ ი რ დ ა პ ი რ გზას, რომლის ქვეშ ნაგულისხმევაა ისეთი პირობების შექმნა, რომლებიც დაინტერესებს ნომადებს შეცვალონ თავიანთი ცხოვრების წესი უკეთესი პირობების შექმნის მიზნით. ამ მხრივ განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს ავტორი საირიგაციო ნაგებობების აგებასა და

¹⁶² پرویز ورجاوند, داسახ. ნაშრ., გვ. 11.

¹⁶³ Ann K. S. Lambton, Landlord and Peasant..., p 294.

¹⁶⁴ پرویز ورجاوند, داسახ. ნაშრ., გვ. 10—11.

¹⁶⁵ M. A w a d Settlement of nomadic and seminomadic tribal groups in the Middle East— «International labour review», 1959, vol. 79, № 1, p. 36.

სარწყავი სისტემების შექმნას მიწათმოქმედების რაც შეიძლება ინტენსიური განვითარებისათვის¹⁶⁶. თუ გამოვალთ იქიდან, რომ „ნომადიზმის მთავარი მიზეზია დასამუშავებლად ვარგისი მიწების მწვავე უქმარობა“¹⁶⁷, საფუძვლით დამაჩერებლად გამოიყურება მოკაბად ავადის რეკომენდაცია ისეთი ქვეყნისათვის, სადაც მიწათმოქმედების განვითარება შეუძლებელი იქნება, ვიდრე საქმეს არ უშველის საირიგაციო ნაგებობანი¹⁶⁸.

ფრიად საინტერესოა ფრედერიკ ბარტის მოსაზრებები: საკითხის არსი იმაში მდგომარეობს, ამბობს ბარტი, რომ მომთაბარეების ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლისას, ანუ მომთაბარეებისა და ბინადრების ერთმანეთთან დაახლოებისას, შერწყმისას, ყურადღება უნდა მიექცეს შემდეგ ბირითად საკითხებს: 1) დახმარება მწიფესური მეურნეობის (მცხოველეობის) განვითარებაში ცოდნის მიღებისა და ეკონომიკური ეფექტიანობის მიღწევის საშუალებათა გამონახვაში, 2) შეღავათების ჩიკება მომთაბარეთა და ბინადართა შორის საქონლის გაცემა-გამოცემაში და 3) კონტროლი და უფლებრივი გარანტიები როგორც მომთაბარეებისთვის, ისე ბინადრებისთვის, რაც გულისხმობს სესხის მიცემას, სამომთაბარო ტრასების პირა სიძოვრების გამოყენებას და ბინადრისათვის სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებისათვის მიწის ნაკვეთებზე უფლებების მიცემას¹⁶⁹. მომთაბარეებისა და ბინადრების ერთმანეთთან შერწყმა ამ ღონისძიებების გატარების საფუძველზე, დაასკვნის ბარტი, უფრო არსებით შედეგებს მოგვცემს, ვიდრე იმულებზე დამყარებული პოლიტიკური ხასიათის ღონისძიებანი¹⁷⁰.

როცა ვიხილავთ რეზა-შაჰის იძულებითი ხასიათის ღონისძიებებს მომთაბარე ტომების ბინადარ ცხოვრებაზე გადასაყვანად, ცხადია, არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ტომები შესაძლებლობის ფარგლებში წინააღმდეგობას უწევდნენ მთავრობის ღონისძიებებს ამ მიმართებით. სხვაგვარად არც შეიძლებოდა მომხდარიყო, ვინაიდან იძულება თავისთავად გამოირიცხავს ნებაყოფლობას და, მასმასაღამე, გულისხმობს წინააღმდეგობას.

¹⁶⁶ M. A w a d, დასახ. ნაშრ., გვ. 36

¹⁶⁷ N. W i l b e r, Iran. Past and Present. 3-th edit. Princeton, University Press, 1955, p. 210.

¹⁶⁸ იქვე.

¹⁶⁹ بارت, دربار، დასახ. ნაშრ., გვ. 268.

¹⁷⁰ იქვე.

მაინც რატომ უწევდნენ მომთაბარეები წინააღმდეგობას ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლას? მიზეზთა გარკვევაში გამოთქმულია დიამეტრალურად საწინააღმდეგო მოსაზრებანი. მოჰამედ ავადის აზრით საუკუნეების მანძილზე გამომუშავებული და ყოველმხრივ შეუზღუდველი მომთაბარეული ჩვევები „ვერ ეკუთვნა ერთ ადგილზე ცხოვრებას და მთავრობის მოხელეების მიერ შემოღებული შეზღუდვებისადმი მორჩილებას“¹⁷¹. განსხვავებულ, ჩვენი აზრით მართებულ და საკმაოდ დამაჯერებელ მოსაზრებას გამოთქვამს ფრედერიკ ბართი. მისი თვალსაზრისის არაი იმაში მდგომარეობს, რომ ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლასთან დაკავშირებული სიძნელეები მხოლოდ ახალ ვითარებასთან მომთაბარეთა შეუთავსებლობით არაა გამოწვეული. მათ, მომთაბარეებს, მიუხედავად სიძნელეებისა, უნარი შესწევთ შეეგუონ ახალ ვითარებას, შეეგუონ იმ მდგომარეობას, რაც ერთ ადგილზე ცხოვრებას, სწავლასა და მეცნიერების ახალ დარგების გაცნობას მოითხოვს. მეტიც, მომთაბარეებს სურთ და შეუძლიათ კიდევ ისე შეეგონ ახალ ცხოვრებას, გახდნენ განათლებული და შეცვალონ თავიანთი ცხოვრების ტრადიციული მანერები, რომ არ შეწყვიტონ მომთაბარეობა¹⁷².

რეზა-შაჰის ტომობრივი პოლიტიკის არსენალში დიდი ადგილი ეკავა ტომთა ბელადების ერთმანეთზე გადაკიდებას და მოსყიდვას, რამაც თავი იჩინა აზერბაიჯანში (თურქული მოდგმის ტომების გამოსვლა ქურთების წინააღმდეგ), ფარსში (ხამსეს ტომებისა ყაშაელთა, და ამ უკანასკნელთა ქუჰგილუიეს ტომის წინააღმდეგ), ზორასანში (ქურთების გამოსვლა ხავერის ტომის წინააღმდეგ), ბახთიარეთში და სხვა რაიონებში¹⁷³.

ირანის მთავრობა არ კმაყოფილებოდა იმით, რომ ცენტრალურ ხელისუფლებას დაუმორჩილა სხვადასხვა ეთნიკური წარმოშობის ეროვნული უმცირესობანი, რომლებიც ცხოვრობდნენ თავიანთი ყოფით, ადამ-წესებით, ჰქონდათ საკუთარი ენა. ტომებთან სამხედრო ძალით ანგარიშის გასწორების შემდეგ ირანის მთავრობა შეუდგა დიდმპყრობელური პოლიტიკის განხორციელებას, რამაც თავისი გამოხატულება პპოვა პანირანიზმში. მთელი ძალით გაილაშქრა სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ეროვნული უმცირესობების ხელოვნური ასიმილაციის კამპანია, რამაც ყველაზე მეტად ქვეყნის სახე-

¹⁷¹ M., A w a d დასახ. ნაშრ., გვ. 33.

¹⁷² ریدیک بارت, დასახ. ნაშრ., გვ. 267.

¹⁷³ A. B o c t p o b, დასახ. ნაშრ., გვ. 194.

ლმწიფო ენად მხოლოდ სპარსული ენის გამოცხადებაში, სკოლებში სწავლების ირანულ ენაზე გადასვლაში იჩინა თავი. ყველა სკოლა, სადაც სწავლება ეროვნულ უმცირესობათა ენაზე მიმდინარეობდა, მცირე გამონაკლისის გარდა, ან დაიხურა, ან მოსწავლეთათვის გაუგებარ სპარსულ ენაზე გადავიდა.

ეროვნულ უმცირესობათა ხელოვნური ასიმილაცია. სპარსელ მოხელეთა მიერ ბინადარ ცხოვრებაზე გადასული ტომების ძარცვა და შევიწროება ის მანკიერება იყო, რამაც საფუძვლიანად გაუტეხა სახელი მთავრობას ჯალხის ოფალში და ქვეყნის საზოგადოებრივი განვითარების მუხრუჭად აქცია დასაწყისში პროგრესული გამოწეულიობით ჩანაფიქრი ტომობრივი პოლიტიკა.

XX საუკუნის დანდებისათვის ერთ დროს უზარმაზარი იმპერია და უძლიერესი სახელმწიფო, რომელიც შიშის ხარისხით სცემდა მთელ მახლობელ აღმოსავლეთს, იმდენად დაკნინებულ-დაუძლურებული აღმოჩნდა. როცა ლაშის დღის წესრიგში დადგა მისი ყოფნა-არყოფნის საკითხი. ირანისათვის ძალით თავს მოხვეულობა უცხოურმა კონცესიებმა, კაბალურმა ხელშეკრულებებმა და სესხებმა, უცხოური ბანკების გახსნამ თანდათან მოაშლადეს ნიადაგი ირანის გადასაქცევად ნახევრად კოლონიურ ქვეყნად, რაც იურიდიულად გაფორმდა კიდევ ინგლისსა და მეფის რუსეთს შორის 1907 წ. დადებული შეთანხმებით, რომლის ძალითაც ირანი რეალურად გაიყო ამ ორი იმპერიის გავლენის სფეროებად.

ირანის მიმართ ინგლისისა და მეფის რუსეთის კოლონიურ პოლიტიკასთან ერთად ქვეყნის დაცემა განაპირობა და მას დიდად შეუწყა. ზედიზედ სამეფო კარზე გამეფებულმა ვახრწინილობამ და ქვეყნად გაბატონებულმა შუასაუკუნეობრივ ფორმებზე დამყარებულმა ფეოდალურმა ურთიერთობებმა, რაც ამუხრუტებდა ირანის სოფლის მეურნეობის ვადასვლას კაპიტალისტურ რელსებზე. ყაჯართა რეჟიმის ფეოდალური ორგანიზაცია, რომელიც ირანის საზოგადოების იმ დროისათვის უკვე ჩამორჩენილი ფეოდალური ელემენტების ინტერესებს ემსახურებოდა, ვერ პასუხობდა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში მიმხდარ, ევოლუციის შედეგად წამოყენებულ ახალ მოთხოვნებს, ვერ აკმაყოფილებდა მემამულეებისა და კარს მომდგარი საეკონომიკური ბურჟუაზიის ინტერესებს. მომწიფებულმა კრიზისმა გამოსავალი პოვა დინასტიურ გადატრიალებებში, რომლის შედეგად ქვეყნის სახელმწიფო მმართველობის სათავეში აღმოჩნდა ახალი, უფრო პროგრესული ძალების -- ნახევრად ფეოდალური მემამულეებისა (მულქადარების) და საეკონომიკური ბურჟუაზიის ინტერესების გამომხატველი ფეჰლავის დინასტია მისი ფუძემდებლის რეზა-შაჰის სახით.

იმ მაზნებთან ერთად, რაზეც ზემოთ ითქვა, ირანის დაუძლუ-

რებასა და ნახევრად კოლონიურ ქვეყნად გადაქცევაში დიდი როლი შეასრულა საუკუნეების მანძილზე ქვეყნად გამეფებულმა ტომობრივმა სეპარატიზმმა, რაც თავისი შინაარსით ქვეყნის ფეოდალური დაქუცმაცებულობის ტოლფასი იყო. გარდა იმისა, რომ სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის მომთაბარე და ნახევრად მომთაბარე ტომები უარს ამბობდნენ მათზე გაწერილი გადასახადების გადახდაზე, აწყობდნენ მარბიელ თავდასხმებს გზებზე და აწიოებდნენ აოჯღის ბინადარ მოსახლეობას. არცთუ იშვიათად სისხლისმღვრელ შეტაკებებს აწყობდნენ მთავრობის ძალებთან, ხოლო ზოგიერთი მსხვილი ტომობრივი გაერთიანება აქტიურ მონაწილეობას იღებდა დინასტიურ გადატრიალებებში და პრეტენზიასაც კი აცხადებდა სამეფო ტახტზე. ისინი „მეხუთე კოლონის“ როლს ასრულებდნენ იმპერიალისტური სახელმწიფოების, პირველ რიგში ინგლისისა და მეფის რუსეთის, კოლონიური პოლიტიკის განხორციელებაში ირანის მიმართ და მოკავშირეობას უწყევდნენ გარეშე ძალებს თავიანთი ქვეყნის საზიანოდ.

ირანის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის აღდგენის, იმპერიალისტური სახელმწიფოების გავლენისაგან განთავისუფლებისა და ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების ინტერესები უცილობლად მოითხოვდა სახელმწიფო აპარატის გარდაქმნას ქვეყნის წინაშე მდგარი მოთხოვნების შესაბამისად. ეს კი გულისხმობდა ცენტრალურა ზელისუფლების განმტკიცებას და მისი რეალური გავლენის ზრდას მთელი ქვეყნის მასშტაბით, როგორც ცენტრში, ისე პერიფერიაში, განსაკუთრებით ტომებთან დასახელებულ ზონებსა და ქვეყნის განაპირა მხარეებში. XX ს. 20-იანი წლებისათვის ქვეყანაში შექმნილი მდგომარეობა ლოგიკური აუცილებლობით მოითხოვდა ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატარებას, რაც ნიშნავდა ქვეყნის ყველა პუნქტსა და რეგიონში საკანონმდებლო და აღმასრულებელი აუტორიტეტების გადასვლას სათანადო რწმუნებით აღჭურვილი სახელმწიფო მოხელეების ხელში.

სახელმწიფო ხელისუფლების ცენტრალიზაცია, უპირველეს ყოვლისა, ნაკარნახევი იყო ტომების ბელადების, ხანების, საერთოდ ტომობრივი ზედაფენის იმ უფლებების მაქსიმალურად შეზღუდვის აუცილებლობით, რითაც ისინი ყოველთვის სარგებლობდნენ ქვეყნის საზიანოდ. ქვეყნის ცენტრალიზაცია პასუხობდა ირანის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური განვითარების მოთხოვნებს — ცენტრალური ხელისუფლების განკარგულებებისა და დირექტივების უსიტყვო შესრულებას, გადასახადების სრულად აკრე-

ბას, საგზაო ყაჩაღობის აღმოფხვრას, სასამართლო საქმის წარმოების გაუმჯობესებას და ა. შ. ცენტრალური ბელისუფლების ავტორიტეტის განმტკიცება, მისი გავლენის გაძლიერება მოასწავებდა ტომობრივი ზედაფენის ძალაუფლების შეზღუდვას, მისი შემოსავლის შემცირებას.

ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატარებამ, რასაც რეზა-ხანი ფაქტიურად ჯერ კიდევ შაჰად კურთხევამდე — მინისტრთა კაბინეტის თავჯდომარის პოსტზე ყოფნისას შეუდგა, მეტი რომ არა ვთქვათ, დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია გვაროვნულ-ტომობრივ ზედაფენებში, რამაც თავისი გამოვლინება პპოვა მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლებსა და ამბოხებებში.

მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლებმა ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატარების წინააღმდეგ ყველაზე მეტად ფაროო ხანსათი მიიღო ხუზისტანში, სამხრეთ ირანის ნავთობით მდიდარ პროვინციაში, რომლის მმართველი შეიხ ხაზალი ფაქტიურად მთელი პროვინციის შეუზღუდველ ბატონ-პატრონს წარმოადგენდა და არაფრად აგდებდა ცენტრალურ ხელისუფლებას. მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლების სიმწვავე ხუზისტანში განაპირობა ინგლისის იმპერიალიზმის აგენტურის ძირგამომთხრელმა მუშაობამ, რაც მიზნად ისახავდა ხუზისტანის გამოყოფას ინგლისის პროტექტორატის ქვეშ მყოფ დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ — არაბისტანად. ხუზისტანის პრობლემის სიმწვავეზე მეტყველებს ირანში აკრედიტებული ინგლისის მაღალი რანგის დიპლომატიური მოხელეების მუქარით აღსავსე წერილები ირანის მთავრობის მეთაურის რეზა-ხანის სახელზე და ამ უკანასკნელის საკმაოდ მკვახე ტონში გამოხატული პასუხები.

ხუზისტანელი ფეოდალის შეიხ ხაზალის ავანტურისტული გამოსვლა ცენტრალური მთავრობის წინააღმდეგ სამარცხვინოდ ჩაიფუშა. მას ვერ უშველა ინგლისელთა მხარდაჭერამაც. შეიხ ხაზალის — ფეოდალიზმის მძლავრი ბურჯის უვნებელყოფა ირანის მთავრობის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი გამარჯვება იყო — ლახვარი ჩაეცა ინგლისელთა კოლონიურ მისწრაფებებს სამხრეთ ირანში და ირანისაგან ამ მდიდარი მხარის გამოყოფის ყოველგვარ ცდებს.

შეიხ ხაზალის დამარცხება და ხუზისტანში ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება სხვა ხელშემწყობ პირობებთან ერთად მნიშვნელოვანწილად განაპირობა საბჭოთა კავშირის — მსოფლიოში პირველი სოციალისტური სახელმწიფოს არსებობის თვით ფა-

ქტმა, რაც, ინგლისელთა მოსალოდნელი ინტერვენციის შემთხვევაში, გამორიცხავდა ორ ფრონტზე ბრძოლის სამიშროებას. სწორედ ამ გარემოებამ მისცა რეზა-ხანს შესაძლებლობა გადაესროლა ბალები აზერბაიჯანიდან ხუზასთანში. გარდა ამისა, ირანთან სსრ კავშირის მეგობრულ ურთიერთობას შეუძლებელია გარკვეული გავლენა არ მოეხდინა ინგლისის პოზიციაზე ირანის მიმართ ხუზისთანის კრიზისის დროს.

ხუზისთანში გამარჯვებამ ირანის მთავრობას შესაძლებლობა მისცა თანდათან განეხორციელებინა ქვეყნის ცენტრალიზაციისათვის აუცილებელი მთელი კომპლექსი ღონისძიებებისა ტომების მიმართ, რაც შეადგენდა რეზა-შაჰის მონარქიის ტომობრივი პოლიტიკის მთელ შინაარსს. იგი მოიცავდა ისეთ ღონისძიებათა ერთობლიობას, როგორიცაა: გზების გაყვანა ტომებთან დასახლებულ ძნელად მისადგომ ადგილებში. განიარაღება. მომთაბარეთა ბინადარ ცხოვრებაზე გადაყვანა. ტომის ხალხის სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევა, სამხედრო ადმინისტრაციის ჩაყენება ტომების დასახლების ზონებში, ტომების დაქსაქსება და მათი გადასარება სხვა ადგილებში და ა. შ.

რეზა-შაჰის ტომობრივი პოლიტიკის არსენალში არცთუ უმნიშვნელო ადგილი ეკავა ისეთ „დამხმარე“ მეთოდებს, როგორიცაა ტომობრივი ზედაფენის ცალკეული წარმომადგენლების მოსყიდვა, ტომების ბელადებისა და ხანების ერთმანეთზე გადაკიდება, რათა ამ გზით გაეტეხა მათი შეუპოვრობა. უშუალოდ ტომების მიმართ გატარებული იძულებითი ხასიათის ღონისძიებებთან ერთად ირანის მთავრობა ფართოდ იყენებდა ე. წ. არაიძულებითი ხასიათის აქციებს — საავიტაციო-პროპაგანდისტულ მუშაობას, რათა დაერწმუნებინა ტომები იმაში, რომ მთავრობის ყველა ღონისძიება მომთაბარეების ბინადარ ცხოვრებაზე გადასაყვანად მხოლოდ მათი კეთილდღეობის ინტერესებს ემსახურება.

მიუხედავად რეზა-შაჰის ყოველმხრივი მცდელობისა, მისმა პოლიტიკამ ტომების მიმართ სხვადასხვა ობიექტური თუ სუბიექტური ხასიათის მიზეზების გამო ვერ მიაღწია მთავრობისათვის სასურველ შედეგს და ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა (მაგ. სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევა) კრახი განიცადა. ამაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ხელისუფლების ადგილობრივი მოხელეების მიერ ტომის ხალხის შევიწროებამ. ტომების დასახლების ზონაში მთავრობის ჩიერ დანიშნულმა სამხედრო თუ სამოქალაქო ადმინისტრაციამ და ჩემადულებმა ქალაქის ბურჟუაზიის რიგები-

დან უფრო გააძლიერეს სოფლის მშრომელთა ექსპლუატაცია. მთავრობისაგან ტომებზე შეწერილი ახალი გადასახადების გადახდა უფრო მძიმე აღმოჩნდა, ვიდრე თავიანთი ბელადებისა და ხანების შენახვა. მთავრობის ტომობრივი პოლიტიკის ერთ-ერთი შედეგი ის იყო, რომ გუშინდელი ტომის ბელადი და ხანი მემამულე გახდა, ხოლო ტომის ხალხის ძირითადი მასა მოჯამაგირებად იქცა.

რეზა-შაჰის მონარქიის ტომობრივი პოლიტიკის წარუმატებლობის ერთ-ერთი მიზეზი იმაში უნდა ვეძოთ, რომ მომთაბარეთა ბინადარ ცხოვრებაზე იძულებითმა გადაყენებამ დიდი ზიანი მიუყენა ირანის სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთ წამყვან დარგს — მესაქონლეობას, რაც განაპირობა მომთაბარეობის აკრძალვით გამოწვეულმა საქონლის საკვების მკვეთრად შემცირებამ. ტომობრივი პოლიტიკის წარუმატებლობის საოლუსტრაციოდ გამოდგება თუნდაც ის ფაქტი, რომ XX ს. 40-იანი წლების დამდეგისათვის მომთაბარეთა და ნახევრად მომთაბარეთა უმეტესობა — დაახლოებით ორი მილიონი კაცი კვლავ დაუბრუნდა ნომადურ ყოფა-ცხოვრებას.

ტომობრივი პოლიტიკით განსაზღვრულ ისეთ ღონისძიებებს, როგორიცაა მომთაბარე და ნახევრად მომთაბარე ტომების გადაყენა ბინადარ ცხოვრებაზე (რომ არაფერი ვთქვათ მის იძულებით ხასიათზე), ტომის ხალხის სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევა და. რაც მთავარია. მათ დაქსაქსვა ჭეყნის სხვადასხვა მხარეში, ირანელ ხელისუფალთა აზრით, ობიექტურად უნდა გამოეწვია, როგორც ბუნებრივი შედეგი, სხვადასხვა ეთნიკური წარმოშობის ხალხთა ერთმანეთთან დაახლოება და ამ გზით ირანის მოსახლეობის ეროვნული კონსოლიდაცია. მტკიცებას არ მოითხოვს, რომ ამ გზით „შეკავშირება“ განსხვავებული ენის, ცხოვრების წესის, ადამიანებისა და ფსიქიკის მქონე სხვადასხვა ხალხისა. რომელთაც ძალზე მცირე რამ ჰქონდათ საერთო, ერთმანეთთან, პირველ ყოვლისა ირანელებთან. მით უმეტეს, რომ ეს „ეროვნული კონსოლიდაცია“ ტარდებოდა პანირანიტული სულისკვეთებით¹, დი-

¹ გაზეთი „შეფაყი“ 1933 წ. 30 მაისის ნომერში წერდა: „ირანის მთავრობა და ირანის ძირითადი კანონი არაფრით არ განასხვავებენ ერთმანეთისაგან ეროვნებებს, ენებს, რელიგიებსა და სახელმწიფოს შემადგენლობაში შემავალ ტომებს. გარდა ამისა, თვითონ მათაც არ სურთ ატარონ სხვა სახელი გარდა ირანელის საპატიო სახელისა... ქურთები, ლურები, ბელუჯები და [ერთა ლიგის გამომკვლევო კომისიის] მოხსენებაში მოყვანილი ტომები წმინდა ირანელები არიან ერთიანი ენით, და განსხვავდებიან მხოლოდ დიალექტებით, რომლებიც ირანის ამა თუ იმ პროვინციაში გვხვდება“ (იხ. А. Востров, დასახ. ნაშრ., გვ. 192).

დმკპრობელური შოვინაზმის აწკარა გამოვლანება იყო და არაფერი ჰქონდა საერთო ხალხთა ნამდვილ თანამეგობრობასთან. ახლაც თვალწინ მდგას ერთი პატარა ბიჭუნა, რომელსაც, შემთხვევა მქონდა, ვაგონობოდი ისფაჰანის მეტალურგიული ქარხნის საავადმყოფოში. ხაოპერაციებს ტკივილები აწუხებდა. როცა მივმართე: „რა გატირებს, ირანელი არა ხარ“?, თავი მაღლა ასწია, მედიდურად შემომხედდა და, თითქოს შეუარაცხოფა მიაყენესო, მიპასუხა: „ნახეი, მან ირანი ნისტამ, მან თურქიამ“ (არა, მე ირანელი არა ვარ, მე თურქი ვარ“. როგორც შემდეგ გაირკვა იგი ყაშყაელთა ტომიდან ყოფილა). ამ სიტყვებთან ერთად ისეთი გამომეტყველება მიიღო, თითქოს ყაშყაელზე უკეთესი დედამიწის ზურგზე არეინ ყოფილიყოს. აი, რა ნაყოფი გამოიღო ასიმეღატოროლმა პოლიტიკამ.

რეზა-შაჰის ტომობრივ პოლიტიკას მართებული შეფასება მისცა საბჭოთა მკვლევარმა თაყი-ზადემ: „ტომების აჯანყებათა ჩაღშობა, მათი განიარაღება, საძხედრო გზების ქსელში მოქცევა, ტომებისათვის სულის ამოხდომა გარნიზონების დაჭაფმწული ნუშტრე, გვიაროვნული ბელადების გამცემლობითა და იოანიზაციის საცხვირეთი — ყველაფერი ეს არავითარ შემთხვევაში არ ნიშნავს ტომების საკითხის „გადაჭრას“².

პიუხედავად იმ უარყოფითი მხარეებისა, რაც თან ახლდა რეზა-შაჰის მიერ განხორციელებულ ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსს და, რაც მთავარია, ტომობრივ პოლიტიკას, ობიექტურად მთავრობის ღონისძიებები ტომების მიმართ XX ს. 20-იან წლებში, როცა ინგლისის იმპერიალიზმი ყველა საშუალებით იღწეოდა ირანში ფეხის მოკიდებას და იქ კოლონიური პოლიტიკის განხორციელებას, არა თუ მიზანშეწონილი, აუცილებელიც იყო. მხოლოდ ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფო აპარატის შექმნით, ირანელ ხალხში ეროვნული თვითშეგნების გაღვივებით შეიძლებოდა წინ აღდგოზოდა ქვეყანა ინგლისის იმპერიალიზმის მისწრაფებებს ირანში ვაბატონებაზე. ამიტომ იყო, რომ საბჭოთა მთავრობა თანაგრძნობით ეკიდებოდა რეზა-შაჰის ცენტრალიზატორულ პოლიტიკას. ეს ნათლად ჩანს ჟ. ა. როტშტეინის მიერ ვ. ი. ლენინისა და გ. ვ. ჩიხერინის მითითებით შედგენილი ცირკულარული წერილიდან ირანში რუსეთის საბჭოთა ფედერაციული სოციალისტური რესპუბლიკის კონსულებისადმი, რომელშიც, კერძოდ ნათქვა-

² В. Таги-Заде, О реакционном восстании в Курдистане, кемалийской прессе и Лоуренсе—БПСВ, № 8—9 (16—17), Ташкент, 1930, с. 68

მი იყო: „სპარსეთში უპირველესი ამოცანაა მისი სახელმწიფოებრივი ერთიანობის შექმნა....ერთიანი ბურჟუაზიულ-ეროვნული სპარსეთის სახელმწიფოს შექმნა დღევანდელი დღის ამოცანაა და ყველაფერი, რაც ამ მიზნისკენაა მიმართული, ჩვენი მხარდაჭერით უნდა სარგებლობდეს. ამიტომ ჩვენი პოლიტიკა იმაში მდგომარეობს, რომ მივცეთ საშუალება მთელი სპარსეთის ერს მთლიანად იბრძოლოს უცხოეთის ძალმომრეობის წინააღმდეგ და გათავისუფლდეს უცხოეთის ძალაუფლების ყოველგვარი ფორმისაგან... ეროვნული გათავისუფლება იმპერიალიზმის ჩაგვრისაგან და ეროვნული გაერთიანება, ტომების მეთაურების, ხანების და გენერალ-გუბერნატორების სრული განცალკევებულობის აღმოფხვრა — აი, ახლანდელი ამოცანები სპარსეთში...“³

საბჭოთა მთავრობის პოლიტიკური ხაზი. როგორც ს. აგაევი შენიშნავს, მიმართული იყო აღორძინების გზაზე მდგარი ახალი ირანის ხელმძღვანელის რეზა-ხანის მხარდასაჭერად მის ბრძოლაში ფეოდალების, ტომთა ბელადების, უკანასკნელი ყაჯარი მბრძანებლის აჰმად-შაჰის ინტრიგების და ინგლისელების წინააღმდეგ და მან თავისი ასახვა პპოკა გ. ვ. ჩიჩერინის მრავალრიცხოვან ოფიციალურ და არაოფიციალურ გამოსვლებში⁴. მისივე სიტყვით, კომინტერნის აღმასკომიტე რეზა-ხანის ბრძოლას სამხრეთის ტომების ბელადების, კერძოდ მეიხ ხაზალის, სეპარატიზმთან, განიხილავდა როგორც ირანის ეროვნული ძალების ბრძოლას ინგლისის წინააღმდეგ. ასე იყო წარმოდგენილი კომინტერნის პოზიცია კომინტერნის აღმასკომის თეზისებში VI კონგრესისათვის⁵.

³ А. Н. Хейфец, Пятидесятилетие первых договоров Советской страны с Ираном, Афганистаном и Турцией (1921 г.)—«Народы Азии и Африки», 1971, № 1, с. 63—64.

⁴ С. Л. Агаев, Советское ирановедение 20-х годов. М., «Наука», 1977, с. 32—33.

⁵ С. Л. Агаев, Иран в период политического кризиса 1920—1925 гг. (Вопросы внешней политики). М., «Наука», 1970, с. 163.

Резюме

ЦЕНТРАЛИЗАТОРСКАЯ ПОЛИТИКА ИРАНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА И ПРОБ- ЛЕМА КОЧЕВЫХ ПЛЕМЕН (20-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА)

К началу XX столетия Иран — некогда огромная империя и могущественная держава — оказался настолько ослабленным, что стал под вопросом его существование, как единого государства. Силой навязанные Ирану иностранные концессии, кабальные соглашения и, представленные на таких же кабальных условиях, займы, подготовили почву для превращения его в полуколониальную страну. Превращение Ирана в полунезависимое государство было оформлено юридически англо-русским соглашением 1907 года, согласно которому Иран был разделен на сферы влияния между ними.

Превращению Ирана в полуколонию способствовало, наряду с колониальной политикой Англии и России, множество различных факторов, в частности, господствовавшие среди высших чиновников шахского двора взяточничество и коррупция и широко распространенные по всей стране феодальные отношения, основанные на самых отсталых средневековых формах, тормозящие перевод сельского хозяйства на капиталистические рельсы. Феодальная организация каджарского режима уже не отвечала новым требованиям, выдвинутым в результате эволюции, наметившейся в социально-экономической жизни страны. Она не удовлетворяла интересам помещиков и торговой буржуазии. Назревший кризис нашел выход в династическом перевороте, в результате чего во главе государственной власти страны оказалась новая пехлевийская династия в лице Реза-шаха, выразителя интересов новой, более прогрессивной силы — торговой буржуазии.

Помимо упомянутых выше причин, большую роль в ослаблении Ирана, перед лицом внешней опасности, сыграл, не прекращающийся на протяжении многих веков и принявший особенно острый характер, племенной сепаратизм, равносильный по своим пагубным последствиям феодальной раздробленности страны. Кроме того, что кочевые и полукочевые племена различного этнического происхождения отказывались от уплаты государственных налогов и выполнения разного рода повинностей, они устраивали грабитель-

ские и разбойничьи набеги на дорогах, наводили страх на сельское население. Они нередко устраивали кровопролитные столкновения с правительственными войсками, а некоторые племенные объединения принимали активное участие в династических переворотах и выдвигали претендентов на шахский трон. Племена выполняли роль «пятой колонны» в осуществлении империалистическими державами, в первую очередь Англией и Россией, колониальной политики в отношении Ирана и выступали в союзе с ними во вред своей страны.

Задачи восстановления Ираном политической независимости, освобождения страны от влияния империалистических держав и интересы ее экономического развития требовали преобразования государственного аппарата в соответствии с новыми целями, стоящими перед страной. А это подразумевало укрепление центральной власти и распространение ее реального влияния в масштабе всей страны, особенно в зонах обитания племен. Создавшееся в Иране в 20-х годах XX столетия положение диктовало необходимость проведения курса на централизацию государственного аппарата, что должно было означать переход во всех пунктах и районах законодательных и исполнительных функций в руки назначенных центральной властью чиновников, облеченных соответствующими полномочиями.

Централизация государственной власти была продиктована, в первую очередь, необходимостью максимального ограничения тех прав вождей племен, ханов и, вообще, племенной верхушки, которыми они всегда пользовались во вред страны. Централизация страны отвечала требованиям социально-экономического и политического развития Ирана, а именно: безоговорочному исполнению распоряжений и директив центральной власти, сбору без остатка всех налогов и выполнению повинностей, пресечению дорожных грабительских набегов, улучшению судопроизводства на местах и т. д. Укрепление авторитета центральной власти, усиление ее влияния должно было привести к ограничению власти и влияния племенной верхушки, уменьшению ее доходов.

Осуществление курса на централизацию страны, к чему Реза-хан фактически приступил еще будучи на посту председателя кабинета министров, т. е. до провозглашения его шахом, вызвало большое недовольство среди племенной знати. Это нашло свое выражение в антиправительственных выступлениях и восстаниях.

Антиправительственные выступления против проведения курса на централизацию страны приняли самый широкий характер в Хузистане — богатой нефтью южной провинции

Ирана, правитель которого в лице шейха Хазала фактически представлял собой неограниченного владыку, не считавшегося с центральной властью. Острота антиправительственных выступлений в Хузистане была обусловлена подрывными действиями агентуры английского империализма, имевшего своей целью отделение Хузистана в отдельное, находящееся под английским протекторатом государство — Арабистан. Об остроте хузистанской проблемы свидетельствуют насыщенные угрозами письма аккредитованных в Иране английских дипломатических чиновников высокого ранга на имя главы иранского правительства — Реза-хана и ответы последнего, выраженные в самых резких тонах.

Авантюристическое выступление хузистанского феодала — шейха Хазала позорно провалилось. Ему не помогла даже поддержка англичан. Обезвреживание шейха Хазала — этого последнего «надежного» оплота феодализма в Иране, надо признать, было одним из самых значительных побед правительства Реза-хана. Тем самым, был положен конец колониальным устремлениям Англии в южном Иране и любым попыткам отторжения этого богатейшего края страны от Ирана.

Поражение шейха Хазала и упрочение в Хузистане влияния центральной власти, в значительной степени были предопределены, помимо других благоприятных условий, самим фактом существования первого в мире социалистического государства — Советского Союза, ибо, в случае возможной интервенции со стороны Англии в Хузистан, исключалась угроза ведения боевых операций на двух фронтах. Это обстоятельство и дало возможность Реза-хану перебросить силы из Азербайджана в Хузистан. Кроме того, дружеские отношения СССР с Ираном не могли не оказывать определенного влияния на позицию Англии в отношении Ирана в период хузистанского кризиса.

Победа в Хузистане дала иранскому правительству возможность приступить к постепенному осуществлению целого комплекса мероприятий в отношении племен, что составляло главное содержание племенной политики монархии Реза-шаха. Она охватывала такие мероприятия, как: строительство дорог в трудно доступных и населенных племенами местах, разоружение племен, перевод кочевых племен на оседлость, призыв подростков из племен на военную службу, введение в зонах расселения племен военной администрации и подчинение ей племен, расчленение племен путем переселения их в различные районы страны и т. д.

В арсенале племенной политики монархии Реза-шаха

не так уж незначительное место занимали такие «вспомогательные» методы, как подкуп отдельных представителей племенной верхушки, натравливание вождей племен и ханов с тем, чтобы сломить их сопротивление. Помимо мер принудительного характера, иранское правительство широко применяло в отношении племен акции т. н. принудительного характера — агитационно-пропагандистскую работу, чтобы убедить племена в том, что все мероприятия властей, направленные на перевод кочевников на оседлость, служат только интересам их же благосостояния. Характерно в этом отношении обращение генерала Аманоллы Джаханбани к туркменам от 26 апреля 1927 года. В нем, в частности, говорится о том, что время шаховского гнева прошло, ныне настали дни его милости и расположения, что сделать их культурными и цивилизованными можно лишь путем обращения туркмен-кочевников к оседлому состоянию¹.

Несмотря на усердное старание Реза-шаха, его политика в отношении племен, в силу объективных и субъективных причин разного характера, не достигла, за исключением некоторых из намеченных целей (например, призыв на военную службу), желаемых для правящей верхушки результатов и потерпела крах. В таком исходе дела значительную роль сыграло притеснение племен местной административной властью. Назначенные центральным правительством чиновники военного или гражданского ведомства в зонах расселения племен и помещики из рядов городской буржуазии еще больше усилили эксплуатацию тружеников села. Уплата основной массой сельского населения, в частности, рядовыми соплеменниками, новых налогов оказалась гораздо труднее, нежели содержание своих вождей и ханов. Одним из результатов племенной политики иранских властей рассматриваемого периода было то, что вчерашние вожди племен и ханы превратились в помещиков, а основная масса племен сделалась батраками.

Одну из причин безуспешности племенной политики монархии Реза-шаха следует искать в том, что насильственный перевод кочевников на оседлость нанес огромный ущерб одной из ведущих отраслей сельского хозяйства Ирана — животноводству, так как в результате запрещения кочевания резко сократилась кормовая база для скота. Наглядной иллюстрацией провала племенной политики иранских властей может послужить хотя бы тот факт, что к началу 40-х годов

¹ П. Алексеевков, Туркмено-курдское восстание. Изд. второе, переработ., Ташкент, 1935, с. 76.

XX века подавляющее большинство бывших кочевников и полукочевников, насильственно переведенных на оседлость — приблизительно два миллиона человек — вновь вернулось к кочевому образу жизни.

Осуществление предусмотренных племенной политикой мероприятий по переводу кочевых и полукочевых племен на оседлость (не говоря о насильственном характере этого мероприятия): призыв подростков из племен на военную службу и, что самое главное, их рассредоточение по различным, отдаленным друг от друга, районам страны, по замыслу их инициаторов, объективно должно было привести к сближению различных народностей и этнических групп, к национальной консолидации всего населения Ирана. Нет нужды доказывать, что «сплочение» таким путем различных народов, имеющих свой язык, нравы и обычаи, свои национальные черты и вековые, присущие только им, традиции, мало что имеющих общее с персами, представляло собой проявление великодержавного шовинизма, вкорме противоречащего подлинному содружеству наций. Это тем более очевидно, что пресловутая «национальная консолидация» проводилась в духе и под знаменем «иранизма»².

Нельзя не согласиться с оценкой племенной политики монархии Реза-шаха, данной советским исследователем В. Таги-Заде: «подавить восстание племен, разоружить их, связать сетью военных дорог, придушить племена бронированным кулаком гарнизонов, предательством родовых вождей и намордником «иранизации» и «тюркизации» — все это ни в какой мере не значит «решить» племенной вопрос»³.

Несмотря на отрицательные стороны, сопутствующие курсу на централизацию страны и, особенно, племенную политику монархии Реза-шаха, объективно мероприятия иранского правительства в отношении племен, осуществленные в 20-х годах XX века, когда английский империализм всеми силами и средствами добывался упрочения своих позиций в

² Газета «Шефаг» в номере от 30 мая 1933 года писала: «Иранское правительство и основной закон Ирана не делают никаких различий между национальностями, языками, религией и племенами, входящими в состав государства. Кроме того, и сами они не желают носить иного имени, кроме почетного имени иранца... Курды, луры, белуджи и прочие упомянутые в докладе [комиссии лиги наций] племена являются чистыми иранцами с единым языком, различающимися лишь диалектами, встречающимися в тех или иных провинциях Ирана» (А. Востров, Племена Ирана и племенная политика иранского правительства — «Материалы по национально-колониальным проблемам», 1936, № 34, с. 192).

Иране и установления там колониального господства, представляются не только целесообразными, но и обязательными. Только путем создания сильного, централизованного государственного аппарата, поднятия в иранском народе национального самосознания могла страна противостоять устремлениям английского империализма на господство в Иране. Поэтому-то Советское правительство сочувственно относилось централизаторской политике монархии Реза-шаха. Это ясно видно из циркулярного письма Ф. Ротштейна консульствам Российской советской федеративной республики в Иране, составленного по указанию В. И. Ленина и Г. В. Чичерина. В нем, в частности, говорилось: «Первейшая задача в Персии есть создание ее государственного единства... Создание единого буржуазно-национального персидского государства есть задача дня, и все, направленное на эту цель, должно пользоваться нашей поддержкой. Поэтому наша политика заключается в том, чтобы дать возможность всей персидской нации в целом бороться против иностранного засилья и освобождаться от всяких форм иностранной власти... Национальное освобождение от гнета империализма и национальное объединение путем устранения полной обособленности глав племен, ханов и генерал-губернаторов — вот нынешние задачи в Персии...»⁴.

Советское правительство всецело поддерживало борьбу иранского правительства во главе с Реза-ханом (позднее Реза-шахом) против феодалов, племенных вождей. Об этом красноречиво свидетельствуют многочисленные выступления первого главы советской дипломатии Г. В. Чичерина⁵. Такова была позиция и Коминтерна. В тезисах Исполкома Коминтерна, подготовленных к VI конгрессу, борьба Реза-хана с шейхом Хазалем рассматривалась как борьба национальных сил Ирана против Англии⁶.

Разумеется, позиция, занятая Советским правительством в отношении проводимой монархией Реза-шаха центра-

³ В. Таги-Заде, О реакционном восстании в Курдистане, кемалийской прессе и Лоуренсе — «БПСВ» № 8—9 (16—17). Ташкент, 1930, с. 68.

⁴ А. Н. Хейфец, Пятидесятилетие первых договоров Советской страны с Ираном, Афганистаном и Турцией (1921 г.) — «Народы Азии и Африки», 1971, № 1, М., с. 59—60.

⁵ См., в частности, Г. В. Чичерин, Статьи и речи по вопросам международной политики, М., 1961, с. 239—240, 332.

⁶ С. Л. Агаев, Иран в период политического кризиса 1920—1925 гг. (Вопросы внешней политики). М., «Наука», 1970, с. 163.

лизаторской политики, направленной против племенного сепаратизма, ни в коей мере не означает, что СССР поддерживает великодержавную политику иранских властей, направленную на ассимиляцию национальных меньшинств, главным оружием которой служило насильственное насаждение персидского языка во всех сферах общественной жизни национальных меньшинств, в первую очередь, в школах.

შენიშვნები

საქ სსრ. ესა — საქართველოს სსრ ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი
АВПР—Архив внешней политики России.

Архив ИВАН СССР—Архив Института востоковедения АН СССР.

БПСВ—Бюллетень прессы Среднего Востока.

ИАН—Императорская Академия наук

ИРГО—Императорское русское географическое общество.

МИТТ—Материалы по истории туркмен и Туркмении.

Сборник материалов по Азии—Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии.

ЦГВИА—Центральный государственный военно-исторический Архив.

ЮТАКЭ—Южно-Туркменская археологическая комплексная экспедиция.

**სახელთა, გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელწოდებათა
საძიებელი**

- ა. შ. შ. (გეოგრ.) 33, 35, 179
 აბადანი (გეოგრ.) 15—16, 109, 126, 156
 აბაა მირზა 83
 აბას მირზა ისკანდერი 118
 აბდელულები (ეთნ.) 86
 აბდინ-ხანი 84
 აბდოლა 104, 159
 აბდოლა ჩეხა-ხანი 146
 აბდ-ოლ-მაჟიდ ერ-ოდ-დოულე III
 აბდ-ოლ-მასიჰ ანთაქი III
 აბდულ ყადირ-ხანი 191
 აბდულათიფი 116
 აბდულა ქარიზი (იხ. შეიხ აბდალ ქარიზი)
 აბდურ რაჰმან-ხანი 191
 აბე დიზ (მღ.)
 აბივერდი (გეოგრ.) 89
 აბუ ყადარე 150
 აბულ ფაზლ ყასეში 45, 175
 აგაევი ს. 228, 234
 აგაჯანოვი ს. 72
 აელი 74, 216
 აერიიანოვი 80
 ავლანები (ეთნ.) 102—103, 70, 90—91
 ავსტრალია (გეოგრ.) 15
 ავსტრიელი (ეთნ.) 23
 ავლანეთი (გეოგრ.) 10, 27, 69, 183, 203, 228, 234
 ავლანეთის ბელუჯისტანი (იხ. ბელუჯისტანი)
 აზადე აბდალ ჰამიდი (იხ. შეიხ აბდალ ჰამიდი)
 აზამ-ხანი 200
 აზერბაიჯანი (გეოგრ.) 58, 62, 64, 80—81, 84, 148, 150, 163, 176, 185—187, 189, 193, 205, 207, 220, 225, 231
 აზია (გეოგრ.) 23, 41, 48—49, 203, 209, 228, 234
 აზიზულ-ხან სარდარ მეზიზი (იხ. მეზიზი-ხანი)
 ათა (ეთნ.) 77
 ათაბაი (ეთნ.) 73, 78
 ათაევი ხ. 195—196
 ათრეკი (გეოგრ.) 73
 ათრეკი (მღ.) 72—73
 აიღერევიში (ეთნ.) 78
 აიღე-ხანი 198
 ალ-ბირუნი 71
 ალ-ოდ-დოულე 34
 ალაში (ეთნ.) 175
 ალანები (ეთნ.) 71—72
 ალარები (ეთნ.) 167—169
 ალექსეევოვი პ. 89, 194, 196, 215, 232
 ალვანი 104
 ალი ასყერ შამიზი 19—20, 35
 ალი აქბარ ნაფისი 57
 ალი აქბარ ნაყდი 146
 ალი იარ-ხანი 89
 ალი მარდან-ხანი 92
 ალი მოჰამედ-ხანი 200
 ალი მურადი 85
 ალი მურად-ხანი 84, 91
 ალი რაზმარა 66, 75
 ალი-ხანი 167, 201
 ალი ჰამიზი 154
 ალი-ილი (ეთნ.) 77
 ალიევი ს. 98
 ამაღე (ეთნ.) 67
 ამაღე ვა ხავენიზი (იხ. ამაღე)
 ამანოლა (იხ. ჭაჰანბანი ამანოლა)
 ამერიკა (იხ. ა. შ. შ.)
 ამიერკავკასია (გეოგრ.) 41
 ამინ რეჰმანი 155—156
 ამინ-ოს-სალტანე 12, 14

აშინ ხალვათი 12
 ამირ მკუსული 191
 ამირ მოგაქელი 115, 120
 ამუ-დარია (მღ.) 89
 ანისიმოვი 138—147, 151—153
 ანუშირვან-ხანი 200
 აპტონი ჟ. 210
 არალი (ეთნ.) 77
 არაბი (ეთნ.) 78, 170
 არაბები (ეთნ.) 9, 20, 60, 82, 99, 102, 104—105, 111, 113, 117, 119, 131—132, 139, 145—146, 149, 159—161, 163, 170
 არაბეთი (გეოგრ.) 102, 114
 არაბთაწანი (იხ. ზუზისთანი)
 არაბული ერაყი (იხ. ერაყი)
 არალსპირეთი (გეოგრ.) 72
 არასთე რ. 4
 არაქი (გეოგრ.) 80—81
 არბა (ეთნ.) 68
 არდალანი (გეოგრ.) 58
 არდაშირ ბაბაქანი 101
 არდაშირ მირზა 105
 არდაშირი 101
 არღებელი (გეოგრ.) 29, 33, 62—63, 79, 81, 87, 166—169
 არტაშონოვი ლ. 73, 75
 არშად-ოდ-დოღლუ 95
 არჯა (გეოგრ.) 168
 ასადულა მირზა როქნი 205
 ასადულავეი ქ. 116, 129, 135, 137, 160
 ასთრაბადი (იხ. გორგანი)
 ასთრაბადის ყურე (გეოგრ.) 74
 ასყერ-ხან ათაბაგი 110
 ასყერ-ხანი 84
 ასხაბადი (იხ. აშხაბადი)
 აურანი (ეთნ.) 61
 აურომანი (ეთნ.) 174
 აფრასიბ ფაშადირი 102
 აფრიკა (გეოგრ.) 228, 234
 აფშარები (ეთნ.) 103, 90—91
 აღა შაჰმად-ხან ყაჯარი 9—10, 103
 აღა მირზა აბულ ქასან ესტამანი 160

აღა მირზა ჰოსეინ მოყაყერ-ოდ-მალეკი 158
 აღა შრზა ჰოსეინ ნაირი 160
 აღაქარი (ეთნ.) 68
 აღნაშვილი ლ. 63
 აყ-ათაბაი (ეთნ.) 77—78
 აყ-ყალე (გეოგრ.) 196
 აყ-ყოიღნლუ (ეთნ.) 64, 83
 აყაქარი (გეოგრ.) 125
 აყი (ეთნ.) 78
 აშხაბადი (გეოგრ.) 72, 74, 76, 78, 90, 195—196
 ახარი (გეოგრ.) 49
 ახლო და შუა აღმოსავლეთი (გეოგრ.) 70, 192, 202
 აქვაზი (გეოგრ.) 60, 106, 108—109, 111, 127, 130—131, 150, 153—155, 162
 აჰმად ქასრაი 101—109, 111—113, 116—117, 120—121, 127—128, 148—149, 155, 160—161
 აჰმად შაი 50, 115—118, 135, 163, 228
 აჰმედ ოსმან ფაშა ჯაფი 191
 აჰმედ სოლტანი 175
 აჰმედ ჰოსეინი (ეთნ.) 68
 აჰსან ნური 59
 ბაბადი (ეთნ.) 61
 ბაბოლი (გეოგრ.) 57
 ბადრაყი (ეთნ.) 77
 ბაი (ეთნ.) 60, 68
 ბაიანდერი (ეთნ.) 78
 ბაირანეენდი (ეთნ.) 68, 182
 ბაქულანი 76
 ბალაიანი ბ. 61—64, 79—81, 136—137, 149, 179
 ბალანეთი (გეოგრ.) 32
 ბალფური (ლორდი) 161
 ბალფური ჟ. 43, 47—48, 50, 99
 ბაშქუთი (ეთნ.) 70
 ბაშფური (გეოგრ.) 197, 200, 202
 ბანე (გეოგრ.) 58, 190, 193
 ბარადოსთი (გეოგრ.) 185

ბარან-ზაი (ეთნ.) 70, 197
ბარათოვი 37
ბართი ფრედერკ 203, 217—220
ბარტოლდი ვ. 61, 63, 71
ბა-თაშ (გეოგრ.) 73—74
ბასირ-ოს-სალტანე 167
ბასრა (გეოგრ.) 102, 113, 123, 127,
155—158
ბაქეში (ეთნ.) 69
ბაქო (გეოგრ.) 29, 41
ბალდადი (გეოგრ.) 27, 102, 139, 142
ბალდი (ეთნ.) 81
ბაყერ დავარფენაძი 200
ბაყერ-ხანი 121, 191
ბახთარები (ეთნ.) 4. 17, 20, 38, 42—44,
46. 56. 59—61. 64—65, 83, 85—86,
88. 90—94. 96—100, 114—115, 120,
129—130. 139—140, 143, 145, 149—
151, 160—161, 163, 169—170, 174—
175, 183, 211—212, 221
ბახთარეთი (გეოგრ.) 38. 59—60, 67,
90, 92—93, 99, 114—115, 128—131,
148, 208, 211, 220
ბახთარევანდი (ეთნ.) 61
ბაპარღე (ეთნ.) 170
ბაპრამ-ხანი 174
ბაპრამი (გეოგრ.) 198, 200
ბაპრანი (გეოგრ.) 21, 124, 127
ბელგიელი (ეთნ.) 25, 30
ბელაევი 29
ბელაშუვარი (გეოგრ.) 166—167
ბელოზერსკი ე. 41
ბელუჩები (ეთნ.) 4, 17, 57, 69—70, 87,
122, 169—170, 172, 174, 196—199,
201, 209, 226, 233
ბელუჩისტანი (გეოგრ.) 4, 20, 57—58,
69—70, 170, 174, 183, 185, 196—
203, 206
ბენდერ-აბასი (გეოგრ.) 27
ბენდერგაზი (გეოგრ.) 75, 206
ბენდერ-შაჰი (გეოგრ.) 74
ბენდერევი 74
ბენი არღალანი (ეთნ.) 59
ბენი თამიში (ეთნ.) 60
ბენი თოროფი (ეთნ.) 60, 109, 147

ბენი თოროფი (გეოგრ.) 155
ბენი ზაფა ჭაფი (ეთნ.) 102
ბენი ქაბი (იხ. ქაბი)
ბენი ჰაეზი (ეთნ.) 147
ბერარი ვ. 61—62
ბერბერები (ეთნ.) 212, 214, 220
ბერიოვიჩი ვ. 195—197
ბერკლი (გეოგრ.) 170
ბერკლი ჯორჯ 45
ბერტონი (გეოგრ.) 25, 73, 108
ბეყდელი (ეთნ.) 78
ბეხარზა (გეოგრ.) 214
ბეჰმუდ-ხანი 90
ბეჰმუდ-ხანი (გეოგრ.) 64, 67, 125, 146,
148—150
ბეჰმუდ (ეთნ.) 77
ბეჰმი (ეთნ.) 69
ბიბანი (ეთნ.) 70
ბილბასი (ეთნ.) 57—58
ბინდერი ი. 170
ბინთი (ეთნ.) 70
ბირჯანდი (გეოგრ.) 27
ბლარამბერგი ი. 74
ბობინი 6. 22, 24—26, 31—32, 41,
52—53
ბოღე კ. 74—75, 77
ბოვეირი (ეთნ.) 61
ბოიურ აჰმედი (ეთნ.) 69, 211
ბოლნისი (გეოგრ.) 63
ბორუჯერდი (გეოგრ.) 60, 182, 206—
207, 211
ბრაიქი 130
ბრეგელი ი. 89
ბრიტანეთი (იხ. ინგლისი)
ბრიტანეთის იმპერია (იხ. ინგლისი)
ბრუცი ს. 57, 60, 68, 70, 77, 81
ბულუ (ეთნ.) 67
ბურელი რ. 123
ბუტჩიკი 86
ბუშეპრი (იხ. ბუშირი)
ბუშირი (გეოგრ.) 9, 11, 33, 105, 123,
128, 131, 141—142, 148, 151, 159,
162, 207
ბუხარა (გეოგრ.) 91

ბუჯნორდი (გეოგრ.) 58, 74, 77, 89, 171,
180, 183, 194—196, 205, 212, 213
ბპარიერი ქ. 53, 165

ბაეხენი (გეოგრ.) 207
ბაზიკი (გეოგრ.) 27
ბაი (ეთნ.) 78
ბალეზან ნამადი (იხ. ნამადი)
ბალსკე 25
ბარინი ნ. 48
ბარმრუდი (მდ.) 74
ბაფაროვი მ. 58
ბაქარან (გეოგრ.) 125
ბერმანელები (ეთნ.) 7
ბერმანია (გეოგრ.) 20, 27, 36, 126, 88
ბერყეზი (ეთნ.) 78
ბილაჯა ო. 4, 72, 76, 79, 171, 193
ბილანი (გეოგრ.) 8, 15, 58, 79
ბიისი 168
ბიხი (ეთნ.) 70
ბოლბალი (ეთნ.) 174
ბოლუბინოვი 59, 99
ბომბედ-ე ყაბესი (გეოგრ.) 72, 74
ბორგანი (გეოგრ.) 15, 29, 72—76, 89—
90, 93, 95—96, 123, 214
ბორგანი (მდ.) 72—73, 214
ბორგანის ველი (გეოგრ.) 73—74, 78,
95—96, 195, 211, 212
ბოქლანები (ეთნ.) 72—78, 87, 171
გრეი ელვარდ 21, 31, 36
გუმბინი (გეოგრ.) 73
გუმბინოვი (გეოგრ.) 74, 95, 196
გურანი (ეთნ.) 57, 59, 84
გურკო-კრაიეინი ვ. 123, 128, 137, 162

დაბირ აზამი (იხ. ფარაჯოლა-ხან ბაქრა-
მი)

დადა-ყული (გეოგრ.) 86
დაზი (ეთნ.) 77
დაიები (ეთნ.) 72
დანეშფური 8—16, 26
დანეშქუ 105—106, 109, 124
დანმარკი ლასენ 186
დანმოუ (გეოგრ.) 16
დავუშური (ეთნ.) 67

დარიოსი 101
დარსი უღლაბ 15—16
დაერაყი (ეთნ.) 61
დალი (ეთნ.) 78
დაშორი (ეთნ.) 43
დახეზი (იხ. დაიები)
დე ნოუ-ი 30
დექეჩი (ეთნ.) 77
დეზლემი (გეოგრ.) 148
დეჰანელი 25
დეჰაგარდები (ეთნ.) 167
დეჰვენდო (გეოგრ.) 207
დემორნი 35, 65
დერაგეზი (გეოგრ.) 58, 77, 87, 89
დუშთი (გეოგრ.) 181
დუშთიარი (ეთნ.) 70
დუშთესთანი (გეოგრ.) 43, 181
დუშაბათლი (ეთნ.) 77
დუვგლაზოვი 167
დუგუროვი კ. 167
დუზფული (გეოგრ.) 60, 101, 103—104,
109, 125, 127, 148, 159, 207—208,
213

დილმანი (გეოგრ.) 186
დილმეყანი (გეოგრ.) 187
დილფანი (ეთნ.) 68
დინარი (ეთნ.) 61
დომინი ა. 179
დირაქენდი (ეთნ.) 68
დიურანდი პენრი მორტიმერ 123
დოლუზგა (ეთნ.) 78
დონდაბი (გეოგრ.) 197, 203
დოლგოპოლოვი ბ. 96
დომანტოვიჩი 22
დოთ მოჰმედ-ხანი 197—198, 200—201
დომან-ზიარი (ეთნ.) 69
დრევილი გასპარ 56
დუგლასი ვ. 65
დურაყი (იხ. ფელაჰი)
დურუნი (გეოგრ.) 89
დუშანზე (გეოგრ.) 116

ეგერი 30
ეკოპტე (გეოგრ.) 111
ელინბურგი (გეოგრ.) 43

ედრიი 107
 ევროპა (გეოგრ.) 7, 19, 47, 50, 83, 91,
 93—95, 116—117
 ეთეზად-ოს-სალტანე 12
 ეიშირი (ეთნ.) 77
 ელველ-სატონი ლ. 18, 121—123, 135
 ემირ აშირ ხალხალელი 181
 ენუელი (გეოგრ.) 25
 ერაყი (გეოგრ.) 54, 57, 67, 74, 87, 101—
 102, 104, 111—112, 114, 116, 119,
 125, 127, 131, 146, 151, 161, 191—
 192, 212
 ფრეკელი (ეთნ.) 78
 ერდეჟანი (გეოგრ.) 60
 ერეჟანი (გეოგრ.) 58, 61, 81, 136
 ესფენდიარ-ხანი 93
 ესფენდიარი ფათულა ნური 108, 114,
 116—117, 119—121, 126—127, 162,
 205
 ესფი (ეთნ.) 175
 ეფთალიტები (ეთნ.) 71—72
 ვაღბოლსკი 24
 ვალადბეგი (ეთნ.) 191
 ვამბერი ა. 61—62, 75, 77
 ვარჯაენდი ფარეზ 203—204, 216—218
 ვაქილ-ულ-მულქი 167
 ვაშინგტონი (გეოგრ.) 179
 ვაჰიდ მაზანდარანი 27—28
 ვერამინი (გეოგრ.) 58, 95, 170, 211
 ვილბერი ნ. 219
 ვილსონი არნოლდ 53—54, 99, 110
 ვილსონი ჰაროლი 125—126
 ვილჩეჟსკი ო. 4
 ვინოგრადოვა ა. 57, 68
 ვირტი ალბრეხტ 31
 ვისანოვი ი. 134
 ვოლფი ჰენრი დრამონდ 27
 ვოსტროვი ა. 5, 58—61, 66—70, 81, 204,
 206, 209, 211, 213—214, 220, 226,
 233
 ვოსუე-ოდ-დოულე 35
 ზაბოლი (გეოგრ.) 198, 202
 ზალეყი (ეთნ.) 61
 ზამან-შაჰი 10

ზარანდი (გეოგრ.) 170, 211, 213
 ზარკი (გეოგრ.) 200
 ზარლამ-ხან თალიშელი 182
 ზაფარანლუ (ეთნ.) 58—59, 87, 194
 ზაჰედანი (რხ. დოზდაბი)
 ზეიდუნი (გეოგრ.) 139, 142, 148—15
 ზეიმი 110
 ზეინალენდი (ეთნ.) 68
 ზენდები (ეთნ.) 83
 ზენჯანი (გეოგრ.) 81
 ზია-ედ-დინ ბეი 191
 ზილი სულტანი 50, 97—99
 ზოქა-ოლ-მოლქი 145
 ზოპაქი 57
 ზულფაყარი (გეოგრ.) 27
 ზულფაყარი (ეთნ.) 175
 ზური 57
 თაგდიზი (გეოგრ.) 168
 თაჰრიზი (გეოგრ.) 14, 29, 31, 33, 168
 182, 186—187, 207
 თათარი (ეთნ.) 77
 თალბოთი 10, 13—15
 თარხანი (ეთნ.) 68
 თაყი ბაჰრამი 73
 თაყი-ზადე 227, 233—234
 თბილისი (გეოგრ.) 22, 27, 30—31, 35
 39—40, 57—59, 72—73, 79—80, 169
 171, 185, 193
 თეზე (ეთნ.) 87
 თეიმურ-ფაშა 176
 თეიმური ემრაჰიმ 14
 თეიობი (ეთნ.) 69
 თეირანი (გეოგრ.) 8—11, 13—14, 17
 19—20, 25, 27, 29—32, 35, 38, 40
 44—45, 49—50, 57—60, 63, 73
 75—76, 78—81, 93, 95, 97, 99, 101—
 102, 105, 107—109, 114, 116—117
 120, 122, 128—131, 137—138, 141—
 142, 144—146, 148, 155—161, 163
 168, 170, 182, 188, 195, 197—198
 201, 204—207, 209, 213—214
 თემურლენგი 80
 თენგისტანი (გეოგრ.) 181
 თექე (ეთნ.) 75, 77, 171

თონღი ვალტერ 21
 თურქ-ოსმალები (იხ. თურქები)
 თურქ-სელჩუკები (ეთნ.) 82
 თურქები (ეთნ.) 62—63, 80, 87—88,
 101—102, 127, 187, 189, 220, 227
 თურქეთი (გეოგრ.) 36, 57, 79—80, 100,
 124, 126—127, 186—187, 189—192,
 228, 234
 თურქეთის ქრთისტანი (გეოგრ.) 57
 თურქმანთაი (გეოგრ.) 152
 თურქმენები (ეთნ.) 4, 57, 62—64, 70—
 79, 83, 85, 87—96, 122, 169, 171—
 172, 185, 193—197, 211—212, 214,
 216, 232
 თურქმენთი (გეოგრ.) 71, 89, 90—91,
 195
 თურქმენთა ველი (იხ. გორგანის ველი)
 თაქობოვსკი ა. 71
 თანგა (ეთნ.) 78
 თარალ (ეთნ.) 77
 თბნ საუდი 111
 თბრაპმ თეიმური (იხ. თეიმური)
 თბრაპმ მირზა 106
 თბრაპმ ჰაქიმი 35
 თბლარი (ეთნ.) 67
 თბლირი (ეთნ.) 77
 თბენი 162
 თბზდჰასთი (გეოგრ.) 64
 თბზდი (გეოგრ.) 27, 171
 თბლუ (ეთნ.) 77
 თბნოვი (ასტობადელი კონსული) 29
 თბნოვი გ. 182
 თბნოვი მ. 4, 11—12, 25, 33, 35—36,
 39, 56, 58, 61, 65—68, 70, 90, 94
 თბნლუ (ეთნ.) 81
 თბლინკო ი. 59
 თბრელო ანაული (ეთნ.) 77
 თბნლუ (ეთნ.) 81
 თბგლისელები (ეთნ.) 8—18, 21—23, 37—
 38, 44, 48, 50—54, 69, 105—106,
 108—109, 112, 116, 126—128, 129,
 131—132, 134—138, 141, 145, 158,
 161, 187, 191—192, 203, 224—225,
 228, 231
 თბგლისი (გეოგრ.) 3, 5, 7—13, 15—38,

45, 54, 93—94, 98, 110, 113—114,
 119—146, 154, 159—164, 167, 183,
 194, 202, 222—225, 227—231, 233—
 234
 თბლოთი (გეოგრ.) 10—11, 20, 31, 70,
 85, 91, 105, 112, 122—124, 162
 თბმულები (ეთნ.) 72—78, 87—88, 171
 თბმულთა ველი (იხ. გორგანის ველი)
 თბნდუსტი 43, 112—113, 116, 161, 164
 თბნელუბი (ეთნ.) 8, 11, 13, 15—16,
 20, 23, 29—30, 36, 53, 57, 60, 66,
 70, 73—74, 106, 121, 133, 146, 151—
 153, 161, 164—165, 202, 212, 226,
 227
 თბანი თურქმენები (იხ. თურქმენე-
 ბი)
 თბანელი ქურთები (იხ. ქურთები)
 თბანი (გეოგრ.) 3—61, 63—67, 69—70,
 72—96, 98—106, 108—116, 118—128,
 130—144, 146—154, 156—158, 160—
 166, 168—185, 188—200, 202—203,
 205—207, 209—210, 212—215, 217—
 220, 222—234
 თბანის აზერბაიჯანი (გეოგრ.) 15, 58, 81,
 185, 192—193
 თბანის ბელუჯისტანი (იხ. ბელუჯისტანი)
 თბანის ქურთისტანი (გეოგრ.) 4, 57—59,
 70, 186
 თბანსკი 46, 50, 129, 182—183
 თბანშარი (გეოგრ.) 201—202
 თბშილ ნურზადე ბუშეკარი (იხ. ნურზა-
 დე ისშილ ბუშეკარი)
 თბშილ-ხან ამირ ლაშკარი 188
 თბფანის (გეოგრ.) 14—15, 27, 31, 36,
 38, 41, 60, 62, 81, 97—100, 102—
 103, 139—140, 146, 148, 154, 170,
 227
 თბქანდერ მენში 80, 89—90
 თბალი (გეოგრ.) 28
 თბალოები (ეთნ.) 28
 თბუფ-ხანი (იხ. ამირ მოჰაჰედი)
 თბუსფი (ეთნ.) 69
 თბკასია (გეოგრ.) 62, 169, 185
 თბიურის გერმანია (იხ. გერმანია)
 თბინი (ეთნ.) 87

კარევი ა. 72
 კარპოვი გ. 76, 78
 კასიან ზღვა (გეოგრ.) 25, 54, 73—74, 114, 206—207
 კასპიანპირთი (გეოგრ.) 41, 78
 კასტელი ჯონ 25
 კერზონი გ. 11, 27, 38, 48—49, 61, 65
 კვეტა (გეოგრ.) 197, 202
 კიაშკო 78
 კირკული (გეოგრ.) 187
 კოპეტ-დალი (გეოგრ.) 89
 კორსუნი 87, 95
 კოსტოვსკი ვ. 22, 40, 43, 49, 85—86, 165
 კოტაი რ. 44, 95, 131, 209—210, 215—216
 კოქსი მიჩერ 123—124
 კოქსი პერსი 38, 122—123, 128
 კუბა (გეოგრ.) 31
 კუბლიკი 49
 კუვირტი (გეოგრ.) 111, 124, 127
 ლაიფოვი (გეოგრ.) 108
 ლამბი პ. 212
 ლამბტონი ა. 58, 75—76, 215, 218
 ლანოვი ა. 168, 182
 ლაშარი (ეთნ.) 70
 ლენბორგი 186
 ლენინგრადი (გეოგრ.) 23, 25, 28, 41, 74, 76—78, 82
 ლენინი ვ. ი. 7—8, 27, 30—31, 35, 227, 234
 ლენკორანი (გეოგრ.) 169
 ლეფთე 104
 ლეჟაქ-ხანი 198
 ლვოვი ფ. 40, 46, 111, 126, 128, 175, 187—188
 ლიანოზოვი 25
 ლიხოვი 22, 95
 ლიბერია (გეოგრ.) 31
 ლინგე (გეოგრ.) 33
 ლინჩი 25
 ლირავი (ეთნ.) 68—69
 ლირავი დეშთი (ეთნ.) 69
 ლირავი ქუპ (ეთნ.) 69

ლოგაშოვა ბ.-რ. 4, 76—77, 79, 94—95, 195—196
 ლონდონი (გეოგრ.) 11—12, 16, 38, 43, 53, 58, 64—65, 73, 76, 88, 99, 110, 123, 125, 129, 140
 ლორენი პერი 131—132, 139, 141—142
 ლორიმერი 60
 ლოს-ანჯელესი (გეოგრ.) 170
 ლორენი 227, 234
 ლურები (ეთნ.) 42—44, 46, 56—57, 59—60, 67—69, 85, 90, 109, 114—115, 119, 122, 161, 169—170, 174—175, 180, 205, 209, 211, 213, 226
 ლურისთანი (გეოგრ.) 57—59, 67—68, 90, 99, 105, 114, 170, 174, 182, 190, 202, 205, 207—208, 213
 მაგასი (ეთნ.) 70
 მაზალი 106—107
 მაზანდარანი (გეოგრ.) 15, 35, 72—73, 89, 207
 მაკდონი 71
 მაკდონალდი რამსეი 19—20
 მალა (გეოგრ.) 148, 150, 152, 154
 მალექ მანსური 64
 მალქოლმი ჯონ 10, 102
 მამაზაიი (ეთნ.) 61
 მამასთანი (გეოგრ.) 43, 67—69, 211
 მამასანი (ეთნ.) 43, 56, 64, 68
 მამედ მალეხ-ხანი 191
 მამედ რიზა-ხანი 84
 მამედ ყული-ხანი 169
 მამედ ჰოსეინ მირზა 156
 მანსურაბადი (გეოგრ.) 148, 151
 მანუჩეჰ-ხან მოთამად-ოდ-დოულე 104
 მანჩესტერი (გეოგრ.) 117
 მარლოუ ჯ. 16—18, 42—44, 54, 135—136, 217
 მარკარიდის მთა (გეოგრ.) 191
 მარკოვი ვ. 80
 მარტოფი (გეოგრ.) 63
 მასაგეტები (ეთნ.) 72
 მასულ ქეჰანი 59, 63, 65—67, 75—76
 მასქედ-ე სოლეიმანი (გეოგრ.) 15, 60, 125, 129, 156

შატერევი ა. 74—75, 95—96
 შაქუ (გეოგ.) 58, 62, 175—177
 შახთუმი (ეთნ.) 77
 შახლობელი აღმოსავლეთი (გეოგ.) 57, 72, 90, 218, 222
 შაქლ-ოდ-დოულე 12
 შაქმელ შაქმელი 13, 18, 21, 28, 30—31, 34, 37, 50, 53—54, 110, 124
 შაქმელ სალხი (ეთნ.) 61
 შაქმელ-ხან დიზლი 191
 შაქმელ-ხან ფულადინი 118
 შაქმელ-ხან ყანისანანი 191
 შაქმელ-შაჰი 10
 შელბურნი (გეოგ.) 65
 შელგენოვი გ. 74—75
 შელიკოვი ო. 160
 შელიკოვი ჰერბერტ 108, 123, 126, 147, 149, 151, 157, 161—162, 189, 193
 შენთეშაშვილი ა. 57, 59, 176, 191—192
 შერკი (გეოგ.) 72, 89, 91
 შერივანი (ეთნ.) 174, 190
 შესირაჰი (გეოგ.) 124
 შესოპოტამია (იხ. ერადი)
 შეფის რუსეთი (იხ. რუსეთი)
 შექრანი (გეოგ.) 70
 შეშქინი (გეოგ.) 81, 87, 169, 211
 შეშქელი (გეოგ.) 50, 195, 198, 207
 შეხილი (ეთნ.) 77
 შეჰაბადი (გეოგ.) 58
 შეჰდი ჰოსეინ-ზადე 191—192
 შეჰდი-ხან ასთრაბადელი 87—88, 91
 შილეგი ბ. 58
 შილსო ა. 179, 214
 შინორსკი ვ. 61
 შირ შაჰერდ-ხანი 201
 შირ ჯავე (გეოგ.) 198
 შირზა ალა-ხანი 200
 შირზა აჰმედი 182
 შირზა თაყი-ხანი 23, 46—47
 შირზა ფირუზ-ხანი 119
 შირზა ჯავად-ხან საედ-ოდ-დოულე 18
 შირზა ჰასან-ხან მოშირ-ოდ-დოულე 18
 შირზა ჰასან ფესაი 66
 შირზა ჰაშიმ-ხან სეიდ-ოდ-მოლქი 168
 შირიანი 101
 შიშულალი (გეოგ.) 188

შოაზიზ ხანი 196
 შობადური 104
 შობარაქ ბენ სეჰაჰი 111
 შოგუი (ეთნ.) 61
 შოღარესი 209
 შოზაფარ-ედ-დინ-შაჰი 15—16, 23, 107—108, 112, 120
 შოთამად-ოდ-დოულე 104
 შოთემენ-ოდ-მოლქი 117
 შონლოღბი (ეთნ.) 62, 82
 შორავე-თეფე (გეოგ.) 73—74
 შორთეზა ყული-ხან სამსამი 115
 შორისი 207
 შოსადევი 98
 შოსთაფა-ხანი 158
 შოსული (გეოგ.) 162, 187
 შოქრემ-ოს-სალტანე 189
 შოყადამი 107
 შოყადამი ჰოსეინ 188
 შოშირ-ოდ-დოულე 117
 შოშირ-ოდ-მოლქი 139—140, 145
 შოჰად ავადი 218—220
 შოჰად ალი შირზა დოულათშაჰი 104
 შოჰად ყული-ხანი 102
 შოჰამადი 104—107
 შოჰამედ ალი-შაჰი 32, 35, 95—96, 98—99
 შოჰამედ ბაჰან ბაჰან ბიგი 62—63, 66—67
 შოჰამედ ეალი-ხანი 35
 შოჰამედ თაყი-ხანი 92
 შოჰამედ რაშიდ ბეგი 193
 შოჰამედ ქაზემი 91
 შოჰამედ ყული-ხანი 65, 102
 შოჰამედ შაჰი 104, 176
 შოჰამედ-ხანი 200
 შოჰამერე (იხ. ხორეშეჰერი)
 შოჰამერეს შეიხი (იხ. შეიხ ხაზალი)
 შუაზიზ-ხანი 194
 შუბარეჰ ბენ ზიიაბი 125
 შურჩალი (ეთნ.) 77
 შუქრი (გეოგ.) 151
 შუქრი (ეთნ.) 57—58, 174
 შულანი ირანისა (გეოგ.) 62—63, 80, 87

მულანის ველი (გეოგრ.) 63, 81, 169
მულანლუ (ეთნ.) 62

ნავი-ხანი (იხ. სარდარ რაშიდ ნავი-ხანი)
ნადირ-შაჰი 9, 85—92, 102—103, 175—
176, 211

ნაიბ-ოს-სალტანე 35

ნალგეივი 186

ნამადი (ეთნ.) 67

ნარდინი (გეოგრ.) 74

ნასერ ბენ ჰამიდან 102

ნასერ-ედ-დინ-შაჰი 12, 18, 43, 86, 50,
98, 104—106, 112, 154, 178

ნასერ-ოლ-მოლქი 12

ნასერი (გეოგრ.) 142, 151, 156, 158—
159, 161

ნასერიე (გეოგრ.) 109

ნასრ-ოლ-მოლქი 35

ნასრულა-ხანი 197

ნეზამ-ოს-სალტანე 111—112

ნეკრასოვი 29

ნესა (გეოგრ.) 89

ნეფფუნი (გეოგრ.) 156

ნეჭეთი (გეოგრ.) 116, 160

ნეჭდი (გეოგრ.) 111

ნინოწმინდა (გეოგრ.) 63

ნიუ-იორკი (გეოგრ.) 99

ნიჟად ამირ ჰოსეინ კარიზი 115, 204

ნიშაბური (გეოგრ.) 87

ნოელი 128

ნოსრეთაბადი (იხ. სისტანი)

ნოსრეთულა ჰაქიმ ელში 116, 189

ნოუბახთი 101, 114, 137, 140, 146—
150, 153—156, 161, 174, 182, 184,
186, 188, 191

ნოურუზი (ეთნ.) 61

ნოზურლი (ეთნ.) 77

ნუიი (ეთნ.) 69

ნურ-ალი (ეთნ.) 77

ნურ მუჰამედ-ხანი 197

ნურზადე ისმაილ ბუშეჰრი 130—132,
150, 157, 162

ნურულა-ხანი 84

ნუშქი (გეოგრ.) 202

ოგრანოვოი ი. 61, 63, 80
ოშანი 103, 124

ოშარ ჰაიფი 155

ოშარ-ხან ილხანი 191

ოსები (ეთნ.) 71—72

ოსეტროვი 129, 187

ოსიეველი (ეთნ.) 61

ოსმალეთი (იხ. თურქეთი)

ოსტრიევი 3. 32

ოურამი (ეთნ.) 191

ოუფი 109

ოლუზები (ეთნ.) 71—72

ოშინი ლ. 72

პაიზი რ. 65

პაქისტანი (გეოგრ.) 69—70

პარიზი (გეოგრ.) 115—118

პაქანიკები (ეთნ.) 72

პეტერბურგი (იხ. ლენინგრადი)

პეტროგრადი (იხ. ლენინგრადი)

პეტრუშევსკი ი. 80

პიკულინი მ. 4, 70

პიტბურგი (გეოგრ.) 44

პოლაგლი (პოლაილი) (ეთნ.) 182

პოლიაკოვი ი. 24

პოლიაკოვი ლ. 25

პოლტოვო (იხ. აშხაბადი)

პორტუგალიელები (ეთნ.) 8—9

პოხიტონოვი 28

პრეობრაჟენსკი 29

პრინსტონი (გეოგრ.) 219

პულ-ფ გოლზორი (გეოგრ.) 207

რაბინო პ. 73—74

რავანსარი (გეოგრ.) 190

რამზი ბეი 191

რამპორმოზი 60, 101, 104—105, 109,
148

რადულისონი 84, 86

რადიდ-ოლ-მოლქი 168

რაპიმი (ეთნ.) 67

რაპე 104

რევი (ეთნ.) 70

რეზა ყული-ხანი 121

რეზა-ხანი (იხ. რეზა-შაჰი)

რეზა-შაპი 3, 5, 30, 39, 42, 47, 49, 66,
89, 99, 107—108, 110, 115—121, 125,
129—130, 132—157, 159—164, 174,
177—184, 186—187, 190—191, 201,
203—205, 208—211, 214—217, 219—
220, 222, 224—234

რეზაიე (გეოგრ.) 58, 187

რეზაიეს ტბა (გეოგრ.) 187—188

რეიტერი ეოლიუსი 11—12, 14

რეპანი (იხ. აზინ რეიპანი)

რეშთი (გეოგრ.) 25, 29, 50

რომაკევიჩი ა. 61, 63, 65

როსტამი (ეთნ.) 69

როსტომ-ხანი 201

როსლიაკოვი ა. 72, 90

როტშტეინი ფ. 227, 234

რუბინიჩი ი. 58

რუდბარი (გეოგრ.) 81

რუ-ები (ეთნ.) 21—22, 24—25, 29, 31,
50, 85, 186

რუ-ლთი (გეოგრ.) 7—8, 11, 17, 20—37,
40—41, 54—55, 59, 75—76, 80, 87,
90—91, 93—96, 98—99, 133, 135,
152, 160, 163, 166—169, 176, 185—
186, 192—194, 222—223, 229—230

სადათ ბეი 191

საბზევარი (გეოგრ.) 195

საბკოთა კავშირი (გეოგრ.) 76, 133, 161,
163, 187, 193, 198, 224—225, 227—
228, 231, 234—235

საბკოთა რუ-ეთი (იხ. საბკოთა კავში-
რი)

სადეუ ნეშთი 20—21

სადეუ-ხან აზური 204

სადიუ-ოს-სალტანე 12

საეე (გეოგრ.) 62, 80—81, 170, 211, 213

საზონოვი 36

საიდ ნაფისი 30, 34—35, 43—44, 46—
47, 51, 113, 170—171, 174, 190, 207—
208

საიქსი პერსი 28, 37, 45, 61, 88, 98

საიეები (ეთნ.) 72

სალარ იპთიმამ სეიდ ჰეიდარი 212

სალარ-ოდ-დოულე 190—191

სალასალი (გეოგრ.) 105

სალახი (ეთნ.) 77

სალმანი 103—104

სალმასი (გეოგრ.) 186—187, 189—190

სალორები (ეთნ.) 77

სამაია (იხ. სომაია)

სამანგანი (გეოგრ.) 214

სამერი 104

სამოლოვიჩი ა. 61

სამსამ-ოს-სალტანე 99

სამურდანი (გეოგრ.) 74

სანგ ქაზეში (გეოგრ.) 188

სანენდეგი (გეოგრ.) 58, 190

სანეტ-პეტერბურგი (იხ. ლენინგრადი)

სარაფანი (გეოგრ.) 200, 202

სარადარ არფა (იხ. შერხ ჯალაბი)

სარადარ არშადი (იხ. არშად-ოდ-დოულე)

სარადარ ანადი 97—99

სარადარ აუდასი (იხ. შეიხ ხაზალი)

სარადარ აჯალი (იხ. შეიხ აბდულ ქამილი)

სარადარ იბრაჰიმ-ხანი 200

სარადარ შირქუთი-ხანი 201

სარადარ მოჰამედ-ხანი 201

სარადარ მუაზიზი (იხ. მუაზიზ-ხანი)

სარადარ ნაყდი-ხანი 201

სარადარ რაშიდ ნავი-ხანი 167—168

სარადარ რაშიდი 190—192

სარადარ ჯანგი 191

სარადარ ჯანგიზ-ხანი 200

სარადარ ჰოსეინ-ხანი 201

სარადარ-ე სეფაბი (იხ. რეზა-შაპი)

სარადარ-ე ქეშვარი (იხ. შეიხ აბდულ შა-
ჯილი)

სარადარ-ე ჯანგი 99

სარიეები (ეთნ.) 77

სარმატები (ეთნ.) 71—72

საულის არაბეთი (გეოგრ.) 111

საუგბულალი (გეოგრ.) 58, 148, 151,
170

საფაროვი გ. 82

საფრანგეთი (გეოგრ.) 28, 50

საქარტველო (გეოგრ.) 63, 166

საღევენდი (ეთნ.) 68

საყიზი (გეოგრ.) 58, 190, 193

სამამ-ოდ-დოულე 44—45

სეზგეარელები (ეთნ.) 87
 სები სურანი (ეთნ.) 70
 სეიდ ზია-ედ-დინი 134, 178
 სეიდო 190
 სეიდ იბრაჰიმი (ეთნ.) 68
 სეიდ. მორთეზა 212
 სეიდ ფეჰროდინი (ეთნ.) 68
 სეიდ ქამალ-ოდ-დინ ასად აბალი 14
 სეიდოვი რ. 13—14, 25
 სეიტანი (იხ. სისთანი)
 სელახი (გეოგრ.) 196
 სემირამი (გეოგრ.) 62, 64
 სენგრეყი (ეთნ.) 78
 სენგაბი მ. 76, 78
 სენგაბი (ეთნ.) 57, 59, 88
 სერახსი (გეოგრ.) 63, 77, 87
 სეფადარი 34
 სეფ-ხანი (ეთნ.) 67
 სიმენსი 25
 სირია (გეოგრ.) 57
 სიმკო იამაილ ალა (იხ. სმიტკო)
 სერსანი (გეოგრ.) 70, 197—198, 200—
 201
 სკვოტები (ეთნ.) 71—72
 სმარტი 129
 სმიტი არმიტაჟ 38
 სმრტი 167, 185—193
 სმიტკო ისმაილ ალა (იხ. სმიტკო)
 სობოცინსკი ა. 41
 სოლეიზ-ხანი 105, 176
 სოლტან ესქანდერ-ხანი 201
 სოლტან მორად მირზა 105
 სოლტანი 159
 სომაია (გეოგრ.) 185
 სომხები (ეთნ.) 103
 სომხეთის სსრ (გეოგრ.) 77, 80
 სოულათ-ოდ-დოულე 45
 სოფიანი (გეოგრ.) 211
 სოფოტრა (გეოგრ.) 124
 სპარსეთი (იხ. ირანი)
 სპარსეთის ყურე (გეოგრ.) 8—9, 20—
 21, 44, 54, 64, 105, 113, 122—124,
 126—127, 130, 136, 151, 164, 207
 სპარსელები (იხ. ირანელები)
 სტამბოლი (გეოგრ.) 71

სტაროსელსკი 22
 სტენიციი ი. 75
 სტივენსი გ. 25
 სულთანაბალი (გეოგრ.) 67
 სულტან-ზადე ა. 134
 სულტან-ფათიმი 71
 სუმაი (გეოგრ.) 190
 სუნჩალი (ეთნ.) 77
 სუხუნი (ეთნ.) 61
 ტარდოვი ვ. 173
 ტაშენტი (გეოგრ.) 74, 89, 195, 197—
 198, 200, 202, 227, 232, 234
 ტაჯიკები (ეთნ.) 72
 ტიბეტი (გეოგრ.) 27
 ტიგრანოვი ლ. 40—42, 49, 61, 80
 ტიგროსი (მდ.) 154
 ტიუჟ-კარაგენი (გეოგრ.) 74
 ტრუბეცკოვი ვ. 4, 18, 58—61, 70, 81,
 85, 88, 90—94, 96—97, 100, 160,
 165, 208—209

ულენს დე შოტენი მ. 61, 64—67
 უნარი (გეოგრ.) 168
 ურმიის ტბა (იხ. რეზაიეს ტბა)

ფაზლულა ზაჰედი 148, 156, 158—159,
 188, 196
 ფაზლულა-ხან ზაჰედი (იხ. ფაზლულა
 ზაჰედი)
 ფათალი-შაჰი 104, 80
 ფათჰულა ანთაჰი 111
 ფაინ-ვილაიეთი (გეოგრ.) 212
 ფანუჯი (ეთნ.) 70
 ფარაჟოლა-ხან ბაჰრამი 146, 151—152
 ფარმან-ფარმა 34, 49
 ფარსი (გეოგრ.) 4, 13, 28, 44—45, 56,
 58, 62—66, 68, 80—81, 93, 102, 104,
 149, 204, 217, 220
 ფარსიმადანი (ეთნ.) 67
 ფასქუჰი (გეოგრ.) 200
 ფაფაზიანი ა. 85, 81
 ფეისალი 116, 127
 ფელარეთი (გეოგრ.) 148
 ფელაჰი (გეოგრ.) 103—105, 109, 111
 ფენდერისკი (გეოგრ.) 75

ფერეიდანი (გეოგრ.) 63, 148, 212
 ფესა (გეოგრ.) 60
 ფეშქეპის ლურები (ეთნ.) 68
 ფეშქევი დევი (გეოგრ.) 73
 ფეშქევი (იხ. ირანშაჰი)
 ფილდი პენრი 65—66, 183, 211
 ფილი 130, 162
 ფილიე (გეოგრ.) 158
 ფირავენდი (ეთნ.) 211
 ფირნია (იხ. მირზა ჰასან-ხან მომირ-
 ოღ-ღოღლუ)
 ფირუზ-შაჰი 10
 ფირუზაბადი (გეოგრ.) 217
 ფიშ-ქუპის ლურები (ეთნ.) 68
 ფოლათლი (ეთნ.) 167
 ფოშთი (ეთნ.) 70
 ფოშთე-ქუპი (გეოგრ.) 67, 115, 148,
 150—151, 163, 213
 ფოშთე-ქუპის ლურები (ეთნ.) 67—68
 ფრანგები (ეთნ.) 28, 86
 ფრანკინი 23, 47—48
 ფრიშმანი ლ. 4
 ფუტურიძე ვ. 58
 ფურზანდი 188
 ფურიე 14

ჭაბი (ეთნ.) 21, 60, 101, 104, 114,
 ქაბიანები (ეთნ.) 102—101
 ქალიშენხანე (გეოგრ.) 189
 ქამრან მირზა ნაიბ-ოს-სალტანე 14
 ქარენდარი (გეოგრ.) 200
 ქართულები (ეთნ.) 63, 86, 212
 ქარუნი (მდ.) 25, 108, 111, 154
 ქაშანი (გეოგრ.) 211
 ქაშქული (ეთნ.) 67
 ქეი ხოსროუ-ხანი 191
 ქეივარ მუსა (ეთნ.) 61
 ქეიქაული (გეოგრ.) 149
 ქეიხანი (იხ. მასუდ ქეიხანი)
 ქელათი (გეოგრ.) 20, 89
 ქელალი (ეთნ.) 171
 ქელხორი (ეთნ.) 57—58
 ქეშალ ბეი 191
 ქერბალა (გეოგრ.) 116, 160
 ქერეჭი (გეოგრ.) 211
 ქერიმ-ხან ზენდი 9, 92, 103, 174

ქერმანი (გეოგრ.) 27, 58, 70, 81, 88,
 102, 170, 198, 205, 207
 ქერმანშაჰი (გეოგრ.) 54, 58—59, 67, 104,
 148, 151, 191
 ქიათუნი (გეოგრ.) 148
 ქოლიაი (ეთნ.) 174
 ქოლპორი (ეთნ.) 191
 ქურანი (ეთნ.) 191
 ქურთები (ეთნ.) 4, 56—60, 67, 74, 83—
 91, 99, 119, 122, 168—172, 174—176,
 182, 185—197, 209, 211, 217, 220,
 226, 232—233
 ქურთისტანი (გეოგრ.) 57—59, 148, 150,
 174, 176, 185, 189, 191—193, 202,
 208, 217, 227, 234
 ქურთ-შურია (გეოგრ.) 124
 ქუჩანი (გეოგრ.) 58, 89
 ქუჩეკი (ეთნ.) 77
 ქუჩეკ თათარი (ეთნ.) 77
 ქუჭილუი (გეოგრ.) 43, 67—69, 148
 ქუჭილუი (ეთნ.) 43, 56, 64, 68—69,
 130, 220

ლეიზი 104

ყაბადონი (ეთნ.) 175
 ყადიში ზაბიჟულა
 ყავემ-ოღ-მოლქი 182
 ყავემ-ოს-სალტანე 217
 ყაზვინი (გეოგრ.) 25, 50, 57, 81, 84,
 178, 206—207
 ყაი (ეთნ.) 78
 ყალხანი (ეთნ.) 191
 ყან-იოყმაზი (ეთნ.) 77
 ყანდაშარი (გეოგრ.) 85—86
 ყარა-ბაღხანი (ეთნ.) 78
 ყარა-სუ (მდ.) 74
 ყარაგოზლუ (ეთნ.) 175
 ყარაღალელები (ეთნ.) 168
 ყარაი (ეთნ.) 87
 ყარაფაფახები (ეთნ.) 83
 ყარა-ყოიუნლუ (ეთნ.) 83
 ყარაჩეი (ეთნ.) 67
 ყარაჩერლუ (ეთნ.) 81
 ყარა-ჩოყა (ეთნ.) 77

ყაროვი (ეთნ.) 77
 ყასეშხაღე 17, 24, 29, 50, 99
 ყასრე-შირინი (გეოგრ.) 27, 88, 151
 ყაშლარელები (ეთნ.) 62
 ყაშყა-დალი (გეოგრ.) 63
 ყაშყალები (ეთნ.) 42—45, 56, 61—67,
 79—80, 90, 99, 119, 122, 161, 169,
 171, 174—175, 211, 217, 220, 227
 ყაჯარები (ეთნ.) 3, 12, 19, 23, 30, 83,
 91, 116, 166—170, 174, 190, 196, 222
 ყერეყი (ეთნ.) 78
 ყეშყე-მეშე (გეოგრ.) 63
 ყიზილ-ათრეკი (გეოგრ.) 76
 ყიზილ-ბაშები (ეთნ.) 62, 79—81
 ყიზილ უზენი (მღ.) 81
 ყიზილ-დალი (გეოგრ.) 188
 ყოთური (გეოგრ.) 186
 ყოშა-აშაყა (გეოგრ.) 63
 ყოშა-იუხარი (გეოგრ.) 63
 ყუთლი-თემირი (იხ. ყარა-ჩოყა)
 ყულიაი (ეთნ.) 58
 ყუმი (გეოგრ.) 60, 62, 80—81, 170, 211
 ყურბელლუ (ეთნ.) 81
 ყუჩანი (გეოგრ.) 58, 171, 194

შადილუ (ეთნ.) 58—59, 87, 175, 194
 შადლუ (იხ. შადილუ)
 შალილი (გეოგრ.) 149
 შაპური 101
 შარაფხანე (გეოგრ.) 211
 შერიფ ბეი 191
 შატ-ელ-არაბი (მღ.) 15, 108, 112
 შაქრიაზი (გეოგრ.) 188
 შაჰ აბას პირველი 8—9, 63, 79—81, 85,
 89—90, 92, 110, 194, 211—212
 შაჰ სეფი 90
 შაჰ სოლეიმანი 9
 შაჰ სოლეიმან სეფი 113
 შაჰ სოლტან ჰოსეინი 9, 102
 შაჰ აბდულ აზიმი (გეოგრ.) 25
 შაჰ ბაჰრამ-ხანი 197
 შაჰ ბაჰრამი (გეოგრ.) 149
 შაჰაბადი (გეოგრ.) 207, 211, 213
 შაჰი (ეთნ.) 61
 შაჰიდი (იხ. ჭაფარ შაჰიდი)

შაჰპური (გეოგრ.) 198
 შაჰპეზური (გეოგრ.) 57
 შაჰპეკორდი (გეოგრ.) 59—60
 შაჰრიარი (გეოგრ.) 170
 შაჰრული (გეოგრ.) 73, 96, 195
 შაჰსაფარ-ხანი 197
 შაჰსევენები (ეთნ.) 4, 57, 61—64, 79, 81,
 87—88, 166—170, 181—182, 211,
 213
 შეიბანი 187—188, 204
 შეილი 84
 შეიხ აბდალ მაჩიდი 155
 შეიხ აბდალ ჭარიმი 153, 155
 შეიხ აბდალ ჰამიდი 147, 152, 158
 შეიხ აჰმედ ბარზანი 191
 შეიხ მაჰმუდი 191
 შეიხ მოჰამადი (იხ. მოჰამადი)
 შეიხ მოჰისანი (იხ. შეიხ ხაზალი)
 შეიხ ობეიდულა 176
 შეიხ საიდი 191
 შეიხ ჯაბარ-ხანი 21
 შეიხ ხაზალ-ხანი (იხ. შეიხ ხაზალი)
 შეიხ ხაზალი 18, 21, 38, 93, 101, 104,
 107—127, 129—130, 132—148, 150—
 164, 178, 182, 185—186, 224, 228,
 231, 234
 შეიხ ჯალაბი 155
 შერეფხანე (გეოგრ.) 188
 შეყაყი (ეთნ.) 57, 84, 185
 შეშბულუქი (ეთნ.) 67
 შეჰრეკი (იხ. ჩეჰრეკი)
 შევლები (ეთნ.) 50
 შიინი ვინსენტ 99, 114, 120—121, 131,
 151, 156, 164, 196
 შინდლერი ა. 61—62, 165
 შირაზი (გეოგრ.) 14—15, 28, 31, 38, 45,
 57, 60, 81, 141, 148, 182
 შირვანი (გეოგრ.) 58, 194
 შიტოვი გ. 12, 23—24
 შიხი (ეთნ.) 77
 შტინსკი 80
 შორეული აღმოსავლეთი (გეოგრ.) 32
 შტეინბერგი ე. 71, 89
 შტუტგარტი (გეოგრ.) 108
 შუა აზია (გეოგრ.) 77, 91, 193, 195

შუამდინარეთი (იხ. ერავი)
შულესტანი (იხ. შამსანი)
შურაბი (გეოგრ.) 200
შუსტერი მორგან 30, 33—35
შუში (გეოგრ.) 101, 127, 146
შუშთარი (გეოგრ.) 60, 101, 103—104,
109—110, 121, 125, 127, 148, 161

ჩაგირი (ეთნ.) 78
ჩაგი-ბეყდელი (ეთნ.) 78
ჩალუსი (გეოგრ.) 207
ჩანფი (ეთნ.) 70
ჩარდაული (ეთნ.) 83
ჩარომი (ეთნ.) 69
ჩაპარ მაქალე (გეოგრ.) 99, 115, 130,
140, 204
ჩაპარლენგი (ეთნ.) 60—61, 91—92,
130
ჩელობლიანები (ეთნ.) 167
ჩემბერლენი ნოილ 161—162
ჩერალ-ხანი 201
ჩერნოზუბოვი 22
ჩერჩილი გ. 38
ჩეპრე (იხ. ჩეპრიქი)
ჩეპრეკი (იხ. ჩეპრიქი)
ჩეპრიქი (გეოგრ.) 188—189
ჩიარიქი (გეოგრ.) 185
ჩიგინი (ეთნ.) 84
ჩიკავო (გეოგრ.) 65
ჩინგიზ-ხანი 64
ჩირკოვი 185
ჩიჩერინი გ. 227—228, 234
ჩორ-ბონიჩე (ეთნ.) 68—69
ჩოლოყაშვილი ოთარ 86
ჩულურეთი (გეოგრ.) 63

ციგლური 25
ცისი 168

წითელი ზღვა (გეოგრ.) 114
წინა აზია (გეოგრ.) 56—58, 60, 91

პელიძე ა. 63
პიპაშვილი გ. 39

კიკინაძე ზ. 63

ხაბეშანი (იხ. ქუჩანი)
ხავერები (იხ. ბერბერები)
ხაზალი (იხ. შეიხ ხაზალი)
ხაზარები (ეთნ.) 87
ხალაქი (ეთნ.) 62, 170
ხამსე (ეთნ.) 43, 56, 64—65, 182, 220
ხან ნახეყვანი 201
ხანეკინი (გეოგრ.) 11
ხანლარ მირზა ქაშმათ-ოდ-დოულე 105
—106
ხარი (გეოგრ.) 170
ხაფი (ეთნ.) 87
ხაქესთარი (გეოგრ.) 149
ხეიფეცი ა. 228, 234
ხიდირლი (ეთნ.) 77
ხიდუჩი (ეთნ.) 70
ხივა (გეოგრ.) 90—92, 193
ხიამი (გეოგრ.) 198
ხიო (გეოგრ.) 176, 185—186, 211
ხორასანი (გეოგრ.) 10, 15, 57—59, 70,
72—73, 77, 89—92, 170, 185, 193—
194, 196—197, 205, 208, 220
ხორასელი ქერთები (ეთნ.) 193—194,
196
ხორეზმი (იხ. ხივა)
ხორეზმადი (გეოგრ.) 67, 148, 159, 180,
207—208, 211, 213
ხორეშქარი (გეოგრ.) 17, 104—111,
117—119, 122, 126—127, 129—130,
132, 135, 139, 142—144, 153—154,
156, 158—159, 206—207, 213
ხოსროლ-ხანი 84, 90
ხოქა (ეთნ.) 77
ხოქაბეგლები (ეთნ.) 167
ხოქა-ნეფესი (გეოგრ.) 74, 196
ხუბესთანი (იხ. ხუზისტანი)
ხუზისტანი (გეოგრ.) 4—5, 15, 20—21,
38, 43, 58, 67—68, 101—129, 131—
132, 136—142, 144—164, 170, 177,
182, 185—186, 192, 207—208, 211,
224—225, 230—231

ჯაბარი 105
 ჯაბრაილი (გეოგრ.) 169
 ჯაეათი (გეოგრ.) 169
 ჯაენარული (ეთნ.) 191
 ჯავილი (ეთნ.) 69
 ჯაზირათ-ულ-ხეზრი (გეოგრ.) 106
 ჯალილაენდი (ეთნ.) 84
 ჯალილაენი 84
 ჯამაზ ხოსროვი (გეოგრ.) 198
 ჯამალზადე 56
 ჯამი (გეოგრ.) 91, 212, 214
 ჯან მოჰამად-ხანი 146, 201
 ჯანეუი-გარმსირ (ეთნ.) 61
 ჯანეუი-სარდსირ (ეთნ.) 61
 ჯასკი (ეთნ.) 70
 ჯასუი (გეოგრ.) 33
 ჯაფარ სულტანი 191
 ჯაფარ შაჰიდი 119, 146, 148, 154, 191
 ჯაფარ-ხანი 104
 ჯაფარბაი (ეთნ.) 73, 77—78, 95
 ჯაფი (ეთნ.) 58
 ჯაყი (ეთნ.) 68—69
 ჯაჰანბანი ამანოლა მირზა 141, 188—189,
 197—202, 206, 214, 232
 ჯაჰანგ-ხანი 198
 ჯაჰანგირ-ხანი 191
 ჯევათ-ფაშა 186
 ჯელალი (ეთნ.) 211
 ჯეშედი (ეთნ.) 87
 ჯეჰრომ-ლარი (გეოგრ.) 64
 ჯულფა (გეოგრ.) 25

პალისტონი 38
 პამადანი (გეოგრ.) 25, 81, 206—207
 პამბურგი (გეოგრ.) 30
 პანდიჯანი (გეოგრ.) 150, 153
 პანზალი 107
 პანტუე ჯ. 73, 75, 77—78
 პარუნ-არ-რამიდი 154
 პასან ფეზეშეზადი 17, 28—29, 37, 123—
 125, 175
 პასან-ყული (გეოგრ.) 76
 პათულენგი (ეთნ.) 60—61, 91—92
 პაქეში 105
 პაქ იუსეფი 105
 პაქ სეიდ ალი აქბარ ფალასირი 14
 პაქ ხოსრო-ხან სარდარ ზაფარი 115
 პაქ ჯაბარი 105—107
 პაქი მირზა ალასი 176
 პაქი ყული-ხან სარდარ ასადი (იხ. სარ-
 დარ ასადი)
 პედაიოთ-ხანი 146
 პეზარე (ეთნ.) 171
 პენდეგანი (გეოგრ.) 104
 პერაი (გეოგრ.) 105
 პიჯაზი (გეოგრ.) 162
 პოვარდი 142
 პოლი 197
 პორმოზი (გეოგრ.) 9, 126
 პოსეინ ალი მირზა 104
 პოსეინ ალი-ხან თალიშელი 181
 პოსეინ მაქი 29, 117—118, 135, 137,
 163
 პოსეინ ნასერი 148
 პოსეინ ყული-ხანი 97—98
 პოსეინ-ხან ბაჰაი 149
 პოსეინ-ხან თახთი 191
 პუსამ-ოლ-მოლქი 49
 პეშანგ ფურქარიმი 75—76

შაბიბულა რასულ ალა 191
 შაბიბულა-ხანი 186, 197
 შადადი 104—105
 შაეიზე (გეოგრ.) 101—103, 109
 შაჰრამუთი (გეოგრ.) 124
 შაიათ დაუდი (გეოგრ.) 67

გამოყენებული ლიტერატურა

ა) საარქივო მასალები

- 1 Архив внешней политики России, Фонд „Персидский стол“, дела 240 (1911—1917. гг.). 863 (1908 г.), 867. 3871 (1908—1911 гг.).
- 2 Архив Института востоковедения Академии наук СССР, фонд востоковедов Анисимова.
- 3 Архив Института востоковедения Академии наук Армянской ССР, фонд «Туркмены».
- 4 Архив Института истории Академии наук СССР, 1924 г., дело 7, № 10-в, 1925 г., дело 7, № 18-а; 1926 г., дело 7, № 13; 1928 г., дело 7, № 17; 1930 г., дело 7, № 19.
- 5 Центральный государственный военно-исторический Архив, фонд 76, опись 1, дела 192, 242 252, 368, 374, 378, 392, 395; фонд 446, опись 1, дело 172.
- 6 საქართველოს სსრ ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფონდი 12, ანაწერი 2, საქმე 742; ფონდი 12, ანაწერი 14, საქმე 143, ფონდი 13, ანაწერი 28, საქმეები: 40, 57, 150, 155, 157; ფონდი 15, ანაწერი, 1, საქმე 315; ფონდი 1438, ანაწერი 1, საქმეები: 368, 386, 387.

ბ) წყაროები, გამოკვლევები, ცნობარები

- 7 ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი. იმპერიალიზმი, როგორც კაპიტალიზმის უმაღლესი სტადია—თბზ., მე-4 გამ., ტ. 1.
- 8 ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი. რევულები იმპერიალიზმის შესახებ—„ლენინი აღმოსავლეთის ქვეყნების შესახებ“, თბილისი, 1974.
- 9 ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი. რევულო მასალებსა სპარსეთის შესახებ—„ლენინი აღმოსავლეთის ქვეყნების შესახებ“, თბილისი, 1974.
- 10 გ ვ ი ლ ა ვ ა ო. ერთი წყარო მე-19 საუკუნის ირანელი თურქმენების შესახებ—„აღმოსავლური ფილოლოგია“, II, თბილისი, 1972.
- 11 გ ვ ი ლ ა ვ ა ო. ირანელ თურქმენთა საზოგადოებრივი წყობა და სოციალურ-ეკონომიური ურთიერთობანი (მანქანაზე ნაბეჭდი საკანდიდატო დისერტაცია), თბილისი, 1967.
- 12 გ ვ ი ლ ა ვ ა ო. ირანელი თურქმენები (მოკლე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი), თბილისი, 1968.
- 13 მ ე ნ თ ე შ ა შ ე ი ლ ი ა. ახლო აღმოსავლეთის ქურთების ისტორიის საკითხები (X—XX სს.), თბილისი, თსუ, 1978.

- 14 მ ე ნ თ ე შ ა შ ვ ი ლ ი ა. ქურთები და ქურთისტანი (სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების საკითხები), თბილისი, „საბჭოთა საქართველო“, 1977.
- 15 ფ უ თ ე რ ი შ ე ვ. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები. თბილისი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამბა, 1955.
- 16 ქ ი შ ა შ ვ ი ლ ი გ. ირანის სოფელი XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე—„სტალინის სახ. თსუ შრომები“, ტ. 73, 1959.
- 17 А га ев С. Л., Иран в период политического кризиса 1920—1925. М., «Наука», 1970.
- 18 А га ев С. Л., Советское ирановедение 20-х годов. М., «Наука», 1977.
- 19 А лек се е н ко в П., Туркмено-курдское восстание Изд. 2-е, переработанное. Ташкент, 1935. ✓
- 20 А л н е в С. М., Антиимпериалистическое и демократическое движение 1949—1953 гг.—«Иран. Очерки новейшей истории». М., «Наука», 1976.
- 21 А р та мо но в Л. К., Астрабад-Шахрудский район и северный Хорасан. ч. 2, вып. I, Тифлис, 1894.
- 22 А са ду л ла е в К., Свержение династии каджаров в Иране (1920—1925 гг.), Душанбе, 1966.
- 23 А та е в Х., Национально-освободительное движение в Хорасане. Ашхабад, 1963.
- 24 А та е в Х., Освободительное движение туркмен в Иране. Ашхабад, 1970.
- 25 А э л., По Персии и Месопотамии. Л., 1931.
- 26 Б а л а я н Б. П., Восстание племен на юге Ирана (1922—1930). Ереван, 1974.
- 27 Б а л а я н Б. П., К вопросу об общности этногенеза шахсевен и кашкайцев—«Востоковедческий сборник, I», Ереван, АН Арм. ССР, 1960.
- 28 Б ар то л ь д В. В., Очерк истории туркменского народа. Сочинения, т. 2, часть I, М., 1963.
- 29 Б е л о з е р с к и й С., Письма из персии от Баку до Испагани, 1885—86 гг.—«Сборник материалов по Азии», вып. XXV, СПб., 1887.
- 30 Б е н д е р е в, Астрабад-бастамский район Персии. Посадки по району в 1902 году ген. штаба полковника Бендерова. Ашхабад, 1904.
- 31 Б е р е з к и н В., В Гюргенской долине. Ташкент, 1931.
- 32 Б е р е з к и н В., Персидский Белуджистан—БПСВ, кн. 6—7, Ташкент, б. г.
- 33 Б л а р а м б е р г И. Ф., Топографическое и статистическое описание восточного берега Каспийского моря от Астрабадского залива до мыса Тюк-Карагени. Б. м., 1836.
- 34 Б о б ы н и н Н. Н., Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля. 1901—1923. Тифлис, 1923.
- 35 Б о д е К., О туркменских поколениях: номухах и гокланах—«Записки ИРГО», кн. I и II. СПб, 1845.
- 36 Б р е г е л ь Ю. Э., Этническая карта южной Туркмении и Хорасана в XVII—XVIII вв.—«Краткие сообщения Института этнографии», 1959, XXXI

- 37 Брук С. И., Этнический состав и размещение населения в странах. Передней Азии—«Переднеазиатский этнографический сборник» I, М., АН СССР, 1958.
- 38 Бюллетень прессы Среднего Востока, кн. 6—7, (1928), Ташкент.
- 39 В ам б е р и А., Путешествие по Средней Азии в 1863 году. СПб., 1865.
- 40 В и н о г р а д о в а А., Кочевые племена Персии и их политическая роль—«Международная жизнь», М., 1922, № 3 (121).
- 41 В и с а н о в И., Персия Реза шаха—«Новый Восток», 1926, кн. 15.
- 42 В о с т р о в А., Племена Ирана и племенная политика иранского правительства — «Материалы по национально-колонияльным проблемам». М. 1936, № 34.
- 43 Г а ф ф а р о в М. А., Персидско-русский словарь, т. II, М., 1974.
- 44 Г у р к о-К р я ж и н В. А., Перевоорот в Персии—«Новый Восток», кн. 12, 1926.
- 45 Г у р к о-К р я ж и н В. А., Четыре конфликта—«Новый Восток», 1925, кн. 1 (7).
- 46 Г у с с е й н - З а д е М е х д и, Персия встречает Реза шаха—БПСВ, 1931, № 10—11.
- 47 Д ё м и н А. И., Социально-экономические и политические предпосылки установления монархии Пехлеви — «Иран. Очерки новейшей истории». М., «Наука», 1976.
- 48 Дипломатический словарь, т. I, М., 1948.
- 49 Документы внешней политики СССР, т. I, М., 1957.
- 50 И в а н о в М. С., Иран—«Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока». М., «Наука», 1970.
- 51 И в а н о в М. С., Иранская революция 1905—1911 гг. М., МИМО, 1957.
- 52 И в а н о в М. С., Население Ирана (по предварительным данным первой всеобщей переписи населения 1956 г.)—«Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии». М.—Л., 1963.
- 53 И в а н о в М. С., Новейшая история Ирана. М., 1965.
- 54 И в а н о в М. С. Очерки истории Ирана. М., 1952.
- 55 И в а н о в М. С., Племена Фарса. Кашкайские, хамсе, кухгилуйе, мамасани. М., 1961.
- 56 И л ь е н к о И., Очерки Персии. СПб., 1902.
- 57 И р а н д у с т, Заметки о смене режима в Персии—«Проблемы современной Персии. Дискуссионный сборник». М., 1927. (см. также «Новый Восток», 1926, № 15).
- 58 И р а н с к и й, Через военную диктатуру к национальному государству—«Новый Восток», 1924, кн. 5.
- 59 И с к а н д е р-м у н ш и, «Тарих-и-алям-ара-и-Аббаси».—МИТТ, т. 11. М.—Л., 1938.
- 60 И с т о р и я Туркменской ССР, т. I, кн. первая и вторая, Ашхабад, 1957.
- 61 К а р п о в Г. И., Племенной и родовой строй туркмен. Полторацк, 1925.
- 62 К а р р ы е в А. К., Росляков А. А., Агаджанов С. Г.

Проблемы этногенеза туркменского народа в исторической литературе—«Всесоюзное совещание по этногенезу туркменского народа. Тезисы докладов и научных сообщений». 23—25 февраля 1967 года. Ашхабад, 1967.

- 63 К н я ш к о, Военный обзор Закаспийской области. Ашхабад, 1896.
- 64 К о р с у н Н. Г., Персия. Курс лекций по военной географии, читанных на втором курсе Восточного отдела военной академии РККА. М., 1923.
- 65 [К о с о г о в с к и й В. А.], Из тегеранского дневника полковника Косоговского. М., 1960.
- 66 К у б л и ц к и й, Современная персидская артиллерия—«Сборник материалов по Азии», вып. XI, СПб., 1884.
- 67 Л а з а р е в М. С., Курдская проблема—«Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока». М., «Наука», 1970.
- 68 Л а н о в А., По персидским дорогам. М., «Молодая гвардия», 1934.
- 69 Л о г а ш о в а Б.—Р., Туркмены Ирана (историко-этнографическое исследование). М., «Наука», 1976.
- 70 Л ь в о в Ф. П., Персия. Обзор вооруженных сил с приложением очерка экономического и политического положения. М., 1923.
- 71 М а р к о в В., Шахсевены на Мугани. Тифлис, 1890.
- 72 М а т в е е в А. М., Социально-политическая борьба в Астрабаде. Вторая половина 1911—начало 1912 гг. (Материалы к истории революции 1905—1911 гг. в Иране). Ташкент, 1957.
- 73 М е л и к о в О. С., Установление диктатуры Реза-шаха в Иране. М., Изд. вост. лит., 1961.
- 74 М е л ь г у н о в Г., О южном берегу Каспийского моря. Замечания. Приложение к Ш тому. «Записки Императорской Академии наук», № 5, СПб., 1863.
- 75 М е х д и Г у с е й н-З а д е, Персия встречает Реза-шаха—БПСВ, 1931, № 10—11.
- 76 М е х д и-х а н А с т р а б а д и, «Тарих-и-Надир» — МИТТ, т. II. М.—Л., 1938.
- 77 М и л л е р Б. В., Персидско-русский словарь. М., 1960.
- 78 М у х а м м е д К а з и м, «Надир-наме»—МИТТ, т. II, XVI—XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.—Л., 1938.
- 79 Население земного шара. Справочник по странам. М., 1965.
- 80 О г р а н о в и ч И. А., Провинции Персии Ардебильская и Серабская. Материалы для географии Персии. 1876.
- 81 О с т р и к о в П. И., К истории империалистической экспансии Англии в Иране в XX в.—«Против фальсификации истории колониализма». М., 1962.
- 82 Очерк этнографии (кн. I). Зарубежная Азия. М., АН СССР, 1959.
- 83 О ш а н и н Л. В., Антропологический состав туркменских племен и этногенез туркменского народа—«Труды ЮТАКЭ», т. IX, Ашхабад, 1959.
- 84 П а п а з я н А. Д., Персидские документы Матенадарана I. Указы, выпуск первый (XV—XVI вв.). Ереван, 1956.

- 85 Папаян А. Д., Персидские документы Матенадарана I. Указы, выпуск второй (1601—1650). Ереван, 1959.
- 86 Персидская армия—«Сборник материалов по Азии», вып., XLII, СПб., 1890.
- 87 Персидская армия со слов компетентного русского офицера—«Сборник материалов по Азии», вып. XLIX, СПб., 1891.
- 88 Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—XIX вв. Л., 1949.
- 89 Пикнули М., Белуджи. М., Изд. вост. лит., 1959.
- 90 Племена и империализм—«Бюллетень прессы Среднего Востока», 1930, № 8—9 (16—17).
- 91 Росляков А., Краткий очерк Туркменистана (до присоединения к России). Ашхабад, 1956.
- 92 Рубинчик Ю. А., Персидско-русский словарь. т. П., М., «Советская энциклопедия», 1970
- 93 Сафаров Г., Проблемы Востока. Пгрд., 1922.
- 94 Сборник консульских докладов («Южная Персия»). НКВД, 1932.
- 95 Сендов Р. А., Иранская буржуазия в конце XIX—начале XX века. М., 1974.
- 96 Сенджаби М., Туркмены в Персии—«Туркменоведение», № 7—8, 1928.
- 97 Соболевский А. А., Персия. Статистико-экономический очерк. СПб., 1913.
- 98 Султан-Заде А., Английский империализм в Персии и социально-экономическая природа монархии Реза шаха Пехлеви—«Революционный Восток», № 3, 1928.
- 99 Таги-Заде В., О реакционном восстании в Курдистане, кемалийской прессе и Лоуренсе — БПСВ, № 8—9 (16—17), Ташкент, 1930.
- 100 Тардов В., Основные черты производственных отношений у племен Персии—«Материалы по национально-колониальным проблемам». 1933, № 3 (9).
- 101 Тигранов Л. Ф., Выписка из материалов к статистическому описанию Персии—«Сборник материалов по Азии», вып. XXVIII, СПб., 1905.
- 102 Тигранов Л. Ф., Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905.
- 103 Трубецкой В. В., Бахтиары (Оседло-кочевые племена Ирана). М., 1966.
- 104 Трубецкой В. В., К проблеме перехода к оседлости кочевых племен Ирана—«Краткие сообщения Института народов Азии», 39, Иранский сборник, 1963.
- 105 Трубецкой В. В., Население [Ирана].—«Современный Иран» (Справочник). М., «Наука», 1975.
- 106 Трубецкой В. В., Переход к оседлости кочевников Ирана—

- «Краткие сообщения Института народов Азии». 73. Труды сессии по вопросам истории и экономики Афганистана, Ирана, Турции. М., 1963.
- 107 Трубецкой В. В., Роль оседло-кочевых племен Ирана в период нового времени—«Очерки новой истории Ирана» (XIX—начало XX в.). М., «Наука», 1978.
- 108 Туркмены номудского племени—«Военный сборник», 1872, т. 83, кн. 1, СПб., 1872.
- 109 Франклин, Записки о персидской армии—«Сборник материалов по Азии», вып. IV, СПб., 1887.
- 110 Хейфец А. Н., Пятидесятилетие первых договоров советской страны с Ираном, Афганистаном и Турцией (1921 г.)—«Народы Азии и Африки», 1971, № 1.
- 111 Шитов Г. В., Персия под властью последних каджаров. Л., 1933.
- 112 Шкинский и Аверьянов, Отчет о поездке по северному Азербайджану полковника Шкинского и капитана Аверьянова в конце 1899. Тифлис, 1900.
- 113 Штейнберг Е. Л., Очерки истории Туркмении. М.—Л., 1934.
- 114 Элвелл-Саттон Л., Иранская нефть. К истории «политики силы». М., 1956.
- 115 Якубовский А. Ю. Вопросы этногенеза туркмен—«Советская этнография», 1947, № 3.
- 116 Awad Mohamed, Settlement of nomadic and seminomadic tribal groups in the Middle East—«International labour review», 1959, vol. 79, № 1.
- 117 Balfour J. M., Recent happenings in Persia. Edinburgh and London, 1922.
- 118 Barth Fredrik, Nomads of south Persia. The Basseri tribe of the Khamseh Confederacy. Oslo, 1961.
- 119 Barrier J., Economic development in Iran. 1900—1970. London, 1971.
- 120 Binder Leonard, Iran. Political development in a changing society. Berkeley and Los Angeles, 1962.
- 121 Burrell R. M., Britain, Iran and the Persian Gulf: some aspects of the situation in the 1920s and 1930s—«The arabian peninsula». London, 1972.
- 122 Cottam R. W., Nationalism in Iran. Pittsburgh, 1964.
- 123 Curzon G., Persia and the persian question, vol. 1, London, 1922.
- 124 Curzon G., Persia and the persian question, vol. 2, London, 1892.
- 125 Djamalzadeh, An outline of the social and economic structure of Iran. I.—«International labour review», 1951, vol. 63, № 1.
- 126 Documents on British foreign policy 1919—1939. First series, vol. XIII, London, 1863.
- 127 Douglas W., Strange land and friendly people. London, 1952.
- 128 Field Henry, Contributions to the anthropology of Iran—«Anthropological series Field museum of natural history», vol. 29, № 1, Chicago, 1939.

- 129 H ä n t z s c h e J. C., Topographie und Statistik der persischen Turkomanen—«Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde», Vol. 13, Berlin, 1862.
- 130 Iran Almanac and book of facts. Tehran, 1963.
- 131 Iran Almanac and book of facts. Tehran, 1973.
- 132 K a z e m z a d e h F., Russia and Britain in Persia. 1864—1914. A study in imperialism. s. l. s. d.
- 133 L a m b H a r o l d, Mountain tribes of Iran and Iraq—«The National Geographic Magazine», 1946, vol. 89, № 3.
- 134 L a m b t o n A n n K. S., Iran to-day — «World to-day», London, 1961. vol. 17, № 2.
- 135 L a m b t o n A n n K. S., Landlord and Peasant in Persia. London, 1953.
- 136 M a r l o w e J., Iran. A short political guide. London and Dunmow, s. d.
- 137 M a r l o w e J., The Persian Gulf in twentieth century. London, 1962.
- 138 M e l z i g H e r b e r t, Resa schah. Der Aufstieg Irans und die Grossmächte. Stuttgart, Berlin, Lpzg., 1935.
- 139 M i l l s p a u g h, American task in Persia. Washington, 1946.
- 140 P a y n e R., Journey to Persia. Melbourne, 1951.
- 141 R a b i n o H. L., Mazandaran and Astrabad. London, 1928.
- 142 S a r k i s y a n z E., Die Rolle der Nomadenstämme in der Politik Persiens—«Aussenpolitik», 1953, Jahrgang 9, Heft 8, Stuttgart. s. d.
- 143 S h e a n V i n c e n t, The new Persia. New-York—London, 1927.
- 144 S y k e s P., A history of Persia. London, 1951, vol. 2.
- 145 U l l e n s d e S c h o o t e n M. Th., Lords of the mountaing Southern Persia and the Kashkai tribe. London, 1956.
- 146 U p t o n J. M., The history of modern Iran. An interpretation. Cambridge, Massachusetts, 1960.
- 147 W i l b e r N. Donald, Iran. Past and present. 3-th edit. Princeton, University Press, 1955.
- 148 W i l s o n A r n o l d, South-west Persia. A political officer's diary. 1907—1914. London, 1941.
- 149 ابراهیم تیموری، تحریر تنباکو اولین مقاومت منفی در ایران
تهران، ۱۳۲۸
- 150 ابوالفضل قاسمی، تاریخ سیاه حکومت خانواده‌ها در ایران. ۲ خانواده
قشقایی. تهران، بدون تاریخ
- 151 احسان نوری، تاریخ ریشه نژادی کردی. تهران، ۱۳۳۳
- 152 احمد کسروی، تاریخ پانصد ساله خوزستان. تهران، ۱۳۳۰
- 153 اسفندیاری فتح الله نوری، رستاخیز ایران. مدارک مقالات و نگارشات
خارجی ۱۲۹۹—۱۳۳۳، تهران ۱۳۳۵
- 154 بارت فردریک، چادر نشینی در کوهستانها و قلاتهای آسیای جنوب
عربی (پیوست بکتاب ورجاوند پرویز...)
- 155 پایان کار شیخ خزعل—«خواندنیها»، 1968, № 81,

- تقی بهرامی، جغرافیای کشاورزی ایران، تهران، ۱۳۳۳
- جعفر شاهی، دودمان پهلوی، تهران، ۱۳۳۸
- جهانبانی امان‌الله، سرگذشت بلوچستان و مرزهای آن، تهران، ۱۳۳۸
- جهانبانی امان‌الله، عملیات قشون در بلوچستان، تهران، ۱۳۰۷
- حسن پزشکی‌زاد، کتاب تمایز روحیت شرق و غرب با شرح وقایع تاریخی قرون اخیر در ایران و شمه‌ای از تعلیمات عالی و تمدن درخشان اسلامی، تهران، ۱۳۳۷
- حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران، جلد دوم—مقدمات تغییر سلطنت، تهران، بدون تاریخ
- حسین مکی، تاریخ بیست ساله ایران، جلد سوم—انقراض قاجاریه و تشکیل سلسله پهلوی، تهران، بدون تاریخ
- حسین مکی، مختصری از زندگانی سیاسی سلطان احمد شاه قاجار، تهران، ۱۳۲۳
- حکیم المی نصرت‌الله، عصر پهلوی (بدون محل و تاریخ)
- دانشپور، نیم‌قرن بردگی اقتصادی، تهران، ۱۳۲۹
- دانشجو، خوزستان و خوزستانیان، تهران، ۱۳۲۶
- ذبیح‌الله قدیمی، تاریخ ۲۵ ساله ارتش شاهنشاهی ایران، تهران، بدون تاریخ
- رضا شاه کبیر، سفرنامه خوزستان ۱۳۰۳، تهران، ۲۴۸۳ شاهنشاهی
- سعید نفیسی، تاریخ شهریار شاهنشاهی رضا شاه پهلوی، تهران، ۱۳۴۴
- شیخ محمود افضل‌الملک کرمانی، عشایر بلوچستان، «یادگار» سال ۱۳۲۵ شماره‌ها ششم و هفتم، سال ۱۳۲۸ شماره‌ها هفتم و نهم
- صادق نشات، تاریخ سیاسی خلیج فارس، تهران، ۱۳۳۸
- ع. وحید‌مازندرانی، قرارداد ۱۹۰۷ روس و انگلیس راجع بایران، تهران، ۱۳۳۸
- عصر پهلوی، جلد یکم: رضا شاه کبیر پهلوی اول، تهران، بدون تاریخ
- علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم قمری، تهران، ۱۳۴۲
- علی اکبر نفیسی (ناظم‌الاطباء)، فرندوسار یا فرهنگ نفیسی، تهران، ۱۳۱۸—۱۳۱۷
- علی رزم‌آرا، جغرافیای نظامی ایران، تهران، ۱۳۳۲
- علی رزم‌آرا، فرهنگ جغرافیای ایران، تهران، ۱۳۳۲—۱۳۲۸
- ف—م، ترکمنها—«مجله ایران آباد»، تهران، شماره ۶، ۱۳۳۹

179. فرهنگ جغرافیای ایران. جلد سوم، استان ۲. تهران، ۱۳۲۹
180. قائم مقامی، عشایر خوزستان—«یادگار»، سال ۱۳۲۳ شماره هفتم،
سال ۱۳۲۴ شماره‌ها دوم و چهارم، سال ۱۳۲۵ شماره‌ها اول
و سوم، سال ۱۳۲۶ شماره‌ها هشتم، نهم و دهم
181. محمد بهمن بهمن‌بیگی، عرف و عادت در عشایر فارس، تهران ۱۳۲۴
182. محمد کیوان پور مکرری، عشایر کرد—«یادگار»، سال ۱۳۲۶
شماره ششم، سال ۱۳۲۷ شماره‌ها اول—پنجم، هفتم—دهم
183. محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن
نوزدهم میلادی، جلد ۸، تهران، ۱۳۳۳
184. مسعود کیهان، جغرافیای مفصل ایران. جلد ۱—۳، تهران، ۱۳۱۱
185. میریان، جغرافیای تاریخی سرزمین خوزستان. تهران، (بدون تاریخ)
186. نصرت‌الله حکیم‌الهی، عصر پهلوی و تحولات ایران. تهران، ۱۳۴۶
187. نوبخت، شاهنشاه پهلوی قسمت اول (بدون محل و تاریخ)
188. نورزاده اسمعیل بوشهری، فلات قاره و جزایر خلیج فارس. اسرار
سیاسی نفت ایران. تهران، ۱۳۳۸
189. نیکزاد امیر حسین کریم، جغرافیا و تاریخ چهار محال و بختیاری
جلد اول. (بدون محل)، ۱۳۳۱
190. ورجاوند پرویز، روش بررسی و شناخت کلی ایلات و عشایر.
تهران، ۱۳۴۴
191. هوشنگ پور کریم، ترکمنهای ایران—«هنر و مردم»، تهران،
۱۳۴۷—۱۳۴۶
192. یادداشت‌های سرتی رضا شاه. تهران، (بدون تاریخ)

გ) პერიოდული გამოცემები

193 „აზადი“.	203—„მორწნგ პოსტი“.
194 „ბაკინსკი რაბოჩი“.	204—„ნიჩ ისტ“.
195 „დელი ტელეგრაფი“.	205—„პრავდა“.
196 „ეთელაფი“.	206—„სეთარ-იე ირან“.
197 „ზარია ვოსტოკა“	207—„ტაიფი“.
198 „იზვესტია“	208—„შეფაე“.
199—„ირან“	210—„შეფაე-ე სორხ“.
200—„კრასნაია ზეზლა“.	211—„ჩამან“.
201—„მანჩესტერ გარდიანი“.	212—„ჰაბლ-ოლ-მათინ“.
202—„მიჰან“.	213—„ჰაყიუთ“.

შესავალი	3
თავი 1. ირანი ქვეყნის ცენტრალიზაციის კურსის გატარების წინაშე ხანაში	7
თავი 2. ძირითად ტომობრივ გაერთიანებათა განსახლება და შემადგენლობა	56
თავი 3. ტომების როლი ირანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში	82
თავი 4. შეიხ ხაზალი და ირანის სახელმწიფოებრივი მთლიანობის პრობლემა	101
თავი 5. ტომობრივი სეპარატიზმი — მთავარი დაბრკოლება ქვეყნის ცენტრალიზაციის განხორციელების საქმეში	165
თავი 6. მომთაბარე ტომების პრობლემა და მისი პრაქტიკულად გადაწყვეტის გზები და მეთოდები ირანში	178
დასკვნა	222
რეზუმე, რუსულ ენაზე	229
შემოკლებანი	235
გამოყენებული ლიტერატურა	251
სახელთა, გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელწოდებათა სპიქტელი	236

Отар Мелкиседекович Гвилава

ЦЕНТРАЛИЗАТОРСКАЯ ПОЛИТИКА ИРАНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА И ПРОБЛЕМА КОЧЕВЫХ ПЛЕМЕН

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. დოქტორები: ა. მენთეშაშვილი, ზ. შარაშენიძე

ИБ 1146

რედაქტორი გ. კიპაშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი დ. ლეჟავა
ტექნორედაქტორი ნ. ოკუჩავა
კორექტორი ლ. შაბურიშვილი

გადაეცა წარმოებას 23.12.1980; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 17.4.1981;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 2; ნაბეჭდი თაბახი 16.5;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 14.2;
უბ. 01074; ტირაჟი 1000; შეკვეთა № 4219;
ფასი 2 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19